אבות דרבי נתן

מסכת

אבות דרבי נתן

בשתי נוסחאות

א) הנוסחא המפורסמת בתיקון והגהה ע״פ הדוגמאות וכתבי יד שונים.

ב) נוסחא אחרת עתיקה בכתב יד והוזכרה בקצת ספרים ולא נדפסה עדיין.

עם הערות עליהן בענין חילוף הגירסאות והדוגמאות בשני התלמודים והמדרשים ואיזה באורים בדרך קצרה.

ועם

מבוא

ידבר בהשתלשלות המסכת הזאת וטיבה ושתי נוסחאותיה וטיב הכ״י הנמצאים ממנה ומפרשיה.

ונלוו לזה ארבע הוספות

מכילות לקוטי נוסחאות מכ״י שונים והשמטות ותיקונים כאשר יבואר בפנים.

ושלשה מפתחות

מפתח לפסוקי תנ״ך ומפתח לפרקי אבות ומפתח השמות.

מאת

שניאור זלמן שעכטער.

ווינא, תרמ״ז לפ״ק.

בהוצאות המוציא לאור

Im Commissions-Verlage von D. Nutt in London. Ch. D. Lippe in Wien und D. Kauffmann in Frankfurt a M.

נדפס בדפוס מרדכי קנאפפלמאכער והמנהל אברהם ראָרעס, וויען, לעאָפאָלדשטאָד, אָבערע־דאָנוישטראססע 63.

נדפס בארץ-ישראל

Printed in Israel

הקדמה

אמר שניאור זלמן בן לכבוד אאמו"ר כמוהר"ר יצחק שו"ב בק"ק פאָקשאַן במדינת רומאניא.

המסכת הזאת אשר אנכי מגיש בזה לפני חכמי ישראל ערוכה בשתי נוסחאות עם הערות והוספות ומפתחות היא פרי עמלי אשר עבדתי בה איזה שנים. ונתעוררתי אל המלאכה הזאת על ידי שיחת ת"ח עם הרב כמוהר"ר ישראל לוי נר"ו ר"מ בק"ק ברעסלויא. ובהיותו עוד בק"ק בערלין נדברנו יחד על טיב המסכת אדר"נ וחשיבותה אשר צפונות בתוכה כמה מרגליות יקרות מתורת התנאים אבל אדם אין בארץ לעבדה ולשמרה. ואנכי מאז מחריש ומשתאה לגורל המסכת הזאת אשר כן הרבו להדפיס אותה כן פרצו שיבושיה ואשר כן רבו מפרשיה כן רבו סתימותיה. ועל ידי שיחה זאת גדלה התשוקה בלבי לנסות את כחי בדבר הזה אולי יצלח לי להפיץ אור על תעלומות דברי המסכת הזאת ולהבינה לכל קורא בה. ואקום ואחל ללמוד אותה בעיון עם כל המפרשים שבאו לידי. וה' היה עמדי כי כאשר שמעו חכמי ישראל החרדים עוד לתורת חז"ל הקדמונים העירו אותי על כמה כ"י מהמסכת הזאת וגם השתדלו להעתיקם למעני וקצתם מסרו בידי כתבי יד מכתי אוצרות ספריהם אשר עוד אדבר עליהם. ועוד הוסיף ה' להפליא חסדו עמדי כי שלח לפני את תלמידי המופלא העוסק ג"כ בתורת ה' ה"ה כש"ת כמוהר"ר יוסף קלויד מאָנטעפיאָרע נר"ו — אשר לשמו הקדשתי את החבור הזה — ויביאני אל ארצו היא ארץ בריטאניא המהוללה. ארץ אשר עיני כל חכמי ישראל צפות אליה ששם תורה מונחת באוצרות הספרים אשר באָקספאָרד ובלאָנדאָן עם כל פירושיה בכל פרטיה לכל סעיפיה וענפיה גם בכ"י וגם בספרי הדפוס עתיקים. וכל יקר ראתה עיני שם. כמה פירושים על אבות בכ"י וכן כמה קובצי הגדות ומדרשים אשר מכולם נעזרתי לתכלית המלאכה אשר לפני.

אחרי הודעתי זאת בקוצר מלים הנני פה עוד לדבר על כמה פרטים שונים הנוגעים לקורות המסכת הזאת בכלל ולאופן מלאכתי בההוצאה בשתי הנוסחאות בפרט. ולמען העביר לפני הקורא דבר דבור על אופניו יחדתי לכל פרט ופרט פרק בפני עצמו. ואלו הם:

וזה החלי בעזרת ה' צורי וגואלי.

מבוא

פרק ראשון

בקיבוץ הדיעות השונות אודות הזמן אשר בו נתחברה המסכת הזאת ומי היה מחברה.

הראש והראשון אשר נתעורר על טיב המסכת הזאת והקושי שיש ביחסה לר' נתן הוא ר' יעקב בר שמשון חד מחכמי צרפת (ד' אלפים תתפ"ח) שנתקיים פירושו על אבות אצלנו בכ"י (ע' לקמן פ"ב). וז"ל בפירושו למשנת משה קבל. ובבריתא כך שנינו משה קבל תורה מסיני שנאמר ויתנם ה' אלי וכו' ובריתא זו קורין אותה אבות דר"נ ולא ידעתי על מה. אם מפני שהוזכר בתחילתה הרי ר' יוסי הגלילי הוזכר ראשון שיני לו ר' עקיבא שלישי לו ר' נתן. וי"ל שכך מסורת בידם שר' נתן סדרה כמו שסדרו ר' חייא ור' אושעיא ובר קפרא ושמואל ולוי והרי היא משנת ר' נתן האמורה במדרש קהלת ומדרש איכה דפסיקתא רבתי עכ"ל א): והנה לא מצאתי זה ולא כעין זה בפסיקתא רבתי אבל מצאתי כעין זה בפתיחתא דאיכה רבתי סכ"ג. וברמזו על מדרש קהלת אין ספק שכיון להפיסקא הידועה בהמדרש הזה בפ"ה על פסוק ח' ויתרון ארץ בכל היא. וכבר האריכו בביאורה כמעט כל גדולי חכמי זמנינו ואין מן הצורך לחזור עליהם. ויספיק לענינינו פה שכבר הרגיש חד מן קמאי דקמאי בזרות יחוס מס' זאת לר"נ ושנשתככה דעתו ע"פ המסורת שבידם. ועל מסורת זו נסמכו כפי הנראה כל חכמי ישראל הראשונים כמו הרשב"ץ דוראן בהקדמתו לפירושו מגן אבות על מסכת אבות. שכתב שם. ולא נמצא לזאת המסכת גמרא לא בבלית ולא ירושלמית וכו' וכן לא נמצאת לה ברייתא ולא תוספתא כי אם אדר"נ כי רבינו הקדוש שחיבר המשנה ור' נתן היו סוף התנאים כמו שנזכר בפרק השוכר את הפועמים והיו דברי רבינו הקדוש יותר קצרים מדברי ר' נתן על כן נזכרו במשנה ליופי סידורם ולצחות לשונם עכ"ל. הרי לנו שסובר שר' נתן חבר את המסכת הזאת שאנו עסוקין בה. וכן נראית דעת המאירי שכתב בהקדמתו לאבות. ולא באה ממסכתא זאת גמרא לא בחיבור רבינא ורב אשי בתלמוד בבלי ולא בחיבור ר' יוחנן בתלמוד ירושלמי ולא בחיבור ר' חייא ור' הושעיא ובר קפרא ובריתא (אולי צ"ל בברייתא) ותוספתא אלא שבאה עליה ברייתא גדולה קראוה אבות דר' נתן עכ"ל. וכן כתב היוחסין בזכרון שם ר' נתן ועשה ספרים הרבה כמו משניות ואבות דר' נתן והאריך בהם ב). ואחריהם החזיקו גם האחרונים כמו הרב מוהר"ד גנז שכתב ר' נתן הבבלי חבר אבות דר' נתן ג) והרב מוהר"ר יחיאל היילפרין שכתב ועשה ספרים הרבה כמו משניות ואדר"נ ד). וזאת היא ג"כ דעת כמה מחברים אחרים מהאחרונים כמו מפרשי האדר"נ אשר אתנו וזולתם רבים אשר אין מהצורך לחזור על דבריהם אחרי שלא יצאו לדון בשום דבר חדש. והחזיקו במסורת הזאת כמו בשאר מסורות מתוארי ויחוסי הספרים כדבר פשוט שאינו סובל וגם אינו צריך בדיקה.

ואמנם הראשון שלא נסמך על המסורת הזאת ובדק אחריה הוא מרנא ורבנא כמהור"ר יום טוב ליפמאן צונץ זכרונו לחיי העולם הבא בספרו על הדרשות (גאָטטעסדיענסטליכע פאָרטראֶגע). ואחרי אשר האריך שם בכמה הערות נפלאות מושכלות ומשכילות ומפקחות את לב הקורא להתבונן בטיב המסכת הזאת מהותה ואיכותה יחוסה להמשנה אבות והספיקות הנופלות ביחסה להתנא ר' נתן העלה בצד ק"ט מספרו הנ"ל שגם ר' נתן יסד קובץ אשר אסף בו פתגמים שונים מהתנאים שקדמוהו וכי המסכת אבות דר' נתן היא מורכבת משלשה חבורים. והם: א) לקוטים מהברייתא אבות שחוברה ע"י ר' נתן. ב) לקוטים מאת המ"ט מדות דר' נתן. ג) לקוטים שונים וג"כ הוספות מזמן מאוחר. ושהמלקט של אלה ההוספות המאוחרות אשר אותו נחשוב למסדר כל המסכת חי אחר זמן בעלי התלמוד. וסיים ומהלקוטים המחוברים ע"פ המ"ט מדות הוא ג"כ ראש פרק כ"ח המובא בשם ר' נתן והוא רק קיצור מאת הברייתא הזאת שמנויות בה כמה עשיריות ואשר הובאה במקום אחר בשם ר' נתן (ע' נו"א פכ"ח ובהערות אות ו' שם). זה הוא תוכן דברי הרב ז"ל בפנה זאת.

א) ע"ע בספר מנחה חדשה להר"ר מיכל מרפטשיק פירוש על פרקי אבות מלוקט ממפרשים קדמונים ברובו שכתב שם כעין זה בשם ספר ישן נושן ומסיים שם וזו משנת ר' נתן האמורה במסכת קהלת ובמדרש איכה ובפסיקתא רבתי ע"כ ובל"ס היה פירוש זה לפניו. וע"ע ברשימת הרמש"ש עמוד 2032 בדבריו שם על האדר"נ. ובמחזור ויטרי כ"י (בריטיש מוזעאום קובץ 27201) אשר גם בו נמצא הפירוש הזה הנוסחא וי"ל שר"נ סדרה וכך מסורת בידם כמו משנת ר' חייא ור' הושעיא ומשנת בר קפרא בפ"ב דע"ז ודשמואל ולוי. וכן תני לוי במתניתין בפ"ק דיבמות וזו היא משנת ר' נתן האמורה במדרש קהלת ומדרש פסיקתא רבתי: ב) יוחסין השלם דפוס לאָנדאָן צד מ"ז: ג) דפוס פראנקפורט דף ל' ע"א: ד) סדר הדורות דפוס ווארשא ח"ב צד 290.

והנה יש להעיר על דבריו שם בכמה פרטים נקלים[א] אמנם מה שיש להעיר בכלל היא כי השערתו בדבר המ"ט מדות כבר נתבטלה אחרי שמשנת מ"ט מדות כבר היא בידינו וידענו שאין לה דבר עם מאמרים מוסריים וכל עסקה היא לא במדות הנרדפים ל ד ע ו ת רק במדות ממש ענינים הנדסים[ב]. וממילא מובן שגם דברי הרב מהרש"ל ראַפּאַפּאָרט[ג] ודברי הרב מהר"ז פראַנקל[ד] אין להם על מה שיסמוכו עוד כפי שהם נוגעים להשערה זאת. אבל עלינו לשנות עוד פה דברי מהרש"ל ראַפּאַפּאָרט במקום אחר וז"ל והנפלא כי באדר"נ שיש ג"כ סדר הקבלה של הנשיאים הראשונים לפני הלל הוא מסיים בהלל ושמאי ואחריהם תלמידם ריב"ז ותלמידיו ותלמידי תלמידיו תחת אשר במסכת אבות שבמשניות הוא מסדר מהלל ואילך את המאמרים מזרעו וזרע זרעו עד ר' הלל האחרון ואח"כ (פ"ב מ"ח) חוזר לריב"ז תלמיד הלל הזקן ומבואר כי תלמידי ר' נתן שהיה בימי רשב"ג ורבי בנו לא סדרו עוד המאמרים מזרע הלל ואילך ורבינו הקדוש מובא שם פעם אחת (רפי"ח) ונקרא ר' יהודה הנשיא לא רבי שהיה מונה שבחן של חכמים הקודמים לו. ומסכת אבות שבמשניות הוא כמו קיצור מאבות דר' נתן רק יותר בלשון משנה הצחה וגם עם הוספת המאמרים מהנשיאים של זרע הלל ועוד מאיזה תנאים קודמים עכ"ל[ה]. והנה אעפ"י שדברים אלה אינם ברורים ככל הצורך מכל מקום יוצא מהם שדעת הרב הוא כי עיקר האדר"נ הוא מזמן קדום להמשנה. ומי שהרחיב בזה הדיבור יותר הוא הרב מהר"ץ חיות בספרו אמרי בינה שו"ת ס' י"ג שאחרי שהאריך מאד בענין יחס המסכת הזאת להמשנה והשיג בכמה דברים על מהריט"ל צ ו נ ץ כתב סוף דבר גורל ברייתא זו דר"נ כגורל שאר ספרי חז"ל משנה וספרא וספרי ותוספתא כי יצאו מתוקנים כהלכתם מפי המחבר אשר מיוחסים אליו רק לבסוף ניתוסף אליהם ענינים קצרים מדור שאחריהם כמו במשנה וספרא וספרי וסדר עולם שהובאו שם איזה חכמים אחרונים כן משפט ברייתא זו נתחברה כמו תוספתא למשנה אבות אולם לא למטבע מסכת אבות של רבינו הקדוש וכו' כי רבי היה צעיר לימים בזמן שירד ר' נתן מבבל לארץ ישראל וכו' רק פדר הבריתא ע"ד מטבע מס' אבות שהיתה קבוע קודם ששקעה רבי בסדר אחר וכו' ועיקר דברי הברייתא הלזו היה ערוכים ומסודרים לפני חז"ל ומובאה ברייתא זו ה' פעמים בתלמוד רק היה בברייתא נוסחאות משונות עכ"ל. הרי שהחזיק גם הוא בקדימת המסכת הזאת. והרב ר' יחזקאל הלוי בספרו בקורת התלמוד האריך שם ג"כ בערך אדר"נ ודבריו שם הם מעורבבים קצת והיוצא מהם הוא כי מסכת אבות בהמשנה נסדרה ראשונה ע"י ר' נתן ופ"ה חבר הוא בעצמו וע"כ קראו את הפירוש למסכת זאת בשם אבות דר' נתן זהו שהבנתי מדבריו וע"ש עוד. וקרוב לדבריו של מהר"ץ חיות כתב גם הרב מהר"י פירשט במאמרו קורות הספרות העברית בבבל[ו]. והרב מהר"א גייגער השיג במאמר אחד על דברי הרב הזה ואחרי שהאריך בבטולם העלה שהמסכת הזאת —המסכמת בתכינתה לתכונת המדרשים המאוחרים— נתחברה בזמן מאוחר ע"י חכם אחד מחכמי ארץ ישראל ובענין יחוסה לר' נתן כתב שקשה הוא כעת לדון אם נתיחסה בכונה להתנא הזה או כי נקרה כי שם החכם המחברה היה ג"כ ר' נתן[ז]. וכן כתב גם הרב מהרצ"ה גראֶטץ נר"ו בנוספית לבאורו על קהלת (צד 154) שהאבות דרבי נתן נתחבר אחר חתימת התלמוד והאחרון שחוה דעתו בענין זה הוא מורי הרב מהרא"ה וויס נר"ו בספרו דור דור ודורשיו שכתב. לחלק האגדה של התוספתא יש לחשוב ג"כ את האגדות אשר באדר"נ יען שברור הדבר כי התוספתא מכוונת אל משנתנו וסדורה לפי המסכתות של המשנה ע"כ יש לשער כי התוספתא של אבות היא אדר"נ. ובפרט שתכונת החבור הזה ומשפטו ממש כתכונת התוספתא ומשפטה. ובשמרו סדר המשנה ומשתדל לפרש ולהרחיב כל פיסקא ופיסקא. אבל אין להכחיש כי יש בה נוספות וכמעט יתר על העיקר וכו' ואמנם הנוספות רבו בה והתגברו על העיקר עד שנמחו מעליה רושמי תכונת התוספתא ותראה לעינינו כאחד מן המדרשים של אחרוני אחרונים וכו'. את הספר הזה יחסו לר' נתן הבבלי. אמנם מן הדברים המעטים אשר נאמרו עד הנה על אודותיו כבר נוכל לראות כי אינו כן. ואיך נוכל ליחס ספר כזה אשר בכמותו גדול יותר מהמשנה של כל סדר נשים לר"נ הבבלי אשר אמרו עליו משמת ר"נ אבדה חכמתו עמו (מכילתא יתרו פ"ב) וכו' ועתה אף שנניח שאדר"נ הוא תוספתא למשנה אבות בכל זאת

א) גם בדבריו וגם בדברי חכמים אחרים שאזכיר עוד פה ימצאו לפעמים איזה דברים שבטלים מעצמם ע"י הנוסחאות הישרות שלפנינו וגם כי הסרו להם כמה ספרים המצויים כעת ביד כל אדם ועל זה ועל כיוצא בזה (דברים התלוים במציאות) לא אעיר רק לעתים רחוקות כי לא להתוכח כונתי. ב) ע' משנת המדות הוצאת הרמש"ש וע"ע בדברי הרב מהר"א גייגער במ"ע שלו שנת 1847 צד כ' והלאה ושנת 1864-5 צד 247. ג) ע' בדברי מהריט"ל צונץ בספרו הנ"ל צד צ"א וצ"ב ובהערה 6. וע"ע במ"ע כרם חמד ח"ו צד צ"ח וצד קי"ז. וע"ע בראבי"ה המילזגי בפ"ו מספרו. ד) ע' במ"ע שלו שנת 1857 צד 519 וע"ע בספרו דרכי המשנה צד 190. ה) כרם חמד מחברת ז' צד קס"ו ע"ש. ו) ליטעראַטור־בלאַטט דעס אָריענטס שנת 1846 צד 822. ז) במ"ע שלו שנת 1847 צד 20 והלאה.

צריכים אנחנו להודות כי יש בו ענינים מזמן מאוחר מאד וקצת דברים אשר הם העתקות ממדרשים אשר כבר חדל להם טהרת לשון המשנה והתוספתא גם בתוספתא הזאת יש רושמים שמחברו היה מבני ארץ ישראל ומגורו בבבל כי בכל מקום שיזדמן מלא פיהו משכח א״י ע״כ א):

זה הוא מה שנודע לי מדברי הראשונים וגם האחרונים בפנה זאת. והנה כל אלה החכמים לא ראו את האדר״נ רק בנוסחא אחת והוא נוסחת הדפוס ואחרי אשר זכיתי אנכי לראות ב׳ הנוסחאות וגם עוד כמה כ״י אשר לא היו לנגד עיניהם לכן נשאר עוד גם לתלמיד כמוני להתגדר בדבריהם. ובכלל כל דברי החכמים האלה הם יותר בדרך כלל לרגל מלאכתם אשר לפניהם. ואנכי לרגל מלאכתי המיוחדת למסכת זאת עלי עוד לנתח את הדבר לפרטיו:

פרק ב

אבל טרם נבא לברר דבר זה עוד עלינו לתת לפני המעיין הכנוים השונים שכנו בהם המחברים את המסכת הזאת בהעתיקם את דבריה ועל ידי זה יעלה בידינו גם כן לדעת מי השתמש בנוסחא א׳ ומי בנוסחא ב׳. ולקטתי את דבריהם מתוך כמה ספרים בדפוס ובכ״י עד מקום שיד השערתי היתה מגעת. והנני מסדרם לפי סדר זמנם כפי היכולת:

רבינו נסים גאון ז בספרו המפתח למס׳ שבת מ״ו ע״ב כתב שם האך עובדא דחמורו של ר״י בן דיוקרת משכחת עיקר דיליה באבות דר׳ נתן וזה המעשה מעשה בחמורו של ר״ח בן דוסא וכו׳ (ע׳ נו״א סוף פ״ח ובהערות שם אות מ״א):

רבינו נתן בעל הערוך ערך ביתוסין מפורש באבות דר׳ נתן ב׳ תלמידים (ע׳ נו״א פ״ה ובהערות שם אות ט׳). ערך דמס ג׳ ובאבות דר׳ נתן בסוף פרק רבן יוחנן בן זכאי הוא אמר אלך לדומסית למקום נאה ומים יפים והם אמרו וכו׳ למקום שת״ח מרובים ואוהבים את התורה ונגדל שמינו בתורה הוא נתמעט שמו בתורה והן נתגדל שמן בתורה (ע׳ נו״א סוף פי״ד). ערך כבד א׳ מפורש באבות דר״נ פרק יוסי אומר כבוד תלמידך ממשה רבינו שאמר ליהושע תלמידו בחר לנו אנשים ולא אמר לי עשאו כמותו כבוד חבירך כמורא רבך מאהרן שאמר למשה בי אדוני אעפ״י שחבירו היה עשאו רבו. מורא רבך כמורא שמים מיהושע שאמר למשה אדוני משה כלאס שקלו נגד השכינה (ע׳ נו״א פכ״ז ובהוספות לפרק זה ע״ג ע״ב). ערך כלנס שוב באבות דר׳ נתן בפרק אלישע בן אבויה אדם שיש בו תורה וכו׳ ע״ש (וע״ע נו״א פכ״ד ובהערות שם אות י״א). ערך נקד י׳ נקודות בתורה מפורשות באבות דר׳ נתן בפרק י׳ נסים נעשו לאבותינו במצרים (ע׳ נו״א פל״ד ובהערות שם אות כ׳). ערך סח א׳ בפרק ג׳ דאבות שיחת הילדים גמרא ב) כיצד מלמד שלא יתכוין אדם וכו׳ (ע׳ נו״א פכ״א ובהערות שם אות י׳):

רש״י בפירושו לישעיה (מ״ד ה׳) ובשם ישראל יכונה אלו הגרים כך שנויה באבות דר׳ נתן (ע׳ נו״א פל״ו ובהערות שם אות ב׳). חגי ב׳ ט״ז ובמשנת אבות דר׳ נתן כך שנינו טעם לא אמר ביין וכו׳ (ע׳ נו״א פ״ד ובהערות שם אות כ״א): איוב ל״ג א׳ ברית כרתי לעיני וגו׳ אפילו בפנויה שמא לאחר ימים תנשא וכו׳ כך מפורש באבות דר׳ נתן (ע׳ נו״א פ״ב ובהערות שם אות ס״ח): בפירושו על הש״ס גיטין ס״ו ע״א ד״ה גל של אגוזים מפרש באבות דר׳ נתן מה גל וכו׳ ובד״ה אוצר בלום כך מפורש באבות דר״נ למה היה ר״ע דומה (ע׳ נו״א פי״ח ובהערות שם אות כ׳): בפירוש המיוחס לו על בראשית רבה פרשה מ״ב ס״א באדר״נ מפרש ציצית הכסף וכן כתוב שם ציצית הכסף וכו׳ (ע׳ נו״ב פ״ג ובהערות שם אות י״ז). בפירוש המיוחס לו על פרקי אבות לא נזכר שם האדר״נ בפירוש רק פעם אחת אבל ארמוז פה כסדר לכל המקומות שאין ספק שלקוחים הם מאת האדר״נ. אבות פ״א מ״א וכן הוא אומר גם אלה משלי שלמה וכו׳ (ע׳ נו״א פ״א) שם והעמידו תלמידים הרבה וכו׳ (ע׳ נו״א פ״ב): מ״ד ואל תרבה שיחה עם האשה לפי שאתה מתבטל מדברי תורה וכו׳ ותמצא מביאך לידי בזיון וכו׳ כך מפורש באדר״נ שהובאו מארץ ישראל וכו׳ ובאדר״נ של בני צרפת מוקים באשתו נדה וכדי שלא יבוא עמה לידי עבירה וכו׳ (ע׳ נו״א פ״ז ונו״ב פט״ו ועוד נדבר בזה לקמן): מי״א הוי מתלמידיו של אהרן וכו׳ כשהיה אהרן רואה וכו׳ (ע׳ נו״א פי״ב קצת מזה): מי״ד אמור מעט וכו׳ שכן מצינו באברהם וכו׳ (ע׳ נו״א פי״ג): פ״ג מי״ד שחכמתו מרובה וכו׳ וכל הלומד ואינו מקיים וכו׳ (ע׳ נו״א פכ״ג ובהערות שם אות י״ג וע״ע להרב מהר״ץ חיות בספרו אמרי בינה סימן י״ד):

א) ח״ב מספרו זה צד 224. וע״ע היטב מצד 168 עד צד 171 שם בדבריו על ר׳ נתן. ב) כן הוא גם בדפוס שונצינו משנת רע״ז אבל הכ״י באָקספֿאָרד יש להם נוסחאות שונות ובקצתם איתא למלת גמרא ובקצתם ליתא.

בעל ילקוט שמעוני ילקוט תורה רמז י"ו אדם נברא מהול וכו' (ע' נו"א פ"ב ובהערות שם אות ס"ד) רמז שצ"ג ארבעה דברים עשה משה מדעתו וכו' רמז תש"מ ג' דברים עשה משה מדעתו וכו' (ע' נו"א פ"ב ובהערות שם אות ל"ג). רמז תשס"ד ויבכו את אהרן כל בית ישראל בכו וכו' (ע' נו"א פי"ב ובהערות שם אות י'). ילקוט נביאים רמז רס"א נמצאת אתה אומר אדה"ר נולד מהול וכו' (ע' נו"א ובהערות שם אות ס"ד). רמז שס"ז תשעה נכנסו בחייהם לגן עדן וכו'[א]. רמז תקפ"ה ר' מאיר אומר מה ת"ל ורבים השיב מעון מלמד שהיה אהרן וכו' (ע' נו"א פי"ב ובהערות שם אות ו'). רמז תתע"ד עשרה דברים נקראו חיים וכו' (ע' נו"א סוף פל"ד ובהערות שם אות מ"ד). רמז תתקס"ד שלח לחמך על פני המים מעשה באדם אחד וכו' מעשה בבנימין הצדיק וכו' (ע' נו"א פ"ב ובהערות שם אות נ' ואות ס"ב ע"ש) שם ר' דוסתאי ב"ר אומר בכרת וכו' (ע' נו"א ובהערות שם אות ט"ו):

רבי יהודה בר ברזילי הברצלוני ז"ל בפירושו על ספר יצירה צד 240 מביא שם את האדר"נ וז"ל ותניא באדר"נ שנקראו ת"ח בלשון אבנים אבן פנה אבן גזית אבן פספס (ע' נו"א פכ"ח):

רבי יעקב ב"ר שמשון תלמידו של רש"י ורבו של רבינו תם (לפי עדותו של ר' משה תקו) בערך ד"א תפ"ח מביא את דברי האדר"נ נו"א כמה פעמים בפירושו על אבות אשר הזכרתי בפנים כמה פעמים בשם פירוש אבות כ"י והוא מביא את דבריה אם בהמלות כדמפורש בברייתא או ובברייתא כך שנינו או במלות שנו רבותינו או בהשם „משנת ר' נתן" (ע' הוספה א' כ"פ). והנה כבר הודיע ברבים את טיב הפירוש הזה הרב רישד"ל ז"ל[ב]. אבל נסתפק בשם מחברו ואנכי כתבתי דברי ע"פ דברי ראבי"ן ברשימה שלו מספר 692 שהחליט זאת ע"פ השיר הנמצא שם בראשי איזה פרקים וחתום בראשי החרוזות השם יעקב, ב"ר שמשון. והעירני עוד הרב ר' ישראל לוי נר"ו ר"מ דק"ק ברעסלויא על דברי ה"ר משה תקו בכתב תמים שכתב שם. וה"ר יעקב ב"ר שמשון שפירש מס' אבות כתב שם שמי שמפרש בצלמו בצלם אלהים ברא אותו חיישינן שמא מין הוא כלומר מי שעושה פסק אצל בצלם משום שרוצה לומר שאין הקב"ה צלם. והוא היה תלמידו של רבינו שלמה ז"ל ורבו של רבינו יעקב ז"ל ע"כ (אוצר נחמד חוברת ג' צד 59). וכן מצאתי בפירוש זה לאבות פ"ג מי"ד (חביב אדם שנברא בצלם) דברים כאלה באיזה שינוי. ועפ"ז הדבר נעלה מעל כל ספק שפירוש זה הוא מאת ר"י בר שמשון אם שאין לספק ג"כ שעלו בו ג"כ כמה הוספות והכ"י השונים שראיתי מפירוש זה אינם מסכימים תמיד בהנוסחאות. והקובץ שהשתמשתי בו הוא באוצר הספרים באָקספֿאָרד מספר 692 ברשימת ראבי"ן (Opp. 317) והוא מחזיק עוד י"ב חבורים אחרים והכתב אינו שוה בכל הקובץ. אולם הפירוש לאבות הוא בכתיבה אשכנזית—רבנית ונכתב בשנת צ"ו לאלף הששי:

התוספות אינם מביאים את האדר"נ בפירוש אבל ע' בבא קמא דף כ"ה ע"א ד"ה ק"ו לשכינה י"ד יום שמסיימים שם וכן מוכח בתוספתא דמסכת אבות ע"ש. וע"ע ב"ב ק"א ע"א ובתוספות שם ד"ה ק"ו לשכינה וזבחים ס"ט ע"ב ובתוספות שם ד"ה ק"ו וע"ע הגהות הגרי"ב על הגליון שם בב"ב וע' נו"א פ"ט ובהערות שם אות ל"ה (וע"ע נו"ב פמ"ד והוספה ב' לנו"א ע"ח ע"ב) ויוכל להיות שכוונו אל האדר"נ. וע"ע להרב לעברעכט במאמרו על הדפוסים של התלמוד בבלי (בערלין 1862) צד ו'. ובדברי הרב מהר"י בריל ומהר"נ בריל בבית תלמוד שנה א' צד 144.

ר' אברהם ב"ר יצחק אב"ד בספר האשכול ח"א (צד 53) כתב שם ובאגדה אף יש אלהים שופטים כל השוקד על ד"ת מוסרים לו שקדנים כנגדו וכל המבטל מד"ת מוסרין בטלנים כנגדו ואלו הן זאב וארי וכו' גייסות וליסטים באים ונוטלים ונפרעים ממנו (ע' נו"א פכ"ט):

ר' יוסף קרא בערך ד"א תת"ס עד תת"ק (1100—1160 למפ"הנ) בפירושו על איוב שנדפס בהמאָנאַטשריפט של מהר"ז פֿראַנקל שנת 1856 צד 463 מביא שם לאיוב ל"א א' וכך היתה חסידותו של איוב שלא לתת עין אפילו בפנויה שמא לאחר ימים תנשא ונמצא כרוך אחריה כך מפורש באבות דר' נתן (ע' נו"א פ"ב):

ר' יוסף בכור שור ד"א תתק"ל (לערך 1170 למפ"הנ) בפירושו על התורה בכ"י בבריטיש מוזעאום קובץ Or. 2853 סוף פרשת מצורע (דף מ"ט ע"ב) מביא ותניא באבות דר' נתן יכול יפייסנה וינשקנה וידבר עמה דברים בטלים ת"ל לא תקרב יכול ישן עמה עם הבגדים על המטה ת"ל והדוה בנדתה כל ימי שהיא דוה תהא בנידוי מכאן אמרינן כל המנולת עצמה בימי נדתה רוח חכמים נוחה הימנה וכל המקשטת עצמה אין רוח חכמים נוחה הימנה עד שבא ר"ע ולמד א"כ יבא הדבר לידי איבה ויגרשנה ע"כ:

א) ליתא לא בנוסחא א' ולא בנוסחא ב'. ב) ע' כרם חמד חוברת ג' צד 201 וחוברת ד' צד 201. ובכוכבי יצחק חוברת כ"ח' (צד 15) וחוברת כ"ט (צד 11) וחוברת ל' (צד 16) פרסם את כל דברי הפירוש הזה לפרק ראשון.

רבינו שמואל בר מאיר (רשב"ם) בפירושו לבבא בתרא קט"ו ע"ב ד"ח עם בת הבן וכו' וביתוסין ע"ש ביתוס באדר"נ (ע' נו"א פ"ה ונו"ב פ"י):

רבינו אברהם ב"ר דוד בעל ההשגות בספרו בעל הנפש ג' ע"א (דפוס ווארשא) ותניא באבות דר' נתן ז"ל ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב וכו' (ע' נו"א פ"ב):

בספר יחוסי תנאים ואמוראים לחד מחכמי אשכנז אשר היה „בן דורו וקרובו של ר' יהודה החסיד" וחי במאה האחרונה של אלף החמישי (לערך 1200 למפ"הנ) והוא בכ"י באָקספֿאָרד קובץ 2199 ברשימת ראבי"ן ומחזיק שלשה כרכים (Opp. 391) ונדפס ראשיתו על ידי החברה מקיצי נרדמים עם מראה מקומות וכו' מאת הרב מהר"נ ראַבינאָוויטץ. ומביא שם האדר"נ כמה פעמים ע' (בהוספה א') כמו ובאבות דר' נתן מפרש (כרך ב' דף קכ"ז ע"ב) או שקורא את המסכת הזאת ברייתא דר' נתן כמו בכרך ג' דף קי"ז ע"א דאיתא התם ובבריתא שנקראת אבות דר' נתן. ובדף קפ"ה ע"ב איתא כמו שמפרש באגדה כשם שהיו הראשונים חסידים כך היתה בהמתן וכו' (ע' נו"א סוף פ"ח) ולפעמים הוא מביא וגרסינן באדר"נ (שם שע"ג ע"ח) או ובאדר"נ אמרו (שם ע"ב) או ותניא באדר"נ (שם ת"ו ע"א):

רבינו יצחק ב"ר משה מווינא בספרו אור זרוע כ' ע"ב (סי' קי"ב) כתב וכן קבלתי ממורי הרב שמחה זצ"ל שכל בעלי טבילות צריכין דתניא באבות דר' נתן פ"ג מעשה בריבה אחת שנפדית וכו' (ע' נו"א פ"ח ובהערות שם אות ל') א):

רבינו אליעזר ב"ר יואל הלוי נפטר בשנת כ"ד לאלף הששי בספרו הנקרא ראבי"ה בכ"י בביהמ"ד דק"ק לאָנדאָן קובץ ט' לפי רשימת ראבי"ן מביא בסימן תס"ד (דף ק"א ע"א) והכי אמרינן בברייתא דר' נתן ג' דברים נאמרו בכלי חרס וג' בכלי זכוכית. כלי חרס בולע ומפליט (ומשמש) [ומשמר] כל מה שבתוכו משא"כ בכלי זכוכית ע"כ. וע"ע במרדכי הלכות פסחים סימן תקע"ד שגם שם הביא לדברים אלו משם הראבי"ה ע"ש:

ר' משה תקו במאמר כתב תמים שנדפס במ"ע אוצר נחמד שנה ג' ע"י הרב מהר"ר רפאל קירכהיים מביא שם את האדר"נ איזה פעמים. צד ס' ובאדר"נ תניא אם אין ספוק כדי לידע מה דמות למעלה מוסרין לו מפתחות ויודע מה דמות למעלה. צד צ"א דתניא באדר"נ שש מעלות בין צדיק לצדיק וכו' (ע' נו"א פ' ל"ז) שם צד צ"ג וכן שנו עוה"ב אין בו לא אכילה ולא שתיה וכו' ואין זה הלשון בתלמודינו ולא באדר"נ (ע' נו"א פ"א ובהערות שם אות ע' וצ"ע). צד צ"ה שהרי באדר"נ ובתנחומא אמרו אדה"ר נולד מהול (ע' נו"א פ"ב):

ר' יוסף אבן עקנין מסופק חדבר אם הוא זה בעצמו שנודע לתלמיד הרמב"ם וכבר האריכו בזה הרמש"ש בהענציקלאָפּאֶדיע של ערש וגרובער II. XXXI צד 45 והלאה. והראבי"ז במאָנאַטשריפֿט לישות 1871 צד 348 והלאה. וימצא ממנו באוצר הספרים אשר באָקספֿאָרד קובץ (רשימת ראבי"ן 1273; Hunt. 618, בשפת ערבית בשם מרפא הנפשות על מדות ודעות כעין ספר מנורת המאיר והוא מביא שם דברים מהאדר"נ נו"א כמה פעמים (ע' הוספה א') אבל אינו מזכיר שמו והוא מביא בכל פעם וקאלוא (ואמרו) בן עזאי אומר וכו' (דף י"א ע"א) וקלוא ר' נהוראי אומר (ע' ע"ב) וקאלוא איצא (ואמרו כן שם פ"ו ע"א):

רבינו אליעזר מגרמייזא בספרו הרוקח שורש התורה (דף ג' ע"ב) באבות דר' נתן ר' יצחק בן פנחס אומר כל מי שיש בידו מדרש ואין בידו הלכות לא טעם טעמה של תורה וכל מי שיש בידו הלכות ואין בידו מדרש לא טעם טעמה של יראת חטא (ע' נו"א פ"ל). הלכות שבת סימן קי"ד (י"ז ע"א) והא דאמרינן בירושלמי אמר ר' יהושע בן לוי קרא אגדתא הכתובה אין לו חלק וכו' זהו ספר שהיו קורין בגירסא אבל עתה אמרינן באבות דר' נתן מי שלא ראה אגדה לא טעם טעם יראת חטא (ע' נו"א שם וצ"ע):

פירוש לאבות כ"י לחד מחכמי אשכנז אשר חי בתחילת אלף הששי ושיער ראבי"ן ברשימתו ששם מחברו היה ר' שלמה בן אליעזר ב) והוא באוצר הספרים שבאָקספֿאָרד מספר 388 ברשימת ראבי"ן (Opp. 246) ונכתב בכתיבה אשכנזית והוא מביא נמעט את דברי האדר"נ אבל אינו מזכיר שמו רק פ"א או ב' פעמים. וזה הוא הפירוש אשר רמזתי עליו כמה פעמים בשם ילקוט אבות (ע' הערות והוספה א') וקראתיו כן כדי להבדילו מפירוש ר"י בר שמשון וג"כ מצד כל דרכו כי כשם שנשתקעו בתוכו כמעט כל דברי האדר"נ כן עלו בתוכו ג"כ כמה מדרשים ידועים ושאינם ידועים. מדרש על האבנים טובות שבחושן, מדרש אבא גריון כמה פרקים בענין תשובה לקוחים מאת הפדר"א וכדומה שמסמיך אותם להמשנה:

א) העירני הרב מהר"א עפשטיין שגם בספר ערוגת הבשם כ"י לר' אברהם ב"ר עזריאל מביא שם דברים אלו בשם האדר"נ וגם דברי הרבינו שמחה על זה וכבהא"ז. ב) וע"ע אוצר הספרים צד תנ"ט סימן 107.

רבינו יונה ב"ר אברהם בפירושו על אבות א' ע"ב כענין ששנינו בית שמאי אומרים אין מלמדין אלא לתלמיד הגון וכו' (ע' נו"א פ"ג ונו"ב פ"א ובהערות אות ג'). ג' ע"ב באשתו אמרו ק"ו בשעת חבירו כמרז"ל כי באבות דרבי נתן אומר וכו' (ע' נו"א פ"ח וכל הלשון משובש וע' לקמן פ"ד שישם נביא כל הנוסחאות בזה). ד' ע"ב שכן הוא מפורש באדר"נ כל המדבק לרשעים וכו' (ע' נו"א פ"ל). ו' ע"א ומשלו משל למלך שנתן שדהו לעבדיו וכו' (ע' נו"א פט"ז ונו"ב פ"ל). שם כמו שאמרו באדר"נ כל העושה תורתו עיקר וכו' (ע' נו"א פכ"ח). ט' ע"ב ואמרו באדר"נ וכן בדוד הוא אומר כי ממך הכל ומידך נתנו לך (ליתא לא בנו"א ולא בנו"ב וע' במגן אבות ועוד ברבינו יונה י"ז ע"א). י"ז ע"ב וכן מפורש באדר"נ דתנן התם כל שמעשיו מרובין מחכמתו וכו' שנאמר נעשה ונשמע (נו"א פכ"ב). כ"ה ע"א ואם בטלת מן התורה וכו' אלו הרשעים הדובים והאריות וכו' (ע' נו"א פכ"ט). בספרו שערי תשובה שער ב' ס"י ואמר באבות של ר' נתן כל שמעשיו מרובין מחכמתו וכו' (ע' נו"א פכ"ב) שם סכ"ו כי הוא ידע יצרנו משל למלך שנתן לעבדיו שדה וכו' (ע' נו"א פכ"ב) שער ג' סנ"א ואמרו רז"ל אל תהי חבר לרשע אפילו לדבר מצוה (ע' נו"א פ"ט ע"ש). מ"ד ע"ב ואמרו אם יש עליך רעים מקצתם משבחים אותך וכו' (ע' נו"א פכ"ט צ"ע):

ר' ישראל מטאלעדא בפירושו לאבות בשפת ערבית והוא בכ"י באוצר הספרים אשר באָקספָֿאָרד קובץ 2347 כרשימת ראבי"ן (Opp. Add. 4⁰ 126) ומביא את דברי האדר"נ איזה פעמים (ע' הוספה א' והוספה ג') אבל אינו מזכיר את שמם עליהם:

ר' צדקיהו בן אברהם בספרו שבולי הלקט כ"י (קובץ 15437 בהבריטיש מוזעאום). מ"ג ע"ב אבל כל גילוחן שיעורין כגילוח ב' שערות כדתניא בתוספתא אבות (בל"ס איזה ט"ס פה). דף רכ"ה ע"א ובים נמי לקו עשר מכות כמו ששנינו באבות עשרה מכות הביא הקב"ה על המצרים במצרים ועשרה על הים ומפורש באבות דר' נתן ובמכילתא וכו'. שם דף רע"ח ע"א ומצאתי בשם ה"ר שמחה משפירא זצ"ל בני אדם שטובלין בערב ראש השנה ויום הכפורים וכו' מברך ברכת טבילה וכו' לפי שכל השבין חייבין בטבילה כדתניא בפרק ג' באבות דר' נתן מעשה בריבה אחת שנישבית והלכו שני חסידים לפדותה דוסיון ודוסתיזן כול' לשחרית אמר להן דטבילוה כול' ריבה זו במה חשדתוה אמר לו כל אותן שנים שהיתה בין הגוים אוכלת משלהם ושותה משלהן עכשיו אמרת הטבילוה כדי שתטהר. א"ל העבודה כך היה המעשה א). בספרו פירוש אלפביטין כ"י (בביהמ"ד דק"ק לאָנדאָן קובן ו' ברשימת ראבי"ן) דף קנ"א ע"א כתב שם ועוד יש לפרשו על הים כדאיתא באדר"נ אמרו ישראל אין אנו יכולים לעבור וכו' (ע' נו"א פל"ג):

רבינו שלמה בר אדרת בספרו תורת הבית בית ז' שער ב' תניא באדר"נ ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב וכו' מעשה באדם אחד שקרא הרבה וכו' (ע' נו"א פ"ב):

רבי אברהם ב"ר נתן הירחי מביא את האדר"נ פעם אחד (ע' נו"א פ"ב ובהערות שם אות י"א):

ר' יצחק ב"ר משה הפרחי בספרו כפתור ופרח דף פ"ה ע"א כתב האמנם באבות דר' נתן תניא ר' נתן אומר אין לך אהבה כאהבה של תורה. ר' יהודה הנשיא אומר כל המקבל עליו תענוג עוה"ז וכו' (ע' נו"א פכ"ח. וע"ע בקונטרס תיקוני השגיאות שבראש הספר צד ל"ח):

קובץ 15299 בבריטיש מוזעאום והוא מחזיק כמה קונטרסים שונים בקבלה כמו ספר יצירה ופירושים ספר חנוך וכו' וכדומה. נכתב על קלף ומחזיק קנ"ג דפים ודבר עליו בארוכה מהרי"ל דוקעס ברשימה שלו בכ"י כאן. ומצאתי שם את הדברים האלה הנוגעים לחקירתינו והוא בדף כ"ו ע"א מהקובץ הזה: אלו הם ד' ספרים וה' סדרים שגלה בן סירא לעוזיאל בנו וליוסף נכדו ספר יצירה ספר הגף ספר דקדוק ספר פסיקתא רבתי' בתרי' אפי' ספר זרובבל ויש בו ה' פרקים פרק ר' שמעון בן יוחי פרק אבות דר' נתן פל (צ"ל פרק ל) אותיות דר' עקיבא פרק מעשה משכן פרק דרך ארץ. ה' סדרים סדר עולם סדר תקופות סדר שעות סדר עבור סדר הלכות וכשגלה כל הרזים האלה רעשו כל צבא מרום וכו'. ודוקעס שם משער כי במקום סדר הגף צ"ל ספר הגן (גן עדן) וג"כ כי כל פיסקא זאת עד תומה היא היא הנמצאת ג"כ אצל אססעמאני בדף רפ"ו מספרו:

ר' יצחק ב"ר שלמה נכד ר' ישראל הנ"ל (ע' רשימת הרב מהרש"ז זכס) בפירושו לאבות הנמצא בכ"י באָקספָֿאָרד קובץ שפ"ג לפי רשימת ראבי"ן (Poc 202) מזכיר את האדר"נ כמה פעמים וע"פ הרוב נוסחא ב' אבל לפעמים הם דברים שלא נמצאו רק בנוסחא א' (ע' הוספה) והוא מעתיק דבריה או שאומר וכן מפורש בברייתא הנקראת אדר"נ (לאבות פ"א מ"ב) או כמו למאמר העמידו תלמידים הרבה לפי שנפל מחלוקת בין ב"ש וב"ה כדתנן ב"ש אומרים אין מלמדים וכו' (ע' נו"ב פ"ד ובהערות שם אות ב' וצ"ע) או שאומר סתם ואמרו או ואמרו ז"ל או כמאמרם ז"ל:

א) ע' לעיל בערך האוו זרוע.

רבינו מנהם לבית מאיר רמזתי עליו כמה פעמים בהערותי בקראי את שמו המאירי סתם. והריני נותן פה רשימה מכל המקומות אשר הזכיר בהם את האדר"נ בספרו בית הבחירה פירוש על פרקי אבות. והשתמשתי בהוצאת מהר"ז כוכב טוב ז"ל (וויען 1854). א' ע"ב ובאבות של ר' נתן הוסיפו בדבר שלא בדין לבד נאמר כן אלא שיהא אדם נוחן מתון (אולי צ"ל נוח ומתון) בכל דבריו וכו' (ע' נו"א פ"א ונו"ב פ"א). ב' ע"א ובאבות דר"נ פ"ק פירשו עשה סייג לדבריך כדרך שהקב"ה עשה סייג לדבריו (ע' נו"א ונו"ב שם). שם והוא אומרו שם איוב עשה סייג לדבריו וכו' (ע' נו"א פ"ב ונו"ב פ"ב) והוא שאמר אדה"ר עשה סייג לדבריו וכו' (ע' נו"א פ"א ונו"ב פ"א) עשתה התורה סייג לדבריה וכו' שנאמר ואל אשה בנדת טומאתה וכו' משה עשה סייג וכו' כתובים עשו סייג וכו' חכמים עשו סייג וכו' (ע' נו"א פ"ב ונו"ב פ"ג) מה שאמר הקב"ה עשה סייג לדבריו וכו' גלוי וידוע לפני הקב"ה שעתידין וכו' (ע' נו"א פ"א). ג' ע"א והוזכר בברייתא דאבות של ר"נ שהיו לזה החכם שני תלמידים וכו' והבינו מדבריו וכו' (ע' נו"א פ"ה וע"ע בהערות שם אות ט'). ד' ע"א וכן פירשוהו בדרך הפלגה שיהא פתוח [הבית] לארבעה רוחות ואמר ויהיו עניים בני ביתך וכו' ובברייתא שם פירשו שהוא מוסר על הכנסת אורחים וכו' ואמרו שם כשנפגעים זה את זה וכו' וזהו שאמרו שם למד בני ביתך ענוה וכו' (ע' נו"א פ"ז). שם ע"ב ויש מפרשים באשתו אמרו באשתו נדה ואין צריך בכך ובברייתא אמרו אדם בא מביהמ"ד וכו' ע"ש (ע' נו"א שם). ה' ע"א ובברייתא אמרו הלומד תורה מרב אחד וכו' (ע' נו"א פ"ח ונו"ב פי"ח). שם ע"ב ופירשו בברייתא של ר"נ אחד שכן בבית ואחד שכן בחוץ (ע' נו"א פ"ט ונו"ב פי"ח). שם ובדרש אמרו אל תתחבר לרשע אפילו לדברי תורה (ע' נו"א שם). ו' ע"א והוא שאמרו בברייתא אל יתיאש אדם מן הפורעניות וכו' ובברייתא של ר' נתן אמרו בזמן שרואה אדם את עצמו מצליח וכו' (ע' נו"א שם). שם ע"ב ולשון הברייתא היא אל תעש עצמך כעורכי הדיינים כיצד אם באת לבית המדרש וכו' (ע' נו"א פ"י). ז' ע"א ובברייתא אמרו דרך צחות אפילו אדם הראשון לא טעם כלום עד שעשה מלאכה וכו' (ע' נוסחא א' פרק י"א ונוסחא ב' פרק כ"א). וכן שם אמרו כשם שהתורה נתנה בברית וכו' (ע' נו"א שם) ובברייתא אמרו לא יתכוין אדם ליטול את הרשות וכו' (ע' נו"א שם). שם ופירשו בברייתא בענין שימת שלום וכו' אמרו ז"ל כשהיה אהרן רואה ב' בני אדם מריבים וכו' (ע' נו"א פי"ב ונו"ב פכ"ד). שם אמרו עליו ז"ל כשהיה מהלך בדרך פגע באדם רע וכו' (ע' נו"א שם). שם וכן בברייתא פי' שכל המשתמש בשם המפורש אין לו חלק לעוה"ב (ע' נו"א שם). ח' ע"א ובברייתא אמרו עוד עליו שהיה אומר אם אני כאן דכל כאן וכו' (ע' נו"א שם). שם ובדרש אמרו נתן אדם לחבירו כל מתנות שבעולם וכו' (ע' נו"א פי"ג). י"א ע"א ר' הלל אומר ויש שגורסין הלל והוא חבירו של שמאי ולא אחר וראיה לדבר שהרי למעלה הזכירו בו שאף הוא ראה גלגולת אחת (ע' במאירי שם בדברי המגיהים וע"ע נו"א פי"ב ונו"ב פכ"ז ובהערות שם אות כ"ג). י"ג ע"א ובברייתא אמרו קנקנא זפותה שמשמרת את יינה וכו' אלא שבברייתא ראיתי שייחס עליו גרע שבמדבר וכו' (ע' נו"א פי"ד ובהערות שם אות ז'). י"ד ע"א וראיה לדבר באדר"נ שלא הוזכרו שם אלא שלש ראשונות אבל לא זו של הוי מתחמם וכו' אלא שבסוף ההלכה אמרו ר"י ב"ר אלעאי משום אביו שאמר משום ר"א הגדול שוב יום אחד וכו' (ע' נו"א פט"ו). שם ע"ב ובברייתא פי' בעין הרע כל שעינו רעה וכו' וכן האריכו בענין יצה"ר וכו' והוא אומרם ז"ל י"ג שנים יצה"ר גדול מיצ"ט וכו' וז"ש שם בברייתא למה יצה"ר דומה וכו' וכן אמרו בשנאת הבריות וכו' ולשונם בזה לא יאמר אדם אאהוב החכמים וכו' (ע' נו"א פט"ז). ט"ו ע"ב ומתוך כך שנו בברייתא הסתכל בד' דברים וכו' (ע' נו"א פי"ט ונו"ב פל"ב) והוא אומרם למלך שבנה פלטרין וכו' (ע"ש נו"א). ט"ז ע"א ובברייתא אמרו כל הנותן על לבו ד"ת וכו' (ע' נו"א פ"כ). י"ז ע"ב ובברייתא קראו יראת חטא נמי אומנות אמרו שם שאלו לריב"ז הכם וירא חטא מהו וכו' (ע' נו"א פכ"ב). כ"ג ע"א ובברייתא שם סמכו לזה דבר נאה והוא שאמרו שם הפסק פיך מאילך וכו' (ע' נו"א פכ"ה). כ"ד ע"ב ובברייתא אמרו כנסיה שהיא לשם שמים כנסית ישראל בהר סיני (ע' נו"א פ"מ ונו"ב פמ"ו). כ"ה ע"א ובברייתא של ר' נתן אמרו יהי כבוד תלמידך וכו' (ע' נו"א פכ"ז). וכן אמרו שם כל המכבד את חבירו מחמת ממון וכו' (ע' נו"א פכ"ט וע"ע נו"ב פל"ד). כ"ו ע"א ואמרו בברייתא שאדם לומד לעצמו ולאחרים וכו' (ע' נו"א פכ"ט). כ"ח ע"ב ואף בברייתא של ר' נתן הזכירו ענין זה בלשון נייר ישן וכו'. ובברייתא של ר' נתן אמרו הלמד תורה בילדותו וכו' (ע' נו"א פכ"ג). ומ"מ הזהירו בברייתא שאע"פ שלמד בילדותו וכו' והוא שאמרו יכול אדם ללמוד תורה (ע"ש פכ"ד). ל"א ע"ב ואף בברייתא של ר' נתן נתבלבלו הדברים (ע' נו"א פרק ל"ד). ל"ה ע"ב ובאבות דר' נתן קראוהו גבור וכלי זיין בידו (ע' נוסחא א' פרק כ"ט):

הרב ר' מכיר ב"ר אבא מרי ב"ר מכיר ב"ר טודרוס ב"ר מכיר בן הרב ר' יוסף ב"ר אבא מארי זלה"ה בעל ילקוט המכירי א) מביא בספרו את האדר"נ כמה פעמים וכללתי דבריו בהוספות ונם איזה פעמים

א) ע' אוצר הספרים צד 222 סימן 230.

בההערות וספרו על תהלים הוא באָקספֿאָרד בכ"י קובץ 167 ברשימת ראבי"ן (Opp. 22) וספרו על ישעיה הוא בכ"י באוצר הספרים בק"ק ליידין (קובץ 7. Scaliger) אשר כבר הודיע טיבו הרב רמש"ש ברשימה שלו מכ"י ליידין (צד 342,48). והנה הקורא יראה בהוספה א' שהבאתי כמה ליקוטים מאת כ"י אחד מדרש תרי עשר קובץ Harl. 5704 בהבריטיש מוזעאום והבאתי דבריו בסתם מפני שלא נודע לי שם המחבר. ועתה אנכי משער שגם קובץ זה הוא מאת בעל ילקוט המכירי שכן לשונו שם בהקדמתו לספרו על ישעיה. וקראתי שם הספר הזה ילקוט כי לקטתי אותו מן המדרש ומן הגמרא ירושלמי ותוספתא ספרי וספרא לא הנחתי דבר אשר לא כתבתי בספרים אלו תלים איוב ומשלי ירמיה יחזקאל ותרי עשר כפי יכלתי ע"כ. והוא הוא הילקוט תרי עשר המוזכר פה. הקובץ הזה הוא בתמונת פֿאָליאָ ומחזיק קצ"ט דפים ומביא שם תלמוד בבלי ירושלמי תנחומא ילמדנו פסיקתא בשם הפטרות נחמו ספרי מדרש תהלים מכילתא אדר"נ מדרש שמואל סדר עולם מדרש רבה (גם על ההמש מגילות) פדר"א ומקורות אלו הם מובאות גם בילקוט על תהלים ועל ישעיה. ובענין שמו מדרש תרי עשר הנה אין ספק שהסופר קרא לו שם זה (במקום ילקוט המכירי על תרי עשר) מפני שתחילתו חסר והסופר לא ידע עוד את טיבו שכן כתוב שם בראש הספר „זה ספר מדרש תרי עשר טוב וישר לא נמצא התחלתו מראש ועד סוף לכן אתחיל מהנמצא בעזרת המלמד לאדם דעת ישתבח שמו אמן" (76a°). וכן כתב במקום אחר „כאן חסר דף אחד שלא נמצא בהעתק שנאבד מפני זקנותו ועל זה המשלתי (76b°)" ע"כ. ואנו רואין מזה שקובץ חסר נזדמן להסופר. ונכתב הקובץ הזה בעיר טיבולי אשר בתחומי רומי מאת הסופר יוחנן בכמר יעקב הרקוחי מבני הגרשוני בשנת ו'ר'ח'מ'ך' בעד הכומר יידיאו מכת האגושטינו א). ויצא לנו מזה שנמצאים עוד כעת בידינו מאת בעל המכירי ספריו על תהלים ישעיה ותרי עשר. ומה שנוגע לזמן המחבר הנה נראה שיש לקבוע זמנו לכה"פ בהמחצה הראשונה של המאה הב' לאלף החמישי שכן נמצא שטר מכירה בראש כ"י ליידין הנ"ל משנת קע"ה ב):

ר' ישראל אלנקוה אשר נשרף על קדושת השם בשנת ה"א קנ"ב מביא בספרו מנורת המאור בכ"י כמה פעמים את האדר"נ נו"ב אבל ע"ע הוספה א' ע"ב ע"א וע"ב והבאתי את דבריו בההערות וגם בהוספה ג'. והכ"י הזה הוא באוצר דספרים אשר באָקספֿאָרד קובץ 1312 ברשימת ראבי"ן (Opp. 146) וכבר דברתי על טיב הכ"י בהמ"ע מאָנאַטשריפֿט (שנת 1885 צד 114 והלאה) ובירורתי שם שהוא הוא ספר המוסר הנמצא בידינו מיוחס לר"י כל"ן בקיצור וסירוס דברי הכ"י:

ר' שמעון ב"ר צמח דוראן והבאתי דבריו כמה פעמים מספרו מגן אבות פירוש על אבות והוא מהמעטים אשר היה לפניו נו"ב. וארשום פה כולם. ונשתמשתי בהוצאת הרב מהר"א יעללינעק. ב' ע"א ואמרו באדר"נ שקבלה מפי הגבורה ולא מפי מלאך (נו"ב ע"א). ג' ע"א שלא כדעת ב"ש שהיו אומרים אין מלמדין תורה אלא לתלמיד הגון צנוע וכשר וירא שמים כמו שהוא נזכר באדר"נ (ליתא כלשון הזה ממש לא בנו"א ולא בנו"ב וע' נו"ב פ"ד ובהערות אות ב' שם). ו' ע"ב וכתוב בספר הערוך וכן הוא באדר"נ כי צדוק וביתום היו תלמידיו של אנטיגנוס וכו' (ע' נו"ב פ"י ונו"א פ"ה). ח' ע"ב ועל זה אמרו באדר"נ אל תהי חבר לרשע אפילו לדבר מצוה (ע' נו"א פ"ט). שם ובאדר"נ אמרו כל המודבק לרעים אעפ"י וכו' (ע' נו"א פ"ל). ט' ע"ב אבל באדר"נ פירשו בענין אחר שלא יהא התלמיד היושב לפני רבו וכו' (ע' נו"א פ"י ובנו"ב פ"כ ליתא). י' ע"א ובאדר"נ שנו יהיו בעיניך כזכאין ע"מ שיתבעו את הדין (ע' נו"ב פ"כ). י"א ע"א ואמרו במדרש ר"י בן בתירה אומר הרי שאין לו מלאכה שיעשה וכו' (ע' נו"א פי"א וגם נו"ב פכ"א ואין ספק שכונתו בזה להאדר"נ). שם ע"ב ובאדר"נ אמרו גדולה מלאכה שהרי הכל מתפארין בה שהרי הלבלר יוצא וכו' עוד שנו שם גדולה מלאכה שהרי הקב"ה הכתיב עליו מלאכה (ע' נו"ב שם). שם ובאדר"נ על זאת המשנה (וישנא את הרבנות) אוי לה לרבנות וכו' ומפני מה מת יוסף וכו' (ע' נו"ב פכ"ב). שם ואל תתודע לרשות וכו' כי המתודע לרשות סופו לאבדון וכו' וכן פירשו באדר"נ (ע' נו"א פי"א ונו"ב שם). י"ב ע"א ובאדר"נ פירשו המים הרעים עכו"ם וכו' (ע' נו"ב פכ"ב וע"ע נו"א שם). שם ופירשו באדר"נ כיצד היה אוהב שלום וכו' (ע' נו"ב פכ"ד). שם ע"ב וכן אמרו באדר"נ אם אין אני לי ולא זכיתי לעצמי מי יזכה לי לחיי העוה"ב (ע' נו"ב פכ"ז). שם דומה למלך שמסר שדה לעבדיו וכו' (ע' נו"ב פ"ל ונו"א פט"ז). י"ג ע"א ובאדר"נ תניא העושה תורתו קבע (ע' נו"א פי"ג ובהערות שם אות ג'). שם ע"ב ובאדר"נ אמרו כי בלק אמר הרבה וכו' (ע' נו"ב פכ"ג). ט"ו ע"א ובאדר"נ פירשוהו כמו הראשון עשה לך רב לחכמה

א) כל פרטי דברי הסופר הזה כבר הודיע ברבים הראבי"ן בהמ"ע Revue des Etudes Juives כרך IX צד 137.

ב) ע' רשימת הרמש"ש שם.

(ע' נו"ב פל"ב ופי"ח). כ"ג ע"א ורבינו יונה ז"ל כתוב כי באדר"נ כתוב עשה רצונו כרצונך וכן בדוד הוא אומר כי ממך הכל ומידך נתנו לך (ע' נו"ב פל"ב ול' שם הפסוק). כ"ה ע"א ובאדר"נ שנו אין ע"ה חסיד פרוש (ע' נו"ב פל"ג). שם ובאדר"נ אם נבלת בהתנשא וכו' (ע' נו"ב פכ"ב). כ"ט ע"א ובאדר"נ שנו יוסי הכהן חסיד שבדורו (ע' נו"א פי"ד ונו"ב פכ"ט ובהערות שם אות ב'). שם ע"ב וכן אמרו באדר"נ (בענין ששכח ר"א בן ערך תלמידו) (וע' נו"ב פכ"ב ונו"א פי"ד). ל"ב ע"א וכן הוא פירושו יהי כבוד חבירך חביב עליך כשלך וכו' וכמו שיקשה עליך מי שיוציא עליך בכעסו שם רע כן יהי כבוד חבירך חביב עליך וכן פירשו באדר"נ (ע' נו"ב פכ"ט ונו"א פרק ט"ו). שם ע"ב ואמרו באבות דר' נתן אל תהי נוח לכעוס כהלל וכו' (ע' נו"א שם ונראה שחסר שם בנו"ב). ל"ג ע"א וכן אמרו באדר"נ שלא תהא עינו של אדם רעה בממונו של חבירו וכו' (ע' נו"ב פ"ל). שם ע"ב ובאדר"נ פירשוהו בענין אחר וכן שנו שם יצה"ר ניתן באדם משעה שנולד וכו' ע"ש (ע' נו"ב שם) וכן אמרו באדר"נ שיהיה חס על ממון חבירו וכו' (ע' נו"ב שם ונו"א פי"ז). ל"ד ע"א ובאדר"נ אמרו אינה ירושה לך שאם היתה ירושה היה משה מורישה וכו' (ע' נו"ב פ"ל). ל"ז ע"א ובהוריות וכן באדר"נ כפי שזרקתי נשמה באדה"ר (ע' נו"ב פכ"ו). מ"ד ע"ב וכן באדר"נ ובספרי פ' עקב לאדם שמסר לעבדו צפור דרור וכו' (ע' נו"א פכ"ד ונו"ב פל"ה). מ"ה ע"ב ודבר זה למדנהו מאדר"נ דתני התם כל שמעשיו מרובין מחכמתו וכו' שנאמר נעשה ונשמע (ע' נו"א פכ"ב). שם ובאדר"נ משלו משל למה"ד לאחד שהלך אצל חנוני וכו' (ע' נו"ב שם). מ"ו ע"א ואמרו באדר"נ כל הפורש מד' דברים אלו וכו' (ע' נו"ב פל"ד). מ"ז ע"א ובאדר"נ אמרו עונה בה לא אמרתי אלא בזמן שעונה בה. (לא מצאתי זה לא בנו"א ולא בנו"ב). נ' ע"ב וכן נראה מאדר"נ ששם שנו בלשון הזה שאם לא נברא בצלם היה חביב (ע' נו"ב פמ"ד ונו"א פל"ט). נ"ח ע"ב ובילמדנו פ' ויקרא שנו רבותינו מצוה גוררת מצוה וכו' וכן הוא באדר"נ (ע' נו"ב פל"נ ונו"א פכ"ה). ס"א ע"ב הפירוש ר"ש ז"ל הוא משנה הגירסא וגורס (הלמד ע"מ ללמד) אין מספיקין בידו ללמוד וללמד וכן מצאתיה באדר"נ (נו"ב פל"ב). ס"ד ע"א וכבר אמרו ז"ל באדר"נ כל מי שיש לו ביהמ"ד בעירו וכו' (ע' נו"א פל"ו). ס"ז ע"ב למשנת דיהי כבוד תלמידך וכו' וכן הוא מפורשת באדר"נ (ע' נו"ב פל"ד ונו"א פכ"ט). ס"ט ע"ב ובאדר"נ אמרו שאעפ"י שריב"ז היה אומר על ר' אליעזר בן ערך שהוא מכריע וכו' (ע' נו"ב פכ"ט ונו"א פי"ד). ע' ע"א ובאדר"נ נראה כפירוש האחרון ששם שנו ר' ינאי אומר לשלות הרשעים לא נכנסנו וכו' (ע' נו"ב פל"ג). ע"ב ע"ב וכן אמרו רשב"ג אומר הלמד תורה ילד וכו' ר' נהוראי אומר הלמד תורה וכו' ר"א בן עקיבא אומר וכו' דומה לאשה שהיא לשה בחמין רשב"א אומר הלמד תורה בילדותו וכו' (ע' נו"א פכ"ג ובנו"ב ליתא). ע"ו ע"א ובאדר"נ לא מנה מאמר בראשית והשלים העשרה וכו' (ע' נו"ב פל"ו). שם ע"ב וכן אמרו באדר"נ ללמדך שכל המאבד נפש אחת מישראל וכו' (ע' נו"ב פל"ו ונו"א פל"א). ע"ז ע"ב ובאדר"נ ג"כ מנו אותם (נסיונות דאברהם) בחילוף מועט (ע' נו"ב פל"ו ונו"א פל"ג). ע"ח ע"א ועשרה נסים שנעשו על הים מפורשים במדרש ר' תנחומא. ובאדר"נ בחילוף מועט (ע' נו"ב פל"ח ונו"א פל"ד). שם ע"ב ועשר מכות שהביא עליהם על הים וכו' ורבינו שלמה ז"ל כתבם מהמכילתא וכו'. וכן הוא באדר"נ בחילוף מועט (ע' נו"ב פל"ז). ע"ט ע"א וכן באדר"נ מנה תבערה וכו' וכן באדר"נ מנה מסה וכן שנו שם ועל כולן הוכיחן משה וכו' (ע' נו"ב פל"ח ונו"א פל"ד אבל רק קצת מזה). פ' ע"ב וכל אחד רחוק מחבירו ד' אמות כדי שלא ישמע וידוי חבירו ותפילתו שלא יכלם כמו שנזכר במדרש חזית ובאדר"נ (ע' נו"ב פל"ט ונו"א פל"ה). פ"א ע"א ובאדר"נ מונה גם כן נסים אחרים במקדש (שם). פ"ג ע"ב למשנת דז' דברים בגולם וכו' ובאדר"נ מסמיך זה אל שלח נא ביד תשלח (ע' נו"ב פ"מ). שם פ"ד ע"א ובאדר"נ למדו דבר זה מהקב"ה שלא רצה ליכנס לתוך דברי אברהם וכו'. שם ובאדר"נ למדו דבר זה מאליהו וכו' וכן נראה מאדר"נ כי הכל הוא דבר אחד וכו' ע"ש. שם ע"ב וכן שנו באור"נ וכו' ובאדר"נ למדו זה מאנשי חרן וכו'. וכן אמרו באדר"נ וכו' (ע' נו"ב פ"מ ונו"א פל"ז). פ"ה ע"ב ובפרק במה מדליקין מפורש כל זה מהמקרא וכו' וכן באדר"נ (ע' נו"ב מ"א ונו"א פל"ח). פ"ו ע"א אבל במשניות ישנות שבאו מארץ ישראל שהם וכו' יש גירסא יותר מדוקדקת והיא שלי שלך חסיד שלך שלי ושלי שלי רשע וכן היא הגירסא באדר"נ (אינו מסכים לא עם נו"ב פמ"ה ולא עם נו"א פ"מ). פ"ח ע"ב ובאדר"נ שנו ספוג מדריש וכו' עוד אמרו ספוג תלמיד ותיק וכו' (ע' נו"א פ"מ וע"ע נו"ב פמ"ה). צ' ע"א למשנת כל מי שיש בידו ג' דברים אלו מתלמידיו של אברהם אבינו ובאדר"נ פירשום באברהם כמו בבלעם וכו' ובאדר"נ סמכו אל זה הנה העם וגו' וכן נזכר זה באדר"נ וכו' ורוח נמוכה וכן נזכר זה באדר"נ ונפש שפלה באדר"נ למדו זה ממה שאמר ואנכי עפר ואפר וכו' (ע' נו"ב פמ"ה). צ"ד ע"ב ובאדר"נ שנו משל לשוכר סוס וכו' (ע' נו"ב פכ"ז). בהשו"ת שלו (תשב"ץ) ח"ג שאלה ל"ז דף י"ב ע"ב ואעפ"י שהיו נדחקים עד אחר י"א אמות שאחורי בית

הכפורת בשעת ההשתחויה היו כולם משתחוים כנגד פתחו של היכל כמ"ש במדרש ויקרא רבה ובאבות דר' נתן וכו' וכן באבות דר"נ יש נסים אחרים שלא נזכרו בגמרא. וע"ע שם דף ל' ע"א ענין קל"ה והלאה. בפירושו לפיוט אשר אשש הנדפס בספר קובץ מטמונים דף פ"ז ע"א אבל המשורר לא הכניסו (למאמר בראשית) כי סמך בזה על אבות דר' נתן שלא הכניסוהו בענין המאמרות ע"כ (ע' נו"ב פל"ו). שם צ"א ע"א אבל מאבות דר' נתן נראה כי זה המאמר הוא ויאמר אלהים לא טוב היות האדם לבדו (ע' נו"ב שם):

מדרש הגדול בכ"י אשר הובא מארץ תימן והם הקובצים באָקספָארד 2338 ברשימת ראבי"ן (Opp. Add. 4° 124 a. b. c. d.). והיו לנגד עיני ג"כ הקובצים אשר בהבריטיש מוזעאום ונמצאים שם שתי העתקות ממדרש זה. והם הקובצים בראשית מספר Or. 2378 ומספר Or. 2213, שמות מספר Or. 2214 ומספר Or. 2352, ויקרא מספר Or. 2215 ומספר Or. 2353, במדבר מספר Or. 2354 ומספר Or. 2379. דברים מספר Or. 2216 ומספר 2355. ואחרי כן בא לידי ג"כ קובץ נתון לי מאת תלמידי המשכיל כמ"ר קלויד מאָנטעפיאָרע. במדרש מובאים זה דברים מהאדר"נ נו"א כמה פעמים ורמזתי עליהם בההערות. ובנידון מחברו הנה הרמש"ש נר"ו בהמזכיר חוברת עשרים צד 135 מביא שם דברים מאת כ"י אחד שיש לשער על פיהם כי מחברו היה ר' דוד אלעדני ויש לקבוע זמנו ה"א ר בערך. אבל רמש"ש בעצמו מניח עוד הדבר בצ"ע. ועלי להודיע עוד שהפירוש המובא שם על עשרת מונים בשם המדרש הגדול לא נמצא בהכ"י שראיתי:

ר' אברהם זכות בספרו יוחסין (דפוס לאָנדאָן 1857) צד י"ג ובאדר"נ כל מעשה צדוק וביתוס ושהיה משתמש בכלי כסף וזהב כל ימיו (ע' נו"א פ"ה). צד י"ח ובאבות דר' נתן שהיה (הלל) מדבר בלשון בבל וכו' ודאישתמש בתגא חלף זה המשתמש בשם המפוריש וכו' (ע' נו"א פי"ב). צד י"ט וקבל ר"י ב"ז את הנשיאות אז שנתן לחן ולחסד בעיני המלך כדאיתא פ' הניזקין ובאדר"נ (ע' נו"א פ"ה ונו"ב פ"ו). צד כ' ואעפ"י שבאדר"נ אומר שתלמידיו הלכו ליבנה וחוא לדמסית וכו' (ע' נו"א סוף פט"ו ונו"ב פכ"ט). צד כ"א ובאדר"נ כי מת לו בן (לריב"ז) ונחמוהו תלמידיו (ע' נו"א שם). צד כ"ה ובפרק ז' ממסכת שמחות שנתפש רשב"ג ור' ישמעאל בן אלישע ביחד וכו' וכן בסוף אבות דר' נתן (ע' נו"א פל"ח ונו"ב פמ"א). צד כ"ו גם לפעמים במדרש ובאדר"נ קורא גם כן רבי סתם לריב"ז (ע' נו"א ושם ר ב ן יוחנן אבל בנו"ב פכ"ט ר ב י יוחנן אבל אפשר שהיה לפניו כך וצ"ע). צד כ"ח ומצאתי גם כן בספר מנורת המאור האחד שאינו של ר' יצחק אבוהב גרסינן באדר"נ שנשבה ר' צדוק לרומי וכו' (ע' נו"א פט"ז ובהוספה לנוסחא א' ע"ב ע"ב). צד ל"ח ובאבות דר' נתן במשנת יוסף בן יועזר כשהתחיל ר"ע ללמוד היה בן ארבעים שנה וכו' (ע' נו"א פ"ו). צד ל"ט ובאדר"נ במשנת יוסי בן יועזר בארוכה כיצד למד ר"ע בן ארבעים שנה היה וכו' (ע' נו"א שם). צד ס"ט ר' יונתן והוא בפ"ד דאבות ובאבות דר' נתן ר' יונתן בן יוסף וכן בתוספתא (ע' נו"א פ"ל וצ"ע ונו"ב פל"ה). צד ע"ו אע"ג כי באדר"נ גרסינן שנשבה ר' צדוק לרומי (ע' נו"א פט"ז):

ר' יצחק אברבנאל כ"ג ע"א למשנת משה קבל והיתה דעת ב"ש שאין מלמדין תורה אלא לתלמיד הגון וכו' (לא נמצא לא בנו"א ולא בנו"ב וע' לעיל בשם רבינו יונה). שם באדר"נ אמרו שהקב"ה עשה סייג לדבריו ואדה"ר עשה סייג וכו' (ע' נו"א פ"א ונו"ב פ"א). ל"ג ע"א למשנת נתאי הארבלי ואמרו באדר"נ המתדבק לרשע אעפ"י שאינו עושה כמעשהו נוטל שכר כיוצא בו שנאמר בהתחברך לרשע וגו' (ע' נו"א פ"ל וצ"ע וע"ע לעיל גבי רשב"ץ). ל"ט ע"א למשנת שמאי אומר עשה תורתך קבע וכמו שאמרו העושה תורתו קבע וכו' עושין לו עיקר לעוה"ב וכו' (ע' נו"א פכ"ח וע"ע לעיל גבי רשב"ץ). פ"ג על משנת ר"ח בן דוסא ע"ה ע"ב וכבר יראה מסכים לזה מה שקראו בברייתא ליראת החטא כלי אומנות אמרו שם שאלו את ריב"ז חכם וירא חטא מהו וכו' (ע' נו"א פכ"ב). פ"ה למשנה דעשרה נסיונות נתנסה אברהם קנ"ה ע"ב ובאבות דר' נתן מונים הנסיונות באופן אחר ב' מלך לך וכו' (ע' נו"א פל"ג ונו"ב פל"ו). למשנה דעשרה נסים וכו'. קנ"ז ע"ב ובאבות דר' נתן הוא במצרים הרעימו עליהם קולם וכו' (ע"ש וע' נו"א פל"ג):

ר' יוסף בכ"ר החכם השלם הה"ר משה אלשקר וחי בערך ה"א רפ"כ בפירושו מרכבת המשנה כ"י הנמצא באָקספָארד קובץ 384 לפי רשימת ראבי"ן (Opp. 244) שם דף ג' ע"ב להוציא מדעת ב"ש שאמרו אין מלמדין לכל אדם אלא לתלמיד הגון וכו' (ע' נו"א פ"ג ונו"ב פ"ד). דף ע"ב ע"א ובאדר"נ כתבו איזהו כנסיה זו כנסת הגדולה:

ר' עזריה מן האדומים בספרו מאור עינים מביא את האדר"נ בצד 18 (דפוס ווילנא שנת תרמ"ו) וראיתי לו קצת סיוע באדר"נ פ"ט וז"ל באותה שעה נבקע ההיכל וכו' (ע' נו"א פ"ט וע"ע תנחומא נ"ח סוף סי' י"ג). צד 92 אמנם מה הנה שתי הכתות המכונות אצל חכמינו צדוקים וביתוסים ומאין באו נודע מן הנמצא להם ז"ל באדר"נ פ"ה. צד 208 ועליו אמרו באדר"נ פכ"ח כל מי שיש בידו מדרש ולא הלכות

לא טעם טעם חכמה הלכות ולא מדרש לא טעם טעם יראת חטא א״ נ מ י מדרש ולא הלכות גבור ואינו מזוין הלכות ולא מדרש חלש וזיין בידו וכו׳ (ע׳ נו״א פכ״ח). צד 232 אשר מאדר״נ פל״ג וכו׳ לפי מה שזכר הערוך ערך נקד וכו׳ (ע׳ נו״א פל״ד ובהערות שם אות כ״ב). צד 404 וסוף פרק אחרון דאדר״נ איתא מכתשת אבטינס ושלחן ומנורה ופרוכת עדיין מונחין ברומי (ע׳ נו״א פמ״א ובהערות שם אות כ״ב וע״ע ירושלמי יומא פ״ד ה״ג וירושלמי תענית פ״ב ה״א וכנ״ש אות ח׳):

פרק ג.

ביחס האדר״נ להמשנה.

אחרי זאת מה שהצענו פה מדברי המחברים השונים יוצא לנו שגם הראשונים ז״ל לא היה להם מושג אחד שוה בכל פרטי מסכת אבות דרבי נתן ועל כן קראו אותה פעם בשם משנה פעם בשם ברייתא ופעם בשם דרש. ואולי עוד גם בשם גמרא או בשם אגדה סתם (ע״ע נו״א פ״ב אות נ״ט). וגם דברי אחרון חביבים עלי ה״ה מורי הרב ר״מ איש שלום שכתב בפ״ד בהקדמתו להספרי וכן אגדות שנדרשות עליהן דרך משל כל מילי דאבות שהן יסודות לשאר דרשות כמקרא מן המקראות עד שחובר עליהן מ ד ר ש ש ל ם הנקרא אבות דר׳ נתן עכ״ל. אבל נ״ל שזה התואר לא יצדק ר ק על חלק מהאדר״נ לא על כולו. וכשנרד מעט לתוך פרטן של דברים ונציין סימני החלקים השונים שמהם מורכבת המסכת הזאת אם בהמשנה ואם באדר״נ נמצא כי כל דברי חכמים קיימין וכולהו התוארים איתנייהו בה. ו ע פ ״ ז נ ק ב ע ג ם כ ן י ח ס ה ל ה פ ר ק י א ב ו ת א ש ר ב ה מ ש נ ה. והנה חלקי המשנה בתוכה בעצמה הם ארבעה א). והם ח ל ק א׳ כולל פ״א עד משנה י״ב (ולא עד בכלל). וחלק זה מצוין ע״י סימן הזוגות שבתוכה שהם נושאי מאמריו. וגם ע״י הקיצור כי לא ימצא עוד בתוכו הכפלת המאמרים המתחילים בהוא היה אומר. ח ל ק ב׳ כולל המשניות י״ב י״ג י״ד ט״ו ט״ז י״ז וי״ח מפ״א וכל פ״ב. והוא כולל דברי הלל (ושמאי) ותלמידו ריב״ז ותלמידי תלמידיו. ואם שחלק זה מחזיק עוד דברי הזוג האחרון (הלל ושמאי) מכל מקום הוא מצוין מתוכו ע״י הכפלת המאמרים שבתוכו בהוא היה אומר (פ״א מי״ג ומי״ד) וע״י הפסק סדר זמנים שמקדים דברי בית הנשיא ונינו ונכדיו קודם לדברי ריב״ז וגם כן ע״י זאת שמביא שם דברי ר״ט (סוף פ״ב) רק אגב דברי ר״א הוי שקוד ללמוד תורה. ח ל ק ג׳ פ״ג וד׳ והוא מצוין וע״י העירבוב זמנים שבתוכו ואין סדר למשנה זו. ח ל ק ד׳ הוא פ״ה הכולל המספרים עשרה. שבעה. ארבעה ושלשה.

וקרוב לזה הוא ג״כ החלוקה בהאדר״נ ח ל ק א׳ במאמרי הזוגות והוא בנו״א מפ״א עד סוף פ י ״ א ובנו״ב מפ״א עד סוף פ כ ״ ג. ואמנם יחסו להמשנה הוא כיחס המדרש להמקרא או כיחס הגמרא להמשנה. כי נוסחאותיו מסכימות עם נוסחאות המשנה (חוץ מאיזה חילופי גירסאות נקלים) ותכליתו הוא לפרש דברי דתנאים בדרך מדרש ומאמרי הזוגות הם נדרשים בתוכו כמאמרי הכתובים באחד המדרשים הידועים. ואם אמנם שכבר כתבו כמה מגדולי חכמי ישראל שגם התוספתא דרכה לפרש המשנה. בכל זאת לא נוכל להחליט עליה שהיא רק פירוש ורק ע״י חקירה ובדיקה נמצא שגם פירושים עלו בתובה. אבל הקורא באדר״נ ימצא מיד ע״י הלשונות כיצד. דבר אחר מלמד וכו׳ שבפירוש ומדרש עסקו. ולא עוד אלא „שהוא קושר נימא בנימא ומשיחה במשיחה במאמר התנא כדי להסמיך לו מאמרים ומעשיות שאין בהם מנושא הדרוש אלא בדרך רחוק״. ולפעמים הוא נראה כדורש דברי התנא ג״כ בדרך אל תקרי (ע׳ נו״א פ״ח ובהערות שם אות י״ט). וע״כ אין ספק שעל החלק הזה לא יצדק לא השם משנה ולא השם ברייתא או תוספתא. אבל שמו היאות לו הוא מדרש בבחינת דרושיו או גם כן גמרא בבחינת פירושיו או גם כן אגדה מצד כל ענינו:

ח ל ק ב׳ הוא בנו״א מפרק י״ב עד סוף פי״ח. ובנו״ב מפרק כ״ג עד סוף פ״ל. והוא מסכים ג״כ במקצת לחלק ב׳ בהמשנה שמכפיל ג״כ מאמרי התנאים ע״י הוא היה אומר (ע׳ פי״ב נו״א ופכ״ז נו״ב). אבל

א) מובן ממילא כי היו לנגד עיני דברי מהריט״ל צונץ ז״ל בספרו הנ״ל צד ק״ח וק״ט ודברי הרב מהר״ץ חיות במאמרו על אדר״נ ודברי הרב מהר״ז פֿראנקל במאמרו על מס׳ אבות במאָנאטסשריפֿט שנת 1858 צד 419 והלאה ודבריהם של הרב מהר״ד האָפֿמאנן במאמרו על המשנה ראשונה והרב מהר״נ בריל״ל במאמרו במ״ע השנתי שלו על מס׳ אבות (ש.ה שביעית) ולמדתי מדבריהם כמה הלכתא גברייתא. אבל לפעמים נטיתי ג״כ מדבריהם ולרגל המלאכה אשר לפני אמרתי לקצר וע״כ לא הבאתי דבריהם תמיד ומה גם אחרי אשר נטיתי מדבריהם בעיקר הקירתם וכאשר יראה הקורא לקמן פ״ז ונשענתי שכל מי שעוסק בחקירות כאלה בודאי קרא את דברי החכמים האלה או יקרא אותם ע״י הערתי זאת ולא יסתפק בקריאת דברי לבד.

ג"כ כבר נבדל מהמשנה על ידי זה ששומר סדר זמנים ואינו מפסיק בין הלל ותלמידו ריב"ז בשולשולתיה דהלל. וגם לא הביא בו מאמר ר' טרפון בדרך אגב. וע"כ שנוסחת המשנה שלו היא עתיקה מנוסחת המשנה שבחלק זה אשר כבר שלחו בה יד להפסיק הסדר הישר. וכבר העירו על זה גדולי המחברים. בתכונתו הוא דומה לחלק א' וגם עליו יפלו התוארים מדרש פירוש וכו':

חלק ג' הוא בנו"א מפרק כ' עד סוף פ"ל ובנו"ב מפרק ל"א עד סוף פרק ל"ה והוא ג"כ ניכר מתוכו ע"י העירבוב הזמנים שבתוכו. אבל בתכונתו הוא משונה מתכונת ח"א וח"ב שאין בו מדרש כמעט. והוא קרוב לתכונת המשנה שכל עגינה למסור לנו את התורה שבע"פ:

חלק ד' הוא בנו"א מפרק ל"א ועד סוף המסכת וכן בנו"ב מפרק ל"ו ועד סוף המסכת והוא חלק המספרים. תכונתו היא כעין חלק ג' ויפול עליו ג"כ השם משנה או תוספתא. נמצינו למדין לפי זה שיחס האדר"נ להפרקי אבות בהמשנה אינו שוה בכל חלקיו ועפ"ז נשתדל ג"כ לקבוע ערכו להמשנה ומעלתו. אבל אחרי שכעת שתי נוסחאות בידינו מהאדר"נ עלינו עוד לחקור על עיקר האדר"נ או עכ"פ אחרי הנוסחא הקרובה לעיקרו כי בלי ספק באו בתוכו כמה הוספות שאין לדון מהם כלל על טיב האדר"נ. וטרם לזה נקדים עוד:

פרק ד מדבר בטיב דברי פירוש אבות המיוחס לרש"י אבות פ"א מ"ה שהזכיר שם שתי נוסחאות מאדר"נ. נוסחת א"י ונוסחא בני צרפת. אם יש לסמוך על דברים אלו או לא.

והנה הראשון שנתעורר על דברי רש"י אלו הוא הרב ר' אברהם בר"ש וויטמונד בספרו אהבת חסד על האדר"נ בסוף פ"ז שכתב שם בד"ה דבר אחר הוא נמי הפירוש הברטנורא בלשון שני ולשון רש"י במתניתין דאבות ולשני דעות דגמרא כאן אף באשתו טהורה אסורה והוא נוסחא דאבות דר"נ שהובא מארץ ישראל אבל באדר"נ של צרפתים אוקי שם דאיירי באשתו נדה רש"י במתניתין ע"כ. ובראש הפרק על בבא דיהי ביתך פתוח לרוחה כתב גם כן דהובא במדרש שמואל בשם רש"י דמה שהוא לנו היא אדר"נ שבאו מא"י ובאדר"נ של צרפת יש נוסחאות אחרים ע"כ. ומי שקבע מסמרות בדבר זה הוא הרב מהר"ץ חיות ז"ל בספרו אמרי בינה הנ"ל. וז"ל בשו"ת סימן י"ג שם (ל"ג ע"א) וביותר תראה ענין חדש אשר לא ראיתי לשום מבקר שיתעורר בזה כי רש"י ז"ל בפירושו לאבות פ"א מ"ה על מאמר אל תרבה שיחה עם האשה וכו' כתב בזה"ל עם האשה אפילו אשתך לפי שאם תרבה עמה דברים תספר לה המחלוקת שעשית עם חבריך וכו' כך מפורש באדר"נ שהובא מארץ ישראל ובאדר"נ של בני צרפת מוקי לה באשתו נדה הרי דהיה לפני רש"י ז"ל ב' נוסחאות משונות זו מזו מברייתא דר' נתן. נוסחא אחת של בני ארץ ישראל ונוסחא אחרת אשר נתפשטה בצרפת מברייתא דר"נ. ודברי אדר"נ אלו של ארץ ישראל אשר העתיק רש"י ז"ל נמצא באמת באדר"נ אצלינו סוף פ"ז אבל הך דמוקי באשתו נדה לא נמצא אצלינו. ומזה מוכח דאדר"נ אשר אצלינו הוא נוסחא של א"י ונוסחא של בני צרפת נאבדה מאתנו ורש"י ז"ל השתמש פה בשתי הנוסחאות ע"כ. וקרוב לדברים אלו כתב גם מהרי"ל פירסט ז"ל במ"ע שלו ליטעראַטור-בלאַטט דעס אָריענטס לשנת 1848 עמוד 822 בהערה שם. והר"ש זלמן טויסיג ז"ל בהקדמתו לספר נוה שלום המחזיק לקוטים מאת נוסחא ב' ע"פ כ"י אחד במינכען מהר להחליט שנוסחא זאת הוא האדר"נ שהובא מא"י ובא אחרי כן ה"ר חיים הלוי האָרוויטץ (בית עקד אגדות מחברת א' ב' וג') שראה נוסחא זאת בכ"י פאַרמאַ וחלק עליו והחליט שזו היא נוסחת בני צרפת ושנוסחת הספרים היא נוסחת א"י (וכדעת ה"ר מהר"ץ חיות). והיתד שבו תלו את דבריהם גם שניהם הם דברי רש"י אשר כבר רמז עליהם הרב הנ"ל וע"כ לא ראיתי להעתיק דבריהם. אמנם נ"ל שדברי רש"י אלו אינם מספיקים לחתוך הדין על פיהם ולחומר הענין אנו מוכרחים להאריך בזה קצת. ומקודם נציע בזה דברי האבות דרבי נתן בשתי הנוסחאות.

נוסחא א פרק ז

א) ואל תרבה שיחה עם האשה ואפילו היא אשתו וכו' שכל זמן שאדם מרבה שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו ובוטל מדברי תורה וסופו יורש גיהנם:

ב) ד"א אל תרבה וכו' כיצד בזמן שאדם בא וכו' אל ילך ויאמר לאשתו וכו' מפני שבוזה את עצמו וכו':

נוסחא ב פרק טו

א) אל תרבה שיחה עם האשה משל אדם הולך לביהמ"ד וכו' בן תורה נמצא בטל מתלמידו [א]:

ב) ד"א אל תרבה שיחה וכו' באיזה צד הוא מבזה את אשתו וכו' מי גרם לו לבזות את אשתו וכו':

ג) ד"א אל תרבה שיחה וכו' באיזה צד הוא מבזה את עצמו בשבת הראשונה נכנסה אצלו שמעה קולו נכנס לחצר וכו' מי גרם לו לבזות את עצמו וכו':

ד) ד"א אל תרבה שיחה וכו' אצ"ל באשת חבירך אלא באשתו ודאי שכן מצינו באשת שמשון מי גרם לו שיבוא עליו הפורעניות על שהרבה שיחה עמה:

א) ע' ב"ר פ' פ"ב ס"א ושמ"ר פכ"ה ס"ח בענין התואר בן תורה.

ובנו"ש הנוסחא בפיסקא ב' וג' מנו"ב, ד"א המרבה שיחה עם האשה הרי הוא מבזה עצמו כיצד היה דבר בינו לבין חבירו אמרו בתוך ביתו שמעה אשתו יוצאה בשוק והנה פגעה באשת חבירו אמרה לה כך וכך היה בעלך עושה לבעלי כך וכך מצהיבו כך וכך מביישו העוברים והשבים התחילו לדבר עמהם מי גרם לו שהרבה שיחה עם אשתו. ד"א כשבת ראשונה נכנסה אצלו שמעה קולו נכנס לטרקלין מן טרקלין נכנסה לחדר מן החדר לעליה פרעה ראשה לפניו והתחילה עמו והרבה שיחה עמה מי גרם לו שהרבה שיחה עמה. ע"כ. והנה אין ספק שנוסחא זאת אין לסמוך עליה שכבר שלטו בה ידי המעתיקים וקיטעו ושינו בה וכנראה מהלשון והנה פגעה וכו'. אבל גם הנוסחא שהצגתי בפנים (והיא נוסחת כי"ר וכי"ה) קטועה היא כי מתחיל באיזה צד הוא בוזה את עצמו מבלי שקדם לו שבוזה עצמו ע"י השיחה אשר על זה תצדק השאלה באיזה צד. וע"כ אין ספק שיש להשלימה ע"פ נוסחא א' פיסקא א' דחשיב שם דגורם רעה לעצמו ובוטל מד"ת וכו' (ובוזה את אשתו ואת עצמו) וסופו יורש גיהנם וכל הדברים אחרי כן הם פירוש לזה. פיסקא א' ובוטל מד"ת (ואולי נסתרס סדר הפיסקאות) פיסקא ב' וג' הם פירוש לבוזה את אשתו ואת עצמו. ופיסקא ד' היא פירוש לגורם רעה לעצמו כמו שמשון. וכאשר השלמנו נוסחא ב' ע"פ נו"א כן נשלים גם נוסחא א' אשר לא נשאר בה רק הפירוש לבבא דבוזה את עצמו. והנה בפנים שיערתי בפירוש פיסקא ג' שבנו"ב שענין הבזיון הוא שנכשל באיסור נדה אבל אחרי כן ראיתי בפירוש מהריט"ץ דמגיה לה בדרך כזה שבת ראשונה נכנס אצלה ושמעה בקולו והרבה שיחה עמה שבת אחרת נכנס לחצר נכנסה לחדר וכו' ומפרש לה שהיא משתמטת ממנו ואינה רוצה עוד להשמע לו לפי שכבר נבזה בעיניה ע"י רוב השיחה. וזה דפירוש הוא בל"ס יותר מתקבל על הלב אם שגם הוא מגומגם קצת. וא"כ אין זכר אף בנו"ב להפירוש באשתו נדה יותר מבנו"א א'. והם באמת אחדים אבל גם שניהם קטועים ויש להשלימם זה עפ"ז וכמו שרמזנו. אמנם במה שנוגע לדברי רש"י הנה כבר שדי בהו נרגא מו"ר כמהר"א וויס בספרו תולדות רש"י (ע' בית תלמוד שנה ב' צד רס"ג) כי בפירש"י הנדפס אצל מדרש שמואל (וויניצא של"ט) הגירסא ואל תרבה שיחה עם האשה אפי' היא אשתך לפי שאתה מתבטל מדברי תורה או שאם באת להרבות עמה דברים תבוא לספר לה המחלוקת שעשית עם חבירך ודעתן של נשים קלה עליהן ומיד תלך גם היא ותתקוטט עם חברתה אשת חבירך ותמצא מביאה לידי בזיון כך מפורש באדר"נ שהובאו מא"י ק"ו באשת חבירו שלא ירבה שיחה עמה מפני החשד ובאדר"נ של בני צרפת מוקים באשתו נדה וכדי שלא יבוא עמה לידי עבירה ונראה דאפילו טהורה לפי שבוטל מדברי תורה א) ע"כ. ואמנם בדפוסים אחרים (כמו דפוס מנטובה והריש"י שאצל הר"ר יונה) הוא „ובאדר"נ של צרפת מוקים לה באשתו נדה. כדי שלא יבוא עמה לידי הרגל עבירה ואנן גרסינן אפי' באשתו הטהורה מפני שמתבטל מד"ת. וכן הוא באדר"נ שהובאו מא"י ע"כ. ומדקאמר כאן ואנן גרסינן משמע שהפירוש תלוי יותר בגירסא במשנה והאדר"נ ע"כ היתה לו גירסא אחרת במשנה וא"כ נפלא הוא לראות שרש"י יעמיד גירסתו לנגד האדר"נ. וראה זה מצאתי בכ"י אחד כפירש"י באוצר הספרים אשר באָקספֿאָרד ב) למשנה זו ואל תרבה שיחה עם האשה ואפי' היא אשתך לפי שאתה מתבטל מדברי תורה באשתו בפרקי אבות דר' נתן באשתו נדה אמרו כדי שלא יבא לידי הרגל עבירה ואנן גרסינן לה אפי' באשתו טהורה מפני שמתבטל מדברי תורה ע"כ. וכעין זה הוא ג"כ בפי' אבות להרד"ק (טרין רפ"ח) ואשר אמנם כבר נודע שהוא פירש"י המצוי בידינו (ע"ע אוצר הספ"ים אות פ' סימן 88) וז"ל שם ואל תרבה שיחה עם האשה וכו' מדברי תורה ק"ו באשת חבירו שלא ירבה שיחה עמה מפני חשד ובאדר"נ מוקים לה באשתו נדה ואנו גר' אפילו באשתו טהורה. וכן מצאתי בפירוש רבינו יונה כ"י ג) באשתו אמרו ק"ו באשת חבירו כתב רש"י ז"ל כי באדר"נ אומר באשתו נדה אמרו ק"ו באשת חבירו ור"ל שלא להרבות דברים באשתו נדה וכו'. והר"ש בר צמח דוראן בפירושו מגן אבות למשנה זו כתב באשתו אמרי במשניות קדומות מצאתי באשתו נדה אמרו וכתב רש"י ז"ל באבות דר' נתן מוקי לה באשתו נדה ואנן גרסי' אפי' באשתו טהורה מפני שנתבטל מדברי תורה וכן פירש הרמב"ם ז"ל ור' יונה ז"ל וכו' וכו' ובברייתא מפרש שהרעה שגורם לעצמו היא שמתוך שמרבה שיחה עמה איך בישוהו חבירו אף היא מבזה אותו וכו' וכו' ע"כ. ד) הרי לפנינו נוסחא שלישית מדברי רש"י המסכמת יותר עם

א) החקירה אם פירוש זה באמת מאת רש"י הוא היא תלויה ועומדת עוד עד שיבדקו עוד כל הכ"י הנמצאים ממנו. וראיתי להעיר כי בהכ"י מפירש"י אשר בהבריטיש מוזעאום (קובץ Add. 27,125) המלות ונראה אפילו טהורה לפי שבוטל מדברי תורה" ליתנהו שם וע"ע באוצר הספרים צד 458 סימן 105 שם. ב) קובץ 381 לפי רשימת הראביי"ן (Bodl. Ur. 580) והוא אחד מהקובצים היותר ישנים שם וכן הוא ג"כ בכ"י מפירש"י לאבות באוצר הספרים אשר בפאריז קובץ 769 רשימת צאטטענבערג. ג) בריטיש מוזעאום קובץ Harl. 269 וכן בקובץ 382 באקספרד. ובדפוס הדברים משובשים. ד) ע' הוספה ד' פ"ז ע"ב ופ"ח ע"א

אותה שבספרי מנטובה ובה אין שום זכר כלל לנוסחת בני צרפת רק אבות דר' נתן סתם. ועוד גדל העירבוב בפירוש אחד כ"י המיוחס לרש"י ג"כ באוצר הספרים אשר באָקספֿאָרד א). וז"ל ואל תרבה שיחה עם האשה אפי' היא אשתך לפי שאתה מתבטל מד"ת אם באת לספר עמה דברים תביא לך המחלוקת שיהיה לך עם חבירך וכו' ותמצא מביאה לידי בזיון כך מפורש באדר"נ שהובאו מא"י. פ"א כשתרצה לדבר עם אשה ב' דברים דבר עמה כלומר במיעוט וכו' באשתו אמרו ק"ו באשת חבירו שלא ירבה שיחה עמה מפני חשד עבירה ובאדר"נ של צרפת מוקים לה באשתו נדה וכדי שלא יבא עמה לידי הרגל פריצות. פ"א באשתו אמרו פירוש מה ששנינו אל תרבה שיחה בפני הנשים שהוא מרבה עמה שיחת חולין וכו' ויש גורסין באשתו אמרו ק"ו ולא גרסינן נדה שאפילו בטהורה אמרו מפני שמא בטל מדברי תורה ע"כ. ואין ספק שנתערבבו כאן דברים מנוסחאות שונות. והנה אם באנו לדון על סוף הפיסקא ויש גורסין אפי' באשתו טהורה וכו' (המסכים ביותר עם נוסחת מנטובה ועם הכ"י באָקספֿאָרד הרמוז לעיל הערה ב') אז אין ספק שיש לתקן אותה ע"פ פירוש ה"ר יעקב ב"ר שמשון שהזכרתי לעיל (ע' ריש פ"א) ואשר אין ספק שעלו בתוכו כמה מנימוקי פירוש רש"י שכתב בפירושו למשנה זו ואל תרבה שיחה דברים בטלים באשתו אמרו רבינו הקדוש שסידר המשנה פירש כן. באשתו נדה לא גרסינן שאף באשתו טהורה אמרו מפני ביטול תורה ע"כ ב'. ודקאמר ויש גורסין הוא בהמשנה לא בהאדר"נ כלל וכן הביאו באמת הרבה מחברים גירסא זו בשם המשנה כמו הרוקח בסימן שי"ז וז"ל ולא להרבות עמה שיחה בטילה כדאמרינן באשתו נדה אמרו ק"ו באשת חבירו ועוד יותר מבואר דבר זה בספר יחוסי האמוראים כ"י שהבאתי כמה פעמים בהוספות (ע' פ"י) שכתב שם (ח"ג קפ"ד ע"ב) יוסי בן יוחנן אומר יהי ביתך פתוח לרוחה וכו' ואל תרבה שיחה עם האשה באשתו נדה אמרו ק"ו באשת חבירו מכאן אמרו כל זמן מרבה שיחה עם האשה וכו' כך מצאתי במשנה דוקנית וכן משמע בתנא דבי אליהו ז"ל במעשה דאותו תלמיד שקרא ושנה הרבה לפי ששמעתי דלא גרסינן באשתו נדה אלא באשתו וגם שמעתי שכל אותה בבא אינה סיום דבריו לכן כתבתי כי כן מצינו בבריתא מפרש יהי ביתך פתוח לרוחה וכו' (ע' בהוספה) אל תרבה שיחה עם האשה אצ"ל עם אשה אחרת מפני טענת הבריות שכן שנו חכמים אל תרבה שיחה עם האשה שכל זמן שאדם מרבה וכו' ד"א אל תרבה שיחה עם האשה כיצד בזמן שאדם הולך לבית הכנסת או לבית המדרש ולא היו נוהגין בו כבוד או שערער עם חבירו דברים אל ילך לספר לאשתו כך וכך ערערתי עם חבירי כך אמר לי וכך אמרתי לו נמצא האיש ההוא בוזה את עצמו ובוזה את חבירו כיצד אשתו שנוהגת בו כבוד ועשה לו סמה (?) ועומדת לפניו ומשמשתו כיון שסח לה כל אותן הדברים עומדת ומשחקת עליו אף חבירו כיון ששמע אומר או שמא כל הדברים שביני לבינו כבר הלך והסיחן לאשתו נמצא בוזה את עצמו ובוזה את אשתו ובוזה את חבירו ע"כ. ובס' מלאכת שלמה הנדפס אצל פירוש המאירי כתב שם בשם הר"י אשכנזי יש ספרים דגרסי בסיפא כל המרבה שיחה עם האשה כשהיא נדה גורם רעה לעצמו וכו' ע"כ. ומזה יוצא לנו מפורש שבקצת נוסחאות המשנה בעצמה היתה הגירסא באשתו נדה והנה הרב המאירי כתב למשנה זו ויש מפרשים באשתו אמרו באשתו נדה ע"כ וכן מצאתי בפירוש אבות למהר"י אלשקר כ"י יש מי שפירשו אל תרבה שיחה עם האשה שהוא מדבר באשתו נדה ויש מי שאומר באשתו טהורה ע"כ וכן הוא בפירוש הר"ב ברטנורה א"ת דמפרשי באשתו נדה בלבד שלא יבוא לידי הרגל עבירה ומדברי המשנה נראה אפילו באשתו טהורה ע"כ. וכשנצרף דברים אלו עם הנוסחאות המשונות בדברי רש"י יצא לנו פשר דבר כי השתלשלות הדברים כך היתה: מתחילה היתה הנוסחא באשתו נדה אמרו בהמשנה עצמה בקצת ספרים וכמו שהביאו הר"י בר שמשון ובעל יחוסי האמוראים ובעל הרוקח והתשב"ץ לעיל. והגירסא בדברי רש"י היתה באמת כמו בדברי הר"י בר שמשון. ואולי היו בזה מחולקים ספרי המשנה מצרפת מספרי המשנה בספרד ועפ"ז הוסיף מעתיק אחד עוד החילוק שבין הספרים מצרפת ובין אותם שהובאו מארץ ישראל ג'). אבל אח"כ נשמטו המלות באשתו נדה מספרי המשנה וע"כ תלאו קצת מעתיקים מדברי רש"י את נוסחא זו בהאדר"נ (אשר לא היו נודעים לכל) אבל הם לא הזכירו עור שתי נוסחאות באדר"נ עצמם מפנו שהם העתיקו את דבריהם מנוסחת רש"י

וע"ע ח"ג בתשב"ץ שאלה נ"ח כתב באבות שנינו אל תרבה שיחה עם וכו' ובאדר"נ פירש באשתו נדה ורש"י ז"ל פירש באשתו טהורה ע"כ. וכן ראיתי בפירוש הר"י ב"ר ישראל שכתב למשנה זו ובברייתא דר' נתן באשתו נדה והנכון כנוסח משנתינו שבאשתו אפילו טהורה אין להרבות דברים עמה וכו'. אבל אין ספק שדברים אלו נעתקו מה"ר יונה. א) רשימת ראבי"ן 1095 (Opp. Add. 28. 4°). ב) עלי להעיר כי חפשתי ובדקתי מכמה וכמה העתקות בכ"י מפירוש זה המשונים תמיד בנוסחאותיהן, אבל בפיסקא זו אין אחד בהם מזכיר את האדר"נ כלל. ג) ע' בתוי"ט פ"ב מטמ"ו

אשר לא דברה רק מנוסחא א ח ת ב מ ש נ ה והיא היא נוסחת הכ"י באָקספֿאָרד שהזכרתיו ראשונה וכן נוסחת פירוש הרד"ק בדברי רש"י וזו היתה גם כן נוסחת הרבינו יונה בדברי רש"י וכן נוסחת הרשב"ץ והר"י ב"ר שלמה ולנוסחא זו (מצורפת עם ההוספה בשינוי הנוסחאות בהמשנה) נסמכה נוסחת דפוס מנטובה אבל נכיר בה עוד שיור מהנוסחא הקדומה על ידי המלות ו א נ ן ג ר ס י נ ן. ואח"כ נאבד אותו שיור וגם באו שינוים אחרים והיא נוסחת דפוס וויניציא ונוסחת הכ"י בהבריטיש מוזעאום. אבל קצת מחברים אשר רק לשוא בקשו נוסחא זאת בהאבות דרבי נתן נעשית הנוסחא הזאת בהמשנה רק פירוש בעלמא כמו הרב המאירי מהר"י אלשקר ואולי היתה כן גם נוסחת הברטנורה בפירש"י שלו. ובקצת קובצים כללו כל הנוסחאות מפירש"י והוא הכ"י השני מאָקספאָרד. ויצא לנו מכל זה שאין לשפוט על פי דברי רש"י אלו שנוסחא ב' היא נוסחת צרפת כאשר תובילנו לזה השערת הרב מהר"ץ חיות. ובזה יונח לנו שכמעט כל חכמי צרפת ופרובנציא ואשכנז לא הביאו רק דברי נוסחא זו וגם רש"י בעצמו לא הביא רק דברי נו"א א) והמעטים המביאים דברי נוסחא ב' הם רק חכמי ספרד כמו הרשב"ץ ר' ישראל בעל מנורת המאור: ואולי גם כן ר' ישראל ב"ר ישראל נכדו הר"י ב"ר שלמה ורבינו יונה. אבל עפ"ז לא נוכל עוד להחליט שנו"א היא נוסחת בני צרפת לפי שגם כמה מבני ספרד מביאים אותה כמו הר"י אבן עקנין בעל כפתור ופרח ובעל ילקוט המכירי (ע' לעיל פ"ג). כללו של דבר כל השערת מהר"ץ חיות אין לה על מה שתסמוך ולא נוכל לציין לא נו"א ולא נו"ב בשם נוסחת בני צרפת או נוסחת בני א"י. וע"כ נקבתי אותם סתם בשם נוסחא א' ונוסחא ב'.

פרק ה

השערה בטיב ב' הנוסחאות מהאדר"נ נוסחא א' ונוסחא ב' ויחסן זה לזה ומעלתן.

מעתה שנדחו דברי מהר"ץ חיות ואין לנו לדרוש על ערך שתי הנוסחאות זו לזו רק ע"י תוכיותן של דבריהם בעצמן והבחנתם נמצא כי אותה הנוסחא שציינתיה בשם נוסחא א' היא בלי ספק הנוסחא היותר קדומה והיותר עיקרית של האדר"נ. ואותה הנוסחא שציינתיה בשם נוסחא ב' היא המאוחרת ור"ל שהם באמת רק נ ו ס ח א א ח ת ושתיהן הן ספר אחד (לא כמו התדב"א רבה וזוטא או ד"א רבה וזוטא) אבל נוסחא ב' נשארה עוד יותר בטהרתה וקרובה אל הנוסחא שבה יצאה מידי המסדר של האדר"נ מהנוסחא שהיתה עד עתה מקובלת בספרים ואשר ג"כ נשתמשו בה רוב הקדמונים ז"ל. אולם המעתיקים גרעו והוסיפו בדבריה וג"כ סירסו בבות וכן פיסקות שלימות באופן כזה עד ששתי הנוסחאות שבידינו נראות כעת בהשקפה ראשונה כשני ספרים שונים. וארמוז ראשונה על סימני קדימת נוסחא ב' ומעלתה אל נוסחא א' והם.

א) שבנוסחא זו לא באו עוד הוספות גדולות כל כך כמו בנו"א ב) ואם שגם בה עלו איזה הוספות בסקירה ראשונה נכיר אותן ג). אבל בנו"א שנשתמשו בה ביותר שלטו בה ידי המעתיקים ג"כ ביותר והם עירבו את ההוספות עם העיקר בעירבוב אחר עירבוב עד שקשה מאד להבדילם. וע"י בלבולים אלו שעברו עליהן באו ג"כ כמה פיסקות שלא במקומן וכן כמה שיבושים שא"א לתקנם עוד רק ע"י נוסחא ב' שנוסחאותיה הן עוד ישרות יותר ד).

ב). הסדר הישר שבחלק ב' שבנוסחא ב'. הנה כבר העירו המחברים (ע' בדברי מהרש"ל ראפאפארט לעיל פ"א) שבהמשנה נפסק הסדר הישר ע"י בית הנשיא ר"ג ובניו ובני בניו וכו' ושבאדר"נ נשאר הסדר הזה על מכונו. אבל מכיון שידענו שברוב המקומות שנו ד ב ר י ש מ א י ק ו ד ם ל ה ל ל (עיין עדיות) א"כ סדר זה שבאדר"נ נו"א ששם דברי ה ל ל ק ו ד ם ל ש מ א י (ע' נו"א ריש פ"ב וריש פ"ג) הוא

דמביא שם נוסחת א"י שהיתה בידו ממסכת אבות וכן מחברים אחרים מביאים נוסחאות ירושלמיות וכבר רמז עליהם הרב מהר"ץ חיות בתשובה הנ"ל ע"ש. א) ע' לעיל פ"ב ובהוספות עוד לנו"א ויוצא שרש"י בפירושו על גטין (שאין ספק ביחוס לרש"י) והר"י בר שמשון והבכור שור ובעל יחוסי האמוראים ור"י אור זרוע והראבי"ה ור"מ תקו ור"א מגרמיזא ובעל ילקוט אבות והרשב"א והרב המאירי לא הביאו רק דברים שנמצאים בנו"א. ב) למשל פ"א ביום ראשון מה הוא אומר וכו' עד סוף הפיסקא (ע"ש בהערות אות ע'). כל הוספה ב' שם בענין יצירת האדם (ע"ש אות פ"א) פ"ב מעשה דאליהו שם המעשה בחזקיהו פ"ג מעשה דר"ע (ע"ש אות י"א) וכן כל הנך מעשים שם בחסיד אחד ובבנימין הצדיק שלא באו שם רק אגב גררא וגררא דגררא. ג) ע' נו"ב פ"י בהערות אות י"א פי"א אות י"ד פט"ו אות י"ח פט"ז אות ו', פכ"א אות כ'. ד) ע' נו"א פ"א ובהערות שם אות נ"ה פ"ד אות ט"ז ואות ע"ד. וכן בכמה וכמה מקומות. והקריאה של איזה פרקים בנו"א ובנו"ב תספיק לקיים לדברינו.

ג״כ ע״י איזה שינוי מהסדר העיקרי. אבל בנוסחא זאת נשאר עוד הסדר העיקרי הזה [א]). וכן לא ימצא בתוך נוסחא ב׳ שום רושם מפרק י״ח שבנו״א (וכנגדן היה ר״י הנשיא מונה שבחן של חכמים וכו׳) שקצת דברים בו הם עכ״פ הוספה מאוחרת [ב]).

ג). טהרת חלק ג׳ בנוסחא ב׳ המסכים ב י ו ת ר עם סיגנון התוספתא או המשנה מחלק זה בנוסחא א׳ שעלו בו ג״כ איזה מדרשים [ג]). אבל עוד נשאר בה סימן אחר והוא בענין ה ס ד ר. ואנכי מוכרח להאריך בזה קצת. החלק הזה גם בהמשנה גם בהאדר״נ הוא קשה עד מאד ע״י העירבוב זמנים אשר בתוכו וכבר עמלו כמה מגדולי המחברים למצוא בו איזה פשר דבר ולהגביל בין ההוספות והעיקר [ד]). אבל בידם לא היתה נוסחא ב׳. ועכשיו שזכינו לה עלינו להבחין הדברים עוד הפעם אולי יצלח בידינו למצוא איזה השערה מישבת את הדעת או עכ״פ למצוא את הסבה שעל ידה בא העירבוב הזה. ונציע בזה את שמות נושאי המאמרים אשר בחלק זה. והם: (א) ריב״ז. (ב) ר׳ יהודה. (ג) ר׳ הלל. (ד) ר׳ נחוניה סגן הכהנים. פל״א (ה) ר׳ נחוניה בן הקנה. (ו) ר׳ יוסי. (ז) ר׳ ישמעאל. (ח) ר׳ יהודה. (ט) ר׳ ישמעאל בנו של ר״י בן ברוקה. (י) ר׳ יוחנן בן ברוקה. (יא) ר״ח בן דוסא. (יב) עקביא בן מהלאל. (יג) רבן גמליאל. (יד) שמעון בנו. (טו) רבן גמליאל. (טז) רבי. (יז) רבן גמליאל. (יח) רבן גמליאל. (יט) ר׳ יהודה הנשיא. פל״ב (כ) ר׳ עקיבא (כא) בן זומא. (כב) בן עזאי. (כג) ר׳ נהוראי. (כד) ר׳ ינאי. (כה) ר׳ יעקב. (כו) ר״ש בן אלעזר. (כז) ר׳ מאיר. פל״ד (כח) ר׳ דוסא בן הורקנס. (כט) ר״ח בן תרדיון. (ל) ר״א בר צדוק. (לא) ר׳ חלפתא (לב) ר׳ לויטס. (לג) ר׳ מתיא בן חרש. (לד) ר׳ חנניה בן חכינאי. (לה) ר׳ רוסא הבבלי. (לו) רבי. (לז) ר״א בן עזריה. (לח) ר״ש בן אלעזר. (לט) ר׳ נתן. (מ) ר״א הקפר. (מא) ר״א בנו. פל״ר (מב) אלישע בן אבויה. (מג) ר׳ ראובן בן אצטרובלי. (מד) ר׳ ח נ י נ י ה ב ן ח כ י ל א י. (מה) ר׳ אליעזר בן יעקב. (מו) ר׳ יוסי הבבלי. (מז) ר׳ יעקב. (מח) ר׳ יונתן ב״ר יוסי. (מט) ר״י בן נורי. (נ) ר״א בן חסמא. (נא) ר׳ יוסי. (נב) ר׳ טרפון (נג) ר׳ עקיבא. (נד) ר״א בן יעקב. (נה) ר״א המודעי. (נו) ר׳ יהודה. (נז) ר׳ יוסי. (נח) ר׳ יהודה. (פל״ה). [ה]) והנה אין ספק שגם סדר זה משובש ומסורס. אבל נשארו בו עוד רושמים קדומים שעל ידם נוכל לשער את הסדר העיקרי. רושם א׳ הוא שחלק ג׳ (פל״א) מתחיל בדברי ר י ב ״ ז. ואחרי שאנו רואים שגם פכ״ט מסיים בדברים אלו משם ריב״ז והלשון שם חמשה דברים היה אומר ריב״ז וכו׳ כי לכך נוצרת ע״כ אבל אינו מונה שם רק דבר אחד והחמשה דברים הם לקמן בפל״א [ו]) א״כ יוצא לנו מזה שכל פכ״ט ופ״ל שבו באו דברי תלמידי ריב״ז הפרידו בין הדבקים. וההמשך העיקרי היה בדרך אחר. רושם שני הוא שבאו בו דברי ר׳ חנניה בן חכינאי ב׳ פעמים בפרק ע״ד ובפרק ל״ה. וזה מורה שהדברים לקוחים מסדרים שונים ר״ל שהדברים כאן הם מורכבים משתי תוספתות או משניות ומי ששנה זו לא שנה זו ואח״כ הרכיבו אותם מסודרים בדרך אחר אבל לא דקדקו לסדרם באופן נכון. והנה הקורא יראה מסדר נוסחא ב׳ שלפנינו שהעירבוב היותר גדול הוא מסימן ל״ה ואילך אחר דברי ר״ח בן חכינאי שבו פוסקים דברי תלמידי ר״ע (בהפרדת הנוספות אגב העניין) וא״כ יש לקבל שבכאן הוא המקום (שבחלק ג׳ ל״ו) שנשתנה ביותר. ואחרי שאנו רואים ע״פ רושם א׳ כי דברי תלמידי ריב״ז כבר נעקרו ממקומן העיקרי א״כ יש לשער שמקומן היה פה

א) שמאי אומר עשה תורתך קבע (ריש פכ״ג) הלל אומר הוי מתלמידיו וכו׳ (ריש פכ״ד) והמלות ה ל ל ו ש מ א י ק ב ל ו מ ה ם הם בל״ס רק אגב שיטפיה דהמעתיק. ב) ע׳ מהריט״ל צונץ בספרו הנ״ל צד ק״ח. ג) ע׳ נו״א פ״כ שהוא בל״ס לקוח מאיזה מדרש מאוחר וע״ש בהערות אות ז׳. פכ״א דורש שם דברי ר״א בן הרכינס בדרך החלקים הקודמים פכ״ה בן עזאי אומר כל שדעתו נוחה בשעת פטירתו של ריב״ז וכו׳ הה״א מת מתוך וכו׳ כשחלה ר״א וכו׳ פכ״ז הפיסקא ד״א וכו׳ הכל מה שהוא שם בדרך מדרש. ד) ע׳ ב מ א מ ר י ה ר ב מ ה ר ״ ז פ ר א נ ק ל ה ר ב מ ה ר ״ ד ה א פ מ א נ ן ו מ ה ר ״ נ ב ר י ל ל שרמזתי עליהם בהערה א׳ לפ״ג. ה) סדר המשנה הוא ריב״ז ותלמידיו. עקביא בן מהלאל. ר״ח סגה״כ. ר״ח ב״ת. ר״ש. ר״ח בן חכינאי. ר״נ בן הקנה. ר׳ חלפתא. ר״א איש ברתותא. ר׳ יעקב (?) ר׳ דוסתאי בר ינאי. ר״ח בן דוסא. ר״ד בן הרכינס. ר״א המודעי. ר׳ ישמעאל. ר״ע. ראב״ע. ר״א בן חסמא. (פ״ג) בן זומא. בן עזאי. לויטס איש יבנה. ר״י בן ברוקה ר׳ ישמעאל (?) ר׳ יוסי. ר׳ צדוק. ר׳ יוסי. ר״י בנו. ר׳ יונתן. ר״מ. ר״א בן יעקב. ר״י הסנדלר. ר״א בן שמוע. ר׳ יהודה. ר״ש ר׳ נהוראי. ר׳ ינאי. ר׳ מתיא בן הרש. ר׳ יעקב. רשב״א. שמואל הקטן. אלישע בן אבויה. ר׳ יוסי ב״ר יהודה. רבי. ר״א הקפר. ר״י בן תימא. (פ״ד) ו ס ד ר נ ו ״ א ה ו א: ריב״ז ותלמידיו. עקביא ב״מ. (פי״ט) ר״ח סגה״כ. (פ״כ) ר״ד בן הרכינס. (פכ״א) ר״ח בן דוסא. ראב״ע. ר״ג. שמעון בנו. (פכ״ב) בן זומא. ר׳ נהוראי. ר״א בן יעקב (ור״ג מוסיף עליו) רשב״א. (פכ״ג) אלישע בן אבויה. (פכ״ד) בן עזאי (בכמה הוספות ומדרשים. פכ״ה). ר״ע. רשב״א. ר״א המודעי. ר״ע. ר״י בן אילעי. ר״א הקפר (פכ״ו) ר׳ יוסי. ר׳ ישמעאל. ר״י בן נורי. ר״א בן חסמא. ר״י בן דהבאי. ר׳ טרפון. ר״א בן שמוע. (פכ״ז) ר׳ נתן. רשב״א. רשב״ג. ר״ג. ר״י הנשיא. הלל. ר״א בן שמוע. ר״י בן אילעי. (פכ״ח) רשב״א. אבא שאול בן ננס. ר״ח בן יעקב. ר״א הקפר. איסי בן יהודה. ר״י בן פנחס. (פכ״ט) ר׳ נתן בן יוסף. ר׳ מאיר. ר״ע. ר״ש. ר׳ אחאי בן יאשיה. (פ״ל) וע״ע בהערות במקומם בענין חלופי הנוסחאות. ו) ע׳ נו״ב פל״א חמשה פעמים הה״א בשם ריב״ז ויש לתקן ועוד חמשה דברים היה אומר.

הפעם. ועפ"ז נדון שבתוספתא זאת היו הדברים מסודרים יותר ע"פ סדר זמנים אם שלא נמנעו ג"כ להסמיך כמה דברים בדרך אגב כמו תלמיד אגב רבו או ג"כ אגב השם ואגב הענין. ויש לשער סידורה באופן כזה. (א) ריב"ז. (ב' וג) דברי ר"י והלל הם בל"ס רק אגב שיטפיה דהמעתיק שהיו לנגד עיניו דברי המשנה. וגם הדברים משובשים שם (וע"ע נו"ב פל"א אות י"ד) (ד) ר"ח סגן הכהנים (ה) ר"נ בן הקנה. ומפסיק כאן בדבוי ר' יוסי ר' ישמעאל ר' יהודה ור"י בי ברוקה (ו', ז', ח', י') אגב תורה ותלמוד תורה. ור"י בנו של ר"י בן ברוקה (ט) הוא אגב אביו (ע' בפנים ל"ד ע"ב ול"ה ע"א) ואולי יש להקדים י' ל"ט. (יא) ר"ח בן דוסא (יב) עקביא בן מהללאל א) ואולי ג"כ (טו) ר"ג דיבנה (כח) ר' דוסא בן הרכינס. ודברי ר"ח בן תרדיון. ר"א בן צדוק ור' חלפתא (כט ל לא) הם אגב דברי ר"ד בן הרכינס בענין יין של צהרים וישיבת בתי כנסיות של עמי הארץ. ודברי לויטס (לב) הם אגב הוא (ר"ד בן הרכינס) היה אומר דכל הפורש מארבעה דברים שני הוא למלאכי השרת והוא מונה ד' דברים שבהם גרוע האדם דאינו פורש (ע"ש בפנים לד ע"א וע"ב) ודברי ר"מ בן חרש (לג) אגב שפלות והם אגב דברי לויטס. אחר זה באו דברי תלמידי ריב"ז ונסמכו אליהם עוד דברי כמה חכמים בדרך כזה: ר"א בן הורקנס ואגב שמו ג"כ (לז) ר"א בן עזריה (לח) ר"ש בן אלעזר שם ג"כ מצד השם קצת ומצד הענין (מצד יראה קודם לחכמה ע' ל"ח ע"א וע"ב). (לט) ר' נתן (מ) ר"א הקפר. (מא) ר"א בנו מצד הענין (מאמר ר"א בן הורקנס יהי כבוד חבירך) או ג"כ מצד השם ב). אחר זה בא מאמר ר' יהושע עין הרע ויצר הרע ושנאת הבריות וכו' ונסמך לזה מאמר (מב) אלישע אולי משום שהיה תלמיד או בן דורם הצעיר של ר"א ור"י וכן בא אח"ז מאמר (נג) ר"ע תלמידם הרחק משלש וכו' ומן הפקדון ובדטלת שלום וכו' (מ"ג ע"א ע"ש) (והוא ג"כ אגב הענין להרחיק עצמו משנאת הבריות) ואגב מאמר זה דר"ע בא (מג) מאמר ר' ראובן בן איצטרובלי אין אדם נחשד בדבר וכו' הה"א ג' נאמנים הם עני שחוא׳ נאמן על הפקדון (ע' ל"ט ע"ב) ואגב ר"ע באו ג"כ דברי תלמידו (מה) ר' חנינא בן חכינאי ואולי עוד דברי כמה מתלמידיו. אחר זה באו דברי ר"ש (תלמידו של ריב"ז) הוי זהיר בק"ש וכו' אל תעש תפילתך קבע וכו' ואל תהי רשע בפני עצמך (נב ע"ב) ואגב זה דברי (מה) ר"א בן יעקב דכל העושה מצוה אחת והוא אגב הוי זהיר בק"ש וכו' ואגב דבריו וכל העושה עבירה אחת קונה לו קטיגור וכו' (מ' ע"ב) דברי (מו) ר"י הבבלי שם אין ת"ח מתים וכו' אלא שהם פוסקים ממשנתם וכו' (מ"א ע"ב) ואולי ג"כ בהמשך לדברי ר"ש ואל תהי רשע בפני עצמך ודברי ר' יעקב (שם) הרואה נחש ועקרב ראוי למות אלא שרחמיו של מקום מרובים וכו' אגב סוף דברי ר"א בן יעקב תשובה ומע"ט כתרים בפני הפורעניות. אחר זה דברי ר' יוסי (תלמיד ריב"ז) יהי ממון חבירך וכו' והתקן עצמך ללמוד תורה וכו' (ל"ג ע"א) ואגב זה באו דברי (מח) ר' יונתן בר' יוסי הלמד תורה מדוחק (מ"א ע"ב) (מט) ר"י בן נורי (נ) ר"א בן חסמא (נא) ר' יוסי (נב) ר' טרפון שהם כולם מענין מהות התורה וההשתדלות בלמודה (ע' מ"ב ע"ב ע"ש). אחר זה באו דברי ר"א בן ערך הוי שקוד ללמוד תורה (ל"ג ע"ב) ולזה דברי (נד) ר"א בן יעקב יהי ב' ידות אחת בתורה (מ"ד ע"א) והוא אגב השם וג"כ אגב הענין דברי (נה) ר"א המודעי המחלל את התורה (שם) והוא ג"כ אגב השם ואגב הענין. ומאמריהם של (נו) ר' יהודה הלמד תורה בנערותו (נז) ור' יוסי הלמד תורה בנערותו (מ"ד ע"ב (נח) ור' יהודה הלמד תורה בזקנותו הנה נוכל לשער שהם ג"כ אגב הוי שקוד ללמוד תורה (כלומר בנערותך). אבל הוא יותר קרוב בעיני שדברים אלו משובשים הם והגירסא העיקרית היתה כאן ר' דוסא הבבלי אומר הלמד מן הנערים כענבים הקהות וכו' (ע' ל"ח ע"א ובמשנה פ"ד מ"כ) ר' יהודה הנשיא אומר אל תסתכל בקנקן וכו' (ג"כ באופן מסכים עם דברי רבי שם ל"ח ובמשנה שם) אבל אח"כ הביאו ג"כ דברי אלישע מן המשנה ובכן נשתבשו הדברים ג). בדרך כזה היה אופן סידור תוספתא או משנה אחת (בהוספות מתנאים אחרונים). אבל היתה שם תוספתא אחרת שבחרה יותר לספר הדברים ע"פ היחס שבין רב וכל תלמידיו או ע"פ יחס המשפחה ובה נסדרו ריב"ז ותלמידיו (ע' נו"ב פכ"ח פכ"ט ופ"ל. וע"ע במשנה פ"ב, ובנוסחא א' מפ' י"ד עד פ' י"ח) זה אצל זה. וכן כל משפחת בית הלל

א) אולי יש כסדר זה ג"כ ראיה לדעת מהר"ץ גראֶטץ בספרו ח"ד (צד ל"ט בקביעות זמנו של עקביא. ב) ע' בפנים ל"ח ע"ב ומאמר ר' נתן הוא יהי כבוד תלמידך חביב עליך וכו' אבל עוד יותר נראה שצ"ל ר"א בן שמוע אומר וכבמשנה פ"ד מי"ב ונו"א פכ"ז וא"כ הוא ג"כ אגב השם. מאמר ר"א הקפר נוכל לומר הוא אגב השם אבל הוא ג"כ מזה הענין כי יש שם מאמר אחד (אחר דברי ר' נתן) המתחיל כל המקלל את חבירו לש"ש וחסר ממנו שם המאמר ושיערתי בפנים (בהערות אות י"ג) שצ"ל הה"א אבל יותר נראה שמאמר זה שייך לדברי ר"א הקפר שלאחריו וכבנו"א פכ"ט. והבן הוא אגב אביו. ואם נגיה מאמרים אלו לפי המשנה פ"ד מ"ד וח' אז יהיה כאן רק אגב הענין. ג) מובן ממילא שאין סידור זה יוצא מגדר השערה קלושה בעלמא וכי יש מקום ג"כ לסדר באופן אחר אבל העיקר אצלי שדברי תלמידי ריב"ז היו הפעם מסודרים עם דברי שאר התנאים יחד ונעקרו אח"כ ממקומם.

מבוא פרק ה

בפני עצמה א) ואחרי כן ר"ע ותלמידיו בן זומא ובן עזאי ור' נהוראי ב). (שיש לשער שהוא ר' נחמיה) ור' מאיר ג) (כ' כ"א כ"ב כ"ג וכ"ד) ואחרי כן (ל"ד) ר' חנניא בן חכינאי ובל"ס היו כאן גם כן שאר דברי תלמידי ר"ע ובני דורו אבל לא חזר עליהם אם לא היו בהם דברים חדשים. ועפ"ז יוכל להיות שהיו ג"כ דפעם דברי אלישע בן אבויה ואגבם (הוספה מאוחרת) דברי ר' דוסא הבבלי ודברי רבי (ל"ה ל"ו. וע' ל"ח ע"א) שנשארו עוד שיור מתוספתא זו. בדרך כזה הוה הסידור בתוספתא האחרת. אבל המסדר של האדר"נ· נו"ב הרכיב ב' התוספתות הללו והוסיף עליהם ג"כ ע"פ סידור המשנה לפעמים אבל נשתיירו עוד בנוסחא זו הרושמים של הסידורים הקודמים. ורושמים אלו ג"כ מורים על קדימת נוסחא זו. וכן נוכל ג"כ לדון על קדימתה לפי שבחלק ד' שבה לא כאו עוד בו הוספות כל כך גדולות כמו בחלק זה בנו"א ד). וכן הוא נקי עוד יותר משיבושים והסתרסות הענינים ה). אבל הסימנים של אחדות ב' נוסחאות אלו בעיקרם (ורק שנו"ב נשארה בטהרתה יותר מנו"א) הם ההסכמה שבין ב' הנוסחאות בין הד' חלקים בכלל וגם בתוכן הדברים בפרט בין הפרקים פ"א נו"א ופ"א נו"ב. פ"ב נו"א ופ"ב וג' נו"ב. פ"ג נו"א ופ"ד נו"ב. פ"ד נו"א ופרק ה' ו' ז' ח' וט' נו"ב. פ"ה נו"א ופ"י נו"ב. פ"ו נו"א ופ' י"א י"ב וי"ג נו"ב. פ"ז נו"א ופי"ד וט"ו נו"ב. פ"ח י"ט נו"א פט"ז י"ז י"ח נו"ב. פ"י נו"א ופ"כ נו"ב. פי"א נו"א ופכ"א וכ"ב נו"ב. פי"ב וי"ג נו"א ופכ"ג כ"ד כ"ה כ"ו וכ"ז נו"ב. פי"ד וט"ו נו"א ופכ"ח וכ"ט נו"ב. פט"ז וי"ז נוסחא א' ופ"ל נו"ב. כחלק ג' ההסכמה בין שניהן היא מעטה מעט אבל זה הוא יותר מפני ההוספות שבאו בו אבל בכל זאת נמצא קצת הסכמה ביניהם כמו חלק מפי"ט נו"א עם חלק פל"ב נו"ב (ע' ל"ה ע"א) תחילתו של פכ"א בנו"א עם תחילתו של פל"ד נו"ב (ע' ל"ז ע"א). חלק מפרק כ"ד נו"א עם פרק ל"ה נו"ב (ע' ל"ט ע"א) וכן בחלק ד' יש הסכמה קצת בין הפרקים ל"א ל"ב ל"ג ל"ד נו"א (בסילוק ההוספות משם) עד פל"ו. נו"ב פל"ד נו"א עם חלק גדול מפל"ד (עשר ירידות בתורה וכו' עד סוף הפרק מ"ח ע"ב נו"ב) ורוב פל"ח נו"ב. פל"ה מנו"א עם פרק ל"ט נ"ב. רוב פל"ז נו"א (שבעה דברים בגולם נ"ה ע"ב) עם פ"מ נו"ב. פל"ח נו"א ופמ"א נו"ב. פל"ט נו"א עם חלק גדול מפמ"ד נו"ב. פל"ח נו"א ופמ"א נו"ב. פל"ט נו"א עם חלק גדול מפמ"ד נו"ב (ר"א בנו של ר"י הגלילי וכו' ס"ב ע"א). וכן חלק גדול כפרק מ' נו"א ופ' מ"ה נו"ב (ע' ס"ג ע"ב וס"ד ע"א) וכן רוב פרק מ"א נו"א ופמ"ח נו"ב (ע' ס"ה ע"ב). והנה ראה זה מצאתי עוד ששני המחברים אשר מהם נוכל להחליט שנשתמשו בנוסחא ב' והם הרשב"ץ בפירושי מגן אבות ו). וה"ר ישראל אלנקוה ז). בספר מנורת המאור כ"י בכל זאת הביאו לפעמים

א) סידורם ר"ג, שמעון בנו. ר"ג. רבי. ר"ג. ר"ג. ר"י הנשיא (י"ג י"ד ט"ו ט"ז י"ז י"ח. וע' נו"ב ל"ה ע"ב ול"ו ע"א). והנה גם זה משובש וכבר נאמר בדבר זה מה שיש בו די והותר וע"כ לא אאריך בזה רק ארמוז בקצרה האופן שאנכי משער שעל פיו יש לתקן סידור נוסחא ב'. והוא ר"ג (י"ד) הוא ר"ג הזקן, שמעון בנו (י"ע) הוא רשב"ג דשעת החורבן. ר"ג (ט"ו) הוא ר"ג דיבנה. (ובמשנה פ"א מי"ח נתיחסו דברים אלו לרשב"ג). דברי רבי (ט"ז) ור"ג (י"ז) הם רק הוספה מאיזה אחרון על פי המשנה (ע' פ"ב מ"א ומ"ב) ואחרי כן במקום ר"ג אומר כל תלמיד פגום וכו' (י"ז) יש להגיה רשב"ג אומר וכו' והוא רשב"ג אביו דרבי ואנכי משער כן ע"פ הדוגמא של מאמר זה בפכ"ח נו"א דתני ליה התם בשם רשב"א ובכי"ע הוא ר"ש סתם (ע"ש בהערות אות ז') וא"כ רק נתחלף רשב"ג לרשב"א, ואחרי כן בנו ר' יהודה הנשיא (י"ח. ב) כבר הרחיב בזה הדיבור הרב מהר"נ ברי"לל במאמרו בהצונץ-בוך ע"ש. ג) מדברי ר' ינאי ור' יעקב ורשב"א (כ"ד וכ"ה וכ"ו) יש לשער שנעקרו ממקומן שהיה אחר דברי ר' מאיר (מדברי רשב"א אל תרצה את חבירך עוד קרוב יותר שצ"ל רשב"א בשם ר"מ וכבנו"א פכ"ט) ונוספו אח"כ אגב הענין (אם עמלת בתורה בעוה"ז וכו') לפי שהם ג"כ מדברים בענין שכר ועונש. אבל עוד יותר קרוב בעיני שבמקום ר' ינאי היה ר' יהודה ור"י ברי"י נתחלף ודרכו להבדיל בין דורות הראשונים לדורות האחרונים (ברכות ל"ח ע"ב ובנ"ש) וגם דבריו בענין מלכות רומי (שבת ל"ג ע"ב) הם קצת סמך להג"ה כזאת. ועלי להעיר עוד שהחכם ק. טאלער משבת החכמוני בק"ק קאמברידגע הידוע ע"י ביאורו על מסכת אבות בשפת ענגליש ואשר עוסק כעת ג"כ בחבור רשימה מכל הכ"י של מסכת זאת ומפרשיה והחילופי נוסחאות אשר בהם נהג בי טובת עין והשאיל לי עלים מהרשימה הזאת ושם מצאתי שמביא כי בכ"י אחד באקספארד (Can. Or. 24) נמצא בסיפו תניא ר' נתן אומר הלומד תורה מן הקטנים וכו' ד) לדוגמא עיין נוסחא א' רוב פרק ל"א בענין עולם קטן עיין שם. רוב פרק ל"ב הדרשות שם על הפסוק ויהי לשבעת הימים. רוב הדברים בפיסקא עשרה דורות מנח ועד אברהם בפרק ל"ג (עיין שם מ"ז ע"ב תורה אחת אין כתיב כאן וכו' עד סוף הפיסקא). שם הפיסקא מצרים הרעימו עליהם בקולם (ע"ש בהערות אות י"ג) פל"ה הפיסקא כתוב אחד אומר באחד שבטיך עד סוף הפיסקא (נ"ב ע"ב ונ"ג ע"א). ה) לדוגמא ע' נו"א פל"ד ובהערות אות כ"ט ול"א פל"ט ובהערות שם אות ו'. וכן הוא סידור המסדרים בנו"ב בסדר יותר ישר קצת. ו) לעיל פ"א בליקוטים מדברי הרשב"ץ והם המקומות הנדפסים שם באותיות נפרדות. וראיתי להעיר עוד ביחוד על דברי הרשב"ץ בדף י"ג ע"א למשנת למשנת שמאי אומר וכו' ובנוסחא אחרת שנו עשה תורתך קבע (ע' נו"א פי"ג הערה ג' כל הלשון שם) והפצתי לדון מזה שהיו בידו ב' נוסחאות. אבל בקל יוכל להיות שאיזה ט"ס שם וצ"ל ובמקום אחר שנו. ובב' הנוסחאות שלפנינו ימצאו דברים אלו שהביא בשם הנוסחא אחרת (ע' נו"א ריש פי"ג ונו"ב ריש פכ"ג). וע"כ אחשוב שאין דברים אלו כדאי להכריע על פיהם איזה דבר חדש בענין הנוסחאות, ז) ע' הוספה א' ע"ב ע"ב.

דברים שאינם לפנינו רק בנוסחא א׳ או גם לא באחת מהן. וכן ראיתי בילקוט נביאים שברמז שס״ז בפיסקא ד״ט נכנסו בחיים לגן עדן נרשם שם לאדר״נ וזה אינו לא בנו״א ולא בנו״ב וכן מצאתי במדרש הגדול כ״י המביא תמיד נוסחא א׳ פיסקא אחת שבל״ס מהאדר״נ לוקחה אבל בכל זאת אינה מסכמת עם אחת מב׳ הנוסחאות א). מכל זה וגם משיבושים הנמצאים בנוסחא ב׳ אנכי דן שגם נוסחא זו אינה הנוסחא העיקרית של האדר״נ ושרק היא קרובה לה מנוסחא א׳ ששלטו בה ידים עסקניות ביותר ב). ואולי אם היתה בידינו נוסחא זאת העיקרית היינו יכולים לברר מדוע נתיחסה לר׳ נתן ועכ״פ היתה מיוסדת על משנת ר׳ נתן באופן יותר ברור מאשר הוא עתה בנוסחאות שלפנינו המלאות הוספות ושינוים. היוצא לנו מפרק זה. א) שנוסחא ב׳ היא קרובה יותר אל הנוסחא העיקרית של האדר״נ מנוסחא א׳. ב) שחלק ג׳ בהאדר״נ הוא מורכב משתי תוספתות ומי ששנה זו לא שנה זו. ג) שנוסחא א׳ ונוסחא ב׳ אינם רק נוסחא אחת בעיקרם אלא שנוסחא א׳ נשתבשה ביותר. ד) שגם נוסחא ב׳ אינה שלימה וגם בה ימצאו הוספות ושינוים והיא רק קרובה יותר אל העיקר. ה) הנוסחא העיקרית אינה בידינו וע״כ לא נוכל עוד לדעת מדוע נתיחסה מסכת זאת לר׳ נתן ושיש לשער כי נוסחא זאת העיקרית היתה מיוסדת יותר ע״פ משנת ר׳ נתן.

פרק ו

השערה בערך האבות דר׳ נתן להפרקי אבות בהמשנה.

כתב הרב מהר״ז פראנקל ז״ל בספרו דרכי המשנה (צד 261) ואחר עבודה זרה נשנית מסכת אבות כי עיקרה להורות על בתי הסנהדרין אשר נודעו בישראל משמעון הצדיק ואילך (ולכן סידרו אותה בזה הסדר) והיא בעצם וראשונה סיפור מעשי (היסטארישער בעריכט) עכ״ל. ועוד הרחיב הדיבור בזה במ״ע שלו במאמרו על מסכת אבות שם (מאָנאטסשריפט שנת 1858 צד 419). וכדבריו כתבו גם החכמים הרב מהר״ד דאָפמאנן ומהר״נ ברילל במאמריהם שרמזנו עליהם (לעיל פ״ג הערה א׳). ואמנם הראיות שהביאו לדעתם אינם מכריחות כי הראיה מהסדר אינו מוכחת אחרי שכל הסדר מסופק· וגם הוא מסופק בכלל אם מקומה היה בסדר נזיקין וכירוע (ע׳ דה״מ צד 260 ובהערה 8 שם). והראיה שהביא מהר״נ ברילל שאלמלי היתה תכליתה להורות לנו עניני אמונה ומוסר כי אז לא נעדרו בתוכה עיקרי האמונה ג״כ אינה ראיה. כי באמת נמצאים בתוכה כמה דברים הנוגעים לזה כמו מאמר אנטיגונוס ומאמר ר״ע דהכל צפוי וכדומה. ג) וע״כ נראה לי יותר כדעת כמה מהראשונים ז״ל שתכלית מסכת זאת היתה בשביל תוכן דברי המשנה בעצמם לא עבור שמות מיסדי המאמרים. ומה שמכריחני לקבל דעת זאת היא כי לפי דעת מהרז״פ תהיה תכלית מסכת זאת משונה מתכלית כל המסכתות האחרות שבמשנה שלא נשנו אלא בשביל נשואי המאמרים לא בשביל שמות בעלי המאמר. וגם זאת שאלמלי היתה הכונה לתת לנו "סיפור מעשי" היו מאריכין יותר בסדר הקבלה עד אנשי כנה״ג. וגם לא הוו מכניסים בה כמה דברים בדרך אגב בעוד שהם מבטלים את הכונה הראשונה. אולם הראיה יותר גדולה אצלי לנגד דעת מהרז״פ היא שנשאר לנו עוד שיור עתיק בהאדר״נ נו״ב המראה ברור שכל סדר הקבלה כאן עיקרו לקוח ממקום אחר. וזה הוא הלשון שם הלל ומנחם לא נחלקו יצא מנחם ונכנס שמאי ע״כ. (ע׳ בפנים כ״ד ע״א ובהוספה ג׳ פ״ה ע״ב כ״י פארמא). ומזה אנו למדין שכל שלשלת הקבלה כאן נעתקה משם כי מה ענין דנחלקו לכאן. ועשו זאת מפני שכל דברי המסכת הזאת אין להם רמז במקרא בכללם ואלמלא לא נסמכו אל קבלת המקבלים היו פורחים באויר. וא״כ כל סדר הקבלה כאן הוא רק דרך אגב ולפיכך לא דקדקו בו ביותר. ומזה

א) הפיסקא הזאת היא בפרשת יתרו וז״ל ששת ימים תעבוד רבי אומר הרי זה גזירה אחרת שכשם שנצטוו ישראל על מצות עשה של שבת כך נצטוו על המלאכה ר״א בן עזריה גדולה מלאכה שלא שרתה שכינה בישראל עד שעשו מלאכה שנאמר ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם. ר״י הגלילי אומר גדולה מלאכה שלא קנס המקום מיתה על האדם אלא מתוך בטילה שנאמר ויגוע ויאסף אל עמיו (ע׳ נו״א פי״א וע״ע שם בהערות. אבל ע״ע במאמרו של הרב מהר״נ ברילל במ״ע הנ״ל .I צד 49 ע״ש.) ר״ע אומר גדולה מלאכה שהרי נהנה שוה פרוטה מן ההקדש מביא מעילה וחומשה ומביא אשם כשתי סלעים והפועלין שהיו עושין בהקדש נוטלין שכרן מתרומת הלשכה (ע׳ נו״ב פכ״א ועוד היה ר״א אומר וכו׳) ר״ש אומר גדולה מלאכה שאפילו כה״ג נכנס ביוה״כ שלא בשעת העבודה חייב מיתה ובשעת טמאים ובעלי מומין מותרין להכנס ע״כ (דברי ר״ש אינם לא בנו״א ולא בנו״ב). וראיתי להעיר עוד שמצאתי בספר קטרת הסמים (על תרגום יב״ע) שהביא שם בדף ד׳ ע״ב מאמר מאת האדר״נ ר״י בן ברוקא אמר שלש מאות ועשר עולמות נבראו ובכל העולמות יש שמים וארץ כוכבים ומזלות שרפים ואופנים ואומרים שירה וכו׳ ע״כ. ב) ע׳ הוספה ב׳ לנ״א והיא לעד עד כמה סרסו ושבשו המעתיקים נוסחא זו׳ ג) ע׳ בפרט בדברי הרב מהר״נ ברילל צד א׳ וב׳ ממאמרו זה.

הטעם ג"כ נפסק הסדר הישר עם הלל ושמאי כי לקחו הכל מחגיגה ושם ג"כ פוסק בם. והמלות ריב"ז קבל מהלל ושמאי הם באמת מסופקים. ובנו"ב פכ"ח שהוא לדעתינו שיור מאת ברייתא אחרת מפרקי אבות לא דבר כלל מאת קבלת ריב"ז א). אבל מעתה שכונת מסכת זאת היתה לתת לנו חבור כולל בעניני מדות ודעות וג"כ רמזים גנוזים בעניני האמונות (רב המאירי) יש לשער שבעיקרה היתה גדולה יותר ממה שהיא עתה לפנינו, והיתה כוללת מאמרים הרבה שנאבדו אצלינו מכל וכל ב). או שהם נמצאים כעת במקום אחר מהמשנה או בהתוספתא או באיזה מדרש ממדרשי התורה קדמונים וגם מאוחרים ג). וכן ימצאו גם בד"א רבה וזוטא ד) ואליהו זוטא ה) ענינים שיש לדון שנכללו הפעם במסכת אבות. כללו של דבר אנכי דן ומשער שכל המאמרים בעניני מדות ודעות אמונות ויראת ה' המפוזרים עתה בכל חלקי התורה שבעל פה (כמו ספרא ספרי ומכילתא שני התלמודים וכל המדרשים) בשם התנאים שהם בסיגנון המשנה (היינו פתגמים קצרים שאינם נופלים בגדר מדרש) נכללו בשכבר במסכת אבות. אבל נעקרו אח"כ לסבות שונות. ולפ"ז יסודו של האדר"נ (היינו בהחלקים שאינם מדרש) בריבוי המאמרים שבו הוא קרוב יותר אל נוסחת המשנה העיקרית שהיתה יתרה מנוסחת המשנה שלפנינו וב' נוסחאות מהאדר"נ הם למדין זה מזה ומשלימין זה את זה. ודברינו אלה הם קרובים להשערת הרש"ל ראפאפארט ומהר"ץ חיות בענין זה (ע' לעיל פ"א). והנה ראיתי עוד להרב מהרז"פ ז"ל שכתב ואינו רחוק שכל מסכת אבות או רובה נסדרה מדור אחרון עכ"ל (דה"מ צד 612). וקצת סמך לזה עוד ממדרש תהלים מזמור ד' דאיתא התם הוי זהיר במצוה קלה כבחמורה וכו' וכן בתדא"ר פי"ג שנו חכמים בלשון המשנה המחלל ש"ש בסתר וכו' ומזה יכולנו לדון על איחור הזמן שבו נתחברה מסכת אבות כמות שהיא לפנינו ביותר בירור. אבל לבי נוקפני לסמוך על לשונות בעלמא שכמה פעמים שלא דקדקו בזה. ועתה נוסיף עוד:

פרק ז

השערה בקביעות הזמן שבו חובר האדר"נ.

עד כה היו רוב דברינו ביסודו של האבות דר' נתן היינו חלק המשנה או התוספתא שבו. ועתה עוד עלינו לשום עין על חלקי המדרש שבו.

והנה אין ספר שבחלקים אלה ימצאו כמה רושמים מאוחרים וכבר העירו עליהם כמה מגדולי המחברים ו). אבל המעיין יראה שרוב רושמים אלו ליתניהו בנו"ב וא"כ אין לדון מאומה מרושמים כאלה. ואם כי גם בה ימצאו רושמים מאוחרים ז). אבל כבר בירנו שגם נוסחא זאת אינה הנוסחא העיקרית של האדר"נ. והיא לנו רק לעד שכל כמה שהנוסחאות מתקרבות יותר למקורם הם מסכימות ביותר עם הסיגנון הקדום. אולם הנוסחא הזאת העיקרית שעליה אנו דנים אינה בידינו ולא נוכל לשפוט עליה לפע"ד רק מהשערה אחת. והיא שהסיבה שע"י חובר מדרש למסכת זאת היא מפני שמשנת אבות מצד עניני ההגדה היתה ענין

א) ע' פ"ב דפיאה מ"ו בענין הקבלה הלבלר מר"נ מרי מיאשא שקבל מאבא שקבל מן הזוגות שקבלו מן הנביאים הלכה למשה מסיני וכו'. וכשנצרף עוד לזה דברי הירושלמי שם בהלכה ו' (וע"ע בנ"ש) נוכל לדון קצת שנטו ליחס כמה דברים משוקעים במשנה להלכה למשה מסיני על ידי אמצעות הזוגות. ועיין עוד נזיר נ"ו ע"ב. ועיין עוד דה"מ צד י"כ ודדו"ד ח"א צד ע"ב. ב) כגון חנן אדמון נחום המדי וזולתם מדור הראשון וכן רבים משאר הדורות שלא בא זכרונם במס' אבות. ג) כגון פסחים פ' ט' (ומסופק) לבריתא. קידושין פ"א מ"י ופ"ד מי"ד חלק ממנה. סוטה פ"ט ט"ו חלק ממנה. מפרק חלק מ"א ב' וג' (ונמצא באדר"נ). עדיות פ"ב מ"ט ומשנה י' מאמר הלל בתוספתא סוף פ"ב דברכות ע"ש. מכילתא מ"ו ע"ב הה"א רצה אדם לשמוע וכו' וע' במ"ע שם. שמות רבה פ"ל סי"ט בשם בן זומא. ד) רושמים על ההסכמה ע' ד"א פ"ב ונו"ב פל"ה בהערות שם אות ט"ז. ד"א רבה פ"ג ואדר"נ נו"א פי"ט ונו"ב פל"ב וע' דור דור ודורשיו ח"ב צד רנ"ב. שם פ"ד ואדר"נ פמ"א וע' הערות שם אות ג'. דא"ז רוב פ"א (וכן ראש פ"ב) עם נו"א פמ"א (ע' בהערות שם אות כ"א) וכן עם פכ"ו נו"א (ע' הערות שם אות ג') וע"ע מהריט"ל צונץ שם צד קי"א. ה) ע' כמה דברים בפט"ז (כפי שאינם נופלים תחת סוג מדרש) וע' מהריט"ל צונץ שם צד קט"ו. ו) ע' מהריט"ל צונץ בספרו הנ"ל צד ק"ט ובהערות שם ודור דור ודורשיו חלק ב' צד רכ"ה וע' לעיל פ"ג ובהערות שם אות ב' ואות ז' ואות כ' שנכללו שמה רוב דבריהם. ולא אעיר פה רק על מה שכתב מהריט"ל צונץ בענין פי"ב שהוא דומה בתכונתו למדרש פטירת משה שמזה אין ראיה על איחור האדר"נ כי כל המדרשות מלאים מענין זה ובל"ס היו איזה מסורות ישנות באומה מפטירת משה. וכן מה שדן מו"ר כמהרא"ה ווייס מנוסחת האדר"נ כל כנסת שהיא לשם מצוה זו כנה"ג על איחור האדר"נ יש לפקפק בו כי הנוסחא באדר"נ מסופקת שם וע' נו"א פ"מ ובהערות שם אות כ"ג. ז) ע' נו"ב פ"ב (ה' ע"א) מאמר דר"י בן בתירה שם שנראה מאוחר. חלק גדול מפ"ח ופ"ט וכן הלשון שם בסוף פ"ט מכאן אמרו חכמים ז"ל פכ"א א"ל לא שנו חכמים ז"ל. וביחוד אעיר על המעשה מתחילתו

לדרוש בה ברבים וקבעו מאמריה לנושא דרשותיהם. וכן מצאנו במסכת שבת ת״ר לעולם יהא אדם ענוותן כהלל ואל יהא קפדן כשמאי (ע׳ בפנים ל״א ע״ב בנו״א ונו״ב) וכן קכ״ד ע״ב שם ת״ר הדן את חבירו לכף זכות דנין אותו לכף זכות (ע׳ נו״א פ״ח ונו״ב פי״ט) ומספר שם כמה מעשיות נסמכות לדיבורים אלה (וע״ע פסיקתא רבתי פכ״ו ובמ״ע שם וסנהדרין ד׳ ע״א דרשות כאלה). ומזה אנו רואים שכבר בימים קדמונים (ימי התנאים) נהגו לסמוך למאמרים מוסריים מעשיות כדי להרחיבן ולהמליצן בדרשותיהם. וכל המדרש באדר״נ הוא ג״כ מעין זה. ואמנם אין ספק שהדרושים האלו נשתמשו בנוסחת המשנה הנהוגה בימיהם. ומעתה אחרי שאנו רואים שבעלי חלק המדרש שבאדר״נ קבעו דבריהם על נוסח משונה מנוסח המשנה שבידינו ושיש לשער כי היא משנת ר׳ נתן וא״כ יש לדון שמשנת רבי לא היתה עוד אז המקובלת והמפורסמת ביותר הנה זה אמנם לא יוכל להיות רק בזמן קדום. ומהדוגמאות במס׳ שבת נוכל לשער כי הדורות האחרונים של התנאים או הדורות הראשונים של האמוראים כבר התחילו במדרש זה. והנה ראיתי להרב מהר״ץ חיות שכתב במאמרו על האדר״נ הנ״ל אבל בדרך עיוני מצאתי כי יותר משלשים פעמים מובא בש״ס עובדא דצדיקים וחסידים אשר אין להם שום מקור לתוספתא וספרא וספרי רק באדר״נ ומשם באו להש״ס שלנו עכ״ל. והנה לא פירש לנו איזה הם המאמרים האלה וארמוז על קצתם שאנכי משער שעיקרם היה בהאדר״נ ומשם באו להש״ס והמדרשים: פיסקא דהוו מתונים בדין (פ״א נו״א וע״ש באות י״ח ונו״ב שם). איזהו סייג שעשתה תורה לדבריה (נו״א פ״ב וע׳ אות ה׳ שם) שם בסוף הפרק פיסקא דאיזהו סייג (ע״ש נו״א ובהערות שם אות צ׳). המעשיות דחסיד אחד שלן בבית הקברות ודבנימין הצדיק בפ״ב נו״א (ע״ש אות נ׳ ואות ס״ב) המעשיות דר״י ב״ר אלעי (ע׳ נו״א פ״ד ואות ט״ז שם ונו״ב פ״ח. כל פ״ח מנוסחא ב׳ ע״ש אות ד׳ ואות י׳) הפיסקא בשלשה דברים שינה סוף פ״ד נו״א (וע״ע אות צ״ג וצ״ד שם). המעשיות בעניי תחלתו של ר״א ור״ע (נו״א פ״ו וע׳ אות ל״א שם ונו״ב פי״ב וי״ג שם). המעשה דנקדימון שם (נו״א שם וע״ע אות ע״א שם) המעשיות דלכף זכות שם (נו״א פ״ח ונו״ב פי״ט) המעשה בחמורו של ר״ח בן דוסא (הם בנ״א וע׳ אות מ״א שם). המאמר הה״א כל מי שיאמר לי הכנס לגדולה זו (נו״א פ״י וע׳ אות י״ג שם ונו״ב פרק כ׳). המעשיות בענין פטירתו של משה ושל אהרן (נו״א פי״ב ופכ״ה). הפיסקא אמור מעט ועשה הרבה (נו״א פי״ג וע׳ אות ה׳ שם). המעשיות דהלל ושמאי נו״א פט״ו ונו״ב פכ״ט. הפיסקא דשוב יום אחד לפני מיתתך (נו״א סוף פט״ו וע׳ אות כ״ו שם). המעשה דריב״ז שפגע בבתו של נקדימון (נו״א פי״ז וע״ש אות י״ג) הפיסקא איסי בן יהודה היה קורא שמות (נו״א פי״ח וע״ש אות כ׳) א). אבל בכל זה לבי נוקפני לקבוע איזה הלכה על טיב הנוסחאות שבידינו. כי עכ״פ באו בתוכם הוספות וגם כמה ממעשיות וממאמרים אלה שהזכרנו אינם נמצאים בנו״ב. וכמה פעמים כל ענינם מורה עליהם שלא באו לשם רק אגב גררא וגררא דגררא וטבעם מוכיח עליהם שהם הוספות ואחרי שאנו רואים כי גם בחלק התוספתא באה בתוכה הוספה שנזכר בה האמורא ר׳ ירמיה (ע׳ נו״ב פל״ו) א״כ מי יערוב לנו שלא הכניסו בו כמה דברים מהש״ס ומדרשים או אולי שנשתמשו שניהם במקור אחד לפיכך דעתי נוטה שאין לקבוע שום זמן לחיבור האדר״נ כאשר ימצא עתה בידינו. וכל דור ודור וכל מעתיק ומעתיק הוסיף עליו מדיליה. ומכ״י וואטיקאן (הוספה ב׳) נראה ברור שגם מספר היכלות או מאיזה ספר אחר מבעלי הסוד הכניסו בו המעתיקים דברים והעיקר אצלינו הוא שגם עיקרו של חלק המדרש שבו הוא מזמן קדום.

זהו מה שעלה במצודת השערתי בחקירות אלו וידעתי בנפשי שלא העליתי מהם אלא כדמסיק תעלא מבי כרבא כי אמנם החקירות האלה נוגעות בשאלות זמן חבור המשנה ואופנו וכן טיב התוספתא וכונת מחבריה בה וכהנה דברים העומדים ברומו של עולם אשר שגבו ממנו ולא באו עוד לידי בירור. אולם לא נמנעתי מלחוות השערותי בדבר האדר״נ מפני המנהג. ואולי יהיו בהם איזה דברים אשר יתקבלו מאת חכמי ישראל וישמח לבי גם אני.

ר״א של בן הורקנס בנו״א פ״ו ונו״ב פי״ג שנראה קצת כי סיגנון נו״ב (אשר בו השתמש בעל הפדר״א) צעיר מסיגנון נוסחא א׳ אם כי יש לדון ג״כ להיפך שנוסחא א׳ היא רק קיצור מנו״ב. וכן בסוף פ״ל מעשה דר״א בן הורקנוס וכו׳ ע״ש שסיגנון נו״א נראה מוקדם. א) לא רמזתי רק על חלק המדרש. וע״ע נו״א פל״ט ובהערות שם אות ח׳ מה שרמזתי שם על קידושין מ׳ ע״א. וע״ע בדברי הרב מהר״י ברילל נר״ו בספרו מבוא המשנה ח״ב צד קמ״ח. וע״א במאה שערים לרי״ץ גיאת ח״א דף מ״ד ע״א. וביצחק ירנן שם אות נ״ח הגיה שצ״ל תניא והוא שלא בדקדוק וראיתי להעיר שבמדרש משלי דפוס תוגרמה בפסוק פתח לגחלים פרשה כ״ו ישנה פיסקא גדולה המתחלת תמן תנינן עשר נקודות בתורה באבות דר׳ נתן וכו׳ והולך ומונה אותם על דרך נו״א פל״ד באריכות גדול. אבל הרב ראבי״ן הודיעני שבכ״י מדרש משלי שבאוצר הספרים שבפאריז ליתניהו להמלות אבות דר׳ נתן וכן מצאתי במחזור וויטרי (בריטיש מוזעאום Add. 27201) דף רט״ז ע״א דאיתא שם בשוחר טוב סמוך לסופו תמן תנינן עשר נקודות בתורה ישפוט ה׳ וכו׳.

פרק ח

תכונת הכ"י והמפרשים שהשתמשתי בהם בעד נוסחא א' ודרכי בהגהותי והערותי לנוסחא זו.

כל מלאכתי בנוסחא זאת לא נעשתה בכונה אחרת רק להכשיר אותה לקריאה באיזה אופן בעזר האמצעים הנאמנים שבקורת אמיתית מתרת להשתמש בהם. ולא הנחתי שום כ"י ליסוד מוסד בעד הנוסחא. וע"פ הרוב היתה לנגד עיני נוסחת הספרים בספרי הש"ס שלא רציתי לפסול אותם מכל וכל. אבל השתדלתי לתקן אותה ע"פ כ"י ואמצעיים אחרים שאזכיר עוד לקמן והנה הכ"י שהיו בידי מאותה נוסחא הם שנים: א) כתב יד אָקספֿאָרד אשר זה שמו אשר קראתיו בר"ת כ"א והוא ברשימת הראבי"ן מספר 408 (Opp. 95), הוא קובץ גדול נכתב על קלף בכתיבה אשכנזית ישנית. ומחזיק רצ"ו דפים (פֿאָליאָ) וכולל ההעתקה העברית מפירוש המשניות להרמב"ם על הסדרים נזיקין קדשים טהרות וג"כ מסכת אדר"נ המושכת והולכת מדף ס"ח ע"ב עד דף פ"ד ע"ב. ובראש המסכת כתוב אבות מר' נתן. וכאשר יראה המעיין בהערותי בפנים נוסחאות הכ"י הזה הם מסכימות בהעשרים הפרקים הראשונים של האדר"נ עם נוסחאות הספרים (קודם שהוגהו ע"פ דתומת ישרים) אבל מכאן ואילך (עד סוף פ"מ) הן מסכימות ביותר עם נוסחת כי"ע. ובכלל נראה כי כל הכ"י הוא צעיר לימים. ונוסחאותיו המיוחדות לו אינם טובות מאד. ב) כתב יד ע פ ש ט י י ן אשר רשמתיו תמיד בר"ת כי"ע. הקובץ הזה היה מקדם בידי הרב מהרשז"ח האלבערשטאם נר"ו וממנו נעתקו החמשה קונטרסים שהו"ל הרב מהר"נ קורוניל ז"ל ובהקדמה שם מכתב מאת הרב מהרשזח"ה וקבע בו זמן כתיבתו בשנת ה"א רס"ט. ואם כי הוא צעיר לימים בערך מכל מקום נוסחאותיו הן ע"פ הרוב טובות וישרות וכאשר יראה המעיין. וה"ז פרקים שחסרים בו (ע' פי"ב הערה ס"ה) הן חסרון לא יוכל להמנות. הקובץ הזה הוא עתה בידי הרב מהר"א עפשטיין נר"ו. ואנכי לא ידעתי ממציאותו עד שכבר החילותי בהדפסה בעיר ויען. ויהי כשמוע ידידי זה מעסקי שם העירני על הכ"י שבידו וגם הרשה לי בטובו לעשות לי העתקה מהמסכת הזאת. ואנכי נותן לו בזה את תודתי ממעמקי לבי על החסד אשר עשה עמדי. וה"ר אברהם הכהן קאפלאן העתיק בעדי את כל המסכת הזאת מהקובץ הזה. ובעזרת ההעתקה הזאת עלה בידי לתקן עוד כמה וכמה דברים בפנים שלא יכולתי להגיה מקודם. ובמה שנוגע להגהותי אלה עלי להודיע שלא הגהתי בפנים רק במקום שחשבתי שהנוסחא בספרים אורעה ע"י המעתיקים שעלולים לכמה מכשולים והם. שהם מדלגים מתיבה לחברתה הדומה לה במבטא. משמיטים כמה פעמים מלות החבור והיחס. מחליפים לשונות המשנה בלשונות הגמרא השגורה בפיהם יותר. משלימין את הראשי תיבות בטעות. גורעין מלות שנראות בעיניהם כמיותרות או להיפך שמוסיפין איזה מלות מסברא או מאיזה פירוש בגליון עד שהמאמר הוא מדולדל. ולפעמים ג"כ מחליפים מאמרים במאמרים אגב שיטפא. שיבושים וטעיות כאלה השתדלתי לתקן. א) ע"פ הכ"י מאדר"נ שהגהתי על פיהם כמה פעמים ובפרט כי"ע שקבעתי ע"פ ג"כ איזה פיסקות שלמות בפנים. אבל לא נשאתי פנים לכ"י ובמקום שראיתי שנוסחת הספרים היא הישרה או שלא מצאתי כי נוסחת הכ"י היא טובה יותר אז קבעתי אותן נוסחאות בההערות והמעיין יעשה עמם מה שלבו חפץ. וכן לא הגהתי במקום שנוסחת הכ"י היא לגמרי בסיגנון אחר כי מי יודע מי הוא הישר אבל העירותי על זה בההערות. ב) ע"פ הכ"י מפירוש אבות כ"י לר' יעקב ב"ר שמשון והילקוט אבות ילקוט המכירי ומדרש הגדול שכבר דברתי אודותם כפ"ב. אבל לא הגהתי על פיהם רק במדה מועטת עד מאד ובמקום שנראה לי כי יש צורך גדול בדבריהם להמעיין העתקתי דבריהם בהערות. והשאר שמתי בההוספות כדי שלא להגדיל מדת ההערות יותר מדאי. ג) ע"פ נוסחא ב' אם לא נגע התיקון רק לאיזה מלות אבל אם ראיתי שעלי לתקן כמה שורות או לסרס פרק שלם מפני הדילוגים והשיבושים שבנו"א אז חשבתי יותר לנכון להסתפק ברמיזה על נו"ב. ולמה זה נכפיל הדברים. ולפעמים לא הגהתי רק נוסחא אחת והנחתי השניה בלי תיקון כדי לעורר עוד את המעיין על מקום הספק. ד) ע"פ הגהות התומת ישרים שכבר נתקבלו בספרים וכן ע"פ הגהות הגר"א אבל רק לעתים רחוקית. ה) ע"פ דוגמאות וההמשך מסברא אבל רק פעמים מעטות ובזהירות יתירה. בעזרת האמצעיים האלה השתדלתי לתקן הנוסחאות שבספרים. אבל כשם שלא חשתי להגיה במקום שנתברר לי שהנוסחא הישנה נשתבשה כך חדלתי מלהגיה במקום שלא באו הדברים אצלי לידי בירור גמור או שלא מצאתי סמך נכון להגיה על פיו. ואם כי יש מקום לבע"ד לחלוק על איזה הגהות ומה גם בדברים המסורים ללב כמו בתיקון לשונות וכדומה מכל מקום אקוה כי חכמי ישראל יסכימו עמי ברוב ההגהות.

ובדבר ההערות הנה היו לנגד עיני מדי כתבו אותם או לכה"פ רובם אלה הפירושים לאדר"נ והם. אהבת חסד מאת הרב ר' אברהם ב"ר שמשון וויטמונד (אמסטרדאם תקל"ז) בנין יהושע מאת הרב ר' יהושע פאלק ב"ר יצחק אייזיק מליסא (דהירנפֿורט תקמ"ח) כסא רחמים מאת הרב חיד"א (אונגוואר תרכ"ח). הפירושים שני אליהו ובן אברהם על אדר"נ מאת הרב ר' אליהו ב"ר אברהם מדיעליטיץ (ווילנא והוראדנא תקצ"ג)

ספר אבות הראש מאת הרב ר' רחמים נסים יצחק פאלאגי בג' חלקים (ח"א שאלוניקי תר"כ. ח"ב אזמיר תרכ"ב. ח"ג אזמיר תרמ"ג) א). פירוש האדר"נ מאת הרב ר' אליעזר ליפמאנן בר' מנחם מנלי מזאמושטש זאָלקווא תפ"ג ב). ובלעדי אלה המפרשים עוד המסכת אדר"נ דפוס ווילנא עם הגהות מאת התומת ישרים ור' יעקב עמדען והגר"א ור' ישעיה בערלין והר"ג ליפשיטץ ג). וכן הספרים רגל ישרה מהרב ר"ג ליפשיטץ הנ"ל (דיהרנפורט תקל"ז) ונוסחת מסכתות קטנות ע"פ הגר"א שקלאוו תקס"ד ד):

והנה הפירושים שהזכרתי ובפרט פירוש אבות הראש ופירוש בנין יהושע הם מלאים מבקיאות וחדיפות מבהילות ומפליאות את לב המעיין. אמנם המפרשים ההם כפי המנהג בארצותם לזמניהם הכניסו לפעמים ג"כ כמה דרושים והאריכו בהם מאד. ואנכי לפי מנהג בעלי הפשט שבימינו ובארצותינו סלקתי ידי מהדרוש מכל וכל וגם בפירוש קצרתי כי אמנם רוב דברי המסכת הזאת הם פשוטים למבין וכל הזרות והקושי שבה הוא רק מפאת שיבוש הנוסחאות. ולכן לא קבלתי מאת הפירושים שהזכרתי רק מה שנראה לי יאות לרגל מלאכתי לפי מנהגינו. ואם נטיתי מדבריהם לא ראיתי לנכון להתוכח עמהם או לסתור דבריהם כי לא אדע את התועלת היוצאה מאריכות כזה. ומאהבת הקיצור לא הרביתי ג"כ תמיד בדוגמאות אם השבתי שלא יתעורר על ידיהן המעיין לאיזה דבר חדש. וכמה פעמים שלא רמזתי רק לדוגמא אחת ובנרשם שם. ובימינו אלה שספרי הש"ס והמדרשות עם מראה מקומות הם מצוים ביד כל אדם עמל הוא בעיני להאריך בדוגמאות שכל קורא יוכל למצוא אותם במעט יגיעה. וכן לא העתקתי לשון הדוגמאות שרמזתי עליהן כי ספרי הדפוס הם ביד כל אדם לעיין עליהם ולא ניתנה התורה לעצלנים. ולמה זה אבלה הזמן בעדם. והתורה חסה על זמנם ועל כספם של ישראל. אבל לעומת זה לא חסתי על עמלי לחפש בחיפוש אחרי חפוש במאות מכ"י שאין ביד הקורא להשיגם. וכאשר מצאתי איזה דבר נוגע לאדר"נ העתקתי כמעט הכל עבורו למען ישפוט הוא על טיב המציאה. זהו לדעתי מה שהוא מחובת המו"ל לעשות:

ועתה אדבר עוד איזה דברים שאחשוב כי חובה עלי להעיר עליהם את הקורא בפרט. רמזתי כמה פעמים בהערותי על התומת ישרים (תומ"י). והם ההגהות שבספר זה להאדר"נ (מדף ס"א ע"א עד דף ס"ו ע"ב). והנה יש עירבוב קצת בנידון מחבר ההגהות כי משער הספר נראה שמחברם היה ר' שמואל ן' סירליו. אבל בסוף ההגהות כתוב אני הצעיר תם בן יחייא בלא"א החכם השלם הרופא המובהק כמה"ר גדליה זלה"ה הגהתי הבבא הזאת של האדר"נ מספר כתיבת יד ישן נושן ע"כ. וא"כ ר' תם בן יחייא היה מחברם. וכבר הרגיש בזה בעל אוצר הספרים (ע"ש בערך זה). וכן יש קצת עירבוב בטיב כל הגהותיו כי לפעמים הוא כותב בנ"א סתם ולפעמים הוא כותב כן צ"ל. ואצל מלת כלונוס בפרק כ"ד כתוב כלים נאים בספר כתיבת יד כתיב כלונוס ע"כ (ע' בפנים ובהערות אות י'). וכן כתב בסוף פרק כ"ט (קודם פיסקת רבי אחאי בן יאשיה) סליק פרקא וסליקא בבא כך מצאתי כתוב בספר כתיבת יד ע"כ. ומצאתי שכמה מנוסחאות שלו מסכימות עם נוסחת הכ"י (ובפרט כ"ע וע' פמ"א ובהערות אות י"ט). וכדי לצאת מהמבוכה הזאת אנכי משער שהיו לפניו שני כתבי יד והאחד לא הגיע רק עד פרק ל' אבל השני היה שלם וכן אנכי משער שבמקום שכתב נ"א סתם הוא במקום שלא רצה להכריע בין הנוסחאות השונות. והנה כבר נתקבלו הגהות אלה בספרים אבל המדפיסים טעו לפעמים וקבעו אותן שלא במקומן. וכבר העיר המגיה לש"ס ווילנא הנ"ל על כיוצא בזה. וכן רמזתי גם אנכי לרוב על הגהותיו בין שקבלתי אותם או שדחיתי אותם בהר"ת

א) ח"א וח"ב הם שאולים בידי מאת הביה"מ הגדול דק"ק ווינא. וח"ג השאיל לי הרב מהר"א יעללעניק נר"ו מאת אוצר הספרים המפואר שלו ואנכי נותן את תודתי על חסדו עמדי וגם לגזברי הביהמ"ד תודתי נתונה. ב) הספר היקר הזה השאיל לי הרב מהרשז"ח האלבערשטאם. אבל לא בא לידי עד קרוב לגמר מלאכתי. ואעיר עוד על ההעתקה הרומית מאת האדר"נ מאת החכם הניצרי Franciscus Tailer. (London 1654). אבל היא מלאה טעיות ושיבושים ואינה כדאי להטפל בה. ג) מדפוסים ישנים לא היה בידי רק ההוצאה ראשונה של האדר"נ ווניציא ש"י וכן דפוס באזעל של"ח וע' רשימת הרמש"ש במקומו ומאמר על הדפסת התלמוד להרב מהרא"נ ראבינאָוויטץ מינכען תרל"ז. אבל כגון דא צריך אני להודיע שההוצאות הנ"ל לא היו לפני במשך כל מלאכתי. וכשאני כותב מספרים ישנים כונתי לפעמים רק על הנוסחא ששיערתי על ידי סילוק ההגהות בספרים חדשים או ע"פ נוסחת כ"י מהריט"ץ שיש לשער שהעתיק נוסחא מאת ההוצאה הראשונה. ולדאבון לבי לא זכיתי לראות את כל ההיצאות מספרי הש"ס שנדפס בם האדר"נ. וע"פ האחדות אשר באו לידי אנכי משער שיש לקבוע שלש חילופי זמנים בהדפסת האדר"נ והם משנת ש"י עד שנת ת"ד (ועד בכלל) בלי שום הגהות. ואחרי כן שסי"ם אשר קבלו הגהות התומ"י עד שנת תקס"ד שקבלו ג"כ הגהות ה"ר ישעיה בערלין. כל זה אנכי אומר בכלל אבל אין בידי לירד לתוך פרטן של דברים. ד) הספר הזה שאול בידי מאת הרב ר' יואל דיימש נר"ו. ואנכי נותן לו את תודתי על חסדו זה עמדי. ואני נותן בזה גם כן את תודתי לידידי הרב מהר"ר מיכאל פריעדלאֶנדער נר"ו שהיה לי כמה פעמים לעזר בהשאלת ספרים גם מבתי אוצרות הספרים העומדים תחת השגחתו וגם מאוצר ספריו.

ועתומ"י מפני הקיצור ועל הקורא לעיין שם. שניתי בב' מקומות ראשי הפרקים והם בריש פ"ג ובריש פל"א ונאלצתי לזה ע"פ טבע הענינים וכאשר יראה הקורא שם. וראיתי להעיר שבכלל ראשי הפרקים וחלוקתן מסופקים הם. ולפי כי"ע פכ"ב וכ"ג אחד הן (ע' פכ"א בהערות אות ח') וכן פל"ד ופל"ה בכי"א (ע' פל"ד בהערות אות י'). ובפירוש אבות כ"י לר' יעקב ב"ר שמשון לאבות פ"ה מ"ח (שבעה מיני פורעניות) כתב הא למדנו שהגוזל מתנות ומעכבן חייב מיתה ואף במשנת ר' נתן שנינו כן בפירוש בפרק ז' בריות ע"כ והנה לא נמצא כן לפנינו בפירוש ובל"ס כיון להמעשה שם באשה אחת וכו' בפל"ח המתחיל לפנינו ז' מיני פורעניות ולפ"ז יש לדון שפל"ז (המתחיל ז' בריאות) ופל"ח היו לפניו פרק אחד וכלל כל השביעיות. ובכ"י יחוסי האמוראים כתב וגרסינן נמי באדר"נ פ' בעשרה מאמרות ארבעה חכמים הרואה וכו' (ע' פ"ט) וכן במקום אחר ותניא באדר"נ בפ' עשרה מאמרות בתחילתו עשרה נסים נעשו בביהמ"ק וכו' חוץ מישמעאל בן קמחית וכו' (ע' פל"ה) ויש לדון מזה קצת שכל הי"א פרקים האחרונים של האדר"נ נכללו לפניו בפרק אחד. ובערוך בערך נקד י' נקודות מפורשות באדר"נ בפרק י' נסים נעשו לאבותינו במצרים ולפנינו ליתא פרק המתחיל במלות אלו ופיסקא דעשר נקודות הוא בפרק ל"ד ע"ש. וכן הביא האור זרוע המעשה דריבה אחת שנשבית (ע' פ"ח בהערות אות כ"ט) מפ"ג דאדר"נ. מכל הלין אנו למדין שחלוקת הפרקים באדר"נ לפני הראשונים היתה באופן אחר ממה שהיא עתה לפנינו. והנה בין לפי נוסחת כי"א ונוסחת כי"ע מספר הפרקים הוא ארבעים. וגם מהריט"ל צונץ בדבריו על האדר"נ בספרו הנ"ל כתב שמספר הפרקים ארבעים. אבל יש לשער שנוסחת דפוס וויניציא או דפוס כאזעל נזדמנה לו שבשניהם טעו המדפיסים וכתבו אצל הפרק אלישע בן אבויה והפרק בן עזאי שני פעמים המספר כ"ד ובכן נחסר להם פרק אחד. חלוקת הפיסקאות גם בנוסחא א' וגם בנוסחא ב' היא חדשה ומידי באה ועשיתי זאת מפני שחשבתי כי העמדת כל דיבור ודיבור על אפנו ולהפרידו ממה שאינו ענין לו תועיל לפעמים יותר מכמה באורים ארוכים. ומרוב חשיבות הדבר הזה בעיני והשמירה היתירה הדרושה לזה שחרתי את פני מורי הרב מהר"מ איש שלום להיות לי מסייע בדבר מצוה והוא מרוב טובו נענה לי וכמעט כל חלוקת הסימנים היא ע"פ עצתו הטובה ובהסכמתו. וראיתי עוד להתנצל לפני הקורא שכתבתי על נוסחת הגר"א ואין נראה או ואין צריך וכיוצא בזה. ויאמין לי הקורא כי נתגדלתי ביראת הכבוד לפני האיש האלהים הקדוש הזה. ועד היום יראתו מרחפת על פני. אבל תורה היא ואין נושאין בה פנים. ומתחילה חשבתי שלא להעיר על דבריו כלל כי מה לנו להשגיח בנוסחאות חדשות שאינן מקוימות ע"פ כ"י או ע"פ ראיות מכריחות. אולם חזרתי כי מרוב חשיבות וחביבות דבריו בעיני חכמי ישראל ותלמידיהם. אבל מכיון שרמזתי עליהם הוכרחתי ג"כ להגיד משפטי על דבריו אם לא ישרו בעיני. וכבר שדו בה רבנן נרגא בטיב כל אלה ההגהות שנעתקו משמו ולאו מר בר רב אשי חתים עליהו. ובטיב ההגהות לאדר"נ בפרט ככר דבר בעל הפירושים הרב ר' אליהו מדיעליטיץ בהקדמתו לפירושיו שהזכרתי לעיל והאריך להוכיח שם בראיות ברורות שלא כולם יצאו מפי הגאון ז"ל. ודי בזה:

פרק ט

תכונת הכ"י מנוסחא ב'.

נוסחא זאת במלואה לא תמצא לפי ידיעתי רק בכתב יד אחד בבית אוצר הספרים אשר בהוואטיקאן ברומי. והעירני על מציאותו הרב מהר"א בערלינער נר"ו. וגם בהשתדלותו העתיק שם עבורי ה"ר אברהם קאפוא את כל דברי נוסחא זאת. והוא הוא הכ"י אשר שמתיהו להנוסח העיקרי מנוסחא ב'. מספר הקובץ הזה בהוואטיקאן הוא 303. והחכמים אססעמאַני ברשימתם ח"א צד 290 מונים שם עוד תשעה עשר קונטרסים הכרוכים בקובץ זה ומשערים שחלק מהקובץ נכתב במאה הי"ד למספרם וחלק אחד במאה הט"ז. והמעתיק הנ"ל כתב לי כי בסוף הנוסחא מאדר"נ כתוב עוד „תם ונשלם אבות מר' נתן והכותב הודות לאל נתן". והנה החכמים אַססעמאַני מזכירים שם ברשימתם אבות דר' נתן בן יצחק (והוא הקונטרס הי"ב בהקובץ הזה) ואולי נשתרבבו להם מלות אלה מפירוש ר' שלמה בן יצחק לאבות שהוא שם קונטרס ד' מהקובץ וכן קבעו שם בטעות מספר פרקי האדר"נ לשלשים ושמנה. וכן טעו לחשוב שהספר אבות דר' נתן פירוש על פרקי אבות מר' נתן ב"ר נחמיה הנדפס באלטונא בשנת תפ"ח הוא המסכת אדר"נ. כללו של דבר דבריהם לאו דסמכא הם. בלעדי העתקה זאת עוד היה לפני פירוש על פרקי אבות בכ"י שמובאים בו דברי נוסחא זאת כמה פעמים. ואחרי אשר לא נודע עוד טיבו ברבים אדבר עליו איזה דברים. על הכ"י הזה נתעוררתי ע"י הרב ר"מ שטיינשניידער נר"ו. והוא קנין הרב מהרשז"ח האלבערשטאם נר"ו קובץ 151 מאוצר ספרים שלו המפואר. והוא נהג בי טובת עין להשאילהו לי בכל

משך ימי מלאכתי ואודה לו על חסדו זה כל הימים. תמונת הקובץ הוא פאֶליאָ ומחזיק של״ט דפים בכתיבה ספרדית והוא הוא החבור מגן אבות פירוש לאבות דר׳ נתן נוסחא א׳ לר׳ יום טוב צהלון שהזכירו הרב חיד״א בשם הגדולים שלו בשם זה (וע״ע אוצר הספרים ערך זה). וכן הזכירו בפירושו כסא רחמים בפל״ה מאדר״נ שכתב שם אבבא דלא היתה מפולת בירושלים פירש מהריט״ץ ז״ל בכ״י ברעש ע״כ א). והנה הכתב יד שבידי נכתב מאת המחבר בעצמו כנראה שם מכמה עמודים שעבר עליהם קו המחק מפני שהמחבר חזר מדבריו וכן מההגהות אשר בשולי הדפים שם. וההקדמה מתחלת בהמלות אמר הצעיר יום טוב בן לאדוני אבי כמהר״ר משה צהלון הספרדי הי״ו. וכן נמצא בסוף הספר שיר וחתום שם בראשי החרוזות אני יום טוב כ״ר משה צהלון, ולפי זה דברי הרב חיד״א שמיחסו שם בשה״ג לר׳ יום טוב ב״ר עקיבא צהלון שלא בדיוק הם. תוכן פירושו הוא כתוכן רוב הפירושים מעורב מדרוש ופשט והוא מאריך עד מאד. והוא הולך וסובב על נו״א שהוא נוסחת הדפוס ורמזתי א״זה פעמים על פירושיו. אמנם כל הון יקר נמצא בו לפי שמביא כמעט כל דברי נוסחא ב׳ כדי לברר ולתקן על פיה דברי נוסחא א׳ ואלה דבריו בהקדמתו אך את זה ראיתי אחרי רואי מציץ מןהחרכים במחשכים מונחת בקרן זוית כמעט נשתכחה מישראל והנה גם היא מחלקת שלל מכלל מסכתות וכו׳ הלא מצער היא וכו׳ ולא תהיה האמת נעדרת סוגרת ומסוגרת כמשפט הזה כי אין בפיהו נכונה וגירסא נאמנה ועניין מוקשה ודבר הקשה אולי אוכל נכה בו ואפרשנו וכו׳ ושם אתנו נוסחאות מדויקות וחזקות כל מן דין וכל מן דין תסתים שמעתתא דהילכתא עכ״ל. וע״פ הרוב נוסחאותיו הן מדויקות וכן הכנסתי כל אותם חילופי נוסחאות מכ״י זה במקום שחשבתי שהם טובים מהנוסחאות שבכ״י רומי בפנים בין שתי חצאי מרובע מבלי העיר עליהם. אבל אם נסתפקתי בטיבם ומה גם אם ראיתי שנשתנו לגריעותא אז שמתי אותם בההערות ורמזתי עליהם בר״ת כ״ה (׳כתב ׳יד ׳האלבערשטאם). וכן נשתמשתי עוד בכמה מקומות בספר נוה שלום שנדפס על ידי הרב ר׳ שלמה זלמן טויסיג ז״ל על פי כ״י מינכען ושם בספר זה חלק גדול מאת דברי האבות דר׳ נתן נוסחא ב׳. אבל אין ספק שדילג הסופר על כמה פרקים וכן שקיצר בכמה לשונות. והנה לקטתי מדבריו כמה נוסחאות טובות ותקנתי על פיהם; כמה פעמים ורמזתי עליהם בשם נו״ש או שהעתקתי דבריו בהערותי. אבל במקומות שלא ראיתי תועלת הכרחית על ידי נוסחתו אז קצרתי ורמזתי עליהם בהמלות ועיין נו״ש. מכ״י שמזכירים דברי נוסחא זאת לא מצאתי זולתי להרב ר׳ ישראל אלנקאוה במנורת המאור כ״י והבאתי דבריו בהערות איזה פעמים. בלעדי זה העתקתי עוד בפרק מ׳ מנוסחא פיסקא מפרק השלום בכי״ע. והוא הקובץ המחזיק דברי נוסחא א׳ ואשר דברתי עליו בפרק שקדם. דרכי בהערות הוא כדרכי בהערות לנו״א לקצר בתכלית הקיצור. הר״י צהלון בהביאו דברי נוסחא ב׳ מפרש אותם גם כן אבל נשתמשתי בפירושו רק במקומות מועטים ורמזתי עליהם.

פרק י.

ענין ההוספות לשתי הנוסחאות וטיב הכ״י שהבאתי שם.

ככר אמרתי שלא כל החילופי נוסחאות אשר מצאתי בכ״י שמתי בההערות מפני שראיתי שירבו הדברים יתר מדאי וישחיתו את תואר הספר וע״כ לא העירותי בההערות בפנים רק על נוסחאות שחשבתים לאמת ברור או עכ״פ מעורר את המעיין על אמיתת הדברים. אבל כדי שלא למנוע הטוב מאת הקוראים אספתים כמעט כולנה להההוספות ואולי יזכו הם למצוא את המרגניתא במקום שלא עלה בידי למצוא כלום. אבל מבלעדי דברים כאלה עוד מצאתי אחרי שכבר נמסר גוף הספר לדפוס כמה דברים מובאים מאת האדר״נ בספרים בכ״י שלא ידעתי מהם מקודם. וכן נתגלו לי קובצים אחרים מחזיקות את כל או רוב דברי המסכת הזאת. את כל אלה אספתי וקבצתי אחת לאחת וסדרתי אותם על סדר הפרקים כל נוסחא ונוסחא בפני עצמה. והם ארבע הוספות שתים לנוסחא א׳ ושתים לנוסחא ב׳. ואלה הכ״י שהבאתי בהוספה א׳ לנו״א. פירוש לאבות מר׳ יעקב בר שמשון. ליקוטים מספר יחוסי תנאים ואמוראים. ספר מרפא הנפשות לר׳ יוסף אבן עקנין. פירוש לאבות כ״י אשר קראתי שמו ילקוט אבות שיש לשער שמחברו היה ר׳ אליעזר בן שלמה ב). ספר ילקוט המכירי לתהלים ומדרש תרי עשר מאת ר׳ מכיר ב״ר אבא וכו׳

א) האבות הראש בפרק זה לבבא זו מביא דברים אלו בשם הרב חיד״א וכתב שם עוד ואת זה ראיתי להרב פרי הארמה בח״ד דף ו׳ ע״א שכתב וז״ל פה עיר הקודש וכו׳ ובפירוש מגן אבות כ״י למהריט״ץ באדר״נ כתב שלא היה מפולת וכו׳ כדי שלא יסתכנו ע״כ והנה מצאתי פירוש זה בהכ״י במקומו אמנם דברי הרב חיד״א לא מצאתי. ואולי הם שם בגליון כי יש שם איזה מלות אשר לא יכולתי לקרותם. ב) ע׳ לעיל צד X ונדפס שם בטעות ר׳ שלמה בן אליעזר.

(ע' לעיל פ"ב). מדרש עשרת הדברות במחזור ויטרי בכ"י וג"כ פירוש אבות לר' ישראל ב"ר שלמה. הוספה ב' מחזקת העתקה מאת שיור אחד מהאדר"נ שנמצא באוצר הספרים שבוואטיקאן אשר ברומי רבתי והנה אין ספק שהוא מלא שיבושים וגם כן כמה דילוגים מפרק לפרק ימצאו בתוכו א) אבל גם כן כמה נוסחאות יפות ימצאו בתוכו וכמו שיראה המעיין ורמזתי עליהם לפעמים בהוספות לנו"א. הוספה ג' כוללת חילופי נוסחאות מאת כ"י אחד בפארמאַ שנמצא שם האדר"נ לנו"ב בקובץ 327 (ברשימת דע רוססי) והעריכן עבורי החכם הנפלא והמלומד הגדול בתורת וחכמת ישראל סוכן בית הספרים דשם ה"ה כש"ת פיעטראָ פיררא Cav. Pietro Perreau · ואנכי נותן לו בזה תודתי ממעמקי לבי נגדה לכל עמי על החסד אשר עשה עמדי במפעלו זה. והקורא יראה שנמצאו בכ"י זה כמה נוסחאות טובות ומועילות. ועוד כללתי שם איזה נוסחאות מובאות מאבות דר' נתן נו"ב במנורת המאור כ"י לר' ישראל אלנאקווה. הוספה ד' כוללת דברי הרשב"ץ בחבורו מגן אבות ע"פ כ"י אחד בפאריז על מסכת אבות פ"א מ"ה ומי"ב וי"ג החסרים בספרי הדפוס. ונתתים פה מפני שהובא שם האדר"נ נו"ב איזה פעמים. זולת כל זאת עוד כללתי בההוספות (הוספה א' וג') תיקונים והשמטות אל ההערות וגם כן תיקוני טעיות שנפלו בדפוס. כי ע"י רוחק מקום מגורי ממקום הדפוס לא היה לאל ידי לפקח על ההגהה כאשר חפצה נפשי וסדרתי כל זאת על סדר הדפים. ובקשתי שטוחה לפני הקורא שלא יסמוך עלי בשום דבר עד אשר יעיין גם כן בההוספות לראות אם לא חזרתי מדברי בההערות או כי הבאתי שם איזה נוסחא שיש לה פנים מסבירות ביותר.— את כל זה ראיתי להקדים לגוף הספר וידעתי שלא באתי עד קצה המלאכה כי יש מקום עוד לדרוש ולקבל שכר. אבל לא עלי המלאכה לגמור ויבואו גדולים וטובים ממני ויעמידוני על האמת.

ובזאת אנכי מברך על המוגמר מודה לשעבר וצועק לשעתיד כי יעזרני ה' ללמוד וללמד להבין ולהגות בתורתו לא בשביל שאהיה עשיר ולא בשביל שאקרא רבי ולא בשביל שאקבל שכר אלא מאהבה.

אלה דברי צעיר התלמידים **שניאור זלמן שעכטער.**

לאָנדאָן, ט"ו שבט בשנת התרמ"ז לפ"ק.

א) ע' למשל דף ע"ח ע"ב שורה ט"ו (מלמעלה למטה) באותה שעה עמד משה בתפלה וכו' ואין ספק שאיזה דילוג יש כאן מפרק ט' לפרק י"ב ע"ש.

ביאור איזה ראשי תיבות שבאו שאינן מורגלות. אה"ר אבות הרא"ש. א"ח אהבת חסד. ב"א בן אברהם. ב"י בנין יהושע. בנ"ש בנרשם שם. כי"א כתב יד אָקספאָרד. כי"ה כתב יד האלבערשטאם. כי"ע כתב יד עפשטיין. כי"פ פאַרמא. כ"ר כסא רחמים. מ"א מגן אבות. נו"א נוסחא א'. נו"ב נוסחא ב'. נו"ש נוה שלום. ריט"ץ ר' יום טוב צהלון. ראבי"ן ר' אברהם בן יעקב נייאבויער. רמש"ש ר' משה שטיינשניידער. תומ"י תומת ישרים.

מפתח הפסוקים

בראשית. א א מז: *) ס. ג מה: ו מה: ט יא מה: נג: יד כ כא כד מה: כו ו: מה: מו: כט מה:
ב ז כג. ד מו. מט: ס. ו נט. ז ס. ט נב. סא: טו כב: כג. יז ב: ג: נח: יח מה: יט יב. כ יב.
כז י. יב: כג יב.: ג א ב: ד: ז ג. ג ב: ה ג: ו ב: נ: סג: ח מח: נא: ט י יא סג. יז סג. סד:
יג סג. יד ג. ד. סג: טו נט. טז ד. יז ד. נח: כו ד: ד ז לב. סב. ח סג. י מו. כד סב. כה כט:
ה א יא: מו. ז ו: ו ג מז. ה מח: ט ו: מט: יז מז. ז י מו: ח כא לב. ט ו לא: לג: נט:
יא ה מח: נא: ז מז: י מט: יז סג. כז מט: יב ה כז.: ח ב. יג יג כו: לב: נג: יד ז נא.: יח ו:
טו ז סא: יג יד כט. טו סא: טז ה מט. נ: יח א יז. ז ד כד. ה כט: ו כד. כט. סג: ז כד. כט.
סב: ט מט. נ: י סג: יז יט מז: כ כח: כא מח: נא: כו נו. כז סב: לג נו. יט לג נ: לה מט. כ ה נא.
כא טז סה: יח סה: לג יז: כב ז סו: ה נט: יז יג: כג ד סב: טו טז כט. כד כג כד כה נו:
לא יט: ס נט: כה יג מט: כו ה מז: כד סא. כז כז ס. מז סג. לח סה: כט ד ה ו נו: כז א.
ל ו סג: כז ל יד. לג ד מט. נ: לד א ז: לו א מט: לז יא סג: יז מט. נ. כז סג. כה סג: לג מה:
לח כה נא. לט ה יד. ט לב. מב יג נט: יח יג: כג סג: לז לח נו: מג ח ט נו: יד נט: מד ח סב.
מה ט סג: כ נט: מז יד סו: מט ד סב. ו מז: ז סב. לא נד: לג כג. נ ה נד: י א.

שמות. א ו כג: י נט: ב ז ו: יז יד טו טז יז לו: ג ח מח: נא: י נו. כז סה: ד יג נו.
כ מז: כז סב: ל נו. ה כג מט: ו יז סב. ז ז לח: ד סב: ט ג יד: כד כה: יא ג לח: ח לח: מד:
יב יז סב: לו סו: מ מז: יד טז כו: כז מט: כט מט. נ. טו ז מח: ג יב. ה נ: ח מט. יז ד: נט:
יח ד: סז: כ נה. טז ג מט: יז ז מט: ט לח: מב: סב: כה מט: יט ו לא: י ה.: יא ה: טו ה.:
כ מח: נא: כ ג ה: ט כב: כג. כז סה: כד כ: כח. כא יז כו: כב יט ו. כג ב: נז: כג ד כה:
כד ה סה. ז לז. יא ג. טז א. כד לז: כה ה כה. ח כב: כג. לד סב. ל ל א. לא יד לא: יז כג.
לב ד לז. טז ה: לג כא כה: לג מ. לד ה מט. טו מא: כד כח. לה כז כג: לא סא: לו ו כג.
מ יט כא.

ויקרא. א א ו. ט ט: ח ל א. י ג ל. יז יט כ נו.: יא ו מז: לג כח: לה כח: כט.
לט נא: יג י נא.: כא נא.: יד ח א. טו ו ה. יג יט א. לג ד: טז ז ה. ל מד: לא נא: יח ו ו:
יז יט ד: כה נח: יט יח לב: מב. כ י לב. יז נא.: כא ט נא: כד יא כג ז: כה לו מב. כה סא.:
כו ו נט. יז כ: כח. כז נח: ל נח. לד לה מג נח. מו א.:

במדבר. ג לא מט. לט ג: ה יג נא. יד נא: ט ח נו: י מט. נ: י לה לו נ. יא יז מט.
כה נא: כח מג. סא. יב א כ. סא: ג כא. לח. ה מט. ז א. סא. ח א. ה: ו. ט כ. יא מג. יז יג כא.
יד כא. סב. כט לז. יג ג נ. יד כ נו: כז כ. מט: כד סא.: לה נד. לז כ. טו טז מז: טז כו יח:
לג מג: נד. יז יא ב: יח מט סה: יט טז א. כ א נד: כח כה: כט כה: כו. כא ה מט: ל מט. נא
כב ט י יא יז יג סג. יד ב. טו לח: סג. טז לח: כד: יז כד: יח מד: לז סב. מ כד. כג כג לז:
כד ד ו: יא כד: מד: יג סג. יד ב. כה ט ב. יג סה: כז ח ט נו: טו טז יז לג. כ א: כט טו נא.
לא כא ב. לג ג מד: לח נד: לו י נו:

דברים. א א מט: יז כב. ג כג כו: כה כו: ד ד סא. ה נב. ט כח: לט: יא ז. יג א: יט מז:
כד סא. לז יא: יב. ה א כב: כח: יט א. כז כח ה: ו ד סב. יג כב: ח יי ס. ט יז טז יז ו.
כג נ. י א ה ו. יא יא יג יד י: טו טז יז ט: י: יב ה נב. יג יד יא. יד נב: יד א נט: סב: כ נד:
יח יז נו: כ ט נ. כא ד נד: יט נב: כב ו כה. כג טו נח. כד ט נח: טז נד: כח מז מח לו.
כט ג ב: כג נח. כד ב.: נח. כה ב. נח. כז נד: כח ב: מט: נא. ל כ ד: לג: לא יז לד: טז סב.
כז סב. לב י סב. יג מט: לז י: מ לט: כ כה: לג א מח: ז סא. ו סג. יז נג. סא. כ כא כו: כז סה.
לד ה כא: נד: ח כה.: ט א: כ. סא: יז ו.

---

*) האותיות המרובעות הגדולות הם סימן הקפיטולי ואותיות רש"י סימן הפסוק ואותיות המרובעות הקטנות מציינים הדף (בנו"א או בנו"ב) והנקודות רומזות על העמוד.

אבות דרבי נתן

נוסחא א פרק א

משה נתקדש בענן וקבל תורה מסיני שנאמר וישכון כבוד ה' על הר סיני למשה (שמות כ"ד י"ו) לטהרו. זה היה [מעשה] אחר עשרת הדברות א) [דברי] ר"י הגלילי ב) ור"ע אומר ויכסהו הענן ששת ימים (שם) [להר ולא] למשה [מראש חדש] ג) ויקרא אל משה ביום השביעי מתוך הענן (שם) לחלוק לו כבוד למשה: א"ר נתן מפני מה נתעכב משה כל ששת ימים ולא שרה עליו דבור בשביל שימרק מכל אכילה ושתיה שהיה במעיו עד שעה שנתקדש ויהא כמלאכי השרת. א"ל רבי מתיא בן חרש ר' לא אמרו אלא לאיים עליו כדי שיקבל עליו דברי תורה באימה ביראה ברתת ובזיע שנאמר עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה (תהלים ב' י"א) ד): מעשה שאירע בר' יאשיה ובר' מתיא בן חרש שהיו שניהם יושבים ועוסקין בדברי תורה פירש ר' יאשיה לדרך ארץ א"ל ר' מתיא בן חרש רבי מה לך לעזוב דברי אלהים חיים ולשטוף בדרך ארץ ואע"פ שאתה רבי ואני תלמידך אין טוב לעזוב דברי אלהים חיים ולשטוף בדרך ארץ ה). אמרו כל זמן שיושבין ועוסקין בתורה היו עושין מקנאין זה לזה ו) וכשנפטרין דומין כשהן אוהבים מנעוריהם ז):

על ידי משה נתנה תורה בסיני שנאמר ויכתבם על שני לוחות אבנים ויתנם אלי (דברים ה' י"ט) ח) ולהלן הוא אומר אלה החוקים והמשפטים והתורות אשר נתן ה' בינו ובין בני ישראל בהר סיני ביד משה (ויקרא כ"ו מ"ו). תורה שנתן הקב"ה לישראל לא נתנה אלא ע"י משה שנא' בינו ובין בני ישראל זכה משה להיות שליח בין בני ישראל למקום ט). משה עשה את איל המלואים ואת שמן המשחה ומשח בו אהרן ובניו כל שבעת ימי המלואים. ממנו נמשחו כהנים גדולים ומלכים י) ואלעזר שרף פרת החטאת שממנו טמאים מטהרים לדורות יא). א"ר אליעזר גדולה מדה זו שהיא נוהגת לדורות שאהרן ובניו נתקדשו בשמן המשחה שנאמר ואת אהרן ואת בניו תמשח וקדשת אותם לכהן לי (שמות ל' ל') יב):

נוסחא ב פרק א

כל העושה עצמו גדול אינו גדול אם אין אחר גדול ממנו מגדלו א). מלך מלכי המלכים הקב"ה גדל את משה וממ"ה קדשו שנאמר לא כן עבדי משה בכל ביתי נאמן הוא פה אל פה אדבר בו וגו' (במדבר י"ב ז' ח) הא למדנו שממ"ה הקב"ה גדל את משה וממ"ה קדשו ב): משה נתקדש בענן כל שבעה שנאמר ויעל משה אל ההר [ויכס הענן את ההר] וישכון כבוד ה' על הר סיני [וגו'] (שמות כ"ד ט"ו) (מנין) [מכאן] שחזר ג) עליו (את) הכבוד כל שבעת הימים וקדשו כדברי ר' יוסי הגלילי ר' עקיבא אומר וישכון כבוד ה' על הר סיני בראש החדש ד) ויכסהו הענן ששת ימים ויקרא אל משה ביום השביעי מתוך הענן (שם) שביעי אחר דברות ה): משה נתקדש ו) (הענן) [בענן] כל שבעה וקדש את אהרן ואת בניו כל שבעה שנאמר ויקח משה משמן המשחה ומן הדם אשר על המזבח וגו' (ויקרא ח' ל') אלעזר שרף את הפרה והזה ממנה על כל ישראל כל שנה ז) ושנה ח). אמר ר' יוסי היא הטהרה הנוהגת (בדורות) [לדורות] ט). מכאן אמרו זב ז' י) זבה ז' נדה ז' מצורע ז' טמא מת ז' אבל ז' משתה ז'. זב ז' מנין שנאמר וכי יטהר הזב מזובו וספר לו שבעת ימים (שם ט"ו י"ז). זבה ז' מנין שנאמר ואם טהרה מזובה וספרה לה שבעת ימים (שם שם כ"ח). נדה ז' מנין שנאמר שבעת ימים תהיה בנדתה (שם שם י"ט). מצורע ז' מנין שנאמר וישב מחוץ לאהלו שבעת ימים (שם י"ד ח') יא). טמא מת ז' מנין [שנאמר] וכל אשר יגע על פני השדה בחלל חרב או במת וגו' (במדבר י"ט ט"ז). אבל ז' מנין שנאמר ויעש לאביו אבל שבעת ימים (בראשית נ' י"א). משתה ז' מנין שנאמר מלא שבוע זאת וגו' (שם כ"ט כ"ז) יב):

הערות לנו"א

א) אחר דברות בכי"א ובכי"ע מעשה אחר עשרת הדברות. ועל הגליון הראשונות. ב) ר' יוסי ור"ע בכ"י וכן הגהתי בהוספת מלת רבדי ובספרים ר' יוסי הגלילי משום ר"ע. ג) הגהתי עפ"י הכ"י ובס' למשה הה"ד וכבר הוגה ע"י המפרשים להר ולא למשה. ד) ע' יומא ד' ע"א וע"ב וסדר עולם רבה פ"ו ובמדבר רבה פי"ב סט"ו. ה) ע' תענית כ"א ע"א מעשה דר"י ואילפא. ו) אמרו וכו' היו נעשין כקנאין וכו' בכי"א. ז) ע' קדושין ל' ע"ב. ובכי"ע היו דומין שהם. ח) בכ"י ויתנם ה' אלי את שני לוחות הברית וע' תומ"י. ט) ע' תו"כ בחוקותי ספ"ח וג"כ סוף פי"ג ומכילתא ר"פ כי תשא וברכות ה' ע"ב. י) ע' תו"כ פ' צו במכילתא דמלואים והוריות י"א ע"ב ובירושלמי שם פ"ג וכריתות ה' ע"ב ובויקרא רבה פ"י ס"ח ובמדבר רבה שם. יא) ע' ספרי במדבר פי' קכ"ג ובנ"ש במ"ע אות כ"ד. אבל ע"ע פסיקתא דר"כ פ' פרה ובנ"ש בהערות אות קע"ו ובילקוט ר' תשנ"ט ולפ"ז היה נראה להגיה כאן משה שרף וכו'. יב) ע' בהוריות שם ור"ל לדעת המפרשים

הערות לנו"ב

א) בכי"ה לגדלו. ב) ע' עירובין י"ג ע"ב. ג) שחיזר בכי"ה. ד) מראש חדש בכי"ה ה) אחר עשר דברות בכי"ה. וסיום דברי ר"ע הוא ע' ירו' תענית פ"ד ה"ח. ו) בכי"ה כיון שעלה נתקדש משה. ז) כל שנה ליתא בכי"ה. ח) ע' במד"ר פ' י"ב ס' ט"ו ואולי צ"ל כל שעה ושעה (הצריכה לכך). ט) כלומר דיליף מזה בעד כל פרישות שהם ז' ימים וכמו כה"ג קודם יו"כ וע' יומא ד' ע"א כל הסוגיא שם. י) ונדה ז' זבה ז' בכי"ה. יא) כן הוא הסדר בכי"ה ובכי"ר בבא זאת דטמא מת היא קודם לבבא דזב ז'. יב) ע' ב"ר פ"ע ובנו"ש

יהושע קבל ממשה שנאמר ונתתה מהודך עליו למען ישמעו כל עדת בני ישראל (במדבר כ"ז כ') יג): זקנים קבלו מיהושע שנאמר ויעבדו העם את ה' כל ימי יהושע וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע אשר ראו את כל מעשה ה' הגדול אשר עשה לישראל (שופטים ב' ז') יד): שופטים קבלו מזקנים שנאמר ויהי בימי שפוט השופטים (רות א' א') טו): נביאים קבלו משופטים שנאמר ואשלח אליכם את כל עבדי הנביאים יום השכם ושלוח (ירמיה ז' כ"ה) טז): חגי זכריה ומלאכי קבלו מנביאים:

אנשי כנסת הגדולה קבלו מחגי זכריה ומלאכי יז) והם אמרו שלשה דברים הוו מתונים בדין והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה יח):

הוו מתונים בדין כיצד מלמד שיהא אדם ממתין בדין שכל הממתין בדין מיושב בדין שנאמר גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיה מלך יהודה (משלי כ"ה א') ולא שהעתיקו אלא שהמתינו יט) אבא שאול אומר לא שהמתינו אלא שפירשו כ) בראשונה היו אומרים משלי ושיר השירים וקהלת גנוזים היו שהם היו אומרים כא) משלות *כא) ואינן מן הכתובים ועמדו וגנזו אותם עד שבאו אנשי כנסת הגדולה כב) ופירשו אותם שנאמר וארא בפתאים אבינה בבנים נער חסר לב [וגו'] והנה אשה לקראתו שית זונה ונצורת לב הומיה היא וסוררת בביתה לא ישכנו רגליה פעם בחוץ פעם ברחובות ואצל כל פנה תארוב והחזיקה בו כג) ונשקה לו העיזה פניה כד) ותאמר לו זבחי שלמים עלי היום שלמתי נדרי על כן יצאתי לקראתך לשחר פניך ואמצאך מרבדים רבדתי ערשי חטבות אטון מצרים נפתי משכבי מור אהלים וקנמון לכה נרוה דודים עד הבקר נתעלסה באהבים כי אין האיש בביתו הלך בדרך מרחוק צרור הכסף לקח בידו ליום הכסא יבא ביתו (משלי ז' ז') וכתיב בשיר השירים לכה דודי נצא השדה נלינה בכפרים נשכימה לכרמים נראה אם פרחה הגפן פתח הסמדר הנצו הרמונים שם אתן את דודי לך (ז' י"א) וכתיב בקהלת שמח בחור בילדותך ויטיבך לבך כה) בימי בחורותיך והלך בדרכי לבך כו) ובמראה עיניך ודע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט (י"א ט') וכתיב בשיר השירים אני לדודי ועלי תשוקתו (ז' י"א) הוי לא שהמתינו אלא שפירשו כז): ד"א הוו מתונים בדין כיצד מלמד שיהא אדם ממתין בדבריו ואל יהי מקפיד על דבריו שכל המקפיד על דבריו

משה קבל תורה מסיני ומסרה ליהושע ויהושע לזקנים וזקנים לשופטים ושופטים לנביאים ונביאים יג) לחגי ולזכריה ולמלאכי חגי זכריה ומלאכי מסרו לאנשי כנה"ג. ואנשי כה"ג היו אומרים ג' דברים הוו מתונין בדין והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה יד):

משה קבל תורה מסיני לא מפי מלאך ולא מפי שרף אלא מפי ממ"ה טו) הקב"ה שנאמר אלה החקים והמשפטים והתורות (ויקרא כ"ו מ"ו). ומנין שכתבם לו שנאמר ויכתבם על שני לוחות אבנים (דברים ד' י"ג) טז). משה מסר ליהושע שנאמר ויהושע בן נון מלא רוח חכמה כי סמך משה את ידיו עליו (שם ל"ד ט'). יהושע מסר לזקנים שנאמר ויעבדו העם את ה' [וגו'] (שופטים ב' ז') אשר האריכו ימים אבל לא שנים יז). זקנים מסרו לשופטים [שנאמר וכי הקים ה' להם שופטים וגו' (שם י"ח). שופטים מסרו לעלי שנאמר ועלי הכהן יושב על הכסא (שמואל א' א' ט'). ועלי מסר לשמואל שנאמר והנער שמואל הולך וגדל וגו' (שם ב' כ"ו). שמואל מסר לנביאים] שנאמר כי לא יעשה ה' אלהים דבר כי אם גלה סודו לעבדיו הנביאים (עמוס ג' ז') יח). נביאים מסרו לחגי ולזכריה ולמלאכי וחגי זכריה ומלאכי מסרו לאנשי כנה"ג והם היו אומרים ג' דברים הוו מתונים בדין וכו'. שכל מי שהוא מתון בדין הוא מישב את הדין ומוציאו על אפניו שנאמר תפוחי זהב במשכיות כסף דבר דבור על אפניו (משלי כ"ה י"א):

ד"א הוו מתונין בדין שכן מצינו באנשי חזקיהו מלך יהודה שהיו מתונין בדין (ומתישבין)

הערות לנו"א

שאפי' כ"ג בן כ"ג טעון משיחה וע"ע בהגהות הגר"א. יג) ע' ב"ב ע"ה ע"א. יד) בילקוט מביא הך דרשא על הפסוק ביהושע כ"ד ל"א וכן המאירי בהקדמתו לאבות. טו) הגהתי עפ"י הכ"י וכן הגיהו כל המפרשים ובספרים קבלו מיהושע. ועי' ב"ב ט"ו ע"ב ותמורה ט"ו ע"ב וע' מפרשים. טז) דאיתא שם בירמיה לעיל מיניה כ"א את הדבר הזה צויתי וגו' והלכתם בכל הדרך וגו' למן היום אשר יצאו וגו' ואשלח אליכם וגו'. נמצא מוכח שפיר מהך קרא דנביאים היו קרובים לשופטים לקבל מהם שאפי' תיכף אחר יציאת מצרים היו להם נביאים ב"י. יז) ע' יומא ט' ע"ב יבנ"ש. יח) ע' מכילתא מס' דפיסחא פ"ו וספרי דברים פי' ט"ו. יט) מפרש ליה מלשון עתק והדברים עתיקים מהריעב"ץ. ובכי"ע אשר העתיקו אותם וגו'. כ) ע' ספרי במדבר פי' ע"ח דמפרש והדברים עתיקים כל אחד ואחד מפורש במקומו וע"ע רות רבה פ"ב. כא) שהיו אומרים בכ"י. *כא) בכי"ע משלי' הם. כב) ע' בא"ת וכ"ר וא"הר שהגיהו פה אנשי חזקיהו מלך יהודה. וא"ס שהדין עמם וע"ע נו"ב. כג) ההזיקה בו בכ"י. כד) במקרא כתוב העזה פניה. כה) ויטיב לבך בכי"א. כו) בדרך לבך בכי"א. כז) בכי"א הוי ליתא וע' תומ"י. ובכי"ע הרי. ובעיקר הדברים ע' במדרש

הערות לנו"ב

ובת"י ובפירש"י שם ובענין כל הפיסקא ע' בפדר"א הנדפס פ' כ"ד ובהערות רד"ל שם אות י' ובפדר"א כי"ע שם הוא המאמר בתשלומו. יג) ונביאים לי' בכי"ה. יד) ע' משנה אבות פ"א מ"א. טו) מפי ממ"ה לי' בכי"ה. טז) ע' בנו"א אות ט' והדברים כאן יותר מכונים להמכילתא ר"פ כי תשא. יז) בכי"ה ליתא למלות אלו אבל לא הסגרתי אותם לפי שגם במגן אבות מביא אותן בשם האדר"נ ועיין סדר עולם רבה פי' ד' ושבת ק"ה ע"ב. יח) בהרתי בהנוסחא שבכי"ה ובכי"ר הוא כזה לשופטים שנאמר ועלי הכהן יושב על הכסא עלי מסר לשמואל שנאמר וכי הקים ה' להם שופטים שנאמר והנער שמואל מסר לנביאים שנאמר כי לא יעשה ה' דבר ע"כ וע' מדרש שמואל ר"פ י"ד וילקוט עמוס שם ונראה דכאן גלה גלה דריש ע"ש. והחסרון והשתבשות הדברים ניכר מתוכו. ובעיקר הדברים ע' במקומות שרמזתי עליהם באות ט"ו וט"ז בנו"א וגם בב"י שם. וא"ס שנוסחא זאת ישרה

משכח את דבריו [שכן מצינו במשה רבינו בשעה שהיה מקפיד על דבריו משכח דבריו] כח). והיכן מצינו במשה רבינו ששכח את דבריו שנאמר ויאמר אלעזר הכהן אל אנשי הצבא הבאים למלחמה זאת חוקת התורה אשר צוה ה' את משה (במדבר ל"א כ"א) משה צוה ולא אותי צוה את מישה אחי אבא צוה ואותי לא צוה כט) והיכן מצינו במשה שהקפיד על דבריו הרי הוא אומר בפקודי החיל ויקצוף משה על פקודי החיל ויאמר אליהם משה החייתם כל נקבה (שם שם י"ד) ל). א"כ מה ת"ל כל נקבה אלא זו עצה שיעץ בלעם הרשע על ישראל דכתיב ועתה הנני הולך לעמי לכה איעצך אשר יעשה העם הזה לעמך באחרית הימים (שם כ"ד י"ד) אמר לו עם זו שאתה שונא רעב הוא לאכילה וצמא הוא לשתיה ואין להם שיאכלו וישישתו אלא מן בלבד לך ותקן להם קובות והנח להם מאכל ומשתה והושב בהן נשים יפות בנות מלכים לא) כדי שיזנו העם לבעל פעור ויפלו ביד המקום. מיד הלך ועשה בלק כל מה שאמר לו בלעם הרשע. ראה מה גרם לו בלעם הרשע לישראל שנפלו מהן עשרים וארבעה אלף שנאמר ויהיו המתים במגפה ארבעה ועשרים אלף (שם כ"ה ט'). והלא דברים ק"ו ומה משה רבינו חכם גדול שבגדולים אב לנביאים בשעה שהקפיד על דבריו שכח את דבריו אנו על אחת כמה וכמה מלמד שיהא אדם ממתין בדבריו ולא יהיה מקפיד על דבריו לב) : בן עזאי אומר הוי זהיר בדבריך מבטלה לג) :

ועשו סייג לתורה. ועשה סייג לדבריך כדרך שעשה הקב"ה סייג לדבריו ואדם הראשון עשה סייג לדבריו. תורה עשתה סייג לדבריה. משה עשה סייג לדבריו. ואף איוב ואף נביאים וכתובים וחכמים כולם עשו סייג לדבריהם לד) :

איזהו סייג שעשה הקב"ה לדבריו הרי הוא אומר ואמרו כל הגוים על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת (דברים כ"ט כ"ד) מלמד שגלוי לה) היה לפני מי שאמר והיה העולם שעתידין הדורות לומר כך לו) לפיכך א"ל הקב"ה למשה משה כתוב והנח לדורות הבאים ואמרו על אשר עזבו את ברית ה' [וגו'] (שם) וילכו ויעבדו אלהים אחרים וישתחוו להם אלהים אשר לא ידעום ולא חלק להם (שם כ"ה) הא למדת שהוציא הקב"ה שכר בריותיו בשלום לז) :

[ומישבין] יט) את הדין שנאמר גם אלה משלי שלמה (שם שם א') [מה ת"ל גם אלה] כ) אלא שהיו מתונין בדין ומישבין את הדין. אשר העתיקו אנשי חזקיהו מלך יהודה (שם) למה נאמר אלא שאני אומר במשלות ושיר השירים וקהלת גנוזים היו עד שהן (ככתבן)[בכתובים]כא) במשלות מה הוא אומר הומיה היא וסוררת (שם ז' י') בשה"ש מה הוא אומר צרור המור דודי לי בין שדי ילין אשכול הכופר דודי לי (בין שדי ילין) (א' י"ג). בקהלת מה הוא אומר שמח בחור בילדותך (קהלת י"א ט'): ד"א אשר העתיקו אין העתיקו אלא שפרשו שנאמר ויעתק משם ההרה (בראשית י"ב ח') אין צריך לומר המעתיק הרים ולא ידעו (איוב ט' ה') כב) :

ד"א הוו מתונין בדין שלא יהא אדם קפדן ולא יהא נכנס לתוך דברי חבירו שכל מי שהוא קפדן סופו לשכח את דבריו שכן מצינו במשה ארון (אב) הנביאים על שהקפיד שעה אחת שכח את דבריו והשיב אלעזר בן אהרן תחתיו שנאמר ויאמר אלעזר הכהן וגו (במדבר ל"א כ"א) למשה צוה. אותי לא צוה. והרי דברים ק"ו ומה אם מישה אב הנביאים על שהקפיד שעה אחת שכח את דבריו ק"ו שאר בני אדם כג): בן עזאי אומר אם עמדת על דבריך בטלתם כד) :

ועשו סייג לתורה לא דומה כרם שהוא מוקף גדר לכרם שאינו מוקף גדר שלא כה) יעשה אדם גדר יותר מן העיקר ויפול הגדר ויקצץ את הנטיעות שכך מצינו שעשה אדה"ר גדר יותר מן העיקר ונפל הגדר וקצץ את הנטיעות כו) :

הקדוש ברוך הוא עשה סייג לדבריו אף אדה"ר אף איוב אף משה אף התורה אף הנביאים אף הכתובים אף החכמים עשו סייג לדבריהם :

ומנין שעשה הקב"ה סייג לדבריו שנאמר ואמרו כל הגוים על מה עשה ה' וגו' (דברים ל' כ"ג) התחילו עכשיו כל באי עולם (או) [לומר] למשה בשביל שהוא [שליט] בעולמו הורג [מי] שהוא רוצה ומניח מי שהוא רוצה אנשי מי המבול מה עשו לו שהציף אותם כנאדות במים אנשי דור הפלגה מה

הערות לנו"א

משלי כ"ה וילקוט שם וע"ע שבת ל' ע"ב ומס' ידים פ"ד וכבר האריכו החכמים האחרונים בפנה זו. כח) שכן וכו' בס' ליתא והגהתי ע"פ כי"ע. ובספרים הגיהו לקמן ע"פ ס"א שכן במקום והיכן וא"נ. כט) צוה את משה ואותי לא צוה נמחק בספרים ע"פ ס"א וע' ויקרא רבה פי"ב ועירובין ס"ג ע"א ונוכחתינו מורכבת משתיהן ע"ש. ל) מקרא דויאמר מייתי ראיה דשכח דבריו וע' ספרי במדבר פי' קנ"ז ופסחים ס"ו ע"ב ומקרא דויקצוף שהקפיד ע"ש בספרי. לא) בנות מלכים נשים יפות בכי"ע. לב) ע' ת"י במדבר כ"ד ד' וסנהדרין ק"ו ע"א ובירושלמי הלק ובספרי שם. וכל הך דרשה כאן היא מהוספה על הגליון וא"כ מה ת"ל שבראשה הוא רק סיגנון לשון. לג) מבטלתן בכי"א ובכי"ע מבטלתן עשה כייג לתורתך ועשה סייג לדבריך וכו'. וע"ע נו"ב. לד) כסדר הזה הגיהו המפרשים וג"כ הגר"א וכסדר הזה מתפרש ג"כ בפ"ב. ובכי"א ובספרים ישנים ל' למלת וחכמים ובכי"ע לי למלת כתובים. לה) שגלוי וידוע בכי"ע וע' מאירי אבות מ"א. לו) כ"ה בכי"ע. ובספרים כך לומר על מה עשה ככה לארץ הזאת. ועיין במאירי שם. לז) כן היא הנוסחא בכי"י ובס"א שבתומ"י וגם במאירי שם ובספרים במס:רת

הערות לנו"ב

יותר וע"ע ברש"י לאבות במ"א ובמגן אבות שם. יט) הגהתי ע"פ המשך הדברים לקמן. כ) הגהתי ע"פ הנו"ש כא) כן הוא בנו"ש. כב) ע' בנ"א והדברים כאן מסכימים ביותר עם המדרש משלי כ"ה וילקוט שם. כג) ע' מדרש משלי שם. כד) בניגוד למעביר על מדותיו מהרי"ץ וצ"ע. כה) אולי צ"ל ולא. כו) שכן מצינו באדה"ר שעשה וכו' בכי"ה וע' בנו"א ובהערות

איזהו סייג שעשה אדם הראשון לדבריו הרי הוא אומר ויצו ה' אלהים על האדם לאמר מכל עץ הגן אכול תאכל ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו כי ביום אכלך ממנו מות תמות (בראשית ב' י"ז) לא רצה אדם הראשון לומר לחוה כדרך שא"ל הקב"ה אלא כך אמר לה ומפרי העץ אשר בתוך הגן אמר אלהים לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו פן תמותון (שם ג' ג') לח). באותה שעה היה נחש הרשע נוטל עצה בלבו אמר הואיל ואיני יכול להכשיל את האדם אלך ואכשיל את חוה הלך וישב אצלה והרבה שיחה עמה אמר לה אם לנגיעה את אומרת צוה עלינו הקב"ה הריני נוגע בו ואיני מת אף את אם תגעי בו אי את מתה לט). מה עשה הנחש הרשע באותה שעה עמד ונגע באילן בידיו וברגליו והרתיעו עד שנשרו פירותיו לארץ. ויש אומרים לא נגע בו כל עיקר אלא כיון שראהו אותו אילן היה צווח עליו ואמר מ) לו רשע רשע אל תיגע בי שנאמר אל תבואני רגל גאוה ויד רשעים אל תנדני (תהלים ל"ו י"ב): ד"א מא) אל תבואני רגל גאוה זה טיטוס הרשע שנשחקו עצמותיו שהיה מורה בידו מב) והיה מכה על גבי המזבח ואומר לקום לקום אתה מלך ואני מלך בוא ועשה עמי מלחמה כמה שוורים נשחטו עליך כמה עופות נמלקו עליך כמה יינות נסכו עליך כמה בשמים קטרו עליך אתה הוא שמחריב את כל העולם (כלו) שנאמר הוי אריאל אריאל קרית חנה דוד ספו שנה על שנה חגים ינקפו (ישעיה כ"ט א') מג): ושוב מד) אמר לה אם לאכילה את אומרת צוה עלינו הקדוש ברוך הוא הריני אוכל ממנו מה) ואיני מת ואף את תאכלי (ממנו) ואי את מתה. מה אמרה חוה בדעתה כל הדברים שפקדני מו) רבי מתחלה שקר הם. לפי שאין חוה קוראה לאדם הראשון מתחלה אלא רבי. מיד נטלה ואכלה ונתנה לאדם ואכל מז) שנאמר ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וכי תאוה הוא לעינים [וגו'] (בראשית ג' ו'): עשר קללות נתקללה חוה באותה שעה שנאמר אל האשה אמר הרבה ארבה עצבונך והרונך בעצב תלדי בנים ואל אישך תשוקתך והוא ימשל בך (שם י"ו). אלו שתי רביות מח) דם אחת דם צער נדה ואחת דם צער בתולים. והרונך זה צער העבור מט). בעצב תלדי בנים כמשמעו. ואל אישך תשוקתך מלמד שהאשה משתוקקת על בעלה בשעה שהוא יוצא לדרך נ). והוא ימשל בך שהאיש תובע בפה והאשה תובעת בלב נא) עטופה כאבל וחבושה בבית האסורין נב) ומנודה מכל אדם: מי גרם לנגיעה זו סייג שסג אדם הראשון לדבריו נג). מכאן אמרו אם סג אדם לדבריו אין יכול לעמוד בדבריו נד).

עשו לו שפיזרן בכל העולם כולו אנשי סדום מה עשו לו (שמעטן) [שהמיתן] באש ובמלח כז) ועמו מה עשו לו שהגלם מארצו [לכך נאמר למשה כתוב אחריו על אשר עזבו [וגו] וילכו ויעבדו אלהים אחרים לפיכך נאמר ויתשם ה' מעל אדמתם באף ובחמה וקצף גדול] (דברים כ"ט כ"ג וכ"ה) כח). באף זה החרב שנאמר וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב (שמות כ"ב כ"ג) כט) ובחמה זה רעב שנאמר והנשאר והנצור ברעב ימות [וגו'] (יחזקאל ו' י"ב) ובקצף זה הדבר שנאמר יצא הקצף מלפני ה' (במדבר י"ד י"א) ל):

ומנין שעשה אדה"ר סייג לדבריו שאמר לו [הקב"ה] מכל עץ הגן אכול תאכל ומעץ הדעת [וגו'] לא תאכל (בראשית ב' י"ז) הא מתוך דבריה של חוה אנו (לומדים) [למדין] שסייג עליה אדה"ר. היה הנחש נושא ונותן בינו לבין עצמו [ואמר אם אלך אצל אדם ואומר לו יודע אני שאינו שומע לי. אלא אלך אצל חוה] לא) שאני יודע שהנשים שומעות לכל אדם. הלך ואמר לה אף כי אמר אלהים [לא תאכלו מכל עץ הגן] (שם ג' א')

הערות לנו"א

הא למדת שעשה הקב"ה סייג לדבריו וכתיב בתריה מה שהיו עתידין לומר עדיין שהוציא הקב"ה וכו'. ונראה שהוא איזה הוספה קטועה מגליון. ובפירוש הדברים כתב המאירי ואמרו כמו שעשה הקב"ה סייג לדבריו כמו שהקב"ה נתן התורה והמצות והחוקים כפי מה שראוי לאדם לסבול לפי המונח בטבע עליו וכו'. לח) בספרים אלא כך אמר לה ועשה סייג לדבריו יותר ממה שא"ל הקב"ה וכו' שרצה לשמור את עצמו ואת חוה מן העץ אפילו בנגיעה ובכי"ע ליתא והוא מגליון מפרש. לט) לנגיעה אתם אומרים בכי"ע וכו' אם תגעי בו ואי את מתה בכ"י. מ) כן הוא בכי"ע וע' ב"ר פט"ז מסופר כזה על אדם עצמו. וע' ילקוט תהלים סוף ר' תשכ"ז וחסר שם הציון אדר"נ והגר"א מהק פה מן וי"א עד כיון וא"נ. מא) בכי"ע ר' אומר ואולי נשתבשו הר"ת ד"א לר"א. מב) שלקח זמורה אחת והיה וכו' ואמר לוקום לקום בכי"ע. מג) ע' ב"ר פ"י ובנ"ש מענין טיטוס ומזבח וסוכה נ"ו ע"ב בענין מרים בת בלגה והורכבו כאן ב' האגדות. מד) ושוב מעשה בכי"א. מה) ובספרים במסגרת (אומר) אוכל וכו' ובכי"ע כבפנים. ותיבת ממנו ליתא בספרים והגהתי ע"פ כי"ע. מו) בס' אמרה חוה בדעתה ב' פעמים ובכ"י ליתא. ובכי"א ובקצת ספרים שהפקידני במקום שפקדני. מז) לאדם הראשון בכ"י. מח) בחרתי בנ"א שבתומ"י והרבה ארבה קדריש וע' עירובין ק' ע"ב ובב"ר פ"כ. מט) כך הוא הנוסחא בכ"י. ובספרים והגר"א הוגה ע"פ עירובין שם ועצבונך זה צער גדול בנים וא"נ וגם בנוסחא דהתם יש לגמגם עיין במהרש"א שם ובכ"י עצבונך והרונך וכו', ויותר נאה להגיה בתחלת הפיסקא הרבה ארבה עצבונך אלו שתי רביות וע"ע לקמן אות פ"ד. נ) בשעה שיוצא לדרך בכי"ע. נא) בשעה שהאיש בכי"ע. נב) בספרים וחבושה מכל אדם ובכ"י ובעירובין שם ליתא וכו מהקו הגר"א. נג) בספרים שסג אדה"ר שעשה וכו' ובכי"ע ליתא. נד' מכאן אמרו סג

הערות לנו"ב

שם. כז) באש וגופרית בנו"ש. כח) הצגתי הנוסחא לפי כי"ה. ובכי"ר כזה הרי הקב"ה עשה סייג לדבריו אף אדה"ר אף איוב אף משה אף התורה אף הנביאים אף הכתובים אף החכמים עשו סייג לדברי אלא משה כתב אחריו ואמר על אשר עזבו ברית ה' וילכו ויעבדו אלהים אחרים לפיכך נאמר ויתשם ה' מעל אדמתם ובלי ספק משובש וע"ע בנו"ש. כט) וע' מכילתא למ"ז דדריש שם וחרה אפי על עצירת גשמים וגלות. ל) מסיומי המקראות דריש ביחזקאל שם קמסיים וכליתי חמתי בהם וכאן בבמדבר קמסיים החל הנגף וע' בספרי במדבר ס"פ שלח. לא) הצגתי פה נוסחת הנו"ש ובכי"ר כזה עצמו ואמר לחוה שאני יודע שהוא

מכאן אמרו אל יוסיף אדם על דברים ששומע ר' יוסי אומר טוב עשרה טפחים ועומד ממאה אמה ונופל נה):

מה חשב נחש הרשע באותה שעה נו). אלך ואהרוג את אדם ואישא את אשתו נז) ואהיה מלך על כל העולם כולו ואלך בקומה זקופה ואוכל כל מעדני עולם א"ל הקב"ה אתה אמרת אהרוג את אדם ואשא את חוה לפיכך איבה אשית (שם י"ד). אתה אמרת אהיה מלך על כל העולם לפיכך ארור אתה מכל הבהמה (שם). אתה אמרת אלך בקומה זקופה לפיכך על גחונך תלך (שם). אתה אמרת אוכל כל מעדני עולם לפיכך עפר תאכל כל ימי חייך (שם נח):

ר' שמעון בן מנסיא אומר חבל על שמש גדול שאבד מן העולם שאלמלא לא נתקלקל הנחש היה לו לכל אחד ואחד מישראל ב' נחשים בתוך ביתו נט) אחד משגרו למערב ואחד משגרו למזרח ומביאים להם סנדלכים טובים אבנים טובות ומרגליות וכל כלי חמד טוב שבעולם ס) ואין כל בריה יכולה להזיק אותן סא) ולא עוד אלא שהיו מכניסין אותן תחת גמל תחת חמור תחת פרד ומוציאין זבלים לגנות ולפרדסות סב):

ר' יהודה בן בתירה אומר אדם הראשון היה מיסב בג"ע ומלאכי השרת עומדין לקראתו וצולין לו בשר ומצננין לו יין בא נחש וראה אותו והציץ בכבודו ונתקנא בו סג):

כיצד נברא אדם הראשון שעה ראשונה הוצבר עפרו. שניה נברא צורתו. שלישית נעשה גולם. רביעית נתקשרו אבריו. חמישית נתפתחו נקביו. ששית נתנה בו נשמה. שביעית עמד על רגליו. שמינית נזדווגה לו חוה. תשיעית הכניסו לגן עדן. עשירית צוהו. אחד עשר סרח. שתים עשר נטרד והלך לו לקיים מה שנאמר ואדם ביקר בל ילין (תהלים מ"ט כ"א) סד): יום ראשון מהו אומר לה' הארץ ומלואה תבל ויושבי בה (שם כ"ד א') כי הוא קנה ויקנה והוא ידין את העולם סה). ביום שני מהו אומר גדול ה' ומהולל מאד בעיר אלהינו (שם מ"ח ב') סו) חילק את כל מעשיו ונעשה מלך על עולמו סז). בשלישי מהו אומר אלהים נצב בעדת אל בקרב אלהים ישפוט (שם פ"ב) ברא את הים ואת היבשה ונכפלה ארץ למקומה ונעשה מקום לעדתו. ברביעי מהו אומר אל נקמות ה' אל נקמות הופיע (שם צד) ברא את החמה ואת הלבנה והכוכבים והמזלות שהן מאירין בעולם ועתיד ליפרע מעובדיהם סח). בחמישי מהו אומר הרנינו לאלהים עוזנו הריעו לאלהי יעקב (שם פ"א) ברא עופות ודגים ואת התנינים שהם מרננים בעולם. בששי מהו אומר ה' מלך גאות לבש לבש ה' עוז התאזר אף תכון תבל בל תמוט (שם צ"ג) גמר את כל מעשיו ונתעלה וישב במרומיו של עולם סט). בשביעי מהו אומר מזמור שיר ליום השבת (שם צ"ב) יום שכולו שבת שאין בו לא אכילה ולא שתיה ולא משא ומתן אלא צדיקים יושבין ועטרותיהן בראשיהן ונזונין מזיו השכינה שנאמר ויחזו את האלהים ויאכלו וישתו (שמות כ"ד) כמלאכי השרת ע):

אמרה לו הן [מפרי עץ הגן נאכל] לב) ומפרי העץ אשר בתוך הגן [אמר אלהים לא תאכלו ממנו ולא תגעו בו פן תמתון וגו' (שם ב')]. כיון ששמע הנחש את דבריה של חוה מצא פתח ליכנס בו:

רבי אומר אילו לא נתקלל הנחש תיקון גדול היה בו לעולם שהיה אדם מכניסו תחת הסוס תחת הפרד תחת החמור ומוציא בו (אבנים) [זבלים] לג) לגניב ולפרדסאות. ר' שמעון בן אלעזר אומר אילו לא נתקלל הנחש תיקון גדול היה לו לעולם שהיה אדם קונה לו ב' נחשים (ודורך) [ומדריכן] לד) אחד לצפון ואחד לדרום עד ל' יום היו מביאין לו כסף וזהב ואבנים טובות ומרגליות:

הלך ונטל מפירותיו ואכל לה) ויש אומרים כיון שראה האילן את הנחש בא כנגדו אמר לו רשע אל תיגע כי אל תבואני רגל גאוה ויד רשעים אל תנידני (תהלים ל"ו י"ב) וכן הוא

הערות לנו"א

אדם וכו' לעמוד בו בכי"ע. נה) ע' מפרשים והגהות הגר"א ובעיקר הדברים עיין ב"ר פי"ט סנהדרין כ"ט ע"א ומדרש תהלים פ"א והנוסחא כאן משובשת ועיין נו"ב. נו) בכ"י מה חושב ובקצת ספרים איתא נחש הראשון ויש מקום גם לנוסחא זאת ע' ב"ר פכ"ד דקרי ליה נחש הקדמוני. נז) ואשא את חוה אשתו בכי"ע. נח) ע' ב"ר פי"ט וכי' ובמדבר רבה פ"ח וסוטה ט' ע"ב ותוספתא שם פ"ד. נט) הגהתי ע"פ כי"ע ובספרים היה לו וכו' מישראל היו לו ב' נחשים וע' הגר"א. ס) בכי"ע סנדלבים וכו'. וכל חמדה טובה שבעולם בכ"י ובעיקר הדברים ע' סנהדרין נ"ט ע"ב ובד"ס שם אות ד' ונ"א שבתומ"י סנדלפונים וע' מתורגמן ערך סנדלך. סא) כן הוא בכי"ע וכן הגיה הגר"א ובספרים להחזיק. ובכי"א אותו. סב) ומוציאין מהם בכי"ע וצ"ל בהם. סג) בכי"ע ר"י בן תימא וכו'. וע' סנהדרין שם. בספרים עומדין בג"ע לקראתו. וע"ע ב"ר סוף פי"ח סיבה אחרת לקנאת הנחש. סד) ע' פסיקתא רבתי קפ"ז ע"ב ובמ"ע שם אות ל"ד שסדורים שם כל המדרשות החלוקות בענין זה ונוסחא שלנו פה מסכמת יותר עם נוסחת הבבלי בסנהדרין ל"ח ע"ב ע"ש. סה) בכ"י ליתא למלת כי. סו) מהולל מאד ונורא הוא בכ"י וע' תומ"י. סז) בספרים ונעשה כולו על עולמו ובנ"א שבתומ"י ונעשה שליט וכו'. סח) בכי"ע את כל העולם ומלות ועתיד ליפרע וכו' ליתא ובכי"א מאירין לעולם וע' תומ"י. סט) על מרומו וכו' בכי"ע. ע) עיין בסוף תמיד ור"ה ל"א ע"א ובד"ס שם ומס' סופרים פי"ח וע"ע מדרש תהלים כ"ד ופ"ב וצ"ב. ובכי"ע נהנין מזיו וע' פסיקתא רבתי פ' ע"א וע"ע ברכות י"ז ע"א מאמר רב שם מסכים עם

הערות לנו"ב

וכו' ובכי"ה אנו למדין שסייג אדה"ר על חוה שלא תגע באילן שמתוך שלא תגע לא תאכל והקב"ה לא מנעו ממנו שלא יגע באילן אלא א"ל כי ביום אכלך ממנו מות תמות ואדם לבדו הוסיף והוא הגדר שעשה אדם יותר מן העיקר ע"כ. ונראה שגם דברי מהרי"ץ עלו לכאן. וע' פדר"א פי"ג. לב) בכי"ר כזה אלהים לא תאכל אמר לו הן מכל עץ הגן אכול תאכל ומפרי העץ אשר בתוך הגן ותקנתי ע"פ הנו"ש וכי"ה אם שגם שם המקראות קטועים הם. לג) הגהתי ע"פ הנו"ש וע"ע בנו"א. לד) כן הוא בנו"ש וע' נו"א אות ס' ובב"ר ובסנהדרין הנרמזים שם. לה) כנו"ש איתא עוד וי"א כיון שאחז בו הרתיעו ונטל מפירותיו

וכל כך למה כדי שיכנס לסעודת שבת מיד עא):

ר' שמעון בן אלעזר אומר אמשול לך משל למה אדם הראשון דומה עב) לאדם אחד שנשא את הגיורת היה יושב מפקדה אמר לה בתי אל תאכלי פת בשעה שידיך טמאות ואל תאכלי פירות שאינן מעושרין אל תחללי שבתות ואל תפרצי בנדרים ואל תלכי עם איש אחר עג) הא אם עברת על אחת מהן הרי את מתה. מה עשה האיש ההוא עמד ואכל פת בפניה בשעה שידיו טמאות עד) ואכל פירות שאינן מעושרין וחלל שבתות ופרץ בנדרים והושיט לה בידיו עה) מה אמרה גיורת ההוא בלבה כל הדברים שפקדני בעלי מתחלה שקר הם מיד עמדה ועברה על כולם ע'): ר' שמעון בן יוחאי אומר אמשול לך משל למה אדם הראשון דומה עז) לאחד שהיה לו אשה בתוך ביתו מה עשה אותו האיש הלך והביא את החבית והניח בה תאנים במנין ואגוזים במנין עח) וצד את העקרב ונתנו על פי החבית והקיפה בצמיד פתיל והניחה בקרן זויות אמר לה בתי כל שיש לי בבית הזה מסור בידך חוץ מחבית זו שלא תגעי בה כל עיקר. מה עשתה האשה ההיא כיון שיצא בעלה לשוק עמדה ופתחה את החבית והושיטה ידה לתוכה ועקצתה העקרב הלכה לה ונפלה על המטה. כיון שבא בעלה מן השוק אמר לה מה זה. אמרה לו ידי השטתי על החבית ועקצתני עקרב והריני מתה. אמר לה לא כך אמרתי לך מתחלה כל מה שיש לי בבית זה מסור בידך חוץ מחבית זו שלא תגעי בה כל עיקר. מיד כעס עליה והוציאה. כך אדם הראשון דומה עט) בשעה שאמר לו הקב"ה מכל עץ הגן אכול תאכל ומעץ הדעת טוב ורע לא תאכל ממנו כי ביום אכלך ממנו מות תמות (בראשית ב' י"ז) כיון שאכל ממנו נטרד לקיים מה שנאמר אדם ביקר בל ילין נמשל כבהמות נדמו (תהלים מ"ט כ"א) פ):

בו ביום נוצר פא) בו ביום נברא בו ביום נוצרה צורתו בו ביום נעשה גולם בו ביום נתקשרו איבריו ונתפתחו נקביו בו ביום נתנה בו נשמה בו ביום עמד על רגליו בו ביום נזדווגה לו חוה בו ביום קרא שמות פב) בו ביום הכניסו לג"ע בו ביום צוהו בו ביום סרח בו ביום נטרד לקיים מה שנאמר אדם ביקר בל ילין (שם). בו ביום עלו למטה שנים וירדו ארבעה ר' יהודה בן בתירה אומר בו ביום עלו למטה שנים וירדו שבעה פג) בו ביום נגזרו על אדם ג' גזרות שנאמר ולאדם אמר כי שמעת לקול אשתך וגו' ארורה האדמה בעבורך בעצבון

אומר לו) שם נפלו פועלי און (שם י"ג). הלך ואמר לה הרי נגעתי בו ולא מתי אף אם את נוגעת בו אינך מתה [דחפה ונגעה בו ולא מתה אמר לה] תדעי לך שאין זה אלא רוע עין (מה הוא אם) בשעה שאתם אוכלין ממנו (מהו) [מה הוא] יכול לבראות עולם אף אתם יכולים [לבראות עולם מה הוא יכול להמית ולהחיות אף אתם יכולים] להמית ולהחיות שנאמר כי יודע אלהים כי ביום אכלכם ממנו (שם ג' ה') לז). ויש אומרים כיון שאכלה חוה מפירותיו של אילן ראת עצמה כאילו לא ניזוקה ואמרה כל אותן הדברים שצוה אותי רבי אדם שקר הם. מלמד שהיתה חוה קוראה לאדם רבי לח). וי"א [כיון] שאכלה חוה מפירותיו של אילן ראתה מלאך המות שבא כנגדה אמרה דומה אני כאילו שאני מסתלקת מן העולם וסוף לבראות אחרת לט) לאדם הראשון תחתי מה אני עושה גורמת אני לו שיאכל עמי שנאמר ותקח מפריו ותאכל ותתן גם לאישה עמה ויאכל (שם ג' ו'). וי"א כיון שאכל אדה"ר מפירותיו של אילן התחילו עיניו מתפקחות עליו ושיניו קהות בתוך פיו אמר לה לחוה [חוה] מה הוא זה שהאכלתני (היא מן) [המן] מ) העץ אשר צויתיך לבלתי אכול ממנו אכלת והאכלתני שהרי עיני מתפקחות עלי ושיני קהות בתוך פי מא). אמר לה כשם שקהו שיני כן יקהו שיני כל הבריות:

(ר' ישמעאל) [ר' שמעון] בן אלעזר אומר למה היתה חוה דומה באותה שעה לאחד שנשא אשה גיורת ואמר לה אל תאכלי מן הפת עד שתטילי את ידך ולא מן הפירות עד שתעשרי [אותם] מב)

הערות לנו"א

סיום המאמר כאן שבשבילו ניתוספה כל פיסקא זאת. עא) כלומר דלמה נברא בע"ש ואדלעיל קאי וע' סנהדרין ל"ח ע"א ותוספתא שם. עב) בספרים אמשול לך למה"ד דומה ובכי"ע אמשול לך משל למה"ד אדה"ר דומה. והוא עירבוב ב' נוסחאות וע' הגר"א. עג) בכי"ע לאחד שנשא וכו' ואל תלכי עם אדם אחד. עד) בכי"ע האיש ההוא אכל. והגר"א גריס עמד איש אחד וכן נדחקו קצת מפרשים לפרש איש ההוא אאיש דעלמא והוא דוגמת הנחש בנמשל. עה) כן הוא בכי"ע ומלת בידיו הוא קצת מטושטש שם ויכול ליקרא ב י ד י נ ו ובספרים והוציא לה וע' הגר"א והמפרשים נדחקו בזה ע"ש. עו) נראה שמשל זה היה רגיל לגבי אנשים שעוברים על הוראתם וע"כ אין הכונה מתאמת בכל פרטי המשל. עז) בספרים למה"ד אדה"ר דומה. עח) בכי"ע עוד רמונים במנין. עט) אף כך בכי"ע. פ)[נטרד מן העולם בכי"ע. וע' ב"ר פי"ט ופדר"א פי"ג ומשלות הלוקות הן. פא) הגר"א מחיק לה וע' ב"י והאה"ר העיר על מדרש תהלים ה' דאיתא התם ויצר לשון כינוס אבל גם בזה אינו מתישב והעיקר שהוא כלל ואח"כ פרט וע' נו"ב. ומכאן ועד סוף הפרק הוא מגליון הוספה ב' בענין בריאת האדם. פב) הגר"א גריס לה קודם לנזדוגה לו חוה וכן הוא בדוגמאות וע' לעיל אות ס"ד. פג) מן וירדו הא' עד וירדו הב' ליתא בכי"א וע' תומ"י ובספרים בדברי ר"י ב"ב וירדו ששה ואנכי הצגתי הנוסחא ע"פ הכי"ע ועיין בראשית רבה פ' כ"ב

הערות לנו"ב

ואכל. והוא סיום דאגדת פיתוי הנחש. לו) בפדר"א שם ליתא למלות וכה"א רק וגו'. לז) ע' ב"ר פי"ט. לח) בכי"ה שאכלה חוה מפירות האילן ראתה עצמה לא ניזוקת וכו' שצוני אדם וכו'. לט) בכי"ה אחרת לבראות. מ) הגהתי ע"פ הנו"ש ובפדר"א ליתא. מא) שהרי עיני מתפקחות ושיני בכי"ה. מב) הגהתי ע"פ הנו ש.

תאכלנה [וגו'] וקוץ ודרדר תצמיח לך ואכלת את עשב השדה (בראשית ג׳ י״ז וי״ח) פד) כיון ששמע אדה״ר שאמר לו הקב״ה ואכלת את עשב השדה מיד נזדעזעו אבריו אמר לפניו רבש״ע אני ובהמתי נאכל באבוס אחד אמר לו הקב״ה הואיל ונזדעזעו אבריך בזיעת אפיך תאכל לחם (שם פה). וכשם שנגזרו על אדם הראשון ג׳ גזרות כך נגזר על חוה ג׳ גזרות שנאמר אל האשה אמר הרבה ארבה עצבונך והרונך בעצב תלדי בנים [ואל אישך תשוקתך והוא ימשל בך (שם ט״ז) הרבה ארבה עצבונך והרנך] הרבה בזמן שהאשה רואה דם נדתה בתחלת וסתה קשה לה. ארבה בזמן שהאשה נבעלת תחלת בעילתה קשה לה. עצבונך [והרנך] בזמן שהאשה מתעברת פניה מכוערות ומוריקות כל ג׳ חדשים הראשונים פו):

כיון שבא לעת ערב ראה אדה״ר את העולם שמחשיך ובא למערב פז) אמר אוי לי בשביל שסרחתי הקב״ה מחשיך עלי את העולם והוא אינו יודע שכן דרך העולם פח). לשחרית כיון שראה את העולם שמאיר ובא למזרח פט) שמח שמחה גדולה עמד ובנה מזבחות והביא שור שקרנותיו קודמות לפרסותיו והעלהו עולה שנאמר ותיטב לה׳ משור פר מקרין מפרים (תהלים ס״ט ל״ב) צ): שור שהעלה אדם הראשון ופר שהעלה נח ואיל שהעלה אברהם אבינו תחת בנו על גבי המזבח כולם קרנותיהן קודמות לפרסותיהן שנאמר וישא אברהם את עיניו וירא והנה איל אחר נאחז (בראשית כ״ב י״ג) צא):

באותה שעה ירדו שלש כתות של מלאכי השרת ובידיהם כנורות ונבלים וכל כלי שיר והיו אומרים שירה עמו שנאמר מזמור שיר ליום השבת טוב להודות לה׳ וגו׳ להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות (תהלים צ״ב א׳) להגיד בבקר חסדך זה העולם הבא שנמשל כבקרים שנאמר חדשים לבקרים רבה אמונתך (איכה ג׳ כ״ג). ואמונתך בלילות זה העולם הזה שנמשל בלילות שנאמר משא דומה אלי קורא משעיר שומר מה מלילה שומר מה מליל (ישעיה כ״א י״א) צב):

באותה שעה אמר הקב״ה אם איני דן את הנחש צג) נמצאתי מחריב את כל העולם כולו ואמר זה שהמלכתי ועשיתיו מלך על כל העולם כולו היאך נשתבש ואכל מפירות האילן מיד נפנה אליו וקללו שנאמר ויאמר ה׳ אלהים אל הנחש וגו׳ (בראשית ג׳ י״ד) צד). ר׳ יוסי אומר אלמלא לא נכתב קללתו בסופן כבר החריב את כל העולם [כולו] צה):

הלכה ואכלה מן הפת ולא נטלה את ידיה ומן הפירות ולא עשרה ומצא הפתח ליכנס בו מג):

רבי אומר למה היתה חוה דומה באותה שעה למלך שנשא אשה והשליטה על הכסף ועל הזהב ועל כל מה שיש לו ואמר הרי כל שלי בידך חוץ מן החבית הזו שהיא מלאה עקרבים מד) נכנסה אצלה זקנה אחת כגון אלו ששואלות חומץ מה). אמרה לה מה המלך נוהג עמך. אמרה לה יפה המלך נוהג עמי שהשליטני על הכסף ועל הזהב ועל כל מה שיש אצלו. אמר לי הרי כל שלי נתון לך חוץ מן החבית הזו, שהיא מלאה עקרבים מו). אמרה לה הלא כל תכשיטין שלו מז) נתון בתוכה אלא שהוא מבקש לישא אחרת מח) ונותן אותם לה. שלחה ידה ופתחה החבית ונשכוה העקרבים

הערות לנו״א

וסנהדרין ל״ח ובתוס׳ שם. ונראה שהמאמר שם בב״ר קטוע ויש להגיה שם בדברי ראב״ע עלו למטה ב׳ וירדו ד׳ ובזה מתישב טפי הלשון א״ל. פד) הג׳ מפורשות במקרא ארורה האדמה הוא כלל ואח״כ הם הפרטים והם בעצבון א׳ קוץ ודרדר ב׳ ואכלת עשב ג׳ וע׳ כ״י והגר״א הגיה כאן וכן לקמן גבי אשה עשר קללות ע״פ הש״ס וא״נ ובאמת לא מצאנו לעיל רק ט׳ קללות ואגדות חלוקות הן בענין זה ועיין נו״ב פ׳ מ״ב ובהערות שם. פה) ע׳ ב״ר פ״כ וילקוט בראשית ר׳ ל״א והיה נראה להגיה מיד הזיעו פניו וכו׳. אבל גם בתדא״ר פל״א הנוסחא נזדזעו אלא שראש המאמר קטוע שם. וע״ע פסחים קי״ח ע״א. פו) בספרים הנוסחא שנאמר וכו׳ והרונך בעצב תלדי בנים בזמן וכו׳ וסתה קשה לה הרבה ארבה בזמן וכו׳ בתחלת בעילתה קשה לה עצבונך בזמן וכו׳ והגר״א הגיה ע״פ הש״ס בעירובין שם וא״נ. ובכי״ע כשם שנגזר וכו׳ שנאמר אל האשה אמר וגו׳ והרונך הרבה בזמן וכו׳ תחילת נדתה קשה לה ארבה בזמן וכו׳ תחילת בעילתה וכו׳ עצבונך בזמן וכו׳ מכוערין ומוריקין וכו׳ וגם כאן הג׳ מפורשות במקרא א׳ הרבה ארבה וגו׳. ב׳ בעצב תלדי. ג׳ ואל אישך תשוקתך וגו׳. ולא בא כאן אלא לפרש ענין הגזירה ראשונה. וע״ע ת״י שם. פז) בספרים כיון שבא אדם הראשון לעת וכו׳ כלפי מערב שמחשיך וכו׳. ובתומ״י כיון שבאה כלפי הערב וראה אדה״ר את העולם כלפי הערב שמחשיך ובכי״ע כיון שבא לעת הערב כלפי הערב כיון שראה אדה״ר את העולם שמחשיך ובא למערב. ועפ״ז הגהתי וע׳ הגר״א. פח) בספרים כי בשביל וכו׳. ובכי״ע או לי בשביל וכו׳ עליו את כל העולם וכו׳ שכך דרך. פט) בספרים שראה העולם וכו׳ ובפנים כבכי״ע. צ) ע׳ ע״ז ח׳ ע״א ובנ״ש והוא שם בסיגנון אחר וע״ע ב״ר פי״א ופכ״ב ובמדבר רבה פ״ד ס״ח. צא) ע׳ ע״ז ח׳ ע״א ובנ״ש ובב״ר פ׳ י״א ופרשה כ״ב ובבמדבר רבה פ״ד ס״ח ולא מצאתי דוגמא להמאמר פה. צב) ונבלים וכלי בכי״ע. שמשול בכ״י וע׳ ב״ר פכ״ב ובנ״ש ופסיקתא דר״כ ק״ס ע״ב ופסיקתא רבתי קפ״ז ע״ב ובמ״ע שם ובענין סוף הדרוש ע׳ פדר״א פי״ט ובביאור רד״ל שם. צג) דן אותו בכ״י ובספרים כאשר הוגה בתומ״י. צד) מחריב את העולם ואמר וכו׳ נפנה עליו וקללו וכו׳ בכי״ע וע׳ ב״ר פ״כ ותוספתא דסוטה פ״ד והאה״ר בשם הרגל ישרה פירש דאיך נשתבש קאי על האדם וצ״ע. צה) קללתו ליתא בכ״י וכן ליתא

הערות לנו״ב

מג) בכי״ה ומצאה פתח ליכנס בו ובנו״ש ומצא בעלה פתח ליכנס בו. ועיין בפדר״א ובביאור רד״ל שם אות ל״ד ול״ה. מד) בכי״ה והשליטה על כל נכסיו על הכסף ועל הזהב אמר לה הרי כל שלי נתון בידיך חוץ מהחבית הזו. מה) בכי״ה כגון שאילו שואלת הומץ. מו) בכי״ה שהשליטני על כל הכסף ועל כל הזהב שיש לו אמר וכו׳ נתון בידך חוץ מחבית וכו׳. מז) והלא כל קוזמין שלו בכי״ה. מח) אשה אחרת

כשבראו הקב"ה לאדם הראשון צר אותו פנים ואחור שנאמר אחור וקדם צרתני ותשת עלי כפך (תהלים קל"ט ה') צו) וירדו מלאכי השרת לשחתו ונטלו הקב"ה ונתנו תחת כנפיו שנאמר ותשת עלי כפך (שם צז): דבר אחר ותשת עלי כפך כיון שסרח נטל לו הקב"ה אחת מהן צח). מכאן לאדם ולמקדש כשנבראו בשתי ידיו נבראו. מניין לאדם שנברא בשתי ידיו שנאמר ידיך עשוני ויכוננוני (שם קי"ט ע"ג) צט) מניין למקדש שנברא בשתי ידיו שנאמר מקדש אדני כוננו ידיך (שמות ט"ו י"ז) ואומר ויביאם אל גבול קדשו הר זה קנתה ימינו (תהלים ע"ח נ"ד) ואומר ה' ימלוך לעולם ועד (שמות ט"ו י"ח) ק):

פרק שני

איזהו סייג שעשתה תורה לדבריה הרי הוא אומר ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב (ויקרא י"ח י"ט) א) יכול יחבקנה וינשקנה וידבר עמה דברים בטלים ת"ל לא תקרב. יכול תישן עמו בבגדיה על המטה ב) ת"ל לא תקרב. יכול תרחץ פניה ותכחול [את] עיניה ג) ת"ל והדוה בנדתה (שם ט"ו ל"ג). כל ימים שבנדה תהיה בנדוי. מכאן אמרו כל המנולת עצמה בימי נדתה רוח חכמים נוחה הימנה וכל המקשטת ד) עצמה בימי נדתה אין רוח חכמים נוחה הימנה ה): מעשה באדם אחד שקרא הרבה ושנה הרבה ושמש ת"ח הרבה ומת בחצי ימיו ו) והיתה אשתו נוטלת תפליו וחוזרת ז) בבתי כנסיות ובבתי מדרשות והיתה צועקת ובוכה ואמרה להם ח) רבותי כתיב בתורה ט) כי היא חייך ואורך ימיך בעלי שקרא הרבה ושנה הרבה ושמש ת"ח הרבה מפני מה מת בחצי ימיו. לא היה אדם שהשיב לה דבר. פעם אחת נזדמן לה אליהו זכור לטוב אמר לה בתי מפני מה את בוכה וצועקת. אמרה לו רבי בעלי קרא י) הרבה ושנה הרבה ושמש ת"ח הרבה ומת

ומתה. המלך זה אדה"ר מט). האשה [זו] חוה. שואל חומץ זה הנחש שנאמר והנחש היה ערום מכל חית השדה (שם ג' א') נ). וכל כך למה שלא היה אדם יכול לעמוד במצוה קלה שפקדו המקום:

[אמרו חכמים בו ביום נברא אדם בו ביום ציוהו בו ביום אכל בו ביום נגרש] נא) בשעה הראשונה כינס את עפרו. בשנייה נתיעץ עם מלאכי השרת. בשלישי גיבלו. ברביעי רקמו. בחמישי נפח בו נשמה. בששי העמידו על רגליו. בשביעי הכניסו לג"ע. בשמיני נתפקד. בתשיעי חטא. בעשירי עבר על ציוויונב). בי"א נידון. בי"ב (נדדו) [טרדו] נג) שנאמר ויגרש את האדם (שם כ"ו) נד):

פרק שני

מנין שעשה איוב סייג לדבריו שנאמר איש תם וישר וירא אלהים וסר מרע (איוב א' א') וכן היה איוב אומר הרחק מן הכיעור ומן הדומה לו א). וכן הוא אומר ברית כרתי לעיני ומה אתבונן על בתולה (שם ל"א א') ומה אם בתולה (שהיא מותרת) [שאדם מותר] להשיאה לו ולבנו ולבן בנו ולבן אחותו והיא מותרת להנשא לכל אדם שתחפוץ ב) לא הייתי מסתכל בה ק"ו על אשת איש ג).

הערות לנו"א

למלת כל בכי"ע ועי' תומ"י ומלת בסופן הוא מגומגם קצת והא"ח והב"י והכ"ר מגיהים בסופו. והב"י בשם המפרש העיר על במדבר רבה י"ד ס' י"ב (וע"ע ב"ר שם) דגרים בסופן ור"ל בסוף לאחר ע' אזכרות שבפרשה שם. והגר"א הגיה אלמלי ומחק למלת לא ור"ל אלו המתין הקב"ה בקללות הנחש עד לאחר קללות אדם והוה היה מחריב בינתים את כל העולם ועד"ז פירשו ג"כ הא"ח והכ"ר והאה"ר. צו) ע' ברכות ס"א ובנ"ש וחגיגה י"ב ע"א ובנ"ש וב"ר פ"ח ס"א ובנ"ש ותנחומא פ' פקודי וע"פ הדוגמא בתנחומא וגם בב"ר נראה לפרש כאן צר אותו פנים ואחור כלומר מן המזרח למערב. צז) כן הוא בכי"ע והגר"א הגיה ותשת עלי כפיך שקנאו בו מלאכי השרת ונטלו הקב"ה וכו' ועי' סנהדרין ל"ח ע"ב בענין משה ובספרים ירדו מלאכי השרת לשרתו ונטלו וכו' ופירשו המפרשים לעשות שירות לפניו והב"י הביא בשם המפרש לומר שירה ועי' בב"ר פ"ח ס' י' ובנ"ש אבל מהמשך הלשון לקמן ונתנו תחת כנפיו מוכח כנוסחת הכי"ע וכן מוכח ג"כ להדיא בנו"ב פ"ח ע"ש. צח) ע' בדוגמאות הנרמזות לעיל אות צ"ו וע"ע מדרש תהלים קל"ט. והגר"א מחק לכל זה. ובחגיגה וסנהדרין שם איתא כיון שסרח הניח הקב"ה ידו עליו ומיעטו שנאמר ותשת וגו' ועד"ז היה נראה להגיה כאן והמפרשים נדחקו לפרש ע"פ האמור לקמן דהאדם נברא בשתי ידים ולאחר החטא נטלה ממנו יד אחת וא"כ כן לפי הדוגמאות הנ"ל. צט) מכאן אלקמיה קאי כן פירש הא"ח. והאה"ר והב"י בשם המפרש פירשו דאלעיל קאי ובמדרש תהלים שם מוכח כהא"ח אלא שהיה נראה להגיה ד"א ותשת עלי כפך מכאן וכו'. ודריש ליה כאלו היה כתוב מלא ביו"ד. ק) ע' הגר"א שסירס כמה פיסקות בזה הפרק אבל הקורא יראה שאין להוש במוקדם ומאוחר בהאדר"נ שניתוספו בו כמה דברים על ידי מעתיקים שונים וכן נאמרו בו כמה דברים רק אגב גררא ואגב גררא דגררא ובתוך אותן ההוספות ניתוספו ג"כ דברים בהמשך הזמן כמו הד"א אל תבואני רגל גאוה זה טיטוס וכו' וכן הך דלפי שאין חוה קורא לאדה"ר מתחילה אלא רבי וכהנה ומטיב נוסחא ב' גלמוד על נו"א אם שגם זאת לא נשארה בטהרתה.

פ"ב א) לא תקרב ליתא בכי"א. ובכי"ע שנאמר ואל אשה וגו'. ב) יכול ישן עמה בבגדיה וכו' בספרים ואנכי הצגתי נוסחת כי"ע. ג) כבכי"ע ובספרים בפניה. ד) כבכי"ע ובספרים המתקשטת. ה) ע' תו"כ פ' אחרי בפ' ואל אשה בנדת טומאתה וג"כ סוף פ' מצורע ושבת י"ג ע"א וע"ב וס"ד ע"ב וירושלמי סוף גיטין ובויקרא רבה פי"ט ובמדבר רבה פ"י ס"ח (שנראה לקוח מהאדר"נ בהשמטת המעשה) ותדא"ר פט"ו. ו) שקרא ושנה הרבה ושמש ת"ח ומת בכי"ע. ז) ומחזרת בכי"ע. ח) והיתה בוכה וצועקת וידיה מונחות לה על ראשה אמרה להם בכי"ע. ט) כן הוא בכי"ע ובספרים בתורתכם. י) בספרים שקרא.

הערות לנו"ב

וליתנס לה בכי"ה. מט) זה אדם בכי"ה. נ) ע' בנו"א ובנו"ש ומסכים ביותר עם נוסחת הפדר"א ואולי יש ג"כ להגיה שם זקנה ואמרה לה. וע"ע ב"ר פי"ט בפירוש רש"י שם בענין שואלת חומץ. נא) הגהתי זה ע"פ הנו"ש. וזהו הכלל ואח"כ הוא הפרט. נב) על ציוויו ליתא בכי"ה, והקושי מבואר ואולי יש להגיה בשעה ט' עלו למטה וכו' וכבפדר"א והסופר טעה וכתב חטא וצ"ע. נג) הגהתי ע"פ נו"ש ובכי"ה ליתא להך בשעה י"ב. נד) ע' נו"א אות ס"ד ונוסחא שלנו כאן קרובה יותר לנוסחת הפסיקתות שרמזתי עליהם.

פ"ב א) וכן היה איוב אומר רחוק בכי"ה וע' בנו"ש. ב) מן והיא עד שתחפוץ ליתא בכי"ה. ג) אשת איש

בחצי ימיו. א"ל כשאת בנדתך כל אותן ג' ימים הראשונים מהו אצלך יא). אמרה לו רבי ח"ו שלא יב) נגע בי אפילו באצבע קטנה שלו אלא כך אמר לי אל תגעי בכלום שמא תבא לידי ספק יג). כל אותן ימים האחרונים מהו אצלך. אמרה לו רבי אכלתי עמו ושתיתי עמו וישנתי עמו בבגדי על המטה ובשרו נגע בבשרי אבל לא נתכוין לדבר אחר יד). א"ל ברוך המקום שהרגו שכך כתוב בתורה ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב טו): הרי הוא אומר איש איש אל כל שאר בשרו לא תקרבו (שם ו') מכאן אמרו אל יתיחד אדם עם כל הנשים בפונדק אפילו עם אחותו ועם בתו [וחמותו] מפני דעת הבריות טז). לא יספר עם האשה בשוק ואפילו היא אשתו ואין צ"ל עם אשה אחרת מפני טענת הבריות יז). לא ילך אדם אחר האשה בשוק ואפילו אחר אשתו ואין צ"ל אשה אחרת מפני טענת הבריות יח). נאמר כאן לא תקרבו ונאמר להלן לא תקרב לדבר המביא לידי עבירה לא תקרב יט) הרחק מן הכיעור ומן הדומה לכיעור. לפיכך כ) אמרו חכמים הרחק מחטא הקל שמא יביאך לחטא חמור כא) הוי רץ למצוה קלה כב) שיביאך למצוה רבה: הרי הוא אומר בטנך ערימת חטים סוגה בשושנים (שיר ז' ג') בטנך ערימת חטים זו כנסת ישראל סוגה בשושנים אלו שבעים זקנים: ד"א בטנך ערימת חטים אלו מצות קלות הרכות סוגה בשושנים בזמן שישראל עושין אותן היו מביאין אותם לחיי העולם הבא כג). הא כיצד אשתו נדה עמו בביתו רצה משמש רצה אינו משמש וכי אדם רואהו או אדם יודע בו שיאמר לו כלום הא אינו מתיירא אלא ממי שפוקד [אותן על הנדה. ראה קרי רצה טובל רצה אינו טובל וכי אדם רואהו או אדם יודע שיאמר לו כלום הא אינו מתירא אלא ממי שפוקד] על הטבילה כד) וכן אתה אומר בחלה וכן אתה אומר בראשית הגז. אלו מצות קלות הרכות כשושנים שבזמן שישראל עושין אותן מביאות אותם לחיי העולם הבא כה):

איזהו סייג שעשה משה לדבריו הרי הוא אומר ויאמר ה' אל משה לך אל העם וקדשתם היום ומחר (שמות י"ט י') לא רצה משה הצדיק לומר להם לישראל כדרך שאמר לו כו) הקב"ה אלא כך אמר להם היו נכונים לשלשת ימים אל תגשו אל אשה (שם שם ט"ו) והוסיף להם משה יום אחד מעצמו אלא כך אמר משה ילך איש אצל אשתו ותצא ממנה שכבת זרע ביום השלישי ויהיו טמאים ונמצאו ישראל מקבלים דברי תורה בטומאה מהר סיני אלא אוסיף להם יום שלישי כז) כדי שלא ילך איש אצל אשתו ולא תצא ממנה שכבת זרע ביום השלישי ויהיו טהורים ונמצאו [ישראל] מקבלין [דברי] תורה בטהרה מהר סיני כח):

זה אחד מהדברים שעשה משה מדעתו דן ק"ו והסכים דעתו לדעת המקום כט). [פירש מן האשה והסכימה דעתו לדעת המקום. פירש מאהל מועד והסכימה דעתו לדעת המקום. שבר את הלוחות והסכימה דעתו

ר' יהודה בן בתירא אומר דורש היה איוב בינו ובין עצמו ומה חלק אלוה ממעל [ונחלת שדי ממרומים] אילו היה ראוי לאדה"ר ד) להנתן לי עשרה נשים היה נותנו לו ולא ה) היה ראוי להנתן לו אלא אשה אחת בלבד אף אני די אשתי די חלקי ו): ד"א ברית כרתי לעיני מה אם בתולה שהיא מותרת להנשא לכל מי שתרצה אילו נמצאתי מסתכל בה כאילו נמצאתי מסתכל באשת איש ז):

ומנין שעשה משה סייג לדבריו (שעשה) שאמר לו המקום לך אל העם וקדשתם היום ומחר (שמות י"ט י') הרי ב' ימים היה משה רבינו נושא ונותן בינו לבין עצמו ואומר שמא תלך אשה ותפלוט ש"ז ותבא ותעמד לפני הר סיני

הערות לנו"א

יא) בספרים כשבאת בנדתך ובכי"ע כשאת ונראה שב' מלות אלו הם הוספה וליתנהו בדברי הקדמונים שאביא לקמן. ובכי"ע וכן הוגה בקצת ספרים ג' ימים הראשונים וכן הביא הרשב"א בתורת הבית הארוך (בית ד' שער ז') בשם האדר"נ אבל הגר"א גרים ז' וכן הוא בבעלי הנפש להראב"ד בשם האדר"נ ובכי"א ליתא לשום מספר וע' שבת י"ג ובפירש"י ותוספות שם. ובספר המנהיג דף צ"ד ע"א (דפוס בערלין) הביא הנוסחא בשם האדר"נ בתי בימי זבותיך מהו אצלך ה"ו לא נגע בי בימי לבוניך מהו ע"כ. יב) א"ל רבי לא נגע בי וכו' קטנה אלא וכו' בכי"ע. יג) כ"ה בכי"א וע"ע תומ"י ובכי"ע אל תגעי בכלים שמא תבואי וכו'. יד) כתב הכ"י בבגדי ל"ג וגם ליתא שם בגמרא (ר"ל בשבת שם) ובכי"ע המלה מנוקדת לסימן המחיקה וע"ש בד"ס דהנוסחא מסופקת. טו) לא תקרב וכו' לגלות ערותה והרי הוא אומר וכו' בכי"ע. טז) אל יתיחד אדם עם אשה וכו' ואפי' וכו' ואפי' עם בתו וחמותו מפני טענת וכו' בכי"ע ובספרים נסגר (כל) עפ"י התומ"י. יז) בכי"ע לא יספר אדם עם אשה בשוק וכו' ואצ"ל אשה וכו' וע' ברכות מ"ג ע"ב קדושין פ' ע"ב וסנהדרין כ"א ע"ב וע"ז ל"ו ע"ב. יח) כבכי"ע. ע' ברכות ס"א ועירובין י"ח ע"ב ובמדבר רבה שם הסירא הך בבא. יט) עבירה לא תקרבו בכי"ע וכ"ה ג"כ לא תקרבו בכי"א. וע' שבת י"ג ובד"ס שם ובתו"כ פ' אחרי בפ"ז ובפירוש הראב"ד שם וכלומר דבין בשאר עריות ובין באשתו נדה אסור כל קריבה והוא נתינת טעם אדלעיל. כ) ובכי"ע שכך אמרו. כא) בנ"א שבתומ"י שלא יביאך בכי"ע לידי חטא. כב) כדי שיביאך להמורה בכ"י וג"כ בנ"א שבתומ"י וע' תוספתא יבמות פ"ד וחולין מ"ד ע"ב ותוספתא שם פ"ב ובד"א זוטא פ"א ובמדבר רבה שם. כג) הן מביאות אותן בכי"ע. כד) כ"ה בכי"ע ובספרים ליתא כל הך מילתא דבעל קרי והסופר דלג בטעות ממי שפוקד א' לכי שפוקד ב'. כה) בספרים (א"ל) מצות וכו' והצגתי נוסחת הכ"י וע' סנהדרין ל"ז ע"א ובפסיקתא רבתי ל"ה ע"ב ומ ע שם שרמוז שם לכל הדוגמאות וע"ע הגר"א ואה"ר כמה הגהות פה וא"צ. כו) כן הוא בכ"י ובספרים להם במסגרת וע' נדרים פ"ג מ"א כינוי צדיק למשה. כז) ובכ"י ובנ"א שבתומ"י יום אחד. כח) כבכי"ע וע' שבת פ"ז ע"א וירושלמי שם כ"ט ויבמות ס"ג ע"א (אלא שסידור הדברים משתנה שם לפי הענין המצטרך) ובפרט בפדר"א פ' מ"א המסכים מאד עם הסיגנון כאן. כט) וזה אחד וכו' דן קל וחומר מעצמו וכו' בכי"ע וכאשר הגהתי. ובספרים דין

הערות לנו"ב

עאכו"כ בכי"ה. ד) אלו היה אדה"ר בכי"ה. ה) לא בכי"ה. ו) קרא דומה חלק וגו' שם באיוב דריש כאלו הכתוב בעצמו: דן הק"ו. ויש להעיר בכאן שרחקו הז"ל רבוי לקיחת הנשים ולא היתה דעתם נוחה בזה ועיין פסיקתא רבתי קפ"א ע"ב ובמ"ע אות מ"ט ובב"ר פכ"ג ע"ש ויקח לו למך. ז) להנשא לכל מי שתחפוץ אלו

לדעת המקום] ל) : פירש מן האשה והסכימה דעתו לדעת המקום כיצד אמר מה אם ישראל שלא נתקדשו אלא לפי שעה ולא נזדמנו אלא כדי לקבל עליהם עשרת הדברות מהר סיני אמר לי הקב"ה לך אל העם וקדשתם היום ומחר (שמות י"ט י') ואני שאני מזומן לכך בכל יום ויום ובכל שעה [ושעה] ואיני יודע אימתי מדבר עמי או ביום או בלילה על אחת כמה וכמה שאפרוש מן האשה והסכימה דעתו לדעת המקום לא). רבי יהודה בן בתירא אומר לא פירש משה מן האשה אלא שנאמרה לב) לו מפי הגבורה שנאמר פה אל פה אדבר בו (במדבר י"ב ח') פה אל פה אמרתי לו פרוש מן האשה ופירש לג). י"א לא פירש משה מן האשה עד שנאמר לו מפי הגבורה שנאמר לך אמור להם שובו לכם לאהליכם (דברים ה' כ"ז) וכתיב לד) ואתה פה עמוד עמדי (שם כ"ח) חזר לאחוריו לה) ופירש והסכימה דעתו לדעת המקום : פירש מאהל מועד כיצד אמר ומה אהרן אחי שמשוח בשמן המשחה ומרובה בבגדים ומשתמש בהם בקדושה אמר לו הקב"ה דבר אל אהרן אחיך ואל יבא בכל עת אל הקודש (ויקרא טז ב') אני שאני מזומן לכך על אחת כמה וכמה שאפרוש מאהל מועד פירש מאהל מועד והסכימה דעתו לדעת המקום לו) : שבר את הלוחות כיצד אמרו בשעה שעלה משה למרום לקבל את הלוחות שהן כתובות ומונחות מששת ימי בראשית שנאמר והלחות מעשה אלהים המה והמכתב מכתב אלהים הוא חרות על הלחות (שמות ל"ב ט"ז). אל תקרי חרות אלא חירות שכל מי שעוסק בתורה הרי הוא בן חורין לעצמו לז). באותה שעה היו מלאכי השרת קושרין קטיגור על משה והיו אומרים לח) רבש"ע מה אנוש כי תזכרנו ובן אדם כי תפקדנו ותחסרהו מעט מאלהים וכבוד והדר תעטרהו תמשילהו כמעשה ידיך כל שתה תחת רגליו צנה ואלפים כלם גם בהמות שדי צפור שמים ודגי הים וגו' (תהלים ח' ה') היו מרננים אחריו של משה והיו אומרים מה טיבו של ילוד אשה שעלה למרום שנאמר עלית למרום שבית שבי לקחת מתנות (תהלים ס"ח פ"ט) לט). נטלן וירד והיה שמח שמחה גדולה כיון שראה אותו סרחון שסרחו במעשה העגל מ) אמר היאך אני נותן להם את הלוחות מזקיקני מא) אותן למצות חמורות ומחייבני אותן מיתה לשמים שכן כתוב בהן לא יהיה לך אלהים אחרים על פני (שמות כ' ג') חזר לאחוריו וראו אותו שבעים זקנים ורצו אחריו הוא אחז בראש הלוחות והן אחזו בראש הלוחות מב) חזק כחו של

ונמצאו (עם) ח) ישראל מקבלין את התורה בטומאה מה עשה הוסיף יום אחד שנאמר היו נכונים לשלשת ימים אל תגשו אל אשה (שם ט"ו). ומנין שהודה לו המקום שנאמר והיו נכונים ליום השלישי (שם י"א): (דן דין) [דין דן] משה ופרש מן האשה אמר מה אם ישראל שאינן כלי מיוחד ואינו מדבר עמהם אלא לשעה אמר הקב"ה להפרישן מן האשה אני שאני כלי מיוחד ומדבר עמי בכל עת ואיני יודע אימתי הוא מדבר עמי אינו דין שאפרוש מן האשה. מנין שהודה לו המקום שנאמר לך אמור להם שובו לכם לאהליכם (דברים ה' כ"ז) אף משה היה עמהם בהיתר ת"ל ואתה פה עמוד עמדי (שם כ"ח) אמור מעתה ישראל חזרו להן בהיתירן ומשה עמד באיסורו : דין דן משה ושבר את הלוחות אמר לא נתנו הלוחות לישראל אלא לעשות את התורה ועכשיו דין הוא ט) שאשברם. (משלי מלה"ד) [משלו למה"ד] למלך שאמר לשלוחו לך י) וקדש לי אשה פלונית הלך ומצאה עם אחד יא). והיה אותו השליח פקח אמר אם אני נותן לה השטר יב) נמצאתי מחייבה מיתה מה עשה אחז בשטרו וקרעו. כך אמר משה (לישראל) אם אני נותן את הלוחות לישראל

הערות לנו"א

ק"ו והמפרשים נתקשו בזה דהך דלעיל לאו משום ק"ו הוא ע"ש והגר"א מחיק ליה ולפי גירסא זאת ניחא דאכולא קאי. והאה"ר מגיה דן דין וצ"ע. וע' בפדר"א שם. ל) כן הוא בכי"ע ובספרים הך דפירש מן האשה וכו' ליתא ומתחיל שבר את הלוחות וכו'. פירש [מן] אה"מ וכו' והשיבוש מבואר. לא) ובכל שעה ושעה איני יודע בכי"ע. לב) אלא עד בנ"א שבתומ"י. לג) ע' ת"י בפ"ז וספרי במדבר פ' קנ"ג וע' עוד שבת ויבמות שם. ובילקוט שמות רמז שצ"ג (ושם מונה בשם האדר"נ ארבעה דברים אבל אינו מפרש רק ג') ובילקוט במדבר (ושם אינו מונה רק ג' דברים בשם האדר"נ) וכן בפירש"י על התורה בפ"ז הורכבו הדברים עם הי"א שאחרי זה. וביבמות שם ובפדר"א פ' מ"ו לא נזכרה הך דרשה כלל וע"ע בד"ס בשבת שם ובעיקר הדברים ע"ע שמות רבה פ' י"ט ופ' מ"ו ודברים רבה פ' י"א. לד) בספרים וכתיב ב ת ר י ה ובכ"י ליתא. לה) אולי צ"ל לאיסורו וע' בנו"ב. לו) בשבת ויבמות שם ליתא להך דרשה כלל ובשמות רבה שם איתא אלא דהק"ו שם הוא מקריאת משה להר סיני וע' בתו"כ ריש אחרי וע"ע בנו"ב. לז) ע' אבות פ"ה וספרי במדבר פ' ק"ו ודברים פ' שנ"ד. ובפדר"א פ' מ"ו איתא לדרשה זאת בשם רב כהנא וגם שם וגם כאן הוא הכל אגב גררא. וע' עוד עירובין נ"ד ע"א ושמות רבה פ' מ"א. לח) באותה שעה אמרו מלאכי השרת וכו' קטיגור על משה ואומרים בכי"ע ובכי"א ואומרים על משה. לט) ילוד אשה זה שעלה לשמים בכי"ע וע' סנהדרין ל"ה ע"ב וב"ר פ"ה דדריש מהאי קרא קטרוג המלאכים גבי בריאת האדם וע"ע שבת פ"ח ע"ב ופדר"א פ' מ"ו ופסיקתא רבתי צ"ה ע"א וקכ"ח ע"א בענין קטרוג המלאכים גבי קבלת התורה ואולי עירבוב דברים כאן מהנך ב' קיטרוגים אבל ע"ע מדרש תהלים ח'. מ) שסרחו ישראל בכי"ע. מא) ומזקיקני אותן בכ"י. מב) בראש הלוח בספרים ובכי"ע כבפנים.

הערות לנו"ב

נמצאתי מסתכל בה כאלו נמצאתי מסתכל באשת איש בכי"ה וכן הוא בנו"ש. ואולי יש להגיה ע"פ נו"א אלו נמצאתי מסתכל בה היום שמא תנשא למחר ונמצאתי מסתכל באשת איש וצ"ע. ויש להעיר עוד על הסדר המתוקן כאן שמתחיל באיוב והולך ומפרש משה עשה וכו' תורה עשתה וכו' ובנו"א הוא מסורס. ח) הגהתי ע"פ הנו"ש. ט) הוא ליתא בכי"ה. י) צא וקדש בכי"ה. יא) ומצאה אשת איש בכי"ה. יב) את

משה מכולן שנאמר ולכל היד החזקה ולכל המורא הגדול אשר עשה משה לעיני כל ישראל (דברים ל"ד י"ב) מג) נסתכל בהן וראה שפרח כתב מעליהן מד) אמר היאך אני נותן להם לישראל את הלחות שאין בהן ממש אלא אאחוז ואשברם מה) שנאמר ואתפוש בשני הלחות ואשליכם מעל שתי ידי ואשברם (דברים ט' י"ז). רבי יוסי הגלילי אומר אמשול לך משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שאמר לשלוחו צא וקדש לי נערה יפה מו) וחסידה ומעשיה נאין הלך אותו שליח וקדשה. לאחר מז) שקדשה הלך ומצאה שזינתה עם אחר *מז) מיד היה דן ק"ו מח) מעצמו ואמר אם אני נותן לה כתובה מעכשיו נמצא מחייבה מיתה ונפטרנה מאדוני לעולם. כך היה משה הצדיק דן ק"ו מעצמו אמר האיך אני נותן להם לישראל את הלחות הללו מזקיקני אותן למצות המורות ומחייבני אותן מיתה שכך כתוב בהן מט) זובח לאלהים יחרם בלתי לה' לבדו (שמות כ"ב י"ט) אלא אאחוז בהן ואשברם וחזרן למוטב שמא יאמרו ישראל היכן הלחות הראשונות אשר הורדת אין דברים אלא בדאי נ). רבי יהודה בן בתירא אומר נא) לא שבר משה את הלחות אלא שנאמר לו מפי הגבורה שנאמר פה אל פה אדבר בו (במדבר י"ב ח') פה אל פה אמרתי לו שבר את הלחות. וי"א לא שבר משה את הלחות אלא שנאמר לו מפי הגבורה שנאמר וארא והנה חטאתם לה' אלקיכם (דברים ט' ט"ז) אינו אומר וארא אלא שראה שפרח כתב מעליהם. אחרים אומרים נב) לא שבר משה את הלחות אלא שנאמר לו מפי הגבורה שנאמר ויהיו שם כאשר צוני נג) אינו אומר צוני אלא שנצטוה ושברן. רבי אלעזר בן עזריה אומר לא שבר משה את הלחות אלא שנאמר לו מפי הגבורה שנאמר אשר עשה משה לעיני כל ישראל (שם ל"ד י"ב) מה להלן נצטוה ועשה אף כאן נצטוה ועשה נד). רבי עקיבא אומר לא שבר משה את הלחות אלא שנאמר לו מפי הגבורה שנאמר ואתפוש בשני הלחות (שם ט' י"ז) במה אדם תופס במה שיכול לבוראי. רבי מאיר אומר לא שבר משה את הלחות אלא שנאמר לו מפי הגבורה שנאמר אשר שברת (שם י"ב) יישר כוחך ששברת נה):

יחזקיהו מלך יהודה עשה ארבעה דברים והסכימה דעתו לדעת המקום. גנז ספר רפואות והסכימה דעתו לדעת המקום. כתת נחש הנחושת והסכימה דעתו לדעת המקום [שנאמר עד הימים ההמה היו בני ישראל מקטרים לו ויקרא לו נחשתן] (מלכים ב' י"ח ד') נו). והסיר את הבמות והמזבחות והסכימה דעתו לדעת המקום שנאמר יחזקיהו הסיר את במותיו ואת מזבחותיו ויאמר ליהודה ולירושלים לאמר לפני מזבח אחד תשתחוו

נמצאתי מחייבם כלייה שנאמר זובח לאלהים יחרם (שמות י"ב י"ט) מה עשה תפש בשני הלוחות ושברן [שנאמר ואתפוש בשני הלוחות וגו' (דברים ט' י"ז) ומנין שהודה לו המקום] יג) שנאמר בעת ההיא אמר ה' אלי פסל לך [וגו'] (שם י' א') הוא שהודה לו על שבורן: (הקב"ה דן דין) [דין דן] משה ופרש מאהל מועד אמר מה אם יד) הר סיני שלא היתה קדושתו אלא קדושת שעה לא הייתי עולה (לתוכו) עד שאקרא אהל מועד שקדושתו קדושת עולם אינו דין שלא אכנס [לתוכו] עד שאקרא מנין שהודה לו המקום טו) שנאמר ויקרא אל משה (ויקרא א' א') טז):

הערות לנו"א

מג) ע' ירושלמי תענית פ"ד ה"ה ונדרים ל"ח ע"א. מד) ע' מכילתא בשלח מסכת דעמלק פ"א ופסחים פ"ז ע"ב וע"ע ש"ר פ' מ"ו שם ותנחומא פ' תשא ותדא"ר פכ"א. מה) הלוחות הללו וכו' אלא אחזור ואשברם לעיניהם בכי"ע. מו) יפה נאה בכי"ע. מז) ומאחר שקדשה בכי"ע. *מז) הגר"א. ובספרים תחת אחר. מח) הגר"א מחק למלת ק"ו וא"צ ושיטפא דלישנא בעלמא הוא. מט) ע' ש"ר פ' מ"ג ופ' מ"ו ובתנחומא דכי תשא. והנה בש"ר מ"ג ובתנחומא שם איתא ג"כ כמו כאן שהפסוק זובח לאלהים יחרם כתוב בתוך הלוחות וע"ש בהגהות רד"ל אות ג' ועוד לבי מפקפק בזה אם לא יותר טוב למחוק מלות בהם וע' מפרשים. נ) אחזור ואשברם וכו' בכי"ע. בהם אין דברים בכי"א. וע' הגהות הגר"א וע' הגהות מהריעב"ץ ומפרשים ובכל המקומות הנ"ל אין שום דוגמא לזה והנכון הוא שדברים אלו סיום הם להמאמר דקודם סיום המשל שבא כאן שלא בדיוק ור"ל כיון שפרח הכתב א"כ יאמרו ישראל שכל שליחותו של משה בדאית היא וכעין זה פי' מהרי"ץ. נא) בכי"ע ר' יוסי ב"ב. נב) שפרח הכתב ואין ר' אומר בכי"ע. נג) כן הוא בכי"ע ובתומ"י ובספרים כאשר צוני אלא וכו'. נד) נצטוה ועשה ר' מאיר אומר וכו' ואחריו באים דברי ר"ע בכי"ע. נה) הדברים כאן הם מעורבבים בתכלית הערבוב והנה ז"ל הילקוט בשם האדר"נ בשמות ר' שצ"ג ולכל יד החזקה נסתכל משה בלוחות וראה הכתב שבהן שפורח וכבדו על ידי משה ונפלו מידיו ונשתברו אחרים אומרים לא שיבר עד שנאמר לו מפי הגבורה אשר שיברת אמר לו יפה כחך ששיברת ר' מאיר אומר ויהיו שם כאשר צוני שנצטוה ושיבר הלוחות. וכעין זה גם בילקוט בהעלותך ר' תשי"מ בשם האדר"נ והנה כשנשוה הדברים עם נוסחא שלנו פה נמצא כי דברי הסתם מן ולכל יד החזקה מסכימים עם דברי הי"א ודברי האחרים עם דברי ר' מאיר פה ודברי ר"מ עם דברי האחרים אבל אין שום דוגמא לדברי ריב"ב ולדברי ראב"ע ולדברי ר"ע. והנה ע"ע בשבת וביבמות שם ובמנחות צ"ט ע"ב יליף (ריש לקיש) משיברת רק הסכמה והדוגמא בירושלמי תענית שם היא בשם ר' ישמעאל ומסכמת עם דברי ר"מ פה והדוגמא בספרי ברכה (ק"ו ע"ב וע' גם בילקוט שם) מסכמת עם דברי ראב"ע (והיינו כשנגיה בהם ע"פ הספרי הנ"ל נאמר להלן ואשברם לעיניכם וכאן הוא אומר אשר עשה משה לעיני כל ישראל. וגם דברי הספרי יש להשלימם ע"פ האדר"נ פה (וע' הגר"א) נשארים לנו איפה עוד דברי ריב"ב (אשר יש לדון שנשתרבבו מלעיל) ודברי ר"ע אשר הגר"א מוחקם יש להם דוגמא בתנחומא כי תשא ועקב והנה דברי התנחומא בעקב הם מגומגמים והרב עץ יוסף מפרשם שלדברי חד אמר התרעם הקב"ה על משה והנה אם כנים הדברים האלה והחד אמר הוא ר"ע אז נוכל להגיה פה ולמחוק מלות שנאמר לו אלא ולגרוס להלן במה אדם תופס במה שאינו שלו אלא לבוראו אבל גם בזאת לא תנוח הדעת. נו) כ"ה בכי"ע אלא

הערות לנו"ב

השטר ככי"ה. יג) ומנין שהודה לו המקום הגהתי ע"פ הנו"ש והשאר כבכי"ה. יד) בכי"ר מוראם והגהתי ובכי"ה ומה הר וכו'. טו) לו הקב"ה בכי"ה. טז) ע' נו"א ובהערות שם והלמוד הכא מסכים עם הרבה שרמזתי עליו שם באות ל"ו ודוגמא מסכמת עם כל הפרט"ים כאן לא מצאתי.

ועליו תקטירו (דה"י ב' ל"ב י"ב) נז). סתם מי גיחון והסכימה דעתו לדעת המקום שנאמר יחזקיהו סתם את מוצא מימי גיחון [העליון] ויישרם למטה מערבה לעיר דוד ויצלח יחזקיהו בכל מעשהו (שםשם ל') נח):

איזהו סייג שעשה איוב לדבריו הרי הוא אומר איש תם וישר וירא אלקים וסר מרע (איוב א' ה') מלמד שהרחיק איוב את עצמו מדבר המביא לעבירה ומן הכיעור ומן הדומה לכיעור: א"כ מה ת"ל איש תם וישר אלא מלמד שיצא איוב מהול נט). אף אדם הראשון יצא מהול שנאמר ויברא אלהים את האדם בצלמו (בראשית א' כ"ד). אף שת יצא מהול שנאמר ויולד בדמותו כצלמו (שם ה' ב'). אף נח יצא מהול שנאמר איש צדיק תמים היה בדורותיו (שם ו' ט'). אף שם יצא מהול שנאמר ומלכי צדק מלך שלם (שם י"ד י"ח). אף יעקב יצא מהול שנאמר ויעקב איש תם יושב אהלים (שם כ"ה כ"ז). אף יוסף יצא מהול שנאמר אלה תולדות יעקב יוסף (שם ל"ז ב') והלא אינו ראוי לומר אלא אלה תולדות יעקב ראובן ומה ת"ל יוסף אלא כשם שיצא יעקב מהול אף כך יצא יוסף מהול ס). ואף משה יצא מהול שנאמר ותרא אותו כי טוב הוא (שמות ב' ב') וכי מה ראתה אמו בו ששנאה ומשובח מכל אדם אלא שיצא מהול סא). אף בלעם הרשע יצא מהול שנאמר נאם שומע אמרי אל (במדבר כ"ד ד'). אף שמואל יצא מהול שנאמר והנער שמואל הולך וגדול וטוב (שמואל א' ב) סב). אף דוד יצא מהול שנאמר מכתם לדוד שמרני אל כי חסיתי בך (תהלים ט"ז א'). אף ירמיה יצא מהול שנאמר בטרם אצרך בבטן ידעתיך ובטרם תצא מרחם הקדשתיך (ירמיה א' ה'). אף זרובבל יצא מהול שנאמר סג) ביום ההוא אקחך זרובבל בן שאלתיאל עבדי נאם ה' (חגי ב' כ"ג) סד): הרי הוא אומר ברית כרתי

פרק ג

מנין (שעשה) [שעשתה] התורה סייג לדבריה שנאמר איש איש אל כל שאר בשרו לא תקרבו (ויקרא י"ח ו') [מה ת"ל לא תקרבו] אלא שלא יתיחד אדם לא עם חמותו ולא עם כלתו אבל מתיחד עמהם לשעה א) ואין בכך כלום. וכה"א ואל אשה בנדת טומאתה [לא תקרב] (שם יט) כיצד הוא מזהיר ע"י עצמו ב) ת"ל לא תקרב. יכול שישחק עמה והיא נדה ת"ל לא תקרב לגלות ערותה (שם) ג). כיצד היא מזהרת על ידי עצמה ד) ת"ל לא תקרב. יכול שתקשיט מעילה ה) ותישן אצלו והיא נדה ת"ל לא תקרב. מנין ו) שהיא מבשלת ומשמשתו ז) ת"ל לא תקרב [לגלות ערותה] ח). מכאן אמרו חכמים כל אשה שהיא מקשטת עצמה והיא נדה אין רוח חכמים נוחה הימנה ט) שנאמר בטנך ערמת חטים וגו' (שה"ש ז' ג'). בטנך ערמת חטים אלו ישראל. סוגה בשושנים אלו הצדיקים: ד"א בטנך ערמת חטים אלו ישראל. סוגה [בשושנים] אלו חכמים ותלמידי' [שהם] סוגים את ישראל בתפלתם (מן) [מפני] הפורענות. אם כן י) למה נאמר סוגה בשושנים אלא אשתו נדה בבית עמו שמא ילך לו עליה מי ממחה בידיו יא) (כבית שמאי) יב). אלא פירותיו שאינן מעושרות עמו בבית שמא יאכל מהם מי

הערות לנו"א

שכתוב שם מקטרים להם ויקרא להם. נז) כתת נחש הנחושת והסכימה דעתו לדעת המקום והסיר הבמות והמזבחות והסכימה דעתו לדעת המקום חסר בכי"א. בכי"ע והמזבחות והמצבות. ובכ"י הועתק שנאמר חזקיהו מלך יהודה הסיר את הבמות ואת המזבחות ויאמר לאנשי יהודה וירושלים לפני המזבח הזה תשתחוו ועליו תקטירו. נח) שנאמר יחזקיה סתם את מי גיחון וישרם מלמטה בעיר דוד ויצלח חזקיה בכל מעשיהו בכ"י וכן בהו"ר. ובכי"ע שנאמר חזקיה סתם מי גיחון העליון וישרם למטה מערועך בעיר דוד וכו' ובדפוסים המאוחרים כבר נתקן זאת ע"י התומ"י. ובעיקר הדברים ע' ברכות י' ע"ב ופסחים נ"ו ע"ב ובירושלמי פסחים פ"ט ה"א ונדרים פ"ו הי"ג שעל ג' הודו לו הם גירר עצמות אביו כיתת נחש הנחושת וגנז ספר רפואות. וסתם מי גיחון הוא שם מהנך דברים דלא הודו לו וא"כ האדר"נ מחולק עם הבבלי והירושלמי פה והרד"ק בד"ה שם כתב ובאגדה מצאתי סתם גיחון והסכימה דעתו לדעת המקום ואולי כיוון להאדר"נ וע' בפדר"א פ"ט ובביאור הרד"ל שם אות ל'. והגר"א הגיה פה עוד כמה דברים ע"פ הש"ס בברכות שם וא"צ. וכולו הובא פה אגב גררא דד' דברים דמשה. נט) אלא מלמד כשיצא איוב יצא כשהוא מהול בכי"ע. וא"ס שכל דרשה זאת לענין מילה כאן היא הוספה וע' נו"ב וא"כ מה ת"ל שנדחקו בו המפרשים הוא רק סיגנון לשון וע' פ"א נו"א אות ל"ב שם. ס) בכ"י לומר אלא תולדות והוגה ע"י התומ"י וגם יש בכי"ע גבי שת נח יעקב נולד מהול במקום יצא מהול שבספרים. סא) שנאה ומשובח ויפה בכי"ע. סב) בבא דשמואל ליתא בכי"א וטוב קדריש כמו גבי משה. סג) כ"ה בכי"ע ובספרים אקח את זרובבל עבדי וגו'. ובמקרא ביום ההוא נאם ה' צבאות אקחך זרבבל וגו'. ועיקר הדרשה הוא מושמתיך כחותם ודריש חותם לשון תם (ב"י בשם הז"ר) כמו גבי נח יעקב ושם שזהו התמימות והשלימות וכן גבי דוד מכתם וגבי אדם סברא הוא שלא ברא הקב"ה דבר שאינו בתכלית השלמות. וע"ע בב"ר פי"א ובפסיקתא רבתי כ"א ע"ב ובמ"ע שם אות ע"ז. סד) ע' בראשית רבה פ' מ"ג וילקוט דה"א ר' אלף ע"ג לגבי

הערות לנו"ב

פ"ג א) בכי"ה לשעה קלה אבל נעבר קו על מלת קלה. ב) הוא תזהיר ע"י עצמו וכו' בכי"ה ובל"ס צ"ל הוא מוזהר ע"י עצמה כלומר הוא מוזהר עליה ודריש לא תקרב בנוכח לגבי האיש וע"ע בתו"כ פ' אחרי ריש פי"ג לשון כזה. ג) לא תקרבו לגלות ערות בכי"ה. ד) צ"ל היא מוזהרת ע"י עצמו כלומר מוזהר עליו ודריש כאן לא תקרב בנסתר לגבי האשה. ה) שתתקשט עצמה במלבושים בכי"ה וב' איסורים כאן איסור קישוט ואיסור שינה. ו) ומנין בכי"ה. ז) ומשמשתו נדה בכי"ה וע' כתובות ע"ב ע"א ולפ"ז הוא ט"ס. ח) הגהתי ע"פ הנו"ש. ט) ע' נו"א פ"ב ובהערות שם אות ה' וי"ט ובפרט על התו"כ שרמזתי עליו שם. י) אולי הוא רק סיגנון לשון וע' בנו"א פ"א אות ל"ב או אולי צ"ל ד"א. יא) ממחה בידו בכי"ה. יב) ליתא בכי"ה ובנו"ש ואולי היה כתוב כאן סב"ש (סוגה בשושנים להתחלת דרוש חדש) והסופר טעה

לעיני ומה אתבונן על בתולה (איוב ל"א א') סה) מלמד שהחמיר איוב על עצמו ולא נסתכל אפילו בבתולה. והלא דברים ק"ו ומה אם בתולה זו שאם ירצה ישאנה לעצמו לבנו לאחיו ולקרובו החמיר איוב סו) על עצמו ולא נסתכל בה אשת איש על אחת כמה וכמה. ומפני מה החמיר איוב על עצמו ולא נסתכל אפילו בבתולה מפני שאמר איוב שמא אסתכל אני היום ולמחר סז) יבא איש אחר וישאנה ונמצא שאני מסתכל באשת איש סח):

איזהו סייג שעשו נביאים לדבריהם הרי הוא אומר ה' כגבור יצא כאיש מלחמות יעיר קנאה יריע אף יצריח (ישעי' מ"ב י"ג) לא כגבור אחד[בלבד]אלא ככל הגבורים שבעולם. כיוצא בו סט) אריה שאג מי לא יירא ה' אלהים דבר מי לא ינבא (עמוס ג' ח') לא כאריה אחד בלבד אלא ככל אריות שבעולם. כיוצא בו והנה כבוד ה' אלהי ישראל בא מדרך הקדים וקולו כקול מים רבים והארץ האירה מכבודו (יחזקאל מ"ג ב') כקול מים רבים זה גבריאל המלאך והארץ האירה מכבודו אלו פני השכינה והלא דברים ק"ו מה גבריאל שהוא אחד מאלף אלפי אלפים וריבי רבבות שעומדים לפניו קולו הולך מסוף העולם ועד סופו מלך מלכי המלכים הקב"ה שברא את העולם כלו ברא העליונים וברא את ע) התחתונים על אחת כמה וכמה אלא מראין את העין מה שיכולה לראות ומשמיעין את האוזן מה שיכולה לשמוע עא):

איזהו סייג שעשו כתובים לדבריהם הרי הוא אומר הרחק מעליה דרכך ואל תקרב אל פתח ביתה (משלי ה' ח')

ממחה בידיו. אלא מצות שישראל עושים [בסתר] שהן (רבות) [רכות] כשושנים לכך נאמר סוגה בשושנים יג):

מנין שעשו נביאים סייג לדבריהם שנאמר אריה שאג מי לא יירא (עמוס ג' ח') יכול שלא יהא קולו אלא [כקול] הארי בלבד אמרת מי נתן קול בארי הלא הוא כל כך (מכניסין) [מכנין] אותו לבריותיו בשביל שתנוח האוזן ותהא יכולה לשמוע. וכה"א והנה כבוד אלהי ישראל בא מדרך הקדים וקולו כקול מים רבים (יחזקאל מ"ג ב') אמרת מי נתן קול במים הלא הוא וכל כך (מכניסין) [מכנין] אותו לבריותיו בשביל שתנוח האוזן ותהא יכולה לשמוע. וכה"א וההר בוער באש עד לב השמים (דברים ד' י"א) יד):

מנין שעשו כתובים סייג לדבריהם שנאמר הרחק מעליה דרכך (משלי ה' ח') (אל תחמוד יפיה בלבבך) טו): אומרים לו לאדם שלא תלך בשוק הזה ולא תכנס במכר טז) הזה שהאשה זונה בתוכו ואשה נאה היא והיא משטה את כל הבריות אחריה ביפיה. אמר להם בטוח אני לפי יז) שאני הולך איני מסתכל בה ולא (מתחמד) [אחמוד] יח) ביפיה. א"ל אעפ"י שאתה בטוח אל תלך: ד"א הרחק[וגו'] (אל תחמוד) ר' יהושע בן קרחה אומר אין זו אלא דרך (המצות) [המינות] יט) אומרים לאדם שלא תלך אצל המינים ולא תאזין את דבריהם שלא תכשל במעשיהם. אמר להם בטוח אני לפי שאני כ) הולך איני מאזין את דבריהם ולא אכשל במעשיהם. (אמר להם בטוח אני) [א"ל] כא) אעפ"י שאת בטוח אל תלך [לכך נאמר הרחק מעליה דרכך ואומר כי רבים חללים הפילה] כב):

הערות לנו"א

שם ולגבי יעקב ויוסף ב"ר פ' ס"ג ופ' פ"א ולגבי משה ש"ר פ' א' ודברים רבה פ' י"א וק"ר פ"ד ובנ"ש וע"ע ילקוט בראשית ר' ט"ז וירמיה ר' רס"א שלקוחים דבריו בקיצור לשון מאת האדר"נ וע"ע תנחומא פ' נח שמונה רק ז' מהולים אדה"ר שת נח יעקב יוסף משה ואיוב ובמדרש תהלים שם מונה י"ג ומפיק זרובבל בלעם ואיוב ומעייל חנוך תרח וישעיה ומדרשות חלוקות הן ובשלשלת הקבלה בתחילתו מביא בשם האדר"נ י"ד ומפיק משה ומעייל שם ומלכי צדק שמונם בשתים ואולי הוא ט"ס שם וע"ע בענין בלעם בפירש"י על התורה פ' בלק על הפסוק נופל וגלוי עינים דמשמע מהמדרש שהביא שם היפך מזה וע"ע ת"י שם. סה) ואף הוא איכזר באיוב ברית וכו' בכי"ע. סו) איוב ליתא בכי"א. סז) ומפני מה החמיר וכו' אלא כך אמר איוב שמא אני מסתכל בה ביום אחר יבוא איש וישאנה בכי"ע ובכי"א יצא איש אחר. סח) בכי"ע ומצאתי מסתכל באשת איש וצ"ל ונמצאתי. וע' ב"ב ט"ז ע"א וע"ע תנחומא וישלח וילקוט איוב ר' תתקי"ח ופירש"י באיוב על מקרא זה וע"ע הגהות הגר"א וא"נ כי בל"ס הפיסקא פה הוא סיום מן התחלת הפיסקא שהרחיק איוב עצמו מן הדומה לכיעור (וזהו הסייג) וע' נו"ב אלא שהכנים הכותב עוד דרשה על תם וישר והרחיב אותה כדרכו. סט) כיוצא בדבר בכי"ע. ע) את ליתא בכי"א ובכי"ע שברא את כל העולם ברא את העליונים ואת התחתונים. עא) ע' מפרשים וע' הגר"א ולא אדע ע"פ איזה מקור הגיה וע' מכילתא מסכת דבחודש פ' ד' וז"ל כיוצא בו אריה שאג מי לא וגו' מי נתנכה וגבורה בארי לא הוא אלא הרי אנו מכנין אותו לשכך את האוזן כיוצא בו והנה כבוד אלהי ישראל בא מדרך הקדים מי נתן כח וגבורה במים לא הוא אלא הרי אנו מכנין אותו מבריותיו לשכך האוזן וכו'. וע"ע בילקוט יחזקאל ר' שפ"ב ובתנחומא פ' יתרו. וע"ע בל"ב מדות דר"א בריה"ג מדה י"ד ובחידושים וביאורים שם בספר נתיבות עולם ובילקוט דברים ר' תתקמ"ב. ואולי יש להגיה פה. לא כגבור אחד ולא ככל הגבורים שבעולם. וכן לא כאריה אחד ולא ככל האריות שבעולם. ולהשלים אח"כ ע"פ המכילתא הנ"ל וצ"ע. ובענין הסייג ע' במאירי שרמזתי עליו בפ"א אות ל"ז וז"ל שם עוד וכן אמרו נביאים עשו סייג

הערות לנו"ב

וכתב כבית שמאי. יג) ע' נו"א ובהערות שם אות כ"ה ודוגמאות מסכימות ממש עם שלנו לא מצאתי. יד) הוספתי מלת קול ע"פ הנו"ש. וע' נו"א אות ע' ע"ש ונוסחא שלנו מסכמת יותר עם נוסחת המכילתא ע"ש ואולי יש ג"כ להשלים כאן על פיהם. טו) הסגרתי זה ע"פ הנו"ש והרחק וגו' הוא במשלי ה' ה' ואל תחמוד וגו' הוא במשלי ו' כ"ב. טז) ע' נו"א סופ"ב ועפ"ז נראה להגיה במבוי. יז) צ"ל אעפ"י. יח) הגהתי ע"פ הנו"ש. יט) בנו"ש איתא המינים וצ"ל המינות והנה בנו"ש ליתא כלל בתחילת הדרשה ד"א הרחק וגו' ומלות אל תחמוד הסגרתי מסברא וע' לעיל אות ט"ו. כ) צ"ל אעפ"י ובכי"ר נכפלה השורה מן א"ל עד במעשיהם והוא ט"ס. כא) הגהתי ע"פ הנו"ש. כב) כ"ה בנו"ש ובכי"ר ד"א הרחק מעליה אל ישט אל דרכיה כי רבים חללים הפילה דרכי שאול ביתה רגליה יורדות אל חדרי מות ובעיקר הדברים ע' בנו"א אות ע"ה ובהערות שם.

הרחק מעליה דרכך זו מינות עב) שאומרים לו לאדם אל תלך בין המינים ואל תכנס לשם שמא תכשל בם ואם אמר בטוח אני בעצמי שאע"פ שאני נכנס לשם עג) איני נכשל בם עד). שמא תאמר שומע אני את דבריהם וחוזר בי תלמוד לומר כל באיה לא ישובון ולא ישיגו ארחות חיים (שם ב׳ י"ט) עה): כתיב טבחה טבחה מסכה יינה אף ערכה שלחנה (שם ט׳ ב׳) אלו רשעים עו) שבזמן שאדם נכנס ביניהם מאכילין אותו ומשקין אותו ומלבישין אותו ומכסין אותו ונותנין לו ממון הרבה כיון שהיה כאחד מהם כל אחד ואחד מכיר את שלו ונוטלו ועליהם נאמר עד יפלח חץ כבדו כמהר צפור אל פח ולא ידע כי בנפשו הוא (שם ז׳ כ"ב): ד"א עז) הרחק מעליה דרכך זו זונה שאומרים לו לאדם אל תלך בשוק זה עח) ואל תכנס במבוי זה שזונה יש שם נאה ומשובחת והוא אומר עט) בטוח אני בעצמי שאע"פ שאני הולך לשם איני נכשל בה אמרו לו אע"פ שאתה בוטח בעצמך אל תלך לשם שמא תכשל בה שהרי אמרו חכמים פ) שלא ירגיל אדם לעבור על פתח זונה שנאמר כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה (שם כ"ו) פא):

איזהו סייג שעשו חכמים לדבריהם שחכמים אומרים קריאת שמע של ערבית עד חצות רבן גמליאל אומר עד קרות הגבר. כיצד אדם בא ממלאכתו אל יאמר פב) אוכל קימעא ואשתה קימעא ואישן קימעא ואחר כך אקרא קריאת שמע נמצא ישן פג) כל הלילה ואינו קורא אלא פד) אדם בא ממלאכתו בערב ילך פה) לבית הכנסת או לבית המדרש אם רגיל לקרות קורא ואם רגיל לשנות שונה ואם לאו קורא ק"ש ומתפלל וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה פו). רב"ג פז) אומר פעמים שאדם קורא אותה שתי פעמים פח) בלילה אחת עד שלא יעלה עמוד השחר ואחת משיעלה עמוד השחר ונמצא יוצא בה פט) ידי חובתו של יום ושל לילה. עמדו חכמים והרבו ועשו סייג לדבריהם צ):

מנין שעשו חכמים סייג לדבריהם שאמרו חכמים לקרות ק"ש עד חצות רבן גמליאל אומר עד קריאת הגבר כג). אלא שלא יאמר אדם הואיל ואני מותר לקרות ק"ש כל הלילה אלך ואישן לי אימתי שארצה אני קורא ק"ש חטפתו שינה ולא קרא (כדי) [הרי] זה מתחייב בנפשו. מכאן אמרו חכמים עלה אדם למטה יקרא אם היה ת"ח יקרא את שמע בתחלה כד) ואם רצה לשנות ישנה (כל) [וכל] העובר על דברי חכמים הרי זה מתחייב בנפשו שנאמר חופר גומץ בו יפול [ופורץ גדר ישכנו נחש] (קהלת י׳ ח׳) כה): ד"א חופר גומץ בו יפול וגו׳ זו דינה בת לאה (שהיא) [שהיו] כו) אחיה ובית אביה יושבים ושונים (בית) [בבית] המדרש ויצאה לראות בבנות הארץ שנאמר ותצא דינה בת לאה (בראשית ל"ד א׳) מי הוא נחש שנשכה זה שכם בן חמור כז): ד"א חופר גומץ בו יפול וגו׳ זה המקלל שנאמר ויקב בן האשה הישראלית את השם וגו׳ (ויקרא כ"ד י"א) מי הוא הנחש שנשכו זה משה שנאמר וידבר משה אל בני ישראל וגו׳ (שם שם כ"ג) לסקילה ולדחיפה כח):

פרק ד

והעמידו תלמידים הרבה. בש"א אין שונין אלא לכשרים לבני אבות ולבני בני אבות בה"א לכל אדם. משלו (מלה"ד) [למה"ד] לאשה שהיא מושבת תרנגולת א) על הביצים מתוך הרבה היא (מוציא) [מוציאה] טעט ומתוך

פרק ג

[והעמידו תלמידים הרבה] שבית שמאי אומרים אל ישנה אדם אלא למי שהוא חכם ועניו ובן אבות ועשיר א) ובית הלל אומרים לכל אדם ישנה שהרבה ב) פושעים היו

הערות לנו"א

לדבריהם שנאמר כגבור יעיר קנאה ודאי יתר מגבור הוא מעיר אלא שנותן שיעור לדבריו ועי"ע בנחלת אבות במשנה זו. עב) הגהתי ע"פ הכ"י וכן לקמן ובספרים אפיקורסים. עג) ע"פ כי"ע ובספרים הולך לשם. עד) בכי"ע בם א"ל שמא. וכלומר אמרו לו לתשובה וכדלקמן. והתשובה חסרה שהמאמר קטוע ועי׳ בנו"ב. עה) בכי"ע מלת בי לי׳ ועי׳ ע"ז י"ז ע"א ושבת קט"ז ע"א והגר"א הגיה ע"פ הש"ס וא"צ. עו) מיני רשעים בכ"י וב"ם צ"ל מינים רשעים ובכי"ע אלו מיני רשעים הללו ועי׳ קה"ר פ"א והגר"א הגיה כאן וא"צ. עז) ר׳ אומר בכי"ע. עח) לשוק זה בכי"ע. עט) ואומר בכי"ע. פ) בה אמרו מלמד בכי"ע ובכי"א בה אמרו ועתומ"י. פא) ע׳ ע"ז שם והגר"א מחק לכל הך פיסקא דאמרו ועי׳ בנו"ב ואולי צ"ל הרי אמרו כתובים ללמד שלא וכו׳. פב) ואל יאמר בכי"ע וכאן עוד בספרים נ"א ע"פ התומ"י שלא יהא אדם בא מן השדה בערב ממלאכתו וילך לביתו ויאמר. פג) שמא נמצא ישן בכי"ע, פד) אלא האיך יעשה אדם וכו׳ בכי"ע. פה) ממלאכתו הולך לבהכ"נ בכי"ע. פו) אם רגיל וכו׳ אם לאו וכו׳ כל העובר על דברי תורה בכי"ע ובכי"א. והוגה בספרים ע"י הב"י והגרי"ב ועי׳ ברכות ד׳ ע"ב ומכילתא דפסחא פ"ו. פז) בכי"א רשב"ג ובנ"א עפ"י הגמרא רשב"י. פח) בכי"א שני פסוקים ובכי"ע שני פעמים. פט) יוצא ידי בכי"ע. צ) ע׳ ברכות ה׳ ע"ב ותוספתא שם פ"א ועי׳ ירושלמי שם דאתיא דר"ג כר"ש והסיום הזה דעמדו חכמים ל׳ שם ועי׳ הגהות הגר"א וא"נ. וע"ע ברכות שם ד׳ ואסברה לי הרב הגאון כמוהר"ר ישראל לוי ר"מ בק"ק ברעסלא שעיקרה של בריתא זו נישנית כאן משום דררא דסייג וכל העובר על דברי חכמים אבל סייגים שעשו חכמים קאי ועי׳ קושית הגמרא שם בברכות מ"ש בכל דיבתא דלא קתני כל העובר וכו׳.

פ"ג א) והעמידו תלמידים הרבה ליתא בכ"י ובספרים אבל רוב המפרשים הגיהו כן. ובכי"ע איתא עוד ועשיר ובישן. ב) אדם אלא שהרבה בכ"י.

הערות לנו"ב

כג) בנו"ש איתא עד שיעלה עמוד השחר ועי׳ יומא כ׳ ע"ב ובנו"ש איתא עוד ומה טעם אמרו עד חצות שלא יאמר וכו׳. כד) בנו"ש איתא אם ת"ח הוא יקרא ואח"כ אם רצה לשנות שונה. כה) ע׳ בנו"א ובהערות שם ונוסחא זאת היא משונה מהדוגמאות המובאות שם והיא מסופקת לי מאד. כו) הגהתי ע"פ הנו"ש. כז) ע׳ קהלת רבה פ"ח בפסוק זה. כח) עיין תו"כ סוף פרשה אמור.

פ"ד א) תרנגולים בכי"ה ועיין עוד בנו"ש.

בהם ג) בישראל ונתקרבו לתלמוד תורה ויצאו מהם צדיקים חסידים וכשרים ד):

רבי עקיבא אומר כל הנוטל פרוטה מן הצדקה בזמן שאינו צריך אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות: הוא היה אומר המכריך סמרטוטין על עיניו ועל שוקיו ואומר תנו לסומא למוכה שחין זה סוף שהוא אומר לאמתו ה): הוא היה אומר החובט פתו בקרקע והמפזר מעותיו בחמתו ו) אינו נפטר מן העולם עד שיצטרך לבריות ז): הוא היה אומר הקורע את בגדיו בחמתו והמשבר כליו בחמתו סוף שיעבוד עבודת אלילים שכך אומנתו של יצר הרע היום אומר לו קרע את בגדיך ולמחר אומר לו עבוד עבודה זרה [והולך ועובד ע"ז] ח): הוא היה אומר הנותן עיניו באשתו שתמות וירשנה או שתמות וישא את אחותה ט) וכל הנותן עיניו באחיו שימות וישא את אשתו סוף שקוברין אותו בחייהן עליו הכתוב אומר חופר גומץ בו יפול ופורץ גדר ישכנו נחש (קהלת י' ח') י):

מעשה באדם אחד שעבר על דברי רבי עקיבא יא) ופרע ראשה של אשה בשוק ובאתה לפני ר' עקיבא וחייבו ליתן לה ארבע מאות זוז. אמר לו רבי תן לי זמן. נתן לו זמן. כשיצא יב) א"ל חבירו אני אתן לך עצה שלא תתן לה אפילו שוה פרוטה *יב) א"ל תן לי. א"ל לך טול שמן בכאיסר **יב) ושבור את הצלוחית על פתחה של האשה. מה עשתה אותה אשה יצתה מתוך ביתה ופרעה [את] ראשה בשוק והיתה מטפחת ומנחת ידה על ראשה יג) והעמיד לה עדים ובא לפני רבי עקיבא אמר לו לבזויה זו אני אתן *יג) ארבע מאות זוז ומה על שמן כאיסר לא חסה על כבוד עצמה אלא שיצאת מתוך ביתה ופרעה את ראשה בשוק והיתה מטפחת ומנחת ידה על ראשה. אמר לו לא אמרת כלום שהחובל בעצמו אף על פי שאינו רשאי פטור ואחרים שחבלו בו חייבים. היא שחבלה בעצמה פטורה ואתה שחבלת בה צא ותן יד) לה ארבע מאות זוז:

רבי דוסתאי ברבי ינאי אומר אם בכרת *יד) וזרעת ברביעה ראשונה שוב ולך וזרע ברביעה שנייה טו) שמא ירד ברד לעולם וילכדו ראשונים ויתקיימו אחרונים כי אינך יודע איזה יכשר הזה או זה או שניהם נתקיימו בידך והם שניהם כאחת טובים שנאמר בבוקר זרע זרעך ולערב אל תנח ידך [וגו'] (קהלת י"א ו') טז). אם בכרת וזרעת ברביעה ראשונה ושניה שוב לך וזרע ברביעה שלישית שמא יבא שדפון לעולם

מעט אינה מוציאה כלום ב). רבי אליעזר אומר בבקר זרע את זרעך וגו' (קהלת י"א ו') (כשמועו) [כמשמעו] שאם (ביבמת) [בכרת] וזרעת שלא תשב ג) ותאמר דיי אלא זרע באחרונה שמא לא ירדו גשמים ויאבדו הראשונים או שמא יבא השדפון ויאבדו האחרונים או שמא אלו ואלו יוכשרו אינך יודע איזה יכשר הזה או זה. רבי עקיבא אומר אם העמדת תלמידים הרבה בנערותך שלא תשב לך ותאמר דיי אלא העמד בזקנותך והרבה תלמוד תורה כי אינך יודע. הוא היה אומר אם בא עני אצלך בשחרית ונתת לו איסר והלך לו ובא אחר

הערות לנו"א

ג) בהם ליתא בכי"א. ובכי"ע איתא שיקרבו במקום ונתקרבו. ד) עיין ברכות כ"ח ע"א סופרים פט"ז ה"י ולקמן פ"מ. ובספרים היה כתוב כאן סליק פירקא אבל כבר פתח הב"א פרק ג' בתחילת הפיסקא ועל פיו וע"פ נו"ב הגהתי גם אנכי. ה) בכי"ע המכריך סמרמוט וכו' וע' פאה פ"ח מ"ט ותוספתא פ"ג שם וכתובות ס"ח ע"א. ו) והמשבר כליו אינו וכו' בכי"ע. ז) הגר"א והב"י והכ"ר מוחקים פה מלת בחמתו וקמפרשי ליה משום ביזוי אוכלין או מבעט בטובה וא"נ. ח) המקרע בגדיו וכו' שיעבוד ע"ז וכו' עבוד ע"ז והולך ועובד ע"ז כי"ע וע"פ הוספתי ובספרים ליתא. וע' שבת ק"ה ע"ב ותוספתא דב"ק ה"ט וילקוט תהלים ר' תקע"ו ועפ"ז היה נראה להגיה עוד כאן והמפזר מעותיו בחמתו וצ"ע. ט) וא רישנה ואשא את אחותה בכי"ע. י) ע' תוספתא סוטה פ"ה ומכילתא מס' ויהי בשלח פ"ו. ובספרים סוף קוברין והגהתי ע"פ כי"ע. יא) ע' ב"ק פ"ח מ"ו ובגמרא שם צ' ע"ב ועפ"ז מוחק הגר"א המלות שעבר על דברי רבי עקיבא וע' במפרשים שנדחקו לפרש זה אבל באמת אופן סיפורי מעשיות הולך ומשתנה בכל דור ודור והגדה שלנו פה תלאה הכל בר"ע לפי שהוא היה מקנא לכבוד ישראל ואמר אפילו עניים שבהם רואים אותם באלו הם בני חורין ובו' ע"ש בגמרא. יב) בכי"ע א"ל יתן לי זמן. בספרים כיצד ובנ"א לאחר שיצא ואנכי הגהתי ע"פ כי"ע. *יב) מלת שוה ליתא בכי"ע. **יב) באיסר בכי"ע וכן לקמן. יג) מה עשתה אותה אשה בכי"ע ועפ"ז הגהתי ובס' עשתה האשה וכן ליתא למלת את בספרים והגהתי ג"כ ע"פ הכי"ע. ובכי"ע ומנחת את ידיה וכו' וע' תוי"ט במשנה בב"ק ובספרי הרי"ף ג"י הדרך תמים שם ומנחת על שערה *יג) אתן לה בכי"ע. יד) צא תן לה בכי"ע. *יד) כן הוא בכי"ע כאן וגם לקמן ובספרים ובכי"א בירות והגר"א גרים הרישת וע' ב"ר פס"א וקהלת רבה פי"א וילקוט שם ותנחומא פ' חיי שרה וע"פ הילקוט נראה לגרוס אחרת אבל נוסחת הכי"ע נראה ישרה יותר ור"ל שהקדים וכן הגהתי. טו) בכי"א אל תשוב לך ברביעה שניה וכן לקמן ועתומ"י ובכי"ע אל תשב לך וכו'. וכן גם לקמן ועתומ"י. טז) בב"ר שם ר"א אמר זרעת בבכיר זרע באפיל שאין אתה יודע איזה יכשר אם של אפיל אם של בכיר ואם שניהם כאחד טובים ע"כ והוא פירוש הפסוק בקהלת שם (י"א ו') כי אינך יודע וגו'. וכספרים או זה או שניהם נתקיימו בידך והם כאחת טובים (ואם שניהם כאחת רעים) ובכי"א גרים כאחד במקום כאחת ובכי"ע או זה ואם שניהם כאחד טובים אם

הערות לנו"ב

ב) ע' רבינו יונה למשנה זאת וז"ל בעין ששנינו בית שמאי אומרים אין מלמדים אלא לתלמיד הגון וצנוע וכשר וירא שמים שנאמר כל חשך טמון לצפוניו ובית הלל אומרים מלמדין לכל אדם מאה בשביל שיצאו מהם עשרה טובים ועשרה כדי שיצאו שנים ושנים לפי שאינכם יודעים איזה מהם יכשר זה או זה ואם שניהם כאחד טובים ע"כ. וע"ע מגן אבות ונהלת אבות למשנה זאת ונראה שיש להשלים האדר"נ ע"י פיסקא זו ואז יהיה ההמשך יותר מובן וע' נו"א ובהערות שם אות כ"ב ול'. ג) כמשמעו שאם ביכרת כן הוא בכי"ה ונראה (מהכי"ה שם נ"ז ע"ב) עוד דגרים שלא תכנע אבל הוא מסופק אצלי.

וישדפו ראשונות ויתקיימו אחרונות יז) כי אינך יודע איזה יכשר הזה או זה או שניהם כאחד טובים שנאמר בבקר זרע את זרעך וגו' (שם) : רבי ישמעאל אומר אם למדת תורה בילדותך אל תאמר איני לומד בזקנותי אלא למוד תורה כי אינך יודע איזה יכשר יח). אם למדת תורה בשעת העושר אל תשב לך בשעת העוני. אם למדת תורה בשעת שביעה אל תשב לך בשעת רעבה יט). אם למדת תורה בשעת הריוח אל תשב לך בשעת הדחק לפי שטוב לו לאדם דבר אחד בצער ממאה בריוח כ) שנאמר בבקר זרע את זרעך ולערב אל תנח ידך (שם) : רבי עקיבא אומר כא) [אם] למדת תורה בילדותך למוד תורה בזקנותך אל תאמר איני למד תורה בזקנותי כי אינך יודע איזה יכשר אם שניהם יתקיימו בידך או שניהם כאחת טובים שנאמר בבקר זרע את זרעך (שם) כב) : רבי מאיר אומר אם למדת כג) מרב אחד כד) אל תאמר דיי כה) אלא לך אצל הכם [אחר] כו) ולמוד תורה ואל תלך אצל הכל אלא למי שהוא קרוב לך מתחלה שנאמר שתה מים מבורך ונוזלים מתוך בארך (משלי ה' ט"ו) כז) : חובה הוא לאדם שישמש [ארבעה] תלמידי חכמים כגון רבי אליעזר ורבי יהושע ורבי עקיבא [ורבי טרפון] שנאמר אשרי אדם שומע לי לשקוד על דלתותי יום יום לשמור מזוזות פתחי (שם ח' ל"ד) אל תיקרי דלתותי אלא דלת דלתותי כח). כי אינך יודע אם שניהם יתקיימו בידך אם שניהם כאחד טובים שנאמר בבקר זרע את זרעך (שם) כט) : רבי יהושע *כט) אומר שא אשה בילדותך ושא אשה בזקנותך הוליד בנים בילדותך והוליד בנים בזקנותך אל תאמר איני נושא אשה אלא שא אשה והוליד בנים ובנות והרבה פריה ורביה בעולם כי אינך יודע אם שניהם יתקיימו בידך אם שניהם כאחד טובים שנאמר בבקר זרע את זרעך וגו' (שם). הוא היה אומר אם נתת פרוטה לעני שחרית ובא עני אחר ועמד לפניך ערבית תן לו כי אינך יודע אם שניהם יתקיימו בידך אם שניהם כאחד טובים שנאמר בבקר זרע את זרעך וגו' (שם) ל) :

מעשה בחסיד אחד שנתן דינר לעני אחד לא) בשני בצורת הקניטתו אשתו הלך ולן בבית הקברות לב) ושמע שתי רוחות שמספרות זו עם זו ואומרת הדא לחברתה חברתי בואי לג) ונשוט בעולם ונראה מה פורענות באה

במנחה אל תאמר כבר נתתי לראשון (לא) [אלא] ד) מוטב תתן לאחרון כי אינך יודע. רבי יהושע בן קרחה אומר אם נשאת אשה בנערותך והולידה לך ומתה שלא תשב לך ותאמר דיי אלא בזקנותך הרבה פריה ורביה כי אינך יודע ה) : הוא היה אומר הנותן עיניו באשתו שמא תמות ויירשנה או שמא תמות ויקח לו אשה אחרת סופה לקברו. וכן הנותנת עיניה בבעלה שמא ימות (ויירשנו) [ותירשנו] ו) ותקח לה איש אחר סופו לקוברה. היה גמול חסד ואמת ואעשה כפועל שלא יהו אומר עני הוא וסופו ליצרך לבריות ז). [הזורק מעותיו והטורף פתו בחמתו סופו להצטרך לבריות]. המשבר את כליו והקורע את בגדיו כאילו עובד ע"ז שהיום אומר לו

הערות לנו"א

שניהם נתקיימו בידך טובים ואם שניהם כאחד טובים ע"כ והשיבו״ש מבואר וע' מפרשים ואנכי הגהתי לפי המשמעות בהתומ"י לפי שהמושך הענינים לקמן מורה על זה וקרוב מאד שהמלות ואם שניהם כאחת רעים מקומם בפיסקא שאח"ז. יז) בספרים כאן שנאמר ומהקתי ע"פ הגר"א ובכ"י מתהלת פיסקא זאת אם בכרת וזרעת ברביעה שניה וכו'. יח) כך הוא גי' התומ"י אלא דגרים בר' יוסי ובכי"ע רבי ישמעאל אומר למוד תורה בזקנותך ואל תאמר איני למד אלא למוד תורה ובכי"א ואל תאמר איני למד תורה וכו'. יט) הגהתי ע"פ הכ"י ובספרים ת ש ו ב ובכי"ע בשעת רעב. כ) בריוח שנאמר כי אינך יודע אם שניהם כאחת טובים שנאמר וכו' בספרים והוגה ע"י התומ"י כבפנים ובכי"ע שנאמר הב' ליתא ומהריות שנתון שם לפני מלת בבוקר נראה כי הוא פתיחה לדברי ר"ע דלקמן ובעיקר הדברים ע' במקומות הנרמזות לעיל אות י"ד וע"ע שהש"ר פ"ה. כא) בכי"ע ר"ע אומר למוד תורה בזקנותך אל תאמר וכו'. כב) ע' לעיל אות י"ד וע"פ הדוגמאות הרמוזות שם יש לנקד כאן מלת למדת בהירק הלמ"ד מבנין פעל והיינו אם למד לתלמידים או להשלים כאן המאמר על פי הנוסחא ביבמות שם היו לו תלמידים בנערותו יהיו לו תלמידים בזקנותו וכו' ע"ש כי עכ"פ עיקרה של כל פיסקא זאת היא רק מפני העמדת תלמידים וכל השאר הוא רק אגב גררא וגררא דגררא ואם לא נפרש או נגיה כנ"ל אז יהיה העיקר הסר מן הספר. כג) למדת תורה בכי"ע. כד) ואמצתו בכי"ע ולא אדע לכוון. כה) די בכי"א. כו) כן הוא בכי"ע ובספרים ליתא למלת אחר. כז) ע' ע"ז י"ט ע"א וילקוט משלי רמז התקל"ז ולפי הילקוט היה נראה להגיה ואל תלך אצל הכל מתחלה אלא למי שהוא קרוב לך וע"ע לקמן פכ"ו. כח) ע' נו"ב פי"ה וע"פ הוספתי מלות ר' טרפון ואות ד ל י ת דריש ארבעה והמפרשים נדחקו מאד בזה. ובכ"י איתא ג' תלמידים כגון וכו' אלא דלת דלתי וכבר הוגה בספרים ת"ח ודלתותי. כט) זה הוא הסיום מדברי ר' מאיר דלעיל. *כט) ר' יהודה אומר בכי"ע. ל) ועמד לפניך ערבית תן לו ואם לאו פטרהו מיד כי אינך יודע אם שניהם בידך נתקיימו וכו' כן הוא בכי"ע ובל"ס הכל הוא ע"י טעות המעתיק בשיגרא דלישנא לקמן פ"ו. ובעיקר הדברים ע' בהדוגמאות הנרמזות לעיל אות י"ד ואגב דברי ר' יהושע אלו שנשנו אגב דברי ר"ע נשנו ג"כ הנך בבות דהנוטל פרוטה מן הצדקה ומהשחתת כלים ובדרך אגב דאגב הביא גם כן המעשה דעם האשה פה ובנו"ב הסדר ישר יותר. לא) הגהתי ע"פ הכי ע ובספרים דינר אחד לעני אחד. לב) הקברות בין שתי נפשות בכי"ע ובקצת ספרים הוגה כאן ע"י הש"ס בברכות י"ח ע"א הקברות [בער"ה] וא"צ ומספר חסידים סי' תנ"ב נראה שלפניו היתה הגירסא שמעשה זאת אירעה בליל הושענא רבא. לג) צאי בכי"א ובכי"ע נצא.

הערות לנו"ב

ד) הגהתי ע"פ הנו"ש. ה) ע' נו"א פ"ג אות י"ד ונוסחא שלנו פה חלוקה מכל אותם המקומות הרמוזים שם. ו) הגהתי ע"פ הנו"ש וע' נו"א ובתוספתא סוטה הרמוזה בהערות שם ונראה שמלת ותירשנו רק אגב שיטפא באה לכאן דהא האשה אינה יורשת הבעל. ז) בנו"ש הנוסחא היה גומל חסד ואמר אלך ואעשה כפועל שלא יאמרו עני שמא יצטרך לבריות ע"כ ואולי יש להגיה היה גומל חסד ואמר לו עשה עמי כפועל שלא יאמרו עני הוא סופו להצטרך לבריות

לעולם אמרה לה חברתי איני יכולה לצאת מפני שקבורה לד) אני במחצלת של קנים. אלא לכי את ומה שאת שומעת אמרי לי. הלכה ובאתה אצלה אמרה לה חברתה כלום שמעת מאחורי הפרגוד מה פורענות באה לעולם. אמרה לה שמעתי שכל לה) הזורע ברביעה ראשונה ברד מלקה אותו. הלך הוא וזרע ברביעה שניה. של כל העולם ברד לקה אותה ושלו לא לקה לו). לשנה אחרת הלך ולן בבית הקברות לז) ושמע שתי רוחות שמספרות זו את זו ואומרת אחת לח) לחברתה בואי ונשוט בעולם ונראה מה פורענות באה לעולם. אמרה לה חברתי [לא כך אמרתי לך] לט) איני יכולה לצאת מפני שאני קבורה מ) במחצלת של קנים אלא לכי את ומה שאת שומעת אמרי לי. הלכה ובאתה אצלה אמרה לה כלום שמעת מאחורי הפרגוד. [אמרה לה] מא) שמעתי שכל הזורע ברביעה שניה שדפון מלקה אותו. הלך וזרע ברביעה ראשונה. בא שדפון לעולם ־של כל העולם מב) נשדף ושלו לא נשדף מג). אמרה לו אשתו מפני מה פורענות שבא לעולם ,של כל העולם לקה ונשדף ושלך לא לקה ולא נשדף מד). ספר לה כל המעשה מה). לימים נפלה קטטה בין אשתו של אותו חסיד לבין אמה של [אותה] ריבה מו) אמרה לה לכי [ואראך] מז) בתך שהיא קבורה במחצלת של קנים. לשנה אחרת הלך ולן בבית הקברות מח) ושמע אותן שתי רוחות שמספרות זו את זו. אמרה לה חברתי בואי מט) ונשוט בעולם ונשמע מה אומרים אחורי הפרגוד. אמרה לה חברתי הניחי לי דברים שבינך לביני כבר נשמעו בין החיים נ) :

מעשה בחסיד אחד שהיה רגיל בצדקה פעם אחת הלך וישב בספינה נא) בא הרוח וטבע ספינתו בים. ראהו רבי עקיבא ובא לפני ב"ד נב) להעיד על אשתו להנשא. עד שלא הגיע עת לעמוד בא אותו האיש ועמד לפניו. א"ל את נג) הוא שטבעת בים א"ל הן. ומי העלך מן הים א"ל צדקה שעשיתי היא העליתני מן הים. א"ל מאין אתה יודע א"ל כשירדתי למעמקי מצולה ישמעתי קול רעש גדול מגלי הים שזו אומר לזו וזו אומר לזו רוצו ונעלה את האיש הזה מן הים שעשה צדקה כל ימיו נד). באותה שעה פתח ר' עקיבא ואמר ברוך אלהים אלהי ישראל שבחר בדברי תורה ובדברי חכמים שדברי תורה ודברי חכמים קיימין הם לעולם ולעולמי עולמים שנאמר שלח לחמך על פני המים כי ברוב הימים תמצאנו (קהלת י"א א) ועוד כתב נה) וצדקה תציל ממות (משלי י' ב') נו) :

מעשה בבנימין הצדיק שהיה ממונה על קופה של צדקה ובאתה אשה אחת לפניו אמרה לו רבי פרנסני. אמר לה "העבודה" שאין נז) בקופה של צדקה כלום. אמרה לו רבי אם אין אתה מפרנסני נמצאת הורג אלמנה ושבעה בנים נח). עמד ופרנסה משלו. לימים חלה בנימין הצדיק והיה מצטער על המטה. אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה רבונו של עולם אתה אמרת כל המקיים נפש אחת מישראל נט) כאלו קיים עולם מלא בנימין הצדיק שקיים אלמנה ושבעה ס) בנים על אחת כמה וכמה והוא מצטער בצער חולי זה סא) על המטה. מיד בקשו עליו רחמים וקרעו לו גזר דינו והוסיפו לו כ"ב שנה על שנותיו סב) :

יצרו שבר את כליך וקרע כסותך ולמחר הוא אומר לו לך ועבוד ע"ז והוא שומע לו ח) :

רבי יהודה אומר על ג' דברים העולם עומד על הקנאה ועל התאוה ועל הרחמים ט) ועוד בג' דברים נברא העולם בקול ובנעימה ובמראה י) :

הערות לנו"א

לד) שקבורה הייתי בכי"ע. לה) שמעתי שכל ליתא בכי"ע. לו) בכי"ע של כל העולם נלכד ושלו נמלט. לז) הקברות בין שתי נפשות בכי"ע. לח) מספרות זו עם זו ואומרת הדא לחברתה בכי"ע. לט) אמרה לה חברתי ליתא בכ"י והוגה בספרים ע"פ ברכות שם. מ) שקבורה אני בכי"ע. מא) ליתא בכ"י והוגה בספרים ע"פ ברכות שם. מב) של ליתא בכי"ע. מג) ושלו נמלט בכי"ע. מד) העולם כולו נלכד ושלך נמלט בכי"ע. מה) סח לה כל הדברים בכי"ע. מו) מלת אותה ליתא בכ"י והוגה ע"פ הש"ס שם. מז) ליתא בכי"א והוגה בספרים כנ"ל ובכי"ע אמרה לך בבתך וכו'. מח) בין שתי נפשות בכי"ע. מט) שמספרות זו עם זו ואומרת חדא לחברתה צאי ונשוט בכי"ע. נ) בעיקר הדברים ע' ברכות ובד"ס שם וילקוט קהלת פי"א ויש לדון משם קצת שמעשה זאת היתה סדורה לפניו אהרי דברי ר' דוסתאי וצ"ע. נא) וישב לו בכי"ע. נב) לפני ב"ד ליתא בכ"י ועתומ"י. נג) ולא את בכי"ע. נד) קול רעש גדול שמעתי שזה אומר לזה וכו' שנמצא בצדקה וכו' בכי"ע ועתומ"י. נה) ועוד כתיב וכו' ממות ליתא בכי"ע. נו) ע' יבמות קב"א ע"א וקה"ר פי"א ונראה שמעשה זאת הורכבה משתיהן שם וע"ע ילקוט קהלת שם שדבריו לקוחים מאת האדר"נ וע"ש על השינוים. נז) אין בכי"ע. נח) בחרתי בנוסחת הנ"א לפי שקרובה יותר לנוסחת הגמרא בב"ב י"א ע"א וגם שהמספר ז' יותר רגיל וע"ע בד"ס שם. ובספרים עוד הנני מתה וארבעה בני ובכ"י נמצאת הורג אלמנה וארבעה בניה. נט) נ"א מישראל מעלה עליו הכתוב ועתומ"י ובכ"י ליתא. ס) כנוסחת הנ"א ובספרים ובכ"י וארבעה בנים. סא) בכ"י חולי זה ליתא. סב) בב"ב שם ליתא להך סיום דבקשו עליו רחמים אבל בילקוט קהלת י' איתא ע"ש (הציון פסיקתא שם בטעות והכל הוא מהאדר"נ). וע"ע באלפא ביתא דבן סירא ה' ע"ב הוצאת הרמש"ש.

הערות לנו"ב

אבל לא מצאתי שום סמך לזה. ח) ע' לעיל אות ו' ובבא דהזורק וכו' הוספתי ע"פ הגו"ש. ט) לא מצאתי דוגמא לזה רק בספרו של דוקעס על הקירות בלשונות הרבנים עמוד מ"ט בשם מעשה תורה כ"י שמביא שלשה מדות טובות ברא הקב"ה בעולמו ואלו הן יצר הרע וקנאה ורחמים אם אין יצה"ר אין כל בריה מתעסק בפריה ורביה אם אין קנאה אין כל בריה מתעסק בנטיעה אם אין הרחמים אין העולם עומד ע"כ. וע"ע יומא ס"ט ע"ב וב"ר פ"ט ס"ז וקהלת רבה ב' בפ' וסבותי. י) ע' נו"א ספ"ד ובהערות שם ונראה דהנך תרי בבות מקומם אחרי דברי שמעון הצדיק דלקמן.

פרק ד

שמעון הצדיק היה משירי אנשי כנסת הגדולה הוא היה אומר על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים א):

על התורה כיצד הרי הוא אומר כי חסד חפצתי ולא זבח ודעת אלהים מעולות (הושע ו' ו') מכאן לעולה שהיא חביבה מזבחים ב) מפני שהעולה כולה כליל ג) לאישים שנאמר והקטיר הכהן את הכל המזבחה (ויקרא א' ט') ובמקום אחר הוא אומר ויקח שמואל טלה חלב אחד ויעלה עולה כליל לה' (שמואל א' ז' ט') ד). ותלמוד תורה ה) חביבה לפני המקום מעולות לפי שאם אדם למד תורה יודע דעתו של מקום שנאמר אז תבין יראת ה' ודעת אלקים תמצא (משלי ב' ה'). מכאן ו) לחכם שיושב ודורש בקהל שמעלה ז) עליו הכתוב כאלו הקריב חלב ודם לגבי מזבח:

שני תלמידי חכמים שיושבים ועוסקים בתורה ועברה לפניהם כלה או מטה של מת אם בידן כדי צרכן אל יבטלו ממשנתן ואם לאו יעמדו וישננו ויקלסו לכלה וילוו למת ח): מעשה ברבי יהודה בר אלעאי ט) שהיה יושב ושונה

פרק ה

שמעון הצדיק היה משיירי כנסת הגדולה הוא היה אומר על ג' דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים א): וכן את מוצא שלא גלו עשרת השבטים אלא בעון בטול תורה שנאמר לכן גלה עמי מבלי דעת וגו' לכן כאכול קש לשון אש וגו' (ישעי' ה' י"ג וכ"ד) ב). וכן את מוצא שלא (גלה) [גלו] שבט יהודה ובנימין אלא בעון בטול תורה שנאמר כה אמר ה' על שלשה פשעי (ישראל) [יהודה] ועל ארבעה לא אשיבנו (עמוס ב' ד') מפני מה על מאסם [את תורת ה'] (שם) וכן [הוא אומר] ושלחתי אש ביהודה (שם ה'). וכן את מוצא שלא חרבה ירושלים אלא בעון בטול תורה שנאמר מי נתן למשיסה יעקב וגו' (ישעי' מ"ב כ"ד) [ומפני מה] ולא (אבוא) [אבו] בדרכיו הלוך ולא שמעו בתורתו (שם) [לפיכך] וישפוך עליו חמה אפו (שם כ"ה). וכן את מוצא שלא גלת הארץ אלא בעון בטול תורה [שנאמר לכן שמעו הגוים ודעי עדה את אשר בם הנה אנכי וגו' ותורתי וימאסו בה] (ירמי' ו' י"ח וי"ט) ג). וכה"א מי האיש החכם ויבן זאת (שם ט' י"א) [וכתיב בתריה] ויאמר ה' על עזבם את תורתי (שם שם י"ב) ד):

ועל העבודה זו עבודת בית המקדש. וכן את מוצא כל זמן שהיתה עבודת בית המקדש קיים היתה ברכה בעולם והזול מרובה והדגן מרובה והיין מרובה ובני אדם אוכלים ושובעים והבהמה אוכלת ושובעת שנאמר ונתתי עשב בשדך לבהמתך (דברים י"א ט"ו) ה) משחרב בית המקדש נסתלקה ברכה מן העולם שנאמר השמרו לכם פן יפתה לבבכם וסרתם וגו' וחרה אף ה' בכם (שם י"א ט"ז וי"ז). וכה"א (ויקרא) [ואקרא] ו) חורב על הארץ ועל ההרים (חגי א' י"א). וכה"א מהיותם בא אל ערמת חטים עשרים והיתה עשרה [וגו'] (שם ב' ט"ו) ז) ואחד אינו אומר כן אלא והיתה עשרים: מפני מה היין לוקה יותר מן הדגן ח) מפני שהוא מין קללה ר' אומר ט) לא משום כן אלא שדורכים אותו בטומאה. [וכה"א זרעתם הרבה והבא מעט (שם) משבטל העומר. אכל ואין לשבעה (שם) משבטל לחם הפנים. שתו ואין לשכרה (שם) משבטלו הנסכים. לבש ואין לחום לו (שם) משבטלו] י) בגדי כהונה יא). והמשתכר משתכר אל צרור נקוב (שם) משבטלו שקלים. וכן הוא אומר כי תאנה לא תפרח (חבקוק ג' י"ז) משבטלו הבכורים. ואין יבול בגפנים (שם) משבטלו (נסיכים) [נסכים] נסכי יין יב). כחש מעשה זית (שם) משבטל שמן המאור ושמן המשחה. ושדמות לא עשה אכל (שם) משבטלו התנופות. גזר ממכלה צאן (שם) משבטלו התמידים והמוספים. ואין בקר ברפתים (שם) משבטלו

הערות לנו"א

פ"ד א) ע' אבות פ"א מ"ב. ב) מדאפקה עולה מכלל זבחים דרישא מכאן שהיא השובה (ב"י בשם המפרש) וטעם החשיבות הוא מפני שהיא כליל. וע' במדבר רבה פי"ב ס"ח. ג) כליל ליתא בכי"ע. ד) בכ"י במקום אחר ועתומ"י והוא רק ראיה שהיא כליל ובכי"ע ליתא ג"כ למלת אחד אחר טלה חלב לקמן. ה) תורה הא אם למד תורה יודע וכו' בכ"י ועתומ"י. ו) מכאן ליתא בכ"י ועתומ"י. ז) מעלה בכ"י וכלומר בזה שמלמד את הצבור הוא ככהן העומד ומשרת לא בעדו רק לכפר על ישראל (משמע ממהרי"ץ) ובכי"ע כאלו חלב ודם הקריב וכו'. ח) כן הוא הנוסחא בהגמרא שלפני ובכי"א ובקצת ספרים וישננו לכלה ויקלסו למת ובתומ"י עוד נ"א וישמחו לכלה ויקלסו למת וע' ירושלמי פסחים פ"ח ה"ז ובנ"ש אבל כל הנוסחאות מסופקות ואינן מישבין את הדעת ואולי יש להגיה ויעמדו ממשנתן וכו' וצ"ע וע' עוד לקמן אות ט"ז. ט) מעשה בר אלעאי ב' פעמים בכי"ע.

הערות לנו"ב

פ"ה א) ע' אבות פ"א מ"ב. ב) בכי"ר לכן גלה עמי אין כבוד וגו' ותקנתי כבפנים. ג) בכי"ר חסר ותקנתי ע"פ כי"ה אלא ששם כתוב ודעו עדה וגם הוספתי המלות ותורתי וימאסו בה. ד) ע' סנהדרין צ"ז ע"ב וירושלמי חגיגה פ"א ופתיחתא דאיכה רבתי קצת מעין זה. ה) דריש ולעבדו במקרא שקודם זה כמשמעו כלומר עבודת בית המקדש ע"י הקרבנות. וכן ועבדתם אלהים אחרים שיהיו מקריבים לע"ז. ו) הגהתי כפי לשון המקרא. ז) בל"ס חיסור לשון יש כאן וע' בנו"א פ"ד ובהערות שם. אות כ"א ונראה להגיה פה כזה היה לו לומר עשרים וחמשה כדרך שאמר בחטים אינו אומר כן וכו' לפי שהיין לוקה ביותר. ח) מן הדגן ליתא בכי"ה וע' יומא ע"ו ע"ב. ט) בכי"ה רבי מאיר וכפי הנראה סמיכות המקראות שם בחגי דריש דמדבר בטומאה והיין שאינו צריך להכשר עלול יותר לטומאה מהחטים. י) נוסחת כי"ר כזה וא' לשי"נ משבטלו נסכים לב' וא' לחי' לוי משבטלו הנסכים והחסרון והקטיעות נראים לעין. וע' בנו"ש וגם שם הנוסחא קטועה ומשובשת וע' דוגמאות לזה המאמר בתנחומא תצוה וילקוט נביאים תקס"ה וחגי בפ"ז וגם בפירש"י שם ואנכי הצגתי הנוסחא בפנים ע"פ כי"ה. יא) בגדי כהן גדול בכי"ה. יב) ונסכי יין בכי"ה ונראה שהוא ערבוב ב' נוסחאות.

לתלמידיו ועברה כלה ואחז בידו י) כדי צרכו והיה משנין יא) בה עד שעברה הכלה מלפניו: שוב מעשה ברבי יהודה בר אלעאי שהיה יושב ושונה לתלמידיו ועברה כלה לפניו. אמר [להם] יב) מהו זה. אמרו לו כלה שעברה. אמר להם בני עמדו והתעסקו בכלה שכן מצינו בהקב"ה שנתעסק בכלה שנאמר ויבן ה' אלהים את הצלע (בראשית ב' כ"ב) הוא נתעסק יג) בכלה אנו על אחת כמה וכמה. והיכן מצינו שהקב"ה נתעסק בכלה שנאמר ויבן ה' אלהים את הצלע (שם ב' כ"ב) שכן קורין בכרכי הים לקלעיתא *יג) בנאיתה. מכאן שתקנה הקב"ה לחוה וקשטה ככלה יד) והביאה אצל אדם טו) שנאמר ויביאה אל האדם (שם ב' כ"ב). פעם אחת נעשה הקב"ה שושבין לאדם מכאן ואילך אדם קונה שושבין לעצמו שנאמר עצם מעצמי ובשר מבשרי (שם ב' כ"ג). פעם אחת נטלה חוה מאדם מכאן ואילך מקדש אדם את בת חבירו טז):

על העבודה כיצד כל זמן שעבודת בית המקדש קיימת העולם מתברך על יושביו וגשמים יורדין בזמנן שנאמר לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש ונתתי עשב בשדך

זבחי שלמים יג). למחר כשיבנה בית המקדש מהו אומר ונבנתה (העיר) [עיר] על תילה [וגו'] ויצא מהם תודה וקול משחקים (ירמי' ל' י"ח וי"ט). ואני בה' אעלוזה [וגו'] אלהים ה' חילי וגו' (חבקוק ג' י"ט) יד):

פרק ו

וכשבא אספסיאנוס והקיף את א) ירושלם שרה כנגד חומת ירושלם (אמר) [ואמר] לאנשי ירושלם שברו ב) ממנו קשת אחת וחץ אחד ואלך מעליכם בשלום. אמר להם פעם ראשונה ופעם שנייה ולא קבלו ג). אמר להם ריב"ז גורמין אתם לעיר הזאת שתחרב ולבית הזה שישרף. אמרו לו כשם שיצאנו על השרים הראשונים והרגנום כך נצא על (אלו ונהרגם) [זה ונהרגנו כל דבר ודבר שהיה ריב"ז אומר להם] היו כותבים אותם ד) בשטרים וקושרים אותן בחצים וזורקים אותם ה) חוץ להומה (ואמר) [ואומרים] ריב"ז אוהבו של מלך. כיון שראה ריב"ז שלא רצו לשמוע לו אמר לתלמידיו חברים עמדו והוציאוני מכאן. נתנו אותו בארון של עץ נטל ר' אליעזר בראשו ור' יהושע (ר' יהודה) ברגליו. היו משמשין ו) והולכין עד שהגיעו לפתח של מדינה. כיון שהגיעו לפתח של מדינה אמרו להם עמדו ופתחו לנו כדי שנצא ונקברנו. אמרו [להם השוערים] לא נפתח ז) עד שנדקרנו בחרב ח) בתחלה. אמרו להם ט) גורמים אתם שתוציאו שם רע למדינתכם למחר יהו אומר אף לרבן יוחנן י) דקרו. ובסוף עמדו ופתחו להם. כיון שיצא ריב"ז חוץ מפתחה של ירושלים הלך ושאל בשלומו של (מלך) אספסיאנוס יא) כדרך (שואלין) [ששואלין] בשלומה של מלכות [א"ל אי רידומני אימפוטרין. א"ל את הוא בן זכאי א"ל הן] יב). א"ל הגיתני יג). א"ל אל תירא כתוב בידינו שאין הבית הזה חרב אלא ביד מלך שנאמר והלבנון באדיר יפול (ישעי' י' ל"ד). מסרו לשני פקידים. לאחר ג' ימים באו לו אגרות מרומי. א"ל מת (מרון רומי המלך) מלך [נירון] והמליכוך בני רומי יד). שלח וקרא לרבן יוחנן טו) א"ל שאל לך שאלה. א"ל ישואל אני ממך את יבנה ואלמוד בה תורה ואעשה בה ציצית טז) ואעשה בה שאר כל המצות. א"ל הרי היא נתונה לך במתנה יז):

הערות לנו"א

י) בידן (ועשו) כדי צרכן בכ"י ותיבת ועשו היא רק תלויה בין השיטות והעיקר הוא שיש להגיה ואחז בדין (של הדס) בידו וכו' וע' לקמן אות ט"ז. יא) משננין בכי"ע על הגליון. יב) הגהתי ע"פ כי"ע ובספרים ליתא. יג) מתעסק בכ"י *יג) והיכן מצינו שנתעסק בכלה וכו' שכן קורין בכרכי הים וכו' בכי"ע. ובספרים וכן בכ"י קורין לכלה והגהתי ע"פ הב"י והגר"א וע"ע לקמן אות ט"ז. יד) וקשטה וכללה בכ"י. טו) אל האדם בכי"ע. טז) ע' כתובות י"ז ע"א ומגילה ג' ע"ב וכ"ט ע"א וב"ר פ"ח וע"ע ברכות ס"א ובנ"ש וב"ר ריש פי"ח ובנ"ש ובירושלמי חגיגה פ"ג ה"ז. והנה כל אלה הדוגמאות וכל הגהות המפרשים פה אינם מספיקים להניח את הדעת בהבנת פיסקא זאת. והקטיעות והסירוס ניכר מתוכה. ומצאתי בס' מדרש הגדול כ"י ששנויה שם פיסקא זאת בפ' בראשית ואנכי מעתיקה פה וז"ל מעשה ברי' יהודה ב"ר אלעאי שהיה יושב ושונה לתלמידיו ועברה כלה לפניו אחז בידו שרביט של הדס והיה משענז (פי' מנופף) בו עד שעברה כלה מלפניו. שוב מעשה ברי' יהודה ב"ר אלעאי שהיה יושב ושונה לתלמידיו עברה כלה לפניהם אמר להם בני עמדו והתעסקו בכלה שהרי מצינו בהקב"ה שנתעסק בכלה והלא הדברים ק"ו ומה אם הקב"ה נתעסק בכלה אנו על אחת כמה וכמה. ומנין שקילע הקב"ה לחוה שנאמר ויבן ה' את הצלע שכן בכרכי הים קורין לקלעיתא בניתא מלמד שתיקנה הקב"ה לחוה וקישטה וכיללה והביאה אל האדם שנאמר ויביאה אל האדם פעם אחת נעשה הקב"ה שושבין לאדם מכאן ואילך אדם קונה שושבין לעצמו. ויאמר האדם זאת הפעם עצם מעצמי פעם אחת ניטלה חוה מן האדם מכאן ואילך אדם מקדש את בת חבירו ע"כ. והקורא ידון מעצמו מה שיש להגיה בנוסחתינו פה. ובענין ההמשך הנה

הערות לנו"ב

יג) שלמים וזבחים בכי"ה. יד) ע' במקומות הנרמזים לעיל אות י' וע"ע ב"ר פ' נ"ג ע"ש.

פ"ו א) על בכי"ה. ב) ע' נו"א שם ואולי צ"ל שגרו. ג) עליהם בכי"ה וכן בנו"ש. ד) בשטרים ליתא בכי"ה. ה) וקושרין אותם וזורקין אותן בחצין מחוץ להומה בכי"ה. ו) משתמשים בכי"ה. ז) לא נפתח ליתא בכי"ה. ח) בחרב ליתא בכי"ה. ט) השיבו להם ר' אליעזר ור' יהושע בכי"ה. י) את רבן (ומלת יוחנן ליתא) בכי"ה. יא) בשלומה של אספסיאנוס בכי"ה וע' בנו"ש. יב) כן הוא בכי"ה ובל"ס צ"ל מי דומיני והוא לשון רומי ור"ל אדוני המלך וע' ערוך השלם ערך אימפירטור ע"ש ובנו"ש יובי דומני מלכא וצ"ל ביבי דומיני והוא ג"כ לשון רומי ור"ל יחי אדוני המלך וע' באיכה רבתי ובמ"כ בשם בעל הערוך שם. יג) מלשון ויגה בני איש. יד) הגהתי ע"פ הנו"ש ובכי"ה מת מרון קיסר. טו) לרבן ליתא בכי"ה. טז) בנו"ש ליתא ואולי היא שיגרא דלישנא מתפילה תפילין וציצית וע' בנו"א פ"ד. יז) בעיקר הדברים ע' במקומות הנרמזים בנו"א פ"ד אות ע"ד ונוסחא זו נוטה יותר להאיכה רבתי מנו"א.

לבהמתך (דברים י"א י"ג) יז). ובזמן שאין עבודת בית המקדש קיימת אין העולם מתברך על יושביו ואין הגשמים יורדין בזמנן שנאמר השמרו לכם פן יפתה לבבכם וגו' ועצר את השמים ולא יהיה מטר (שם ט"ז) יח) וכן הוא אומר שימו נא לבבכם מן היום הזה ומעלה מטרם שום אבן על אבן בהיכל ה' מהיותם בא יט) אל ערמת עשרים והיתה עשרה בא כ) אל היקב לחשף חמשים פורה והיתה עשרים (חגי ב' ט"ו וט"ז). מפני מה לא נאמר ביקב עשרים והיו עשרה כשם שנאמר בחטים עשרים לפי שיקב סימן טוב יותר מחטים ללמדך שכל זמן שהיין לוקה סימן רע לכל השנה כולה כא). אמרו ישראל לפני הקב"ה רבונו של עולם מפני מה אתה עשית לנו כך כב). השיבן רוח הקודש פנה אל הרבה והנה למעט [וגו'] יען ביתי אשר הוא חרב ואתם רצים איש לביתו (שם א' ט') כג) ואם אתם תעסקו בעבודת בית המקדש אני אברך אתכם כבתחלה כד) שנאמר כה) שימו נא לבבכם [וגו'] מיום כ"ד לתשיעי למן היום אשר יוסד היכל ה' [וגו'] העוד הזרע במגורה ועד כו) הגפן והתאינה והרמון ועץ הזית לא נשא מן היום הזה אברך (שם ב' י"ח וי"ט) הא למדת שאין כז) עבודה שהיא חביבה לפני הקב"ה יותר מעבודת בית המקדש:

פרק ז

וכשבא אספסיאנוס והקיף את ירושלם שרה כנגד מזרחה של ירושלים עמדו כל הסיקרין א) ושרפו כל האוצרות שהיו בירושלים. חשבו שלא להשאיר מחיה. והיו אנשי ירושלם שולקין תבן ושותין את מימיו ויוצאים ועושים מלחמה עמהם והורגים בהם. כיון שראה אספסיאנוס צואתן של אנשי ירושלים שלא היה בהן מין דגן ב) קרא לכל חיילותיו אמר להן בואו וראו בני אדם רעבים וצמאים יוצאים ועושים מלחמה עמכם והורגים בכם אילו היו אוכלים ושותים על אחת כמה וכמה ג). הביאו לו (נצרים) [נסרים] של עץ עשאן כמסובך ד) וכמין קלעים ה) עשאן שתי פגושות ו) היו ז) מזרקין בהן לחומה עד שנפרצה ח) [עשה] קשת ישל זיר נתן בתוכה ראש חזיר היו ט) מפקעין כמכליב י) ויורדים עד שעלה יא) על (הביברים) [האיברים] שעל גבי המזבח וטמאתו. חרבו את כל ירושלים עד שהגיעו להיכל. כיון שהגיעו להיכל אמרו זה לזה מי יכנס להיכל תחלה. ושם היה אדם רשע טיטוס בן אשתו יב) של אספסיאנוס יג) (עז פנים) [העז פניו] ונכנס לקיים עליו העז איש רשע בפניו (משלי כ"א כ"ט) ולא עוד אלא שנטל את יד) הסייף וגדר טו) את הפרוכת לקיים עליו [מה] שנאמר ירוץ אליו בצואר בעבי גבי מגיניו (איוב ט"ו כ"ו) טז) ולא עוד אלא שמשך את הזונה והכניסה לבית קדש הקדשים והתחיל מחרף ומגדף ומנאץ ומרקק כלפי מעלה ואומר זה הוא שאמרתם שהרג את סיסרא ואת סנחריב הרי אני בביתו וברשותו אם יש בו כח יצא ויעמוד כנגדי לקיים (עליו) [מה שנאמר ואמר] אי אלהימו צור חסיו בו אשר חלב זבחימו יאכלו (דברים ל"ב ל"ז) יז). אבא חנן אומר ה'אלהי צבאות מי כמוך חסין יה (תהלים פ"ט ט') חסין אתה שאתה שומע חירופו וגידופו וניאוצו של רשע הזה ושותק למחר כשתמלא הסאה שלו תביא עליו יח) את הפורענות לקיים מה שנאמר במלאת ספקו יצר לו (איוב כ' כ"ב) יט). עשה כמין כ) גדנפא ופרק בה את המנורות ולקט את כלי בית המקדש כא) ומלא ג' ספינות אנשים ונשים וטף כב) לילך ולהשתבח במדינת הים שנאמר ראיתי רשעים קבורים ובאו וממקום קדוש יהלכון וגו' (קהלת ח' י') כג) עלה לו לספינה עמד הנחשול [לטובעו] בים כד). עמד לו על גבי (ספינה) [הספינה] התחיל מגדף ומחרף כה) ומנאץ ומרקק [כלפי מעלה] אמר כשהייתי בביתו וברשותו לא היה בו כח לבוא ולעמוד כנגדי ועכשיו כאן קדמני דומה שאין (כח) [כחו] של אלוה של

הערות לנו"א

כבר העיר המהרי"ץ שמקומה בבבא דג"ח וכן מוכח להדיא בנו"ב פ"ח ע"ש. יז) ונתתי עשב בשדך לבהמתך ליתא בכי"א. יח) ע' ספרי דברים פ"י מ"א בפסוק ולעבדו וב"ר פ' ס"ג סי"ג. יט) פן יפתה לבבכם בהיותם בא והשאר הסר בכ"י ועתומ"י. כ) ובא בכ"י. כא) בכי"ע לפי שהיקב סימן רע יותר מן החטים ללמדך שכל זמן שהיין לוקה סימן רע לעולם ובכי"א סימן יותר וכו'. ונוסחא זו קרובה יותר לאותה שהביא רש"י בפירושו להגי שם ובאמת כל הנוסחאות מגומגמות ויש לתקן אותם ע"פ הירושלמי דסוטה פ"ט הט"ו כזה והיתה עשרים וחמשה אין כתיב כאן אלא והיתה עשרים וע"ע בנו"ב פ"ה. כב) את עשית לנו כל כך בכ"י ועתומ"י. כג) רוח הקודש יען ביתי בכ"י ועתומ"י. כד) כתחילה בכ"י, כה) שנאמר העוד זרע בכ"י והשאר חסר ועתומ"י. כו) ועד ליתא בכי"ע ובקצת ספרים ועוד ועתומ"י. כז) שאין לך בכי"א ובכי"ע אין

הערות לנו"ב

פ"ז א) עמדו הסיקין בכי"ה. ב) שאין בהם וכו' בכי"ה. ג) ע' איכה רבתי פ"א ואדר"נ נו"א פ"ו. ד) בכי"ה כמסיבך. וע' בר"ה פ"ג מ"ג ונראה שהוא מין מכונה לקלע בה. ה) כמין קלעים ליתא בכי"ה. ובנו"ש במין כלונסות ואולי הוא מהוספה על הגליון כעין פירוש למסובך. ו) בנו"ש ועשאן כמין שתי פגושות וע' בערוך ערך פגז וערך פגש א' ופתרונו שם מכונה להרס ע"י החומה וצ"ע. ז) והיו בכי"ה. ח) שנפלה בכי"ה. ט) והיה בכי"ה. י) בכי"ה במכלי ובנו"ש במרבי והעיקר כמכליב ופירושו הוא שהיו האיברים נפוזרים ומפסגין ע"ג המזבח וע' ערוך ערך כלב א'. יא) שעלתה וישבה בכי"ה. יב) אחותו בכי"ה וע' ספרי דברים פי' שכ"ח. יג) אספסיינוס שם רשעים ירקב בכי"ה וכן הוא בנו"ש. יד) את ליתא בכי"ה. טו) בכי"ה וגירר. טז) עיקר הדרשה הוא ממקרא שקודם זה כי נטה אל אל ידו ואל שדי יתגבר. יז) ע' ספרי שם וע"ע ב"ר פ"י ויקרא רבה פ"כ וכ"ב במדבר רבה פי"ח קהלת רבה פ"ה תנחומא פ' חוקת פדר"א פמ"ט וגטין נ"ו ע"ב. יח) הביא את בכי"ה. יט) ע' סוטה ט' ע"א ובנ"ש במדבר רבה פי"ד ומדרש תהלים י' וע' בגטין שם דרשת ר' הנין וליתא שם להך סיומא וע"ע בנו"ש. כ) כמין ליתא בכי"ה. כא) כל כלי בכי"ה. כב) אנשים וטף בכי"ה. כג) עיקר הדרשה הוא מסיפא דקרא וישתכחו בעיר אל תקרי וישתכחו אלא וישתבחו וכבגטין שם. כד) הגהתי ע"פ נו"ש ושאר דוגמאות, כה) מחרף

על גמילות חסדים כיצד הרי הוא אומר כי חסד חפצתי ולא זבח (הושע ו׳ ו׳) העולם מתחלה כח) לא נברא אלא בחסד שנאמר כי אמרתי עולם חסד יבנה שמים תכין אמונתך בהם (תהלים פ״ט ג׳) כט). פעם אחת היה רבן יוחנן בן זכאי יוצא מירושלים והיה ר׳ יהושע הולך אחריו וראה ל) בית המקדש חרב אמר ר׳ יהושע אוי לנו על זה שהוא חרב לא) מקום שמכפרים לב) בו עונותיהם של ישראל. א״ל בני אל ירע לך יש לנו לג) כפרה אחת שהיא כמותה ואיזה זה גמילות חסדים לד) שנאמר כי חסד חפצתי ולא זבח (הושע ו׳ ו׳). שכן מצינו בדניאל איש חמודות שהיה מתעסק בגמילות חסדים. ומה הן לה) גמילות חסדים שהיה דניאל מתעסק בהם אם תאמר עולות וזבחים מקריב לו) בבבל והלא כבר נאמר השמר לך פן תעלה עולותיך בכל מקום אשר תראה כי אם במקום אשר יבחר ה׳ באחד שבטיך שם תעלה עולותיך (דברים י״ב י״ג י״ד) אלא מה הן גמילות חסדים שהיה מתעסק בהן היה מתקן את הכלה ומשמחה לז) ומלווה את המת ונותן פרוטה לעני ומתפלל שלשה פעמים בכל יום ותפלתו מתקבלת לח) ברצון שנאמר ודניאל כדי ידע די רשים כתבא על לביתה וכוין פתיחן ליה בעליתה נגד ירושלים וזימנין תלתא ביומא הוא לט) ברך על ברכוהי ומצלא ומודא קדם אלהה כל קבל די הוא עבד מן קדמת דנא (דניאל ו׳ י״א) מ) :

יהודים כו) אלא במים. דור המבול לא פרע מהן אלא במים כז) כשם שעשה לפרעה כך הוא מבקש לעשות לי. רמז המקום כח) לים ועמד מזעפו כט) א״ל הקב״ה רשע ליחה סרוחה עפר רמה ותולעה וכי עמך אני עושה מלחמה והלא אין לי בכל הבריות אשר בראתי בעולמי שפל יותר מן היתוש הזה (ובא) [והוא] עושה עמך מלחמה. ירד לו מספינה לרומי ויצאו בני רומי לקראתו התחילו מקלסין אותו ואומר׳ לו נקיטא בדור ל). וכשנכנס נכנס לבית המרחץ וכשיצא הושיטו לו דיפלי פיטורין לא) וכשהוא שותה נכנס יתוש אחד לחוטמו והיה לב) אוכל בפניו עד שהגיע לתוך מוחו. אמרו לרופאים ופצעו את מוחו ומצאו יתוש אחד כגוזל (בר יונה) [בן יומו] משקל תרין ליטרין לג) :

אמר רבי אליעזר (כד) אנא הוינא ברומי (והמית) [וחמינא] תרתין ליטרא מן הכא ויתושא מן הכא ונתנו אותו בקערה כל מה דהוה שהה לד) הוות נפשיה (ועדא) [זעירא] פרח יתושא פרחיה נפשיה לה) לקיים עליו מה שנאמר תמותת רשע רעה (תהלים ל״ד כ״ב) :

היה רבן יוחנן יושב ומצפה כנגד חומת ירושלים לדעת מה יעשה בה כדרך שנאמר בעלי (ועלי) [והנה עלי] יושב על הכסא יד דרך מצפה (שמואל א׳ ד׳ י״ג). כיון שראה ריב״ז שחרב ביהמ״ק ונשרף ההיכל עמר וקרע את בגדיו וחלץ את תפליו והיה יושב ובוכה ותלמידיו עמו. וי״א אף לו) אברהם יצחק ויעקב היו עמהם שנאמר הילל בראש (זכרי׳ י״א ב׳) זה אברהם שקיים את המצות לז) (מראשו) [בראש]. כי נפל ארז (שם) זה צדקיהו מלך יהודה. אשר אדירים שודדו (שם) אלו אברהם יצחק ויעקב. הילילו אלוני הבשן (שם) אלו חורי יהודה ובנימין. כי ירד יער הבציר (שם) זה עם ירושלים לח) : דבר אחר הילל בראש זה אברהם שקיים את התורה מראש. כי נפל ארז זה כהן. אשר אדירים שודדו אלו אברהם יצחק ויעקב. הילילו אלוני הבשן אלו גדולי יהודה ובנימין. כי ירד יער הבציר זו גלות ירושלים לט) :

רבי חנניה סגן הכהנים אומר קודם למ׳ שנה עד שלא חרב בית המקדש ונשרף ההיכל היו אנשי ירושלים נועלין את הדלתות והיו משכימין מ) (ומוציאי) [ומוצאין] אותן פתוחים שנאמר פתח לבנון דלתיך (זכרי׳ י״א א׳). כיון שראו בני כהנים גדולים שחרב בית המקדש ונשרף ההיכל נטלו את המפתחות ועלו לראש ההיכל וזורקים כלפי מעלה ואומרים הא לך המפתחות שנתת לנו שלא [היינו] אפטרופין

הערות לנו״א

לך אהבה שהיא חביבה וכו׳. כה) מתהילה ליתא בכי״ע. כט) שנאמר אמרתי עולם בכי״ע ובכי״א אני אמרתי וגו׳! ל) את בית בכי״ע. לא) אר״י אוי לנו על זה שהוא חרב ליתא בכ״י והוגה בספרים וע׳ ילקוט הושע ר׳ תקכ״ב וחי׳ שם הציון ואולי לקוח הוא מהאדר״נ. לב) שמתכפרין בכי״ע. לג) יש לך בכי״א. לד) כפרה אחרת ואיזו זו ג״ח בכי״ע. לה) ובמה הם בכי״ע. לו) היה מקריב בכי״א. לז) ומשמחה ליתא בכ״י. לח) מקובלת בכי״א. לט) הוי בכי״א ובכי״ע הוה ולקמן די הוה בכי״ע ובכי״א דהוה. מ) ע׳ ירושלמי ברכות ר״פ תפלת השחר וספרי דברים פי׳ מ״א בפ׳ ולעבדו ופדר״א פי״ו ומשם מוכח דמדניאל לא מדריש רק תפלה וע׳ מפרשים אבל היותר קרוב הוא שגם פה היתה כל פיסקא זו לעיל גבי בבא דעבודה ונשתרבבה משם ע״י שגגת איזה מעתיק לבבא דג״ח והבאים אחריו הוסיפו מה שהוסיפו בכדי להסכימה עם

הערות לנו״ב

ומגדף בכי״ה. כו) של אומה זו בכי״ה. כז) הקטיעות ניכרת ויש להשלים בא פרעה וטבעו במים וע׳ בדוגמאות. כח) רמז הקב״ה יתברך ויתעלה בכי״ה. כט) לקיים עליו מה שנאמר ויעמוד הים מזעפו בכי״ה. ל) נקיטה בדוה בכי״ה ובל״ס צ״ל כמו ברבה ויקרא וקהלת נקיטא ברברי כלומר מנצח את הברברים וע״ע במתנות כהונה ברבה ויקרא שם. לא) בכי״ה הוא כתוב במלה אחת. ובקהלת רבה פילי פוטירין וע׳ בערוך רמ״ל ערך פטריון ובערוך השלם ערך דפלון ויהיה או כוסות כפולים כלומר שני כוסות או כוס יין עתיק לימים. לב) היה אוכל בפניו ונכנס עד בכי״ה. לג) בנו״ש ש נ י ליטרין. לד) אולי יש להגיה שני או שאני וע׳ בב״ר וקהלת רבה שם ובנו״ש שייה וע׳ בערוך ערך שה ג׳ ופירושו נימוק והולך. והדברים שהביא בעל המ״כ שם בשם הערוך לא מצאתי בספרים שלפנינו. לה) פרק יתושא פרק נפשיה בכי״ה. לו) ואף אברהם בכי״ה ומלת וי״א ליתא וע׳ בנו״ש. לז) את המצות ואת התורה בכי״ה. לח) ע׳ בהדוגמאות הנרמזות באות מ׳ ופ״ט ונו״א פ״ד. ודוגריא מסכמת מכל וכל עם נוסחא שלנו פה לא מצאתי, לט) נראה ששתי נוסחאות באו לכאן. מ) את הדלתות

וכשבא אספסיינוס מא) להחריב את ירושלים אמר להם שוטים מב) מפני מה אתם מבקשים להחריב את העיר הזאת מג) ואתם מבקשים לשרוף את בית המקדש וכי מה אני מבקש מכם אלא שתשגרו לי מד) קשת אחת או חץ אחת ואלך לי מכם. אמרו לו כשם שיצאנו על שנים ראשונים שהם לפניך מה) והרגנום כך נצא לפניך ונהרגך. כיון ששמע רבן יוחנן בן זכאי שלח מו) וקרא לאנשי ירושלים ואמר להם בני מפני מה אתם מחריבין את העיר הזאת ואתם מבקשים לשרוף את בית המקדש וכי מהו מבקש מכם הא אינו מבקש מכם אלא קשת אחת או חץ אחת וילך לו מכם מז). אמרו לו כשם שיצאנו על שנים שלפניו מח) והרגנום כך נצא עליו ונהרגהו מט). היו לאספסיינוס נ) אנשים שרויין כנגד חומותיה של ירושלים וכל דבר ודבר שהיו שומעין היו כותבין על החצי וזורקין חוץ לחומה לומר שרבן יוחנן בן זכאי

נאמנים מא) לאכול מגנזיו של מלך והיו אוחזים זה בזה ונמשכין לתוך האור ונשרפים מב):

פרק ח

על גמילות חסדים מהו אומר כי חסד חפצתי ולא זבח [ודעת אלהים מעולות] (הושע ו' ו') א) הקיש הקל לקל והחמור לחמור ונמצאו לדברי תורה חמורים מעולות חמורות וגמילות חסדים שהיא קלה מזבחים קלים. וכן הוא אומר החפץ לה' בעולות וזבחים [וגו'] (שמואל א' ט"ו כ"ב). רבי שמעון אומר חביבים עלי דברי תורה יותר מעולות וזבחים ב): ומנין שגמילות חסדים מלאה הארץ שנאמר חסד ג) ה' מלאה הארץ (תהלים ל"ג ה') ומנין (שהוא) [שהיא] מן הארץ עד הרקיע שנאמר כי גדול (מעל) [עד] שמים חסדך (שם נ"ז י"א) מנין (שהוא) [שהיא] למעלה מן הרקיע שנאמר כי גדול מעל שמים חסדך (שם ק"ח ה') ומנין שמסוף העולם ועד סופו שנאמר והסד ה' מעולם ועד עולם על יראיו (שם ק"ג י"ז) ד):

מעשה ברבן יוחנן בן זכאי שהיה מהלך בדרך ורץ אחריו ר' יהושע ה) (ואמר) [אמר] לו אוי לנו שאבד בית חיינו מקום שהיה מכפר [על] עונותינו ו). א"ל אל תירא יש לנו כפרה אחרת תחתיה ז). א"ל מה הוא. [א"ל] כי חסד חפצתי ולא זבח (הושע ו' ו') ח):

תלמידי חכמים שהיו יושבים ושונים ועבר המת לפניהם או הכלה ט) אם יש עמהם כדי צרכם אל יפסיקו משנתם ואם לאו יפסיקו משנתם: מעשה בתלמידיו של ר' יהודה (הנשיא) [בר אלעאי] שהיו י) יושבים ושונים ועברה (הכלה) [כלה] לפניהם. אמר להם ר' יהודה חבירינו עמדו והתעסקו עם הכלה שכן מצינו שנתעסק הקב"ה עם הכלה מראש שנאמר ויבן ה' אלהים את הצלע (בראשית ב' כ"ב). [ר' שמעון בן מנסיא אומר הרי הוא אומר ויבן ה' אלהים את הצלע] (שם) מלמד שקלעה וקשטה [ונתנה לו]. ויש במקומות שקורין (לכלה) [לגדליתא] בנייתא יא):

וכן הוא אומר אחור וקדם צרתני [וגו'] (תהלים קל"ט ה') מלמד כשברא הקב"ה את אדם הראשון היה מוטל גולם מסוף העולם ועד סופו שנאמר גלמי ראו עיניך (שם שם) יכול שלא ראיתם עד שתשימנו גולם שנאמר ועל ספרך כולם יכתבו (שם) איזה (ספר) [ספרך] זה ספרו [ישל] אדם הראשון שנאמר זה ספר תולדות אדם (בראשית ה' א') יב): [דבר אחר אחור וקדם צרתני. מלמד כשברא המקום אדם הראשון היה מוטל גולם מסוף העולם ועד סופו שנאמר כי שאל נא לימים ראשונים (דברים ד' ל"ב) יג) יכול קודם בריתו של

הערות לנו"א

הבבא שהוצגה בה בטעות. מא) אספסיינוס קיסר בכי"ע. מב) שוטים ריקים בכי"ע. מג) את הבית ואת העיר בכי"ע, מד) תשגרו בכי"ע ועתומ"י. מה) שנים שבפניך בכי"ע. מו) הלך וקרא להם לאנשי בכי"ע. מז) לשרוף בית המקדש באש וכי מהו וכו' אלא שתשגרו לו קשת וכו' וילך לו משם בכי"ע. מח) אמרו כשם וכו' שנים שבפניו בכי"ע. מט) ונהרגנו בכי"א. נ) היו קוטלין לאספסינוס שרוין נגד הומותיה בכ"י

הערות לנו"ב

מבערב ומשכימין בכי"ה וע' יומא ל"ט ע"ב ובירושלמי שם פ"ו, מא) שמסרת לנו וכו' שלא הייגו אפטרופסים נאמנים וכו' בכי"ה. מב) ע' בנו"א ובהערות שם אות ע"ט.

פ"ח א) ע' נו"א ריש פ"ד ובהערות שם. ב) שמעון אומר בכי"ה וע' פדר"א פמ"ט וגם שם ניכר איזה קטיעות. ג) הסדך בכי"ה. ד) בכי"ה בכל המקומות וכנין וע' סוכה מ"ט ע"ב וירושלמי פ"ק דפיאה מעין זה. ובפסחים נ' ע"ב דרשות כאלה לגבי תורה לשמה. ה) מהלך ורץ אחריו של ר' יהושע בכי"ה. ו) הגהתי ע"פ הנו"ש ושם עוד שחרב בית וכו' ובכי"ה ואמר לו שאבדנו בית וכו'. ז) שהיא תחתיה בכי"ה. ח) ולא זבח ועוד שבשביל חסד העולם מתקיים שנאמר אמרתי עולם הסד יבנה בכי"ה וע' בנו"א ובהערות שם. ט) ועברה מת או כלה לפניהם בכי"ה, י) בנו"ש ר' יהודה. יא) הגהתי מסברא ובכי"ה קורין לגולדיתא ובנו"ש לגדלת וע"ע בנו"א ובהערות שם אות ט"ז. יב) בכי"ה יכול שלא ראיתינו עד שתשיתנו וכו' ובנו"ש שלא ראיתני עד שיצרתני וע' סדר עולם רבה פ"ל ושמות רבה פ"מ ותנחומא פ' כי תשא ובפסיקתא רבתי קט"ו ע"א ואדר"נ נו"א פל"א ומדרש תהלים קל"ט. ויוצא לנו מכל הנך דוגמאות שהראה לו הקב"ה לאדה"ר דור דור ודורשיו וכו' עד שהוא גולם עוד. ולפ"ז נפרש יכול שלא ראיתם כלומר לדור דור ודורשיו וכו' בעוד שאדה"ר גולם (ואולי זה הוא ג"כ הכונה של יכול בעתו בסדר עולם שם) [ת"ל] ועל ספרך כולם יכתבו וגו' כלומר שהן כתובין כבר וכבב"ר שם וכדמפרש לה במ"ע אות ד' בפסיקתא רבתי שם. יג) כן הוא בכי"ה ובכי"ר ליתא לכל דבר אחר זה וע' חגיגה י"א ע"א אמר ר' יהודה אמר רב אדם הראשון מסוף העולם ועד סופו היה שנאמר למן היום אשר ברא אלהים אדם על הארץ למקצה השמים ועד קצה השמים וע"ע ב"ר פ"ח ר' תנחומא בשם ר' בנייה ור' ברכיה בשם ר"א בשעה שברא הקב"ה את אדה"ר גולם בראו וכו' הה"ד גלמי ראו עינך ר' יהושע בר נחמיה ור' יהודה בר סימון בשם ר"א אומר מלא כל העולם בראו מן המזרח למערב שנאמר אחור וקדם צרתני מצפון לדרום מנין שנאמר ולמקצה השמים ועד קצה השמים וע"ע מדרש תהלים שם.

מאוהבי קיסר הוא נא). וכיון שאמר להם נב) רבן יוחנן בן זכאי יום אחד ושנים ושלשה ולא קבלו ממנו שלח וקרא נג) לתלמידיו לרבי אליעזר ורבי יהושע אמר להם בני עמדו והוציאוני מכאן עשו לי ארון ואישן בתוכו נד). רבי אליעזר אחז בראשו רבי יהושע אחז ברגליו והיו מוליכין אותו עד נה) שקיעת החמה עד שהגיעו אצל שערי ירושלים. אמרו להם השוערים מי הוא זה. אמרו להן מת הוא נו) וכי אין אתם יודעין שאין מלינים את המת בירושלים נז). אמרו להן אם מת הוא הוציאוהו. והוציאוהו והיו מוליכין אותו (עד שקיעת החמה) נח) עד שהגיעו אצל אספסיינוס. פתחו הארון נט) ועמד לפניו. אמר לו אתה הוא רבן ס) יוחנן בן זכאי שאל מה אתן לך. אמר לו איני מבקש ממך אלא יבנה שאלך סא) ואשנה בה לתלמידי ואקבע בה תפלה סב) ואעשה בה כל מצות סג). אמר לו לך וכל מה שאתה רוצה לעשות עשה. אמר לו רצונך שאומר סד) לפניך דבר אחד. אמר לו אמור. אמר לו הרי את עומד במלכות. [א"ל] מנין סה) אתה יודע. אמר לו כך מסור לנו שאין סו) בית המקדש נמסר ביד הדיוט אלא ביד מלך סז) שנאמר ונקף סבכי היער בברזל והלבנון באדיר יפול (ישעי' י' ל"ד). אמרו לא היה יום אחד שנים ושלשה ימים סח) עד שבא אליו דיופלא מעירו סט) שמת קיסר ונמנו עליו לעמוד במלכות. הביאו לו קשת של זירים ע) ותיפ"א עא) כנגד החומה של ירושלים. הביאו לו נסרים של ארז ונתן לתוך קשת של זירים והיה מכה בהן

עולם ת"ל מקצה השמים ועד קצה השמים (שם) אתה דורש מה למעלה ומה למטה ומה עתיד להיות] יד): דבר אחר אחור וקדם צרתני [ותשת עלי כפך] מלמד כשברא הקב"ה את אדה"ר בקשו מלאכי השרת להבהבו טו) ופרש המקום כפו עליו (ושמהו) [ושמרו] והטיל שלום ביניהם שנאמר המשל ופחד עמו עושה שלום במרומיו (איוב כ"ה ב') טז):

ד"א אחור וקדם צרתני זה אדם וחוה שנבראו כאחד יז) ולמה לא נתנה לו מיד אלא שהיה צפוי לפני הקב"ה שאדה"ר עתיד לעשות לו במה של עץ להיות יושב ודן עליה יח) והרי דברים ק"ו ומה אם דבר שנדבר בפיו עשאן יט) תרעומות אילו (לא) נתנו לו מיד עאכ"וכ. העביר המקום לפניו סדר בהמה וחיה ועופות שנאמר וייצר ה' אלהים מן האדמה כל חית השדה [ואת כל עוף השמים ויבא אל האדם לראות מה יקרא לו וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו] (בראשית ב' י"ט) קרא לבהמה בהמה וחזר וקרא שמות לכל אחד ואחד. [קרא לחיה חיה וחזר וקרא שמות לכל אחד ואחד. קרא לעופות עופות וחזר וקרא שמות לכל אחד ואחד. קרא למלאכי השרת מעופפים וחזר וקרא שמות לכל אחד ואחד]. וי"א אף להקב"ה [קרא שם שנאמר] וכל אשר יקרא לו האדם נפש חיה הוא שמו (שם ב' י"ט) [קרא שמו ה'] וכה"א ה' איש מלחמה ה' שמו (שמות ט"ו ג') כ'. התחיל אדם הראשון מתרעם (בו) לפני הקב"ה ואומר לפניו רבונו של עולם לכל הבריות שבראת בעולמך בראתה זוג (זוג) ולי אין זוג שנאמר ולאדם לא מצא עזר כנגדו (בראשית ב' כ') כא). כיון שראה אדה"ר את חוה אמר זאת זוגי כב) שנאמר ויאמר האדם זאת הפעם עצם מעצמי (שם ב' כ"ג) [הפעם הזאת] נבראת אשה מאיש מכאן ואילך אדם נושא את בת חבירו כג) ומצוה על פריה ורביה. הפעם הזה נעשה המקום שושבין לאדם מכאן ואילך אדם קונה לו שושבין לעצמו כד):

[שאלה] זו שאלה מטרונה אחת את ר' יהושע א"ל רבי והלא מתחלת בריאתו כה) של עולם גניבה

הערות לנו"א

ועתומ"י. נא) הוא ליתא בכי"ע ובכי"א הם ועתומ"י. נב) וכך היה מזכיר לאנשי ירושלים וכיון וכו' כן הוא בספרים ע"י הגהה וליתא בכ"י וגם לא בתומ"י ע"ש ולפי שאינו מתכוון על הלשון מחקתיו ובכי"א ליתא למלת להם ועתומ"י. נג) להם לתלמידיו בכ"י. נד) עשו לו ארון וישן בתוכו בכי"ע. נה) עם שקיעת בכ"י ועתומ"י. נו) אמרו להם וכי בכי"ע. נז) בירושלים כל עיקר בכ"י וע' לקמן פל"ה ובהערות שם. נח) עם בכי"ע והב"י והאה"ר מחקו להמלות עד שקיעת החמה וכן נראה גם כן שנשתרבב מדלעיל והגר"א היסיף למחוק עוד וא"צ. נט) ארון בכי"ע. ס) רבן ליתא בכי"ע. סא) כן הוא בכ"י ובספרים אלך. סב) ובכי"ע תפילין ובתומ"י בשם הג"א מצות תפילין. ובא"ה על הגליון בית תפלה. סג) כן הוא בכ"י וצ"ל המצות ובספרים הוגה מצות האמורות בתורה וא"נ. וע' נו"ב פ"ו. סד) רצוני לומר בכי"א ובכי"ע אומר. סה) א"ל מנין כבכי"ע. סו) שאין הבית הזה נמסר בכי"ע. סז) כ"ה בכי"ע ובספרים המלך. סח) כ"ה בכ"י ובספרים אמרו לא היה (יום אחד שנים) שלשה ימים. סט) שבאת עליו דיופלא מרומי בכי"ע. ודיופלא פתרונו צירים מהממשלה וע' בערוך. ע) בכי"א זרדים וע' בערוך ערך זר א' וזרד א' ופתרונו ענפים מאילן ואופן המכונה כאן אינו מובן לי. עא) ובספרים עוד בשם ס"א ושימתה וע' מפרשים ואולי יש למלה זאת איזו שייכות עם ערך תפי (ע' בערוך) וענינה השלכה וזריקה

הערות לנו"ב

יד) ע' חגיגה י' ע"א כי שאל נא לימים ראשונים יחיד שואל וכו' יכול ישאל אדם קודם שנברא העולם ת"ל למן היום וגו' יכול ישאל אדם מה למעלה ומה למטה וכו' ת"ל ולמקצה השמים וגו'. וע"ע בנ"ש ובפרט בתוספתא שם פ"ב ובפסיקתא רבתי ק"ט ע"א ובמ"ע שם. ומן הדברים שהעתקתי ידון הקורא על קטיעות פיסקא זאת כאן והרכבתה מב' דרשות שונות. טו) להבהבו באש שמלאכי השרת אש הם שנאמר משרתיו אש לוהט ופירש המקום וכו' בכי"ה. טז) ע' נו"א ספ"א ובהערות שם אות צ"ו. יז) ע' ב"ר ריש פ"ח ובנ"ש. יח) ע' ב"ר פע"ו ס"ז לשון כזה. יט) עשאו וכו' העביר הקב"ה בכי"ה. כ) ע' ב"ר פי"ז ותנחומא פ' חוקת ומדרש תהלים פ"ח ופסיקתא דר"כ פ' פרה ופסיקתא רבתי פי"ד ובמ"ע שם אות נ"ד. ובפדר"א פי"ג ובילקוט מלכים ר' קע"ח ותהלים רל"ט ודברי הימים ר"א ואע"פ שלא מצאתי בכל הדוגמאות דוגמא מסכמת עם נוסחתינו בכ"ז היה נראה לי להגיה פה ע"פ רוב אלה הדוגמאות כזה וי"א אף להקב"ה קרא שם שנאמר וכל אשר יקרא וכה"א אני ה' הוא שמי (ושקרא לי אדה"ר) וכה"א ה' איש מלחמה וגו' וע"ע ב"ר פ"ג לענין המלאכים דנקראים מעופפים. כא) ע' ב"ר שם. כב) זה זוג בכי"ה. כג) את ליתא בכי"ה. כד) ע' נו"א פ"ד ובהערות שם. כה) בריתו בכי"ה.

[עשרה דברים נאמרו בירושלים] ג) אין ירושלים מטמאה בנגעים ד). ואין נידונית בעיר הנדחת ה). ואין מוציאין בה זיזין וגזוזטראות וצינורות לר"ה מפני אהל טומאת המת ו). ואין מלינין בה את המת ז). ואין מעבירין בתוכה עצמות אדם ח). ואין עושין בה מקום לגר תושב ט). ואין מקיימין בה קברות חוץ מקברי בית דוד וחולדה הנביאה שהיו שם מימות נביאים הראשונים. וכשפינו את הקברות מפני מה לא פינום אמרו מחילה היתה שם שהיתה מוציאה הטומאה לנחל קדרון י). ואין נוטעים בה נטיעות. ואין עושין בה גנות ופרדסין חוץ מגנות ורדים שהיו שם מימות נביאים הראשונים יא). ואין מגדלין בה אווזין ותרנגולין. ואין צ"ל חזירים יב׳. אין מקיימין בה אשפתות מפני הטומאה יג). ואין מקיימין בה סורר ומורה דברי רבי נתן שנאמר ותפשו בו אביו ואמו והוציאו אותו אל זקני עירו ואל שער מקומו (דברים כ"א י"ט) אין זה עירו ואין זה מקומו יד). אין מוכרין בה בתים אלא מן הקרקעות ולמעלה טו). ואין הבית צמיתות בה לאחר י"ב חודש. ואין לוקחין בה שכר מטות. רבי יהודה אומר אף לא שכר מטות מוצעות. לא היו לוקחים בה עורות קדשים. מה היו עושים מהם רשב"ג אומר נותנין אותם לבעלי אושפיזין. אכסניין היו שרויין מבפנים ובעלי אושפיזין מבחוץ. אכסניין מערימין ונוטלים כבשי מצרים שעורותיהן יפין בארבע ובחמש סלעים ובהם היו אנשי ירושלים משתכרין טז׳:

כתוב אחד אומר באחד שבטיך (דברים י"ב י"ד). וכתוב אחד אומר מכל שבטיכם (שם שם ה׳). באחד שבטיך זו שבט יהודה ובנימין. מכל שבטיכם זו ירושלים שכל ישראל שותפין בה יז). מה היה בחלקו של יהודה הר הבית והלשכות והעזרות. ומה היה בחלקו של בנימין ההיכל והאולם ובית קדשי הקדשים וכראש תור היה יוצא ונכנס והיה חוזר לאחוריו ועליו מזבח בנוי יח) זכה בנימין ונעשה אושפיזכנא

כיון שהיו צולין את פסחיהם היתה [הארץ] בולעת ב). ולא לן אדם חוץ מפתחה של ירושלים. ולא אמר אמר אדם לחבירו אין לי לולב אין לי סוכה ג) אם היה היוקר שם כיון שהיו נכנסים היה הזול. לא נפגע אדם

הערות לנו"א

אמר אדם לחבירו צר לי המקום שאלין בירושלים ע"כ ובכי"א ליתא לכל פיסקא זו ועיין מפרשים לנוסחת הגר"א שהשתדלו להשלים המנין באופנים שונים ובילקוט אבות כ"י שהביא שם רוב דברי פרק זה איתא הכי עשרה נסים נעשו לאבותינו בירושלים ולא ניזוק אדם לא (אולי צ"ל על ידי) כותי בירושלים מעולם ולא לן אדם בירושלים ובידו עון לפי שהחטא שחטא בלילה קרבן שחרית היה מתכפר ומה שחטא ביום קרבן ערב מתכפר ולא נכשל אדם בירושלים מעולם ולא נפלה דליקה בירושלים מעולם ולא אמר אדם לחבירו לא מצאתי תנור וכירים לצלות בו הפסח בירושלים מעולם לא אמר אדם לחבירו לא מצאתי מטה בירושלים שאישן עליה לעולם לא הזיק נחש ועקרב בירושלים מעולם לא אמר אדם לחבירו צר לי המקום שאלין בירושלים ולא הפילה אשה מריח בשר הקודש בירושלים מעולם ע"כ ואעפ"י שגם הדברים כאן הם משובשים ומגומגמים מ"מ יש ללמוד מהם האיך להשלים נוסחתינו כאן וע׳ פסיקתא דר"כ נ"ה ע"ב ותנחומא פנחס בענין לינה בלא עון וע"ע נו"ב פל"ט. ג) הוספתי ע"פ ילקוט אבות כ"י וכן הגיה האה"ר ובעיקר הדברים עיין בעד כל פיסקא זאת ב"ק פ"ב ע"ב ובתוספתא דנגעים פ"ו. ד) בכ"י ירושלים אינה (בכי"א אין) מטמא בנגעים וע׳ במקומות הנ"ל וע"ע נגעים פי"ב מ"ד ויומא י"ב ע"א ומגילה כ׳ ע"א וירושלמי ערלה פ"א ה"ב. ה) בכ"י ואינה נידונית וכו׳ ע׳ במקומות הנ"ל וע"ע בספרי דברים פי׳ צ"ב וסנהדרין קי"ב ע"ב ו) הגהתי ע"פ ילקוט אבות כ"י ובספרים מפני אהל המת והטומאה ובכ"י ואין מוציאין ממנה זיזין וגזוזטראות מפני המת ומפני אהל הטומאה וע׳ במקומות הנ"ל. ז) ע׳ במקומות הנ"ל וע"ע בתו"כ פ׳ בחקותי פ"ד ולעיל פ"ד. ח) בכי"ע ואין מעמידין בתוכה עצמות של עצמות אדם ובכי"א ואין מעמידין בתוכה וכו׳ כבספרים ובגמרא שם ליתא לבבא זאת ובתוספתא איתא ואין צוברין בתוכה אבל בתוספתא דפוס רמ"מ צוקערמאנדל הוא כבכ"י וע׳ בשיטה מקובצת בגמרא שם. ט) בספרים לגר ותושב והגהתי ע"פ התומ"י והכ"י וע׳ בתוספתא שם ובגמרא ליתא לבבא זו. י) בכ"י ואין מקיימין וכו׳ שהיתה שם בימות נביאים וכו׳ שהיתה מוציאה טומאה וכו׳ וע׳ בתוספתא שם ובגמרא ליתא וע"ע תוספתא ב"ב פ"א ירושלמי נזיר נ"ט ע"ד ומס׳ שמחות פי"ד. יא) בכי"ע ואין נוטעין בה נטיעות אלא מגנים ופרדסים שהיתה שם וכו׳ ובכי"א ואין נוטעין בה נטיעות ופרדסין שהיתה שם וכו׳ וע׳ בגמרא ובפירש"י שם ובתוספתא שם והתומ"י מחק לבבא זאת. יב) ע׳ ב"ק שם וע"ע בגמרא שם ע"ט ע"ב במשנה שם ותוספתא שם פ"ח ואחין ליתא שם והתומ"י מחק גם לבבא זאת וע"ע נוסחת הגר"א. יג) ע׳ במקומות הנ"ל. יד) ע׳ תוספתא שם פ"ו ובגמרא ליתא. טו) בכ"י ומוכרין בה בתים מקרקעות ולמעלה ובכי"א ומוכרים בה בתים וקרקעות ולמעלה וע׳ מפרשים ולא נתברר לי כל צרכו. טז) הצגתי פה נוסחת כי"ע לפי שהיא ישרה יותר אם שיש לגמגם בה קצת לפי הדוגמאות ובספרים ואין הבית צמיד בתוכה לאחר י"ב חודש (והגה בספרים חדשים ע"פ התומ"י ואין מוכרין הבית בתוכה לצמיתות וכו׳) ואין לוקחין בה שכר מטות מוצעות ר"י אומר אף שכר המטות והמצעות לוקחין. (והוגה ע"פ התומ"י לא היו לוקחין) עורות קדשים מה היו עושין בהם נותנין אותן לבעלי אושפיזין רשב"ג אומר לאכסנאים שהיו (והוגה ע"פ התומ"י אכסניים היו וכו׳) שרויים מבפנים ובעלי אושפיזין מבחוץ אכסניים היו מעריכין ונוהגין כבשים המצוירים שעורותיהן יפין בד׳ או בה׳ סלעים ונותנים לבעלי ירושלים ובהם היו משתכרין ע"כ ובכי"א ואין הבית צמיד בתוכה לאחר י"ב חודש ולקחת בה שכר מטות ומצעות ר"י אומר אף שכר מטות ומצעות לא היו לוקחין בה עורות מה היו עושין לחן רשב"ג אומר נותנין אותן לבעלי אושפיזין וכו׳ כבפנים. וע׳ מפרשים ונוסחת הגר"א ובעיקר הדברים ע׳ תוספתא דמעשר שני פ"א וירושלמי שם פ"ג ה"ה ויומא י"ב י"ג ע"א ומגילה כ"ו ע"א וע"ע ספרי דברים פי׳ צ"ב בד"ה ל ש ב ת. יז) בכי"א סן מכל שבטיכם עד שותפין בה ליתא וע׳ ספרי דברים פי׳ ס"ב זבחים נ"ד וקי"ב ע"ב וילקוט דברים רמז תתע"ט ותתקנ"ז וביומא ומגילה שם והגר"א מחק למלת ירושלים וא"נ. יח) בכי"ע ומה היה בחלקו של יהודה וכו׳ בחלקו של בנימין האולם וההיכל ובית קה"ק וכנגד ראש תור היה נכנס ויוצא לאחוריו וע׳ ביומא ומגילה שם וע"ע ירושלמי. מגילה פ"א

הערות לנו"ב

ובהערות שם אות א׳. ב) כן הוא בכי"ה ובכי"ר היה בולעתן נסים היו נעשים. ג) בכי"ה אין לי סוכה אין

לגבורה שנאמר ובין כתפיו שכן (שם ל"ג י"ב) יט). אמר יהושע באותו שעה יודע אני שבית הבחירה עתידה לקבע בין תחומו של יהודה לבנימין אלך ואתקן דושנה של יריחו כ). ומי אכלה כל אותן השנים בני קני חותן משה שנאמר ובני קני חתן משה עלו מעיר התמרים (שופטים א׳ ט"ז) כא). אמרו כשיגלה הקב"ה את שכינתו עתיד לשלם שכר טוב ליתרו ולבניו כב). [ומנין] הם מתפרנסין בניו של יתרו מן היצירה שנאמר ומשפחות סופרים יושבי יעבץ (דה"י א׳ ב׳ נ"ה) ואומר המה היוצרים יושבי נטעים וגו׳ (שם שם ד׳ כ"ג). בני אדם גדולים היו ובעלי בתים ובעלי שדות וכרמים היו ובשביל מלאכתו של מלך מלכי המלכים הקב"ה הניחו הכל והלכו. להיכן הלכו. אצל יעבץ ללמוד תורה ונעשו עם למקום. באותה שעה היה יעבץ איש טוב וכשר ואיש אמת וחסיד ויושב ודורש בתורה שנאמר ויקרא יעבץ לאלהי ישראל לאמר אם ברך תברכני וגו׳ ויבא אלהים את אשר שאל וגו׳ (שם שם י׳) כג):

עשרה נסים נעשו לאבותינו בבית המקדש מעולם לא נראה זבוב בבית המטבחים. ולא אירע קרי לכהן גדול ביום הכפורים כד) חוץ מרבי ישמעאל בן קמחית. שיצא להסיח עם הגמון אחד ונתזה צינורא מפיו ונפלה על בגדיו ונכנס אחיו ושמש בכהונה גדולה תחתיו וראתה אותן אמן בו ביום שני כהנים גדולים. ראוה חכמים ואמרו מה זכות היה בידך ואמרה מעולם לא ראו קורות ביתי שער ראשי כה). מעולם לא נפגע אדם בירושלים. ולא ניזוק אדם ולא נכשל במקדש מעולם. לא הפילה אשה מריח בשר הקודש מעולם כו). ולא פיגלו הכהנים בקדשים מעולם. וכשהיו מרבים לאכול בשר הקדשים היו שותים את מי השילוח ומתעכל במיעיהן כדרך שהמזון מתעכל כז). מעולם לא נמצא פסול

בירושלים. וכל מי שנפגע [חוץ לירושלים] כיון שהיה מסתכל בחומות ירושלים היה מתרפא. ולא הזיק נחש ועקרב בירושלים מעולם ד):

עשרה נסים נעשו בבית המקדש לא הפילה אשה בירושלים מעולם. ולא התליע בשר הקדש בירושלים מעולם. ולא אירע קרי לכהן גדול ביום הכפורים. ולא נמצא פסול בעומר ובשתי הלחם ובלחם הפנים. ולא נמצא זבוב בבית המטבחים. ולא נמצא [שם] שרץ. ולא עבר (העורף) [העוף] ה) על גביו. ולא נצחה הרוח (על) [את] ענן הקטרת. ופתחו של אולם גובהו מ׳ אמה ורחבו כ׳ אמה וארבעים אלף היו יוצאים בו. והנס העשירי היה קשה מכולם. כשהיו עומדים ומתפללים היו צפופים וכשהיו משתחוים היה נותן ריוח ד׳ אמות בין אחד לאחד. (צדו) [צירו] של היכל אחד משמונה לתחום והוא היה מכבה את כל

הערות לנו"א

הלכה י"ד ובספרי דברים פי׳ שנ"ב ובספרים הוגה עוד כאן ע"פ התומ"י ועליו מזבח בנוי ובכ"י ליתא. יט) בכ"י וזכה בנימין הצדיק ונעשה אושפיזכן לגבורה. כ) בספרים אמר ר׳ יהושע בן לוי ותקנתי ע"פ כי"ע ושם עוד שבית הבחירה עתיד ליבנות בשבט יהודה ובנימין אלך וכו׳ וכן הוא גם בנ"א שבתומ"י ובכי"א אמר ר׳ יהושע וכו׳ כבכי"ע אלך ואתקן דושנה על ידיהם וכל הנוסחאות הם מגומגמות ועכ"פ יש לכוין כי יהושע בן נון אמר שהשבט אשר בחלקו יבנה הבית המקדש לו תנתן העיר יריחו וע׳ בספרי שם. כא) ע׳ ספרי שם. כלומר מי אכלה קודם שנבנה בית המקדש. כב) בכי"ע אמרו כשיגלה הקב"ה שכינתו עתיד להגלות ולהשלים שכר ליתרו ולבניו וע"ע תומ"י. כג) הצגתי נוסחת הספרים וכפי שהוגה ע"פ התומ"י ובספרים ישנים הם מתפרנסין בניו וכו׳ מן הצדקה וכו׳ ובשביל מלאכתו של ממ"ה הקב"ה ישבו שם עם המלך במלכותו ישבו שם להיכן הלכו וכו׳. ובכ"י מנין מתפרנסין מן היצירה שנאמר היוצרים ויושבי נטעים בני אדם גדולים היו בעלי בתים היו בעלי שדות היו בשביל מלאכתו של ממ"ה הקב"ה לאן (בכי"א לאן ליתא) הלכו אצל יעבץ ללמוד תורה ונעשו אם למקור (אם למקור ליתא בכי"א) באותה שעה היה (בכי"א כי היה) יעבץ איש טוב וכשר וחסיד איש אמת (בכי"א וכשר וחסיד ואיש אמת) יושב ודורש בתורה וכו׳ ובעיקר הדברים ע׳ ספרי במדבר פי׳ ע"ח ודברים פי׳ שנ"ב ומכילתא יתרו מסכת דעמלק פ"ב וסנהדרין ק"ו ע"א ותמורה ט"ז ע"ב ב"ר פ"ח ס"ז רות רבה פ"א ס"ב וילקוט במדבר רמז שכ"ו שופטים רמז ל"ח דברי הימים רמז תתרע"ו ורד"ק בדה"י שם. ובמדרש הגדול כ"י פ׳ יתרו מצאתי ד"א שהיו מתפרנסין מכלי יצירה ע"כ. ואולי יש להגיה הפיסקא כאן ומנין הן מתפרנסין מן היצירה שנאמר המה היוצרים. ד"א מיושבי לשכת הגזית היו (וקבלו שכרן מקופת הלשכה) בני אדם גדולים היו וכו׳ ובשביל מלאכתו של ממ"ה הקב"ה הניחו הכל והלכו שנאמר עם המלך במלאכתו ישבו שם (ד"ה א׳ ד׳ כ"ג) להיכן הלכו וכו׳ שנאמר ויקרא יעבץ וגו׳ ואומר ומשפחות סופרים יושבי יעבץ וגו׳ וצ"ע. כד) בכי"ע נסים נעשו במקדש לא וכו׳ ולא נראה קרי לכ"ג ביוה"כ ושם בבא זאת עד שער ראשי אחר בבא דפגלו. ובעיקר הדברים ע׳ אבות פ"ה מ"ה ובקדמוני המפרשים שם וע"ע יומא כ"א ע"א ובדקדוקי סופרים שם. כה) בכי"ע שפ"א יצא לשוח וכו׳ בגדיו ושמש אחיו בכהונה וראתה אמן של אלו שני כה"ג ביום אחד אמרו לה מפני מה זכית לכך אמרה להם מימי לא ראו קורות ביתי שערות ראשי. ובכי"א חוץ מר׳ שמעון בן קמחית וכו׳ כבכי"ע ונפלה לו על בגדיו וכו׳ וראתה אמן שני כהנים ביום אחד אמרו לה מפני מה זכתה לכך וכו׳ כבכי"ע. ובעיקר הדברים ע׳ יומא מ"ז ע"א ובדקדוקי סופרים שם אות ה׳ וירושלמי שם פ"א ותוספתא שם פ"ג ויקרא רבה פכ"ו ובמדבר רבה פ"ב. ובכל אלה הדוגמאות (חוץ מיומא בבלי) הנוסחא שמעון. כו) מן מעולם לא נפגע עד בשר הקודש מעולם ליתא בכי"ע. ובכי"א והרבה נסים נעשו במקדש מעולם לא ניזוק אדם במקדש ולא פיגלו (ע׳ לקמן) וע"ע נוסחת הגר"א וצ"ע. כז) בכי"ע והרבה נסים נעשו במקדש מעולם לא פגלו הכהנים בקדשים וכשם מרבים לאכול היו שותין מושלה ומתבטל במעיהן כדרך שהמזון מתבטל ע"כ ובדברים אלו מתחלת שם הפיסקא ואח"כ הרבה נסים נעשו וכו׳ לא נראה וכו׳ עד שערות ראשי וכן הוא ג"כ הסדר בכי"א וע׳ לעיל אות כ"ד.

הערות לנו"ב

לי לולב. ד) ע׳ אבות פ"ה מ"ה ונו"א שם וע"ע במגן אבות במשנה שם. ה) ע׳ אבות ונו"א ובהערות שם ולא מצאתי באחד הדוגמאות שמנוים העשרה נסים

בעומר ובשתי הלחם ולחם הפנים כח). כלי חרס שנשבר במקומו נבלעין שבריו כט). ולא נצחה הרוח בעמוד עשן ל) ובזמן שעמוד עשן יוצא ממזבח העולה היה מתמר ועולה כמקל עד שמגיע לרקיע. ובזמן שעמוד הקטורת יוצא ממזבח הזהב היה נכנס כדרכו לבית קדשי קדשים לא). עומדין צפופין ומשתחוין רווחים. בזמן שישראל עולין להשתחוות לאביהן שבשמים כשהן יושבין יושבין דחוקים ואין כל בריה יכולה להושיט אצבעו ביניהם וכשהם משתחוים משתחוים רווחים. נס גדול מכולם אפילו מאה בני אדם נכפפים בבת אחת אין חזן הכנסת מכריז ואומר פנו מקום לאחיכם לב). נסים נעשו בעזרה שאפילו כל ישראל נכנסים בעזרה עזרה מחזיקתן. נס גדול מכולן כשישראל עומדים בתפלה דחוקים ואין כל בריה יכול להושיט אצבעו ביניהם וכשהן משתחוין נעשה ריוח ביניהם כמלא קומת אדם לג): רשב"ג אומר עתידה ירושלים שיתקבצו בתוכה כל הגוים וכל הממלכות שנאמר ונקוו אליה כל הגוים לשם ה' [לירושלים] (ירמיה ג' י"ז). ולהלן הוא אומר יקוו המים [מתחת השמים] (בראשית א' ט') מה קווי האמור להלן לכנס כל מימי בראשית למקום אחד אף קווי האמור כאן לקבץ כל הגוים והממלכות לתוכה שנאמר ונקוו אליה כל הגוים לד):

הקולות ו) [מיריחו היו שומעין קול השיר]. מיריחו היו. שומעין קול (חצר) [הציר]. מיריחו היו שומעים קול השופר וקול השפופרת ז). מיריחו היו שומעים קול החצוצרות. מיריחו היו שומעים קול כהן גדול ביום הכפורים אומר אנא השם. מיריחו היו מריחים ריח פטום הקטרת. ויש אומרים אף בהרי מכבר. אמר רבי אלעזר בן דלגי עזים היו לבית אבא בהרי מכבר והיו מתעטשות מריח פטום הקטרת ח). הגם של מגרפה היה קשה מכולם ט) כשהיו מטילין (אותן) [אותה] בין אולם ולמזבח אין אדם שומע קול חבירו בירושלים מקול המגרפה. ושלשה דברים היתה משמשת (בהן) כהן שהוא שומע את קולה יודע שאחיו הכהנים עומדים להשתחות והוא רץ ובא. ובן לוי שהוא שומע את קולה יודע שאחיו הלוים עומדים על הדוכן והוא רץ ובא. וראש המעמד היה מעמיד את הטמאים לשער המזרח י):

עשרה שמות נקראת ירושלים לשם

פרק לו אנשי סדום לא חיין ולא נדונין שנאמר ואנשי סדום רעים וחטאים לה' מאד (שם י"ג י"ג). רעים זה עם זה. וחטאים בגילוי עריות. לה' זה חילול השם. מאוד שהיו מתכוונין לעבירות דברי רבי אליעזר. רבי יהושע אומר באין הן לדין שנאמר על כן לא יקומו רשעים במשפט וחטאים בעדת צדיקים (תהלים א' ה') בעדת צדיקים אינן עומדין אבל עומדין הן בעדת רשעים. רבי נחמיה אומר אפילו בעדת רשעים אינן באים שנאמר יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם (שם ק"ד ל"ה) א):

הערות לנו"א

כח) בכ"י נסים נעשו במקדש מעולם לא וכו'. כט) בכ"י ונו"א שבתומ"י וכלי חרס שנשבר חרסין נבלעין במקומן וע"ש ביומא כ"א וזבחים צ"ו ע"א משמיה דרב שמעיה. ל) בבא זו ליתא בכ"י. ובספרים בעמוד עשן הקטורת ומחקתי מלת הקטורת ע"פ התומ"י ואין ספק אצלי שמלות בעמוד א"ש שם הוא רק טעות הדפוס וצ"ל בעמוד עשן וכן הגיה הב"י ע"ש וכן הוא בנוסחת הגר"א וע' במשנה אבות ובמפרשים שם. אבל ע"ע נו"ב פל"ט. לא) בכ"י בזמן שעמוד ענן יוצא ממזבח הזהב היה מתמר וכו'. ובספרים ישנים בזמן שיוצא מהמזבח היה מתמר ועולה עד שמגיע לרקיע ובבא ב' ליתא שם והוגה והושלם בספרים ע"פ התומ"י ובזמן שיצא עמוד עשן מן המזבח העולה היה מתמר וכו' והוא מגומגם, והלשון בתומ"י הוא ובזמן שעמוד עשן ממזבח העולה היה וכו' ועפ"ז הגהתי בהוספת מלת יוצא שאין ספק שרק מחמת טעות הדפוס נשמטה. לב) בכי"ע נסים נעשו במקדש מעולם בזמן שכל ישראל נכנסים לבית קדשי הקדשים להשתחות לפני אביהם שבשמים כשהן יושבים היו דחוקים ואין כל בריה יכולה לשום אצבע ביניהם נס זה גדול מכולם שאפילו מאה בני אדם בבית אחת אין חזן הכנסת אומר להם פנו מקום לאחיכם ע"כ. ובכי"א נסים נעשו וכו' כבכי"ע נכנסים במקדש להשתחות לפני אביהם שבשמים כשהן יושבים עומדים צפופים נס גדול מכולם שאפילו מאה בני אדם בבת אחת וכו' כבכי"ע. ובספרים קבלו נוסחת התומ"י ובספרים ישנים הנוסחא אפילו מאה בני אדם נכפפים בבת אחת חזן הכנסת מכריז ואומר פנו מקום לאחיכם והם מתרוהים וצ"ע. לג) בכ"י נסים נעשו בעזרה מעולם מלמד (בכי"א מעולם מלמד ליתא) שאפילו וכו' נס זה גדול מכולם שאפילו כל ישראל נכנסין להשתחות כשהן עומדין עומרין דחוקין ואין כל בריה יכולה לשום אצבע ביניהם וכשהן משתחוין (בכי"א וכשמשתחוין) נותר לכל אחד ואחד מהם מלא קומתו ע"כ וע"ע תומ"י. ואין ספק שנוסחאות שונות באו לכאן גם בספרים וגם בכ"י. ונ"ל שיש להשלים פה ואף לעתיד לבא כן שנאמר ונקוו אליה כל הגוים וע' ב"ר פ"ה ס"ז ויקרא רבה פ"י ס"ט ומכאן נשתרבב לסוף הפרק ושם אין לו שום מובן. לד) בכ"י רשב"ג אומר עתידה ירושלים לקבץ את כל הממלכות והגוים לתוכה שנאמר ונקוו וגו' נאמר כאן ונקוו ונאמר להלן מה קוו האמור כאן לכנס כל מימי בראשית (בכי"א את מי בראשית) וכו' לקבץ את כל הגוים ואת כל הממלכות לכך נאמר ונקוו וגו' והוספתי בלשון המקראות ע"פ הכ"י וע' בב"ר ובויקרא רבה שם וע"ע פסיקתא דר"כ ק"ח ע"א ופסיקתא רבתי ק"ג ע"ב וב"ב ע"ה ע"ב.

פל"ו א) בכ"י אנשי סדום וכו' רעים הם זה עם זה וכו' מאד שמתכונין וחוטאין (וכן בנו"א שבתומ"י) ר"י אומר באין הן (בכי"א הן לדין) וכו' בעדת צדיקים הוא שאינם עומדין אבל עומדין הן (בכי"א הן ליתא) בעדת רשעים ר"נ אומר וכו' ע"כ. ובספרים ישנים באים

הערות לנו"ב

בדרך כזה. ו) ע' יומא ל"ט ע"ב אמר רבה בר בר חנה מירושלים ליריחו עשרה פרסאות וציר דלתות ההיכל נשמע בשמנה תחומי שבת ע"כ ובל"ס יש להגיה עפ"ז המאמר שלפנינו. ז) בכי"ה מיריחו היו שומעין קול השופר מיריחו היו שומעין השפופרת ולא ארע לכוין הפירוש. ח) ע' תמיד פ"ג מ"ח ויומא כ' ע"ב ול"ט ע"ב וירושלמי סוכה פ"ה ה"ג. ט) בכי"ה מלת היה ליתא. י) בכי"ה היה מוליך טמאים לשער וכו'

קטנים בני רשעה לא חיין ולא נידונים שנאמר כי הנה יום בא בוער כתנור [והיו כל זדים ועושי רשעה קש ולהט אותם היום הבא אמר ה' צבאות אשר לא יעזוב להם שורש וענף] (מלאכי ג' י"ט) דברי רבי אליעזר. רבי יהושע אומר באים ועליהם הוא אומר קרי בחיל וכן אמר גודו אילנא וקיצצו ענפוהי אתרו עפיה ובדרו אינביה (דניאל ד' י"א) ואומר ברם עיקר שרשוהי בארעא שבוקו ובאסור די פרזל ונחש (שם שם י"ב). נאמר כאן שורש ונאמר להלן שורש מה שרשוהי האמור להלן בגופו של אילן אף שורש האמור כאן בגופו של אדם הכתוב מדבר. אם כן מה אני מקיים אשר לא יעזב לו שורש וענף שלא תמצא להם זכות שיסמכו עליה. ואחרים אומרים באים הם ועליהם הכתוב אומר זה יאמר לה' אני וזה יקרא בשם יעקב וזה יכתוב ידו לה' ובשם ישראל יכנה (ישעיה מ"ד ה'). זה יאמר לה' אני אלו צדיקים גמורים. וזה יקרא בשם יעקב אלו קטנים בני רשעה. וזה יכתוב ידו לה' אלו רשעים שפירשו מדרכיהם וחזרו בהם ועשו תשובה. ובשם ישראל יכנה אלו גרי אמת ב):

קרח ועדתו לא חיין ולא נידונין שנאמר ותכס עליהם הארץ ויאבדו מתוך הקהל (במדבר ט"ז ל"ג) דברי רבי אליעזר. רבי יהושע אומר באין הן ועליהם הוא אומר ה' ממית ומחיה מוריד שאול ויעל (שמואל א' ב' ו') נאמר כאן שאול. וירדו הם וכל אשר להם חיים שאולה (במדבר ט"ז ל"ג). ונאמר להלן שאול. מה שאול האמור להלן מוריד ומעלה אף שאול האמור כאן ירדו ועתידין לעלות. אמר לו רבי אליעזר מה אתה מקיים ותכס עליהם הארץ ויאבדו מתוך הקהל. אמר לו מתוך הקהל אבדו מן העולם הבא לא אבדו ג):

ודור המדבר לא חיין ולא נידונין שנאמר במדבר הזה יתמו ושם ימותו (שם י"ד ל"ה) ואומר אשר נשבעתי באפי אם יבואון אל מנוחתי (תהלים צ"ה י"א) דברי רבי אליעזר. רבי יהושע אומר באין הן ועליהן הוא אומר אספו לי חסידי כורתי בריתי עלי זבח (שם נ' ה') ד). אמר לו ר"א מה אתה מקיים אשר נשבעתי באפי. אמר לו אלו מרגלים וכל רשעי הדור כולן. אמר לו רבי יהושע ומה אתה מקיים אספו לי חסידי. אמר לו זה משה ואהרן וכל חסידי הדור משבט לוי ה): משיבין על דבריו רשעים נאמר בהם שם וצדיקים

שבח. עיר. קריה. נאמנה. בעולה. דרושה. חפצי בה. ה' שמה. צדק. שלום. יבוסי: ועשרה לשם גנאי. אלמנה. זונה. שכולה. גלמודה. גולה. וסורה. עזובה. ושנואה. ענייה. סוערה:

בעשרה דברים ירושלים משובחת מכל שאר ארצות. שאין משכירין בתים בתוכה. ואין פודין בתוכה מעשר שני. ואוכלין בתוכה קדשים קלים. ואין מוציאין זיזין (כצוצריות) [וגיזטראות] מתוכה לרשות הרבים. ואין מוציאין זבלה לתוכה. ולא עושין אשפתות מתוכה לרשות הרבים. ואין מגדלין תרנגולים בתוכה ואין צריך לומר בהמה דקה. ואין קוברים את המת בתוכה. ואין מלינין את המת בתוכה חוץ מקברי מלכי בית דוד וקבר ישעיה וקבר חולדה. ואין נוטעים בתוכה כל נטע חוץ מגנת ורדים (כשהיתה) [שהיתה] נטועה מימות הנביאים הראשונים יא): ממגדל עדר

הערות לנו"א

הם בעדת רשעים לדון דין וחשבון אבל אינם עומדים בעדת צדיקים ר"נ אומר וכו' והוגה ע"פ התומ"י. ובעיקר הדברים ע' סנהדרין ק"ז ע"ב וק"ט ע"א וירושלמי שם פ"ט ע"ג ותוספתא שם פי"ג. וע"פ אלה הדוגמאות היה נ"ל להגיה אנשי סדום לא חיין ולא נידונין שנאמר ואנשי סדום רעים והטאים לה' מאד. רעים והטאים בעולם הזה. לה' מאד בעולם הבא דברי ר"א (וכבתוספתא שם ובתלמוד בשינוי קצת) דבר אחר רעים וחטאים וגו' רעים זה עם זה וכו' ר' יהושע אומר וכו'. ור"א זה הוא אגב גררא והעיקר היא הדרשא הראשונה. ובנוסחת הגר"א הוא מוגה באופן אחר וא"נ. וע"ע לעיל פי"ב ובהערות שם אות מ"ה וע"ע תנהומא וירא וילקוט שם ותו"כ פ' בהוקותי בפסוק ואם לא תשמעו לי. ב) בכ"י קטנים בני רשעה וכו' דברי ר"א ר' יהושע אומר אינם באים ועליהם הוא אומר ודי חזית מלאך עיר וקדיש מן שמיא נחית ואמר גודו אילנא וחבלוהי ברם עיקר שרשוהי בארעא שביקו דניאל ד' כ')וכו' אף שורש האמור להלן בגופו של אדם (בכי"א אדם מדבר) א"כ הא מה אני מקיים וכו' מלמד שלא וכו' אחרים אומרים באים ועליהם הוא אומר וכו' אלו הקטנים בני רשעה וכו' אלו רשעים ששבו מדרכיהם הרעים וחזרו ועשו תשובה וכו' והנה בספרים היה ר"י אינם באים והגהתי זה ע"פ הכ"י וכן היה שם נאמר כאן שרשיו ונאמר להלן שרשיו מה שרשיו האמור וכו' והגהתי זה ע"פ הכ"י וכן הוספתי בלשון המקרא ע"פ הכ"י. ובעיקר הדברים ע' סנהדרין ק"י ע"ב ובתוספתא שם ובילקוט מלאכי בפ' זה והגר"א הגיה קטנים בני רשעים וצ"ע. וע"ע מכילתא משפטים מסכת דנזיקין פ"ה ובמ"ע שם אות י"ד וט"ו ולעיל נו"ב פי"ח בענין גרים. ג) בכ"י קרח ועדתו וכו' נאמר כאן שאול ונאמר להלן שאול (וכן הוא גם בספרים ישנים והושלם הפסוק ע"פ התומ"י) מה שאול האמור להלן מוריד שאול ויעל א"ל ר"א א"כ מה אתה (ובכי"א אני וכן בספרים אבל הגהתי ע"פ כי"ע וע"פ ההמשך) מקיים וכו' א"ל מתוך הקהל הזה אבדו ולא מן העוה"ב (ובכי"א מתוך הקהל אמר ולא מן העוה"ב). ובעיקר הדברים ע' סנהדרין ק"ח ע"א במשנה שם וק"י ובירושלמי דהלק ה"ד ותוספתא שם ובמדבר רבה פ' קרח ובמדרש שמואל א' ב' ובכל אלה הדוגמאות אינו מדבר רק מחלק לעוה"ב או מעתידין לעלות (וע"ע בירושלמי שם). וצ"ע אם מושג זה דומה למושג דאין נידונים וע' תוי"ט למשנה הנ"ל וצ"ע. ד) בכי"ע דור המדבר וכו' ר"י אומר באין הן ועליהם וכו' וע' סנהדרין ק"י ע"ב ובירושלמי דחלק שם ובתוספתא שם ששנויה שם מהלוקת זו בין ר"ע ור"א. ה) בכ"י אמר לו ר"א ומה אתה מקיים כורתי בריתי עלי זבח אלו משה ואהרן וכל שבט לוי וכל הסידי הדור ע"כ. ואין ספק שדלג הסופר מן מה אתה מקיים הא' למה אתה מקיים הב'. וע' בדוגמאות שם ואגכי בחרתי בהנו"א שבתומ"י ובספרים היה א"ל קבל את דברי מה אתה מקיים.

הערות לנו"ב

וע' תמיד פ"ה מ"ו. יא) ע' נו"א פל"ה ובהערות שם

לא נאמר בהם שם. והלא כבר נאמר שמה קברו את אברהם ואת שרה אשתו (בראשית מ"ט ל"א) ואומר בקברי אשר כריתי לי בארץ כנען שמה (שם נ' ה') ואומר ותמת שם מרים ותקבר שם (במדבר כ' א') ויעל אהרן הכהן וגו' וימת שם (שם ל"ג ל"ח) ואומר וימת שם משה עבד ה' בארץ מואב על פי ה' (דברים ל"ד ה') ו): רבי יוסי הגלילי אומר אינן באין שנאמר במדבר הזה יתמו ושם ימותו ואומר וערפו שם את העגלה בנחל (שם כ"א ד'). מה שם האמור להלן בעגלה ערופה שתמות ולא תזוז ממקומה אף שם האמור כאן ימותו ולא יזוזו ממקומן. ואחרים אומרים באין הן ועליהן הוא אומר הלוך וקראת באזני ירושלים לאמר וגו' זכרתי לך חסד נעוריך (ירמיה ב' א') ז):

עשרת השבטים לא חיין ולא נידונין שנאמר ויתשם ה' מעל אדמתם וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה (דברים כ"ט כ"ז). רבי שמעון בן יהודה אומר מה היום הולך ואינו חוזר אף הם אינם חוזרין. רבי עקיבא אומר מה היום מאפיל ומאיר אף אפילה שלהן עתידה להאיר ח): ר"ג אומר הרי הוא אומר למען ירבו ימיכם וימי בניכם (שם י"א כ') ואומר לא יומתו אבות על בנים (שם כ"ד ט"ז) כל זמן שהאב מאריך ימים הבן מאריך ימים. אין האב מאריך ימים אין הבן מאריך ימים. רבי יוסי הגלילי מסייע לר"א ור"ג מסייע לרבי יהושע *ח):

שבעה אין להם חלק לעולם הבא ואלו הן. לבלר. וסופר. וטוב שברופאין. ודיין לעירו. וקוסם. חזן. וטבח ט):

שלשה מלכים וארבעה הדיוטות אין להם חלק לעולם הבא ג' מלכים ירבעם. אחאב. מנשה: ד' הדיוטות בלעם. דואג. ואחיתופל. וגיחזי. רבי יהודה אומר מנשה כבר שב שנאמר ויתפלל אליו ויעתר לו (דה"י ב' ל"ג י"ג). אמרו לו אלו כתיב וישיבהו לירושלים ושתק היינו [אומרים] כדבריך כשהוא אומר למלכותו למלכותו השיבו ולא השיבו לחיי העולם הבא י). ר"מ אומר אבשלום אין לו חלק לעולם הבא יא). רשב"א אומר ירבעם אחאב מנשה בעשא ואחזיה וכל מלכי ישראל שהרשיעו אין להן חלק לעולם הבא יב): רבי יוחנן בן נורי אומר אף ההוגה את השם באותיותיו אין לו חלק לעולם הבא יג):

הוא היה אומר המנענע קולו בשיר השירים. והלוחש על המכה והרוקק על המכה ואומר כל המחלה אשר שמתי

ועד חומות ירושלים המוכר בהמה לחבירו ראיה למוכר לומר חולין מכרתיה. ושאר כל ארץ ישראל ראיה ללוקח לומר לחולין לקחתיה יב):

הערות לנו"א

ו) בכ"י כלם משבהים (בכי"א משיבין) על דבריו וכו' וימת שם משה עבד ה' ע"כ. וע' במפרשים שכתבו שדברים אלו מקומן אחרי דברי ר"י הגלילי לקמן. ובספרים הוא ויעל אהרן הכהן וגו' ויקבר שם והגהתי ע"פ הכ"י. ז) בכ"י ר"י הגלילי אומר אינם באים שנאמר וערפו שם את העגלה בנחל נאמר כאן שם ונאמר להלן שם מה שם האמור כאן תמות ולא תזוז ממקומה אף שם האמור להלן ימותו ולא יזיזו ממקומן אחרים אומרים באין הם וכו'. וע' בסנהדרין שם אמר רבה בר בר חנה שבקיה ר"ע לחסידותיה וגו'. ח) בכ"י עשרת השבטים וכו' שנאמר וישליכם אל ארץ אחרת כהיום הזה ר' שמעון או (בכי"א או ליתא) בן יהודה איש כפר עכו אומר כהיום הזה אם מרדו הם כהיום אשר מרדו בי אינם באים ואם לאו באים הם ע"כ והשאר ליתא. והנה נוסחא זו מסכמת עם נוסחת התוספתא ע"ש. ובתומ"י איתא חסר לשון וצ"ל רשב"י אומר מה היום הזה אשר מרדו כי הולך וכו' וכן היגה בספרים. אבל חוששני מאד שתערובות נוסחאות יש כאן ועל כן הצגתי בפנים נוסחת הספרים הישנים הקרובה לנוסחת המשנה בסנהדרין שם וכן הוא ג"כ בנוסחת הגר"א ונ"ל שגם נוסחת הכ"י וגם נוסחת הספרים הן מקיטעות ויש להשלימן זה עפ"ז ולגרוס עשרת השבטים לא חיין ולא נידונין וכו' כהיום הזה מה היום הזה וכו' אינם חוזרין ר"ע אומר וכו' עתידה להאיר ר"ש בן יהודה איש כפר עכו אומר וכו' כבכ"י וצ"ע. *ה) בכי"ע רשב"ג אומר הרי הוא וכו' כל זמן שאב מאריך ימים בן מאריך ימים ר' יוסי הגלילי מכריע על דברי ר"א רבן גמליאל מכריע על דברי ר' יהושע ע"כ. ובכי"א ר"ג וכו' כבכי"ע ר' יוסי הגלילי אומר מכריע על דברי ר"א ר"ג מסייע על דברי ר' יהושע וע' מפרשים וע"ע נוסחת הגר"א ולא איתפריש לי. והיה נראה לי להגיה ר"ג אומר הרי הוא אומר למען ירבו ימיכם וימי בניכם כל זמן שהאב מאריך ימים הבן מאריך ימים אין האב מאריך ימים אין הבן מאריך ימים ר"י הגלילי אומר הלא כבר נאמר לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות ר"י הגלילי מסייע לר' יהושע ור"ג מסייע לר"א וקאי אפלוגתא דבני רשעה לעיל אבל לא מצאתי שום סמך לזה. ט) בכ"י הלבלר והסופר והרופא והזן הכנסת והטבח ודיין לעירו והקוסם. וע' מפרשים שרמזו בענין לבלר לעירובין י"ג ע"א ובענין סופר לקידושין פ"ב ע"א וב"ב כ"א ע"א ובענין רופאים לקידושין שם ובענין דיין לעירו לשבת קל"ט ע"א ובענין חזן ג"כ על שבת שם ובענין טבח על קידושין שם. וע' בנוסחת הגר"א שהגיה חנוני במקום קוסם וע' קידושין שם וע' בבית המדרש חדר ה' צד נ' דליתא שם קוסם אבל באמת הסר שם אחד. ובפירקא דרבינו הקדוש (דפוס ר"ש שאנבלום) ל"ו ע"ב איתא ג"כ להא ומני שם מוכס במקום קוסם ע"ש וצ"ע וע"ע בשאלת יעב"ץ ח"ב ס' ס"ט. י) בכ"י ג' מלכים אחאב ירבעם ומנשה ר' יהודה אומר מנשה אין לו חלק לעוה"ב שנאמר ויתפלל אליו ויעתר לו וישמע תהנתו וישיבהו למלכותו השיבו ולא השיבו לחיי העוה"ב. ד' הדיוטות בלעם דואג ואחיתופל וגחזי ע"כ. ובעיקר הדברים ע' סנהדרין צ' ע"א במשנה וק"ח ע"ב בגמרא וירושלמי שם בחלק ותוספתא שם פי"ב וכמדבר רבה ריש פי"ד ומדרש תהלים פ"ה ותנא דבי אליה רבה פ"ג. והנה שם איתא אחז במקום אחאב והעיר האה"ר על פדר"א פמ"ג דאחאב שב בתשובה ונתקבל ע"ש. יא) ע' סנהדרין ק"ג ע"ב וסוטה י' ע"ב. יב) בכ"י ר' שמעון אומר ירבעם וכו' וכל מלכי ישראל (בכי"א עוד מלת הרשעים) אין להם חלק לעוה"ב ע"כ. וע' סנהדרין שם ק"ג ע"ב ושם רשב"א בשם ר' מאיר והגר"א הגיה ע"פ הדוגמא שם כל המאמר וא"נ. ונוסחת כי"א מסכמת עם הירושלמי שם וע"ע ויקרא רבה פל"ו ס"ג. יג) בכ"י באותיותיו בחוץ לארץ אין לו הלק לעות"ב וע' סנהדרין ק"א ע"ב ובנ"ש ותוספתא שם פי"ב וירושלמי שם וחוששני שהמלות בחוץ לארץ

הערות לנו"ב

לפיסקא דעשרה דברים נאמרו בירושלים. יב) ע' שקלים פ"ז מ"ד בענין מגדל עדר.

במצרים לא אשים עליך כי אני ה׳ רופאיך (שמות ט״ו כ״ו) אין לו חלק לעולם הבא יד). וחכמים אומרים כל תלמיד חכם ששנה ופירש אין לו חלק לעולם הבא שנאמר כי דבר ה׳ בזה (במדבר ט״ו ל״א) ואומר מה מצאו אבותיכם בי עול כי רחקו מעלי (ירמיה ב׳ ה׳) טו). ר״מ אומר כל שיש לו בית המדרש בעירו ואינו הולך לשם אין לו חלק לעוה״ב טז). ור״ע אומר אף מי שאינו משמש לתלמידי חכמים אין לו חלק לעולם הבא יז):

פרק לז

שבעה בריות זו למעלה מזו וזו למעלה מזו. למעלה מכולם ברא רקיע. למעלה מן הרקיע ברא כוכבים שמאירין לעולם. למעלה מכוכבים ברא אילנות שאילנות עושין פירות וכוכבים אינם עושין פירות. ולמעלה מן האילנות ברא רוחות רעות שרוחות רעות הולכות לכאן ולכאן ואילנות אינם זזים ממקומן. למעלה מרוחות רעות ברא בהמה שבהמה עושה ואוכלת ורוחות רעות לא עושות ולא אוכלות. למעלה מן הבהמה ברא אדם שבאדם יש בו דיעה ובבהמה אין בה דיעה. למעלה מן האדם ברא מלאכי השרת שמלאכי השרת הולכין מסוף העולם ועד סופו ובני אדם אינן כן א):

ששה דברים נאמרו בבני אדם שלשה כבהמה ושלשה כמלאכי השרת: שלשה כבהמה אוכלין ושותין כבהמה פרין ורבין כבהמה ומוציאין ריעי כבהמה: ג׳ כמלאכי השרת יש בהן בינה כמלאכי השרת ומהלכין בקומה זקופה כמלאכי השרת ומספרין בלשון הקודש כמלאכי השרת ב):

ששה דברים נאמרו בשדים ג׳ כבני אדם וג׳ כמלאכי השרת: ג׳ כבני אדם אוכלין ושותין כבני אדם פרין ורבין כבני אדם ומתים כבני אדם: ג׳ כמלאכי השרת יש להם כנפיים כמלאכי השרת ויודעים מה עתיד להיות כמלאכי השרת ומהלכין מסוף העולם ועד סופו כמלאכי השרת. ויש אומרים אף הופכין פניהן לכל דמות שירצו ורואין ואינם נראין ג):

שבעה פרושים הם. פרוש שכמי. פרוש נכפאי. פרוש מקצואי. פרוש מכובאי. פרוש מלאכה היתה לו. פרוש מחופתו עשאני. ופרוש מן היצרא. ופרוש מן היראה ד):

שבעה דברים רובן קשה ומיעוטן יפה. יין. מלאכה. ושינה. ועושר. ודרך ארץ. ומים חמין. והקזת דם ה):

הערות לנו״א

בהכ״י ניתוספו ע״פ הברייתא שהובא בבבלי ק״א ע״ש. יד) בכ״י הה״א אף המנענע קולו בשיר השירים והלוחש על המכה ואומר וכו׳ ונוסחא זאת קרובה יותר לנוסחת המשנה שם ע״ש ונוסחת הספרים קרובה יותר להתוספתא וע״ע נוסחת הגר״א. טו) ע׳ פסחים מ״ט ע״ב ומדרש משלי ה״י בענין שנה ופירש. טז) ע׳ ספרי במדבר פי׳ ק״ב וע״ע סנהדרין צ״ט ע״ב ודרך ארץ רבה פי״א ולפ״ז יהיה הפירוש שאינו נכנס לביהמ״ד כדי ללמד שם לאחרים וצ״ע. יז) בכי״א שאינו משמש הפירוש שאינו תלמיד חכם וע׳ סוטה כ״א ע״ב ורא״ר שם.

פל״ז א) בכ״י שבע בריאות זו למעלה מזו ברא הקב״ה רקיע למעלה. למעלה מן הרקיע ברא כוכבים שמאירין בעולם למעלה מן הכוכבים ברא אילנות שהם עושים פירות טובים (טובים ליתא בכי״א) וכוכבים אינם עושים פירות למעלה מן האילנות ברא רוחות רעות שהרוחות הולכות לכאן ולכאן ואילנות אינם זזים ממקומם למעלה מן הרוחות ברא בהמה שבהמה אוכלת ועושה (בכי״א שהבהמה עושה ואוכלת) ורוחות רעות אינם עושים ואוכלות למעלה מן הבהמה ברא אדם שאדם יש בו דעה ובהמה אין בה דעה למעלה מן האדם וכו׳ (מהאדם בכי״א) שמלאכי השרת מהלכין מסוף העולם ועד סופו ע״כ והשאר ליתא. והנה כל הנוסחאות הם מגומגמות ומקוטעות ויש לתקנן ע״פ נו״ב ע״ש בפרק מ״ג. ב) בכי ע ששה דברים וכי׳ ג׳ כמלאכי השרת וג׳ כבהמה אוכלין וכו׳ מהלכין בקומה וכו׳ ומדברין בלה״ק וכו׳. ובכי״א ו׳ דברים נאמרו בבני אדם שלשה כבהמה אוכלין וכו׳ כבכי״ע. וע׳ חגיגה ט״ז ע״א ושם הסדר הפוך (וע׳ בדקדוקי סופרים שם) ובמעשה תורה הסדר כמו בגמרא ובפירקא דרבינו הקדוש וגם בחופת אליה רבה הסדר כמו שהוא כאן ובילקוט אבות כ״י מצאתי שבעה דברים נבראו בבני אדם בשלשה מהן דומין כבהמות ובארבעה מהן כמלאכי השרת. שלשה כבהמה אוכלין ושותין פרין ורבים ומוציאין ריעי. ארבעה כמלאכי השרת יש בהם בינה ודעה והשכל ומהלכין בקומה זקופה ומורא שמים עליהן ע״כ. ג) בכ״י ו׳ דברים וכו׳ ופרין ורבין וכו׳ יודעין מה שעתיד להיות כמה״ש (בבא זו ליתא בכי״א) וכו׳ וי״א הופכין את פניהם רואים ואינם נראים ע״כ. והנוסחא שקיימתי היא נוסחת הספרים וכפי שהוגה ע״פ התומ״י וע׳ בהדוגמאות הנרמזות באות ב׳ ונוסחת החופת א״ר הוא היותר קרובה להאדר״נ אבל המלות רואין ואינם נראין לא נמצאו גם שם. ובילקוט אבות כ״י מצאתי שבעה דברים נאמרו בשדים ג׳ כבני אדם אוכלין ושותין פרין ורבין ומתין כבני אדם. וארבעה כמלאכי השרת יש להם כנפים ויודעים מה עתיד להיות ומהלכין מסוף העולם ועד סופו ומהפכין פניהם ורואין ואינם נראים ע״כ. ד) בכי״ע שבעה פירושין הן (והשאר הוא נמחק ביותר והמעתיק לא היה יכול לקרות) ובכי״א פרוש שכמאי פרוש נכפאי פרוש מקינוי פרוש מלאכה היתה לו ופרוש מכובאי פרוש מהוכתי ופרוש מן המציא ופרוש מן הירא ע״כ. והתומ״י כביא נו״א ז׳ פרושים הם פרוש שכמי פרוש נקפי פרוש מרוביא פרוש מה הובתי ואעשנה פרוש מן היראה פרוש מן היצירה ע״כ ואין כאן רק ששה. וע׳ סוטה כ״ב ע״כ ובפירש״י שם וירושלמי פ״ט דברכות ה״ז ובנו״ב פמ״ה ובערוך ערך פרש. ובספרים שמנה פרושים והגהתי זה ע״פ הדוגמאות והכ״י וג״כ מטעמא שכל הפרק בשביעיות מדבר אבל כל השאר הנחתי כמו שהיה לפי שכל הנוסחאות הן מסופקות ומגומגמות וכבר האריכו ההכמים האחרונים בביאור דברים אלו. ה) בספרים ח׳ דברים ומני מים חמין ותשמיש והקזת דם. ובכ״י שמונה דברים כבספרים אבל לא מני תשמיש והתומ״י כהב נ״א שבעה ולא מנה תשמיש כי הוא ד״א האמורה וע״פ הגהתי וכן הוא ג״כ בנוסחת הגר״א. ובילקוט אבות כ״י מצאתי שבעה רובן קשה ומעוטן יפה ואלו הן יין שנה עושר הולד (אולי צ״ל הולך דרך ודרך ארץ) דרך ארץ מים חמין הקזת דם ויש אומרים מלאכה ע״כ וע׳ גיטין ע׳ ע״א וע״ע ברכות ל״ד ע״א ע״ש וצ״ע.

בשבעה דברים ברא הקדוש ברוך הוא את עולמו אלו הן. בדיעה. בבינה. ובגבורה. בחסד. וברחמים. בדין ובגערה: כענין שברא הקב"ה את עולמו כך ברא שלשה אבות וארבע אמהות. [שלשה אבות אברהם יצחק ויעקב. וארבע אמהות שרה רבקה ורחל ולאה] ו):

שבעה מדות משמשות לפני כסא הכבוד אלו הן. חכמה. צדק. ומשפט. חסד. ורחמים. אמת. ושלום. שנאמר וארשתיך לי לעולם וארשתיך לי בצדק ובמשפט בחסד וברחמים וארשתיך לי באמונה וידעת את ה' (הושע ב' כ"א כ"ב). ר"מ אומר מה ת"ל וידעת את ה' אלא מלמד שכל אדם שיש בו כל מדות הללו יודע דעתו של מקום ז):

ז' מדורות הן אלו הן. מדור עליון. ומדור תחתון. ואויר העולם. וד' עליונים ח): ר"מ אומר שבע רקיעין הן. אלו הן. וילון. רקיע. שחקים. זבול. מעון. מכון. ערבות ט): כנגדן קרא לארץ ז' שמות אלו הן. ארץ. אדמה. ארקא. חרבה. יבשה. תבל. חלד. למה נקרא שמה תבל על שם שהיא מתובלת בכל. דבר אחר שדרכה להכנים ואין דרכה להוציא י):

ז' מעלות בין צדיק לצדיק אשתו נאה משל חבירו. בניו נאים משל חבירו. שנים אוכלין בקערה אחת זה טועם לפי מעשיו וזה טועם לפי מעשיו. שנים צובעים ביורה אחת לזה עולה נאה ולזה עולה כיעור. בחכמתו. ובדעתו. ובקומתו. שנאמר יתר מרעהו צדיק ודרך רשעים תתעם (משלי י"ב כ"ו) יא):

שבעה מדות דרש הלל הזקן לפני בני בתירה אלו הן. קל וחומר. וגזירה שוה. בנין אב מכתוב אחד. ובנין אב משני כתובים. מכלל ופרט מפרט וכלל. כיוצא בו במקום אחר. דבר הלמד מענינו. אלו שבע מדות שדרש הלל הזקן לפני בני בתירא יב):

שבעה דברים בגולם ושבעה בחכם חכם אינו מדבר בפני מי שגדול ממנו בחכמה ובמנין. ואינו נכנס לתוך דברי חבירו. ואינו נבהל להשיב. שואל כענין ומשיב כהלכה. אומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. על מה שלא שמע אומר לא שמעתי. ואינו מתבייש ומודה על האמת. וכנגדו נאמר בגולם בחלופין יג):

פרק מ

עשרה דברים בגולם ועשרה בחכם א) (גולם כמשמעו הוא) החכם אינו מדבר לפני גדולים ממנו. ואינו נכנס לתוך דברי חבירו. ואינו נבהל להשיב. [שואל כענין ומשיב כהלכה] ב). ואומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון ג) על שהוא יודע [אומר] יודע ועל שאינו יודע אינו יודע. ומודה על האמת. ואינו בוש לומר לא שמעתי ד): גולם פשוטו ה)

הערות לנו"א

ו) בספרים ישנים בז' דברים ברא הקב"ה את העולם אלו הן בדעה בבינה בגערה בצדק במשפט בחסד וברחמים ולענין ז' דברים שברא את עולמו כך ברא ג' אבות ד' אמהות ע"כ והשאר ליתא והוגה ע"פ התומ"י בדעה בבינה בגבורה בגערה בדין בחסד וברחמים וכענין שברא וכו'. וגם נוסחא זו היא מקוטעת דלא מנו הג' אבות והד' אמהות וע"כ הצגתי נוסחת כי"ע. וככי"א בז' דברים ברא הקב"ה את העולם ואלו הן ברעה בבינה ובגבורה בחסד וברחמים בדין ובגאולה ולענין ז' דברים וכו' ככי"ע. ובעיקר הדברים ע' חגיגה י"ב ע"א דמנו שם עשר דברים וע"ע פדר"א פ"ג ונו"ב פמ"ג וע"ע ברכות ט"ז ע"ב ומס' שמחות סוף פ"א בענין אבות ואמהות וע"ע ב"ר פ' נ"ח ס"ד ויקרא רבה פכ"ט סי"א ובנ"ש ודרך ארץ זוטא סוף פ"א. ז) בכ"י שבע מדות וכו' צדק ומשפט חכמה חסד וכו' וידעת את ה' מלמד שכל מי שיש בידו שבע מדות וכו' ועתומ"י שע"פ נתוספו בספרים המלות ר' מאיר אומר מה הלמוד לומר והגר"א הגיה באמונה במקום חכמה ובילקוט אבות כ"י מפיק לשלום ומעייל תשובה וצ"ע. ח) בכ"י מדור העליון נמדור התחתון ואחד העולם וד' עליונים וע' מפרשים. והגר"א מגיה וד' רוחות העולם ולא איתפרש לי וע"ע במדרש כונן ענינים כאלה. ט) ע' חגיגה י"ב ע"ב בשם ר"ל וע"ע פסיקתא דר"כ קנ"ה ע"א ויקרא רבה פ' כ"ט סי"א ומדרש תהלים קי"ד וילקוט עקב תתנ"ה בענין ז' רקיעים. י) בכ"י כענין (בכי"א לענין) ז' רקיעים ברא (בכי"א קרא) ז' שמות וכו' תבל חלד תבל למה נקרא שמה (בכי"א נקרא שמה ליתא) על שהיא (בכי"א על שם) מתובלת בכל ד"א (בכי"א דא תבל) שדרכה להכנים וכו'. ובנ"א שבתומ"י וכענין ז' רקיעים וכו'. ובעיקר הדברים ע' פסיקתא שם ובהערות שם אות ע"ח ויקרא רבה שם ובמדרש שיר השירים פ"ו באופן אחר. וע"ע במדרש משלי פ"ח ובילקוט שם וע"ע בב"ר פי"ג סי"ב וירושלמי שבת י"ד ע"ג. ואולי יש להגיה כאן למה נקרא שמה תבל לפי שהיא מתובלת בפירותיה למה נקרא שמה חלד ע"ש שדרכה להכנים וכו' ע' בירושלמי שם וצ"ע ועכ"פ הדברים כאן מקוטעים וע' בנו"ב פרק מ"ג ובהערות שם. יא) בכ"י שבע מעלות יש בין וכו' ב' צובעים ביורה אחת זה עולה לו כיעור וזה עולה לו נאה וכו'. והנה בספרים היה בחכמתו בתבונתו בדעתו וכו' והגהתי ע"פ הכ"י דהא הוי להו יותר מז' וכן הוא גם בפרקא דרבינו הקדוש ל"ו ע"א וע"ע נוסחת הגר"א וא"נ. ויש להעיר עוד שבכ"י הסדר כאן משונה והוא כך ז' מדות משמשות וכו' ז' מעלות יש בין צדיק לצדיק וכו' ז' מדורין הן וכו' כענין שבעה רקיעים וכו' והתומ"י כתב שבעה מעלות וכו' מכאן ועד שבעה דברים בגולם אינו בנ"א עכ"ל וצ"ע. יב) כל פיסקא זאת ליתא בכ"י ובעיקר הדברים ע' בריש תורת כהנים ובפירוש הראב"ד שם ובמסורת התלמוד שם אות צ' ופיסקא שלנו פה היא מסכמת יותר עם התוספתא דסנהדרין סוף פ"ז ע"ש וע"ע הגהות הגר"א וא"נ. יג) בספרים ז' דברים בגולם וז' בחכם וכו' על מה שלא שמע וכו' והכנסתי מן חכם אינו מדבר עד על אחרון אחרון ע"פ כי"א רק הוספתי מלת ובמנין בבבא דאינו מדבר ע"פ ההמשך. ושם עוד על מה ששמע אומר לא שמעתי ומודה על האמת וחילופיהן בגולם ע"כ ובכי"ע ז' דברים בחכם וכו' ומודה על האמת וכנגדם בגולם מדבר לפני מי שגדול ממנו בחכמה ונכנס לתוך דברי חבירו ונבהל להשיב ואינו מודה על האמת ע"כ.

הערות לנו"ב

פ"מ א) ע' אבות פ"ה מ"ז ונו"א פל"ז בפיסקא דז' דברים בחכם ובהערות שם. ב) כן הוא בכי"ה ובכי"ר וישואל כהלכה ומשיב בענין. ג) בכי"ה שהוא אחרון. ד) בכי"ה ואינו בוש לומר לא ידעתי או לא שמעתי. ה) בכי"ה גולם כמשמעו כך הוא בהיל לדבר.

חכם אינו מדבר לפני מי שגדול ממנו בחכמה ובמנין זה משה שנאמר וידבר אהרן את כל הדברים אשר דבר ה' אל משה ויעש האותות לעיני העם (שמות ד' ל') וכי מי ראוי לדבר משה או אהרן. הוי אומר משה שמשה שמע מפי הגבורה ואהרן שמע מפי משה. אלא כך אמר משה אפשר שאדבר במקום שאחי גדול ממני עומד שם לפיכך אמר לו לאהרן דבר. לכך נאמר וידבר אהרן את כל הדברים אשר דבר ה' אל משה יד):

ואינו נכנס לתוך דברי חבירו זה אהרן שנאמר וידבר אהרן וגו' הן היום הקריבו את חטאתם ועולתם וגו' (ויקרא י' י"ט) אלא ששתק עד שיסיים משה את דברו ולא אמר לו קצר דבריך ואח"כ אמר אל משה הן היום הקריבו ואוננים אנחנו. ויש אומרים משכו אהרן מתוך הצבור לחוץ ואמר לו משה אחי ומה מעשר הקל אסור לאונן לאכול ממנו חטאת חמור לא כ"ש שתהא אסורה לאונן. מיד הודה לו שנאמר וישמע משה וייטב בעיניו (שם שם כ') ובעיני הגבורה: (כיוצא בו ויקצוף משה על אלעזר ועל איתמר בני אהרן (שם שם ט"ז). מכאן אמרו כשאדם עושה משתה לתלמידיו אינו נותן פניו אלא בגדול. וכשהוא קוצף אינו קוצף אלא על הקטן שנאמר ויקצוף על אלעזר ועל איתמר מלמד שאף אהרן היה בקצפון. אהרן היה גדול ממשה וגדול מאהרן הקב"ה. ולמה לא דבר עם אהרן על שלא היו לו בנים עומדים בפרץ שאלו היו לו בנים עומדים בפרץ אלעזר ואיתמר לא גרם חטא לנדב ואביהוא): כיוצא בו באברהם אבינו כשהיה מתפלל על אנשי סדום אמר לו הקב"ה אם אמצא בסדום חמשים צדיקים ונשאתי לכל המקום בעבורם (בראשית י"ח כ"ו) גלוי וידוע לפני מי שאמר והיה העולם שאלו היו מצוין בסדום ג' או ה' צדיקים לא גרם בה עון אלא המתין הקב"ה את אברהם עד שסיים דבריו ואח"כ השיבו שנאמר וילך ה' כאשר כלה לדבר אל אברהם (שם שם ל"ג) כביכול אמר לו הרי אני נפטר שנאמר ואברהם שב למקומו (שם שם) טו):

ואינו נבהל להשיב זה אליהו בן ברכאל הבוזי שנאמר אמרתי ימים ידברו (איוב ל"ב ז') מלמד שהיו יושבין ושותקין לפני

מעולם הוא בהיל לדבר. ונכנס לתוך דברי חבירו. ומדבר לפני גדולים ממנו. ונבהל להשיב. ושואל שלא כראוי ומשיב שלא כעניי. ואומר על דבר שהוא ראשון (ראשון) [אחרון] ו) ועל אחרון שהוא ראשון. ואינו מודה על האמת. ובוש ללמוד. ובוש לומר לא שמעתי: (הדה היא קמיתא והדה היא תנייתא) ז):

ועשרה בחכם החכם אינו בהיל לדבר זה אליהוא שנאמר כתר לי זעיר ואחוך (איוב ל"ו ב'):

ואינו נכנס לתוך דברי חבירו זה אהרן בשעה שאמר לו משה מדוע לא אכלתם את החטאת במקום הקדש (ויקרא י' י"ז) לא רצה לומר לו משה אחי אוננים אנו ואי אפשר לאונן לאכול מקדשי שמים שהם קדשים קלים והרי דברים קל וחומר ומה אם קדשים קלים אסורים לנו לאונן חטאת שהיא חמורה על אחת כמה וכמה. כל כך דן אהרן קל וחומר (משה) ח'. גדול מכולן זה (הקדש ברבי) [הקדוש ברוך הוא] ט) שלא רצה ליכנס לתוך דבריו של אברהם אבינו ע"ה בשעה שהיה עומד ומבקש על הסדומיים ואינו מוצא אלא המתין לו עד שסיים ואחרונה חזר והשיבו שנאמר וילך ה' כאשר כלה לדבר אל אברהם ואברהם שב למקומו (בראשית י"ח ל"ג). והרי הדברים קל וחומר ומה אם הקב"ה שלו עולם ומלואו לא רצה ליכנס לדבריו של אברהם אבינו אדם עפר רמה ותולעה דין הוא שלא יכנס לדבריו של חבירו:

ואינו מדבר לפני גדולים ממנו זה משה בשעה שאמר לו הקב"ה ועתה (לך) [לכה] ואשלחך אל פרעה (שמות ג' י'). אמר לפניו רבון העולמים אהרן אחי גדול ממני ואין לי אפשר י) לדבר לפניו. מה עשה הלך וסדר את הדברים לפניו שנאמר וידבר אהרן את כל הדברים [האלה] (שם ד' ל'). וכן הוא אומר כי ה' שלח נא ביד תשלח (שם שם י"ג) נתנו עיניהם במיכאל שהוא גדול מכולם יא):

הערות לנו"א

והוא קטוע וע' אבות פ"ה מ"ז וכקדמוני המפרשים שם ובנו"ב פ"מ. וע"ע דרך ארץ זוטא פ"ז ומסכת כלה (קורניל) י' ע"א. יד) בכ"י חכם אינו מדבר לפני מי שגדול ממנו בחכמה זה וכו' לעיני העם מי ראוי לדבר אהרן אל משה (בכי"א לדבר משה ואהרן) הוי אומר משה שמע מפי הגבורה ואהרן שמע מפי משה אלא כך אמר משה אי אפשי שבמקום שאחי הגדול שם עומד ואני אדבר לכך אמר לו לאהרן (בכי"א עומד שם ואני משה אדבר לכך אמר לו משה לאהרן דבר) לכך נאמר וכו'. ובספרים הוא בסוף הדבור שנאמר וידבר והגהתי ע"פ התומ"י והכ"י. והנה מלת בחכמה הוא קשה להולמה פה וע' במשנה שם ובמפרשים. ובכ"י עוד כאן כיוצא בו ויקצוף על אלעזר ועל איתמר בני אהרן מכאן אמרו כשאדם שונה לתלמידיו אינו נותן פניו אלא בגדולים כשהוא כועס אין כועס אלא בקטנים לכך נאמר ויקצוף על אלעזר ואיתמר מלמד שאף אהרן היה עמהם בקצפים ע"כ ובספרים כל זה הוא לקמן בבבא דואין נכנס והכנסתי בין שני סוגרים ע"ש. טו) בכ"י אינו נכנס לתוך דברי חבירו זה אהרן שנאמר וידם אהרן הן היום הקריבו היה לו לאהרן שיאמר למשה משה אחי קצר עלינו כי

הערות לנו"ב

ו) הגהתי מסברא. ז) לא ידעתי לכוין מלות אלו פה וע"כ הסגרתים ואולי מקומם להלן גבי אומר על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון והיו שם כעין פירוש ונשתרבבו לכאן. או אולי הם הוספת איזה סופר שהעיר שהפיסקא מתחלת בגולם ואח"כ מפורשים מעלות החכם וכבמשנה. ח) ע' בנו"א ובדוגמאות הנרמזות שם ואין ספק שמלה זאת בטעות באה לכאן ואולי צ"ל למשה וע"ע לקמן אות י"ט. ט) הגהתי מסברא. י) בכי"ה ואי אפשר לי. יא) ע' שמות רבה פ"ג סי"ד

איוב. עמד היו עומדין. ישב היו יושבין. אכל היו אוכלין. שתה היו שותין. עד שנטל מהם רשות [וקלל את יומו] שנאמר ואחרי כן פתח איוב את פיהו ויקלל את יומו וגו' ויאמר יאבד יום אולד בו והלילה אמר הורה גבר (שם א' ב' וג'). יאבד יום שבא אבי אצל אמי ואמרה לו אני הרה. ומנין שלא ענו בערבוביא שנאמר ויען איוב ויאמר. ויען אליפז התימני ויאמר. ויען בלדד השוחי ויאמר. ויען צופר הנעמתי ויאמר. ויען אליהו בן ברכאל הבוזי ויאמר. סדרן הכתוב אחד אחד. אלא להודיע לכל באי עולם שאין חכם מדבר לפני מי שגדול הימנו בחכמה ואינו נכנס לתוך דברי חבירו ואינו נבהל להשיב טז):

שואל כענין זה יהודה שאמר אנכי אערבנו (בראשית מ"ג ט'): שואל שלא כענין זה ראובן שנאמר ויאמר ראובן אל אביו את שני בני תמית (שם מ"ב ל"ז) יז):

ואומר על ראשון ראשון זה יעקב. ויש אומרים זו שרה. ועל אחרון אחרון אלו אנשי חרן יח):

ומודה על האמת זה משה שנאמר ויאמר ה' אלי הטיבו אשר דברו (דברים י"ח י"ז). וכן הקב"ה הודה על האמת שנאמר כן בנות צלפחד דוברות (במדבר כ"ז ז') יט):

ושואל שלא כראוי ומשיב שלא כעניין זה ראובן שנאמר ויאמר ראובן אל אביו לאמר את שני בני [תמית] אם לא אביאנו אליך (בראשית מ"ב ל"ז) וכי אבינו יעקב הורג נפשות היה והלא אין משיבין אותו על דברי הבטלה יב): רבי נחמיה ורבי מרינוס בשם רבי נהוראי בשעה שהיה אומר דבר תקיף יג) לפני רבי טרפון היה אומר כפתור ופרח. ובשעת שהיה אומר דבר של הבטלה היה אומר לא ירד בני עמכם (שם שם ל"ח):

ושואל כענין ומשיב כהלכה זה יהודה שאמר ויאמר יהודה אל ישראל אביו שלחה הנער אתי [וגו'] אנכי אערבנו מידי תבקשנו (שם מ"ג ח' וט'):

ואומר על דבר שהוא ראשון ראשון ועל אחרון אחרון זו רבקה בת בתואל [שנאמר ויאמר בת מי את היש בית אביך מקום לנו ללין ותאמר אליו בת בתואל אנכי וגו'] ותאמר אליו גם תבן גם מספוא [רב עמנו גם מקום ללון] (שם כ"ד כ"ג כ"ד וכ"ה) יד):

ועל שהוא יודע יודע ועל שאינו יודע אינו יודע טו) אלו אנשי חרן בשעה שאמר להם יעקב אחי מאין אתם ויאמרו מחרן אנחנו ויאמר להם הידעתם את לבן בן נחור ויאמרו ידענו ויאמר להם השלום לו ויאמרו שלום (שם כ"ט ד' ה' ו'). ואם לשיחה אתה מבקש והנה רחל בתו באה עם הצאן (שם שם) טז):

ומודה על האמת זה משה שנאמר [וישמע משה וייטב בעיניו] (ויקרא י' כ') יז). הקב"ה הודה על האמת שנאמר כן בנות צלפחד דוברות (במדבר כ"ז ז') כן מטה בני יוסף דוברים (שם ל"ו ה') ויאמר ה' סלחתי כדבריך (שם י"ד כ'). מכאן אמרו חכמים אשרי מי שהקב"ה מודה על דבריו יח):

ואינו בוש ללמד זה משה שנאמר ויקרב משה את משפטן לפני ה' (שם כ"ז ח'):

ואינו בוש לומר לא שמעתי יט) זה משה שנאמר ויאמר אליהם משה עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם (שם ט' ח'):

הערות לנו"א

אוננים אנחנו וי"א משכן אהרן למשה מתוך הקהל ואמר לו משה אחי מה מעשר הקל אסור לאונן חטאת חמורה לא כ"ש שתהא אסורה לאונן מיד הודה לו ואמר שנאמר (בכי"א דכתיב) וישמע משה וייטב בעיניו מלמד שאף משה בעיני הגבורה טוב. גדול ממשה אהרן גדול מאהרן הקב"ה (מן מלמד עד הקב"ה ליתא בכי"א) כיוצא בו ויאמר ה' אם אמצא בסדום מלמד שגלוי היה לפני מי שאמר והיה העולם שאפילו נתבקשו בסדום חמשה או ארבעה צדיקים אין בה לפיכך המתין לו הקב"ה לאברהם עד שיסיים (בכי"א שסיים) את דבריו ואח"כ השיב לו (בכי"א השיבו) שנאמר וילך ה' כאשר כלה לדבר עם אברהם ואברהם שב למקומו ע"כ ועי"ע תומ"י. וע' זבחים ק"א ע"א בענין ק"ו זה ובתו"כ פ' שמיני ע"ש ועי"ע ספרי במדבר פי' ק"ג. טז) בכ"י אינו נבהל זה וכו' שנאמר ויען אליהו בן ברכאל הבוזי ויאמר צעיר אני לימים ואתם ישישים אמרתי ימים ידברו ורוב שנים ידיע חכמה מלמד שהיו יושבין ושותקין לפניו של איוב עומד עומדין יושב יושבין אוכל אוכלין שותה שותין עד שנטל מהם רשות וקלל את יומו שנאמר יאבד יום אולד בו והלילה אמר הרה גבר יאבד יום שבא אבא אצל אמא ואמרה לו הרה אנכי מנין שלא דברו בערבוביא וכו' סדרן הכתוב להודיע לכל באי עולם (בכי"א לכל באי עולם ליתא) שחכם אינו מדבר בפני מי שגדול וכו'. יז) בכ"י אינו שואל כענין וכו' וע' שמות רבה פצ"א ס"ט ובהגהות הרד"ל שם אות ט"ו. יח) בכ"י ואומר וכו' זה יעקב אבינו וי"א וכו'. יט) בכ"י אף הקב"ה מודה על וכו' והנה אין ספק שכל פיסקא זאת היא גם בנוסחת הספרים גם בנוסחת הכ"י קטועה ומשובשת וע' בנו"ב שיש לתקן ע"פ הנוסחא שם כמה דברים פה ובפרטות ע"פ פרק השלום כי"ע שהעתקתי שם באות י"ט וע"ע נוסחת הגר"א.

הערות לנו"ב

וע"ע בראשית רבה פ' מ"ח ס"י ע"ש. יב) ע' ב"ר פצ"א ס"ט ועי"ע לקמן אות י"ט. יג) בב"ר שם דבר מתוקן. יד) הוספתי בלשון הכתוב מסברא. טו) בכי"ה ועל שיודע ושאינו יודע שאינו יודע. טז) ע' ב"ר פ"ע ס"א. יז) ע' תו"כ פ' שמיני ויקרא רבה פי"ג זבחים ק"א ע"א ומגן אבות למשנה זו ובכ"י הוא וייטב הדבר בעיני פרעה והוא בל"ס ט"ס והגהתי ע"פ הדוגמאות. יח) ע' מכילתא יתרו מסכת דבחודש פ"ט וספרי במדבר פ' קל"ד ובמ"ע שם אות ג'. יט) בכי"ה לא למדתי וע' בנו"א ובכל ההערות שם. ולחוסר הענין הנני מעתיק פה מה שמצאתי בפרק השלום כי"ע ששנויה שם כל פיסקא זאת ובל"ס תועיל לבירור הדברים פה. והכי איתא התם שבעה דברים בגולם ושבעה בחכם. הגולם קופץ לדברי חברו נבהל להשיב ומדבר לפני מי שגדול ממנו בחכמה ומשיב על אחרון ראשון ועל ראשון אחרון ואינו מודה על האמת ובוש ללמוד ובוש מללמד ובוש מלומר לא שמעתי. אבל החכם אינו כן. אינו קופץ לתוך דברי חבירו זה אהרן הכהן שכעס משה כנגדו והיה מצוה לו לאכול פסולי המוקדשים לא כעס כנגדו ולא אמר אוננים הם קצר דבריך אלא המתין לו עד שסיים דבריו ואח"כ השיבו שנאמר ויאמר אהרן אל משה הן היום וגו' היום מתו בני ואני אקריב קרבן היום מתו בני ואנו אוכלים זבחים. ומה אם מעשר

פרק לח

שבעה מיני פורעניות באות לעולם על שבעה גופי עבירות. מקצתן מעשרין ומקצתן אינן מעשרין רעב של בצורת באה. מקצתן תורמין ומקצתן אינן תורמין רעב של מהומה באה. מקצתן מפרישין חלה ומקצתן אינן מפרישין חלה רעב של כלייה בא א). גמרו שלא לעשר עצרו [את] השמים מלהוריד טל ומטר ובני אדם יגיעים ואינן מסתפקין ב):

רבי יאשיה אומר בעון חלה אין הברכה נכנסת בפירות ובני אדם יגיעים ואינן מסתפקין ג): בעון תרומות ומעשרות נעצרו השמים מלהוריד טל ומטר והעם נמסרות למלכות ד):

דבר בא לעולם בעון לקט שכחה ופאה ומעשר עני:

מעשה באשה אחת שהיתה יושבת בשכונת של בעל השדה ויצאו שני בניה ללקט ולא הניחן בעל השדה. אמן היתה אומרת מתי יבואו בני מן השדה שמא אמצא בידם כלום לאכול והם היו אומרים מתי נלך אל אמנו שמא נמצא

פרק מא

שבעה מיני פורעניות באין לעולם על ז' גופי עבירות. מקצתן מעשרין ומקצתן אינן מעשרין רעב של בצורת באה לעולם [שנאמר] על כן עליכם כלאו שמים מטל (חגי א' י'). גמרו מלעשר א) כל עקר רעב של כלייה באה לעולם שנאמר ואכלתם בשר בניכם ובשר בנותיכם תאכלו (ויקרא כ"ו כ"ט). אמר להם הקב"ה אני נותן לכם פירות מרובים שתפרישו לי מעשרות ב) ולא רציתם אני אתן לכם דבר שהוא פטור מן המעשרות. מקצתן מפרישין חלה ומקצתן אינן מפרישין רעב של מצודה ג) באה לעולם שנאמר בשברי לכם מטה לחם (שם שם כ"ו). גמרו מלהפריש כל עקר רעב של מהומה בא שנאמר אתה תזרע ולא תקצור אתה תאכל ולא תשבע ויישחך בקרבך ותסג ולא תפליט (מיכה ו' י"ד וט"ו) ד). אמר להם הקב"ה אני נותן לכם עסיות מרובות שתפרישו לי חלה ולא רציתם אני נותן לכם דבר שהוא פטור מן החלה [ומהו בשר בניכם ובנותיכם] ה):

שלוח חיה רעה באה לעולם על שבועת שוא ועל עדות שקר ועל חילול השם:

הערות לנו"א

פל"ח א) בכי"ע ז' מיני פורעניות באים לעולם מקצתן מעשרין מקצתן אין מעשרין רעב של כליה בא מקצתן מפרישין את החלה ומקצתן אין מפרישין את החלה רעב של מהומה בא ע"כ ובכי"א ז' מיני פורעניות באין לעולם מקצתן מעשרין ומקצתן אין מעשרין רעב של בצורת בא מקצתן מעשרין ומקצתן אין מעשרין רעב של כליה בא מקצתן מפרישין את החלה וכו' כבכי"ע ובעיקר הרברים ע' אבות פ"ה מ"ח ובמפרשים שם ושבת ל"ב ע"ב ול"ג ע"א ותורת כהנים פ' בחקותי פ"ה ובפירוש הראב"ד שם. ב) הוספתי מלת את וגם הגהתי מלהוריד במקום להוריד ע"פ הכ"י ושם עוד ובני אדם עושים ואינם מספיקים וכן הוא גם בנ"א שבתומ"י. ג) בכ"י עושים ואין מספיקין. ד) בכ"י ובעון. תרומה ומעשרות עצרו את וכו' והעם כמורדין (כמורדין ליתא בכי"א) נמסרין למלכות ונראה שכל זה מדברי ר' יאשיה הוא וא"כ

הערות לנו"ב

הקל אסור לאונן חטאת חמורה לא כ"ש שתהא אסורה לאונן מכאן דן אהרן ק"ו. גדול מאהרן הקב"ה שנאמר ויאמר ה' אם אמצא בסדום חמשים צדיקים וגו' ויען אברהם ויאמר הנה נא הואלתי לדבר והלא כבר גלוי לפני הקב"ה שאם נתבקשו בסדום עשרה צדיקים ואינן אלא המתין עד שסיים ואח"כ השיבו שנאמר וילך ה' כאשר כלה לדבר אל אברהם והלא דברים ק"ו ומה אם הקב"ה שהעולם ומלואה שלו אינו רוצה ליכנס לתוך דברי בשר ודם שהוא רמה ותולעה ועפר ק"ו שיהא אדם זריז וזהיר שלא יכנס לתוך דברי חבירו. ואינו נבהל להשיב כגון אליהוא בן ברכאל הבוזי דכתיב כתר לי זעיר ואחוך. ד"א זה אלעזר ואיתמר שאמר להם משה מדוע לא אכלתם את החטאת ולא השיבוהו עד שבא הגדול והשיבו שנאמר וידבר אהרן אל משה וגו' משל לאיש שכעס על בנו כדי להשמיע את כלתו כך כעס משה על בני אהרן כדי להשמיע את אהרן ולהגיד להם דרך ארץ כשיהיה אדם כועס על בני ביתו נותן עיניו בקטן שבקטנים. וכשהיה הרב שונה לתלמידיו נתן עיניו בגדול שבהם שנאמר ויאמר משה אל ה' שלח נא ביד תשלח נתן עיניו במיכאל שהיה גדול מכולם. ואינו מדבר לפני מי שגדול ממנו בחכמה זה משה כשהיה רואה שהיה ראוי לדבר ואמר לאהרן אחיו שידבר והוא שומע מפי הקב"ה ואהרן מפי משה אמר להם הקב"ה אינו שומע לכם ומי הקב"ה ומפי משה שומע שנאמר וידבר אהרן את כל הדברים האלה ויאמן העם. ומשיב כענין זה יהודה שאמר אנכי ערבנו וגו'. שלא כענין זה ראובן שאמר את שני בני תמות וכי הורג נפשות היה יעקב אבינו מכאן אמרו חכמים אין משיבין על (הפלצה) [צ"ל הפלגה]. וא"ר אלעזר א"ר מרינוס אומר לפני רבינו כשהיה אדם אומר דבר מתוקן לפני ר' טרפון היה אומר ר' טרפון כפתור ופרח וכשהוא אומר דבר של הפלגה היה אומר לא ירד בני עמכם. ומשיב על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון זו רבקה שנאמר ויאמר בת מי את וגו' ותאמר אליו בת בתואל אנכי ותאמר אליו גם תבן גם מספוא רב עמנו. ד"א אלו אנשי חרן שאמר להם יעקב אחי מאין אתם ויאמרו מהרן אנחנו ויאמר להם הידעתם את לבן בן נחור וגו' ויאמר להם השלום לו ויאמרו שלום. ומודה על האמת זה משה רבינו דכתיב וישמע משה וייטב בעיניו אף הודה לבנות צלפחד שנאמר כן בנות צלפחד דוברות ואמר כן מטה בני יוסף דוברים שר"ל יפה דברו ועל הסדר דברו אשרי אדם שהמקום הודה לדבריו. ואינו בוש מללמוד זה משה רבינו שנאמר ויקרב משה את משפטן לפני ה'. ואין בוש לומר לא שמעתי זה משה רבינו שנאמר עמדו ואשמעה מה יצוה ה' לכם ע"כ.

פמ"א א) בכי"ה שלא לעשר וע' אבות פ"ה מ"ח ונו"א פל"ח ובהערות אות א' שם. ב) בכי"ה אני נתתי לכם וכו' שתפרישו מהם מעשרות. ג) בכי"ה רעב של בצורת וג"ז קשה דהא קתני לעיל לבצורת ואולי יש לפרש מצודה מענין מצור וכהמשך הכתובים שם ונאספתם אל אויביכם וגו' בשברי לכם מטה לכם וגו' וע' תרגום יונתן שם. ד) בכי"ה אתם תזרעו ולא תאכל וגו' אתם תאכל ולא תשבע וגם זה הוא מסירם ובמקרא שם אתה תאכל ולא תשבע וישחך בקרבך ותסג ולא תפליט וגו' אתה תזרע ולא תקצור. ה) הוספתי זה ע"פ מנורת המאור כ"י שהובאה

בידה כלום לאכול. היא לא מצאה בידם כלום והם לא מצאו בידה כלום לאכול והניחו ראשיהם בין ברכי אמם ומתו שלשתן ביום אחד. אמר להן הקב"ה אין אתם גובין מהן אלא נפישות. חייכם אף אני אגבה מכם נפשותיכם. וכן הוא אומר אל תגזל דל כי דל הוא ואל תדכא עני בשער כי ה' יריב ריבם וקבע את קובעיהם נפש (משלי כ"ב כ"ב וכ"ג) ה):

חרב בא לעולם על עינוי הדין ועל עיוות הדין ומפני המורין בתורה שלא כהלכה ו): וכשתפשו את רשב"ג ואת רבי ישמעאל ליהרג היה רשב"ג יושב ותוהה בדעתו ואומר אוי לנו שאנו נהרגין כמחללי שבתות וכעובדי ע"א וכמגלי עריות וכשופכי דמים. אמר לו רבי ישמעאל בן אלישע רצונך שאומר לפניך דבר אחד. א"ל אמור. א"ל שמא כשהיית מסיב בסעודה באו עניים ועמדו על פתחך ולא הנחתם שיכנסו ויאכלו. אמר לו השמים אם עשיתי כן אלא שומרים היו לי יושבין על הפתח כשהיו העניים באים היו מכניסין אותן אצלי ואוכלין ושותין אצלי ומברכין לשם שמים. א"ל שמא כשהיית יושב ודורש בהר הבית והיו כל אוכלוסי ישראל יושבין לפניך זחה דעתך עליך. אמר לו ישמעאל אחי מוכן אדם שיקבל את פגעו. והיו מתחננין לאספקלטור זה אמר [לו] אני כהן בן כהן גדול הרגני תחלה ואל אראה במיתת חבירי. וזה אמר לו אני נשיא בן נשיא הרגני תחלה ואל אראה במיתת חבירי. אמר להם הפילו גורלות. והפילו ונפל הפור על רשב"ג. מיד נטל החרב וחתך את ראשו. נטלו ר"י בן אלישע והניחו בחיקו והיה בוכה וצועק פה קדוש פה נאמן פה קדוש פה נאמן פה שמוציא סנדלפונין טובות ואבנים טובות ומרגליות מי הטמינך בעפר ומי מילא לשונך עפר ואפר עליך הכתוב אומר חרב עורי על רעי ועל גבר עמיתי (זכריה י"ג ז'). לא הספיק לגמור הדבר עד שנטלו החרב וחתכו את ראשו. ועליהם אמר הכתוב וחרה אפי והרגתי אתכם בחרב [והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים] (שמות כ"ב כ"ג) ז): ממשמע שנאמר והרגתי אתכם בחרב אני יודע שהנשים נעשו אלמנות. אלא אלמנות ולא אלמנות

חרב בא לעולם על עוות הדין ועל ענוי הדין ו):

מעשה ברבן שמעון בן גמליאל ורבי ישמעאל שהיו יוצאים ליהרג. והיה רבי שמעון בן גמליאל בוכה. א"ל רבי שמעון רבי ז) מה אתה בוכה והלא [בשתי] פסיעות אתה נתון בצד אבותיך. א"ל וכי תעלה על דעתך שאני בוכה שלא הייתי עוד קטמון שנים. א"ל והרי הוא אומר מתוקה שנת העובד אם מעט ואם הרבה יאכל (קהלת ה' י"א) ח). א"ל ולא אבכה שאני יוצא ליהרג כעובד ע"ז וכמגלי עריות וכשופכי דמים וכמחללי שבתות ט). א"ל רבי ישמעאל על חנם מימיך לא באת אשה לשאול לך על נדתה והאיש על נדרו והיית יישן או (מועד) [סועד] או שמא לא היתה שעה פנויה או שמא לא הניחו השמש ליכנס. א"ל בין ישן בין (מועד) [סועד] (מצויים) [מצווה] היה השמש כל אדם בל ימנע מלהכנס י). א"ל ולא על חנם. [א"ל] יא) פעם אחת הייתי יושב ובני אדם עומדין עלי [וגם לבי עלי] יב). א"ל כדיי אנו שאנו יוצאין

הערות לנו"א

אין צורך להגיה וע' נוסחת הגר"א וא"נ. ה) בכי"ע דבר בא וכו' מעשה וכו' ויצאו בניה ללקוט ולא הניחן בעל השדה אמרה אמן אימתי יבואו שני בני ושמא אמצא בידם כלום היא לא מצאה בידיהם כלום והם לא מצאו בידיה כלום הניחו ראשן בין וכו' א"ל הקב"ה הואיל אי אתם גובים מהם אלא נפשות אף אני איני גובה מכם אלא נפשות וכה"א וכו'. ובכ"י דבר בא וכו' מעשה וכו' אמרה אמן אימתי יבואו בני שמא אמצא בידם כלום לאכול והם אמרו מתי תבא אמנו שמא נמצא בידה לאכול היא לא וכו' כבכי"ע וע' אבות שם מ"ט. ו) בכי"ע חרב בא לעולם מפני עינוי הדין ומפני המורין בתורה שלא שמעו (אחר מלה זאת איזה מחק בכ"י) ובנ"א שבתומ"י שלא השמיע ויש לתקן ע"פ כי"ע. ז) בכ"י וכשתפשו וכו' היה רשב"ג יושב וצוח ואמר (בכי"א היה ר"ג צועק ואומר) אוי לנו שאנו נהרגין בעלילה וכמגלי עריות וכשופכי דמים (בכי"א נהרגין בעולם כעובדי ע"ז וכשופכי דמים) א"ל ר"י רצונך אומר לפניך דבר אחד א"ל אמור א"ל שמא בשעה שהיית מיסב באכילה באו עניים ועמדו על הפתח ולא הניחן השמש שיכנסו (בכי"א שיבאו) א"ל וכו' אלא שומרים היו (בכי"א היו שומרין) היו יושבים על הפתח וכשהם מוצאים עניים מכניסין אותם ואוכלים וכו' לש"ש א"ל שמא בשעה שהיית יושב ודורש בהר הבית וכל חכמי ישראל עומדין לפניך שמא גסה דעתך עליך (בכי"א לפניך דעתך עליך) א"ל ישמעאל אחי לא אלא מכאן לאדם שיקבל את פגעו (בכי"א שיקבל מה שגזר עליו הבורא) והיו מתחנן (בכי"א והיו שניהם מתחננין) לאספקלטור זה אומר לו (בכי"א זה אמר לו) אני כ"ג בן כ"ג הרגני תחלה ואל אראה במיתתו של חכם (בכי"א במיתת חבירי) והוא אומר לו אני נשיא בן נשיא הרגני תחלה ולא אראה במיתתו של חכם (בכי"א במיתת חבירי) והיו מטילין גורלות ביניהם (בכי"א והם היו מטילין ביניהם גורלות) ונפל הגורל (הגורל ליתא בכי"א) על רשב"ג מיד נטלו את החרב וחתכו את ראשו מה עשה ר"י נטלו ונתנו בחיקו (בכי"א נטל את ראשו והניחו בחיקו) פה קדוש פה נאמן פה מוציא סנדרכים טובים אבנים טובות ומרגליות מי הטמינך בעפר (בכי"א אמר פה קדוש פה מוציא סנדרים טובים וכו' מי הטמינו בעפר) ומי מלא לשונך (בכי"א את לשונך) אבק ועפר ועליך הכתוב אומר (בכי"א ועליך הוא אומר) ח"ב על רועי ועל גבר עמיתי נאם ה' צבאות הך את הרועה ותפוצנה הצאן וגו' (מן הך עד הצאן ליתא בכי"א) ולא הספיק לגמור את הדבר שנטלו (בכי"א עד שנטלו) את החרב וחתכו את ראשו

הערות לנו"ב

שם בדף י"ב ע"ב פיסקא זו. ו) ע' במשנה שם ושם הסדר באופן אחר. ז) בכי"ה שמעון רבי ליתא. ח) בכי"ה מן א"ל וכי תעלה עד הרבה יאכל ליתא. אבל בנו"ש איתא ע"ש ואולי צ"ל שלא חייתי קטמון שנים כלומר עוד איזה שנים. וע' שם בקהלת רבה לפסוק זה ובנ"ש. ט) בכי"ה וכמחללי שבתות ליתא. י) הגהתי ע"פ הנו"ש. ובכי"ה בין ישן בין אוכל מופקד היה השמש בל ימנע אדם מלכנס. יא) הוספתי ע"פ הנו"ש. יב) כן הוא בכי"ה ובכי"ר וכגון גם לבי וע"ע

שלא ימצאו להן עדים להתירם להנשא. כגון ביתר שלא נמלט ממנה נשמה להתיר אשת איש. וממשמע שנאמר והיו נשיכם אלמנות אני יודע שהבנים יתומים. אלא יתומים שאינן יתומים שיהיו נכסיהם עומדים בחזקת אבותם ולא יהיו מניחין אותן לירש ולישא וליתן בהן ח) :

גלות בא לעולם על ע"א ועל גלוי עריות ועל שפיכות דמים ועל שמיטת הארץ ט) : על ע"א שנאמר והשמדתי את במותיכם (ויקרא כ"ו ל') אמר [להם] הקב"ה [לישראל] הואיל ואתם רוצים בע"א אף אני מגלה אתכם במקום שיש שם ע"א לכך נאמר והשמדתי את במותיכם י) : על שמיטת הארץ מנין, שנאמר אז תרצה הארץ את שבתותיה (שם שם ל"ד) אמר להן הקב"ה לישראל הואיל ואי אתם משממים את הארץ היא תשמט אתכם. מספר ירחים שאין אתם משממים אותה היא תשמט מאליה. לכך נאמר אז תשבות הארץ והרצת את שבתותיה כל ימי השמה תשבות את אשר לא שבתה בשבתותיכם בשבתכם עליה יא) : על גילוי עריות כיצד. א"ר ישמעאל ברבי יוסי כל זמן שישראל פרוצים בעריות שכינה מסתלקת מביניהם שנאמר ולא יראה בך ערות דבר ושב מאחריך (דברים כ"ג ט"ו) יב) :

ליהרג. בא האספקלטור להתיז ראשו של רבן שמעון יג). א"ל רבי ישמעאל לא כן אני גדול ממנו [אני כה"ג בן כה"ג] בוא והתיז ראשי תחלה [אמר רשב"ג לא כן אני גדול ממנו]. א"ל במה את גדול ממנו. [א"ל] שאני נשיא ובן נשיא. בא אספקלטור והתיז ראשו של (רבי ישמעאל) [רבי שמעון בן גמליאל] והיה (רבן שמעון בן גמליאל) [רבי ישמעאל] מגפפו ומנשקו ובוכה ואומר הפה שהיה עסוק בתורה הרי הוא מלא חצץ שנאמר ויגרס בחצץ שני הכפישני באפר (איכה ג' ט"ז) ומיד בא והתיז ראשו של (רשב"ג) [רבי ישמעאל] לקיים עליו מה שנאמר חרב עורי על (ריעי) [רעי] ועל גבר עמיתי נאםה' (אלהים) [צבאות] (זכריה י"ג ז') יד) :

גלות בא לעולם על ע"ז ועל גלוי עריות ועל שפיכות דמים ועל השמטים ועל היובלות טו) : על הע"ז מנין שנאמר ואמרו כל הגוים על מה עשה ה' ככה לארץ הזאת [וגו'] ואמרו על אשר עזבו [וגו'] וילכו ויעבדו אלהים אחרים לפיכך ויחר אף ה' בארץ ההיא (דברים כ"ט כ"ג כ"ד וכ"ה). על גלוי עריות מנין ותטמא הארץ ואפקוד עונה עליה (ויקרא י"ח כ"ה). על שפיכות דמים מנין ותחנף הארץ בדמים [וגו'] (תהלים ק"ו ל"ח). על השמיטים מנין והארץ תעזב מהם (ויקרא כ"ו מ"ג). על היובלות מנין כל ימי השמה תשבות (שם שם ל"ה) :

בארבעה פרקים הדבר מרובה. ברביעית. ובשביעית. במוצאי שביעית. ובמוצאי החג שבכל שנה ושנה. בעון הלקט והשכחה והפיאה. ובעון גזל מתנות עניים :

בעון תרומה והמעשרות השמים נעצרים מלהוריד טל ומטר והארץ (לגדל) [מלגדל] פירות והם רצים אחר פרנסה ואינם מספיקים טז) :

הערות לנו"א

ועליהם הכתוב אומר והרה אפי וגו' ע"כ. והנה בספרים היא הנוסחא כמו שהגיהו אותה ע"פ התומ"י והוספתי בלשון המקרא ע"פ כי"א וע"ע שם בתומ"י בהנו"א ובעיקר הדברים ע' מכילתא משפטים מסכתא דנזיקין פי"ח ושמחות פ"ה ותדא"ר פ"ל וילקוט משפטים רמז שמ"ט ונו"ב פמ"א. ואין ספק שגם בכ"י וגם בספרים הנוסחא מקוטעת וייש להשלים ולהגיה א"ל מימיך לא באת אשה לשאול על נדתה וכו' כבנו"ב ע"ש וכן הגיהו הבן אברהם והאהבת חסד ובלי הגהה זו העיקר חסר מן הספר לפי שרק בהמשך לדברים אלו כעין פירוש על עינוי הדין באת כל פיסקא זאת לכאן. ח) בכי"ע ממשמע וכו' איני יודע שנשיהם אלמנות אלא שאינן אלמנות וכו' שלא המליטה ממנה נשמה להתיר את אשת איש וכו' איני יודע שבניהם יתומים וכו' עומדים בחזקת אביהם ולא יהיו מניחין אותן לירד ולישא וליתן בהם ע"כ. ובכי"א ממשמע שנאמר והרגתי וכו' שלא ימצאו להם עדים להנשא שלא המליטה ממנה נשמה לאסור להם אשת איש וכו' ואינם יתומים שהיו נכסיהן עומדין בחזקת אביהן ולא מניחין אותן לישא ע"כ. ובספרים ישנים היתה הנוסחא איני יודע שהנשים נעשו אלמנות והבנים יתומים (ב' כלות אלו הם גם בספרים הדשים ומחקתי אותם ע"פ הכ"י) אלא אלמנות שאינן אלמנות כגון בית תור שלא וכו' להשיא אשת איש וכו' ושאינן יתומים שהיו נכסיהן וכו' ולא היו מניחין וכו' והוגה הכל ע"פ התומ"י ובעיקר הדברים ע' מכילתא וילקוט שם ופשוט הוא שהוא דבר בפני עצמו ולא הובא כאן אלא אגב גררא. ט) בכ"י גלות בא לעולם על עובדי ע"ז וכו'. י) בכ"י על עובדי ע"ז כיצד הרי הוא אומר וכו' ובספרים ישנים היה אומר לו הקב"ה וכו' ותקנתי והוספתי ע"פ הכ"י וע' שבת ל"ג ע"ב ובמדבר רבה פ"ז ס"י וע"פ זה יש להגיה ולהוסיף כאן והשמדתי את במותיכם ואומר ואתכם אזרה בגוים. יא) בכי"ע ועל שמיטת הארץ כיצד הרי הוא אומר וכו' והנה בספרים ישנים א"ל הואיל ואין אתם משממים אותה כמו שנאמר וצויתי את ברכתי היא תשמט אתכם ומספר ירחים משמיטין אותה לכך נאמר וכו'. והגיהו בספרים חדשים ע"פ התומ"י אבל רק להצאין ואנכי הצגתי נוסחת הכי"ע. ובכי"א לכך נאמר בכן תשמט ארעא. וע' שבת שם ותו"כ פ' בחוקותי פ"ו וז'. יב) בכי"ע כיצד אמר ר' ישמעאל בר יוסף כל זמן וכו' ובכי"א כיצד וכו' כבספרים כ"ז שיש בישראל פרוצים וכו'. וע' רבה שם ספרי דברים פי' רנ"ד ורנ"ח וסוטה ג' ע"ב והנה פיסקא זאת הסדר שלה מסורס וגם הראיה על שפיכות דמים חסר לגמרי ובל"ס יש להשלים אותה ע"פ הרבה שם. וע"ע נוסחת הגר"א וע"ע נו"ב והנה מפרשי המשנה טרחו הרבה בסידור הז' גופי עבירות והמנין פה נראה שהוא. א' מקצתן מעשרין וכו'. ב' מקצתן תורמין (וע' בתוי"ט במשנה שם ד"ה מקצתן). ג' מפרישין חלה. ד' גמרו שלא לעשר (וקאי אכל מתנות כהונה וע' בתוי"ט שם). ה' עון לקט שכחה ופאה (מתנות עניים). ו' עינוי הדין (ונפסק ע"י המעשה דרשב"ג ור"י). ז' ע"ז ג"ע וש"ד וע"ע בתו"כ ובראב"ד שם.

הערות לנו"ב

בנו"ש. יג) בכי"ה רשב"ג. יד) ע' נו"א ובהערות שם אות ז'. טו) ע' אבות ישם. טז) ע' אבות שם מ"ו ובמפרשים שם ואולי בכלל מתנות עניים כאן מעשר עני והגהתי מ ל ג ד ל ע"פ מנורת המאור כ"י

פרק לט

חמשה אין להם סליחה. המרבה לשוב. ומרבה לחטוא. והחוטא בדור זכאי. וחוטא על מנת לשוב. וכל מי שיש בידו חלול השם א):

בעונו אין ספק לאדם לידע מה דמות למעלה. ואלמלא כן היו מוסרין לו מפתחות ויודע במה נבראו שמים וארץ ב):

הוא היה אומר הכל צפוי והכל גלוי והכל לפי דעתו של אדם:

הוא היה אומר הכל נתון בערבון ומצודה פרוסה על

בעון החלה אין ברכה במכונם ומאידה נשלחת בפירות ואחרים אוכלין את עמלן:

בעון שבועת שוא ועדות שקר וחילל השם שילוח חיה רעה באה לעולם והבהמה כלה ובני אדם מתמעטין והדרכים נשמות שנאמר והכריתה את בהמתכם והמעיטה אתכם ונשמו דרכיכם (שם שם כ"ב):

בעון בטול תורה ועוות הדין חרב בא לעולם והבזה רבה והם נמסרים למלכות:

בעון גזל (החוב) [הגובאי] יז) עולה והיוקר הווה והם אוכלים בשר בנים ובנות:

בעון השממות יושבי הארץ הן גולים ממקומם ואחרים באין ממקומן ויושבין תחתיהן במקומן:

בעון לשון הרע הצרעת נשלחת בבני אדם שנאמר זכור את אשר עשה ה' [אלהיך] למרים (דברים כ"ד ט'). והרי הדברים ק"ו ומה מרים הנביאה שלא היתה כוונתה אלא לשבחו של משה ולכבודו של משה אף על פי כן נענשה עונש גדול אבל לא דבר מועט יח) המדבר בגנאי של חבירו והמבקש רעתו על אחת כמה וכמה שיתבע הדבר מידו:

פרק מב

רבי מאיר אומר שלשה נכנסו לדין ומתחלת ימי בראשית ויצאו [ארבעה] חייבין א). אדם וחוה ונחש נכנסו לדין והארץ נתקלקלה בעבורם שנאמר ארורה האדמה בעבורך (בראשית ג' י"ז). אדם בו ביום נברא. בו ביום נתפקד. בו ביום חטא. בו ביום מת. בו ביום נוצר. בו ביום נכנס לגן עדן. בו ביום נצטוה. בו ביום אכל שנאמר כי ביום אכלך ממנו מות תמות (שם ב' י"ז) ב): בשעה ראשונה עלה במחשבה. בשניה נתיעץ עם מלאכי השרת. בשלישי גבלו. ברביעי רקמו. בחמישי נפח בו נשמה. בששית העמידו על רגליו. בשביעית הכניסו לגן עדן. בשמינית נתפקד. בתשיעית חטא. בעשירית עבר על צוויו. באחת עשרה נגלה עליו. בשנים עשר נטרד מגן עדן ג): היה אדם הראשון מוטל גולם מסוף העולם ועד סופו והיה המקום מעביר עליו דור ודור ושופטיו דור ודור ומכחישיו ומכשפיו מזידיו וגזלניו. והיה מוטל גולם ומעבירן לפניו כבני מרון. הראהו צדיק וטוב לו צדיק ורע לו רשע וטוב לו רשע ורע לו. וכיון שהראהו הקב"ה הצדיקים שהן עתידין לצאת ממנו נתן לו יום אחד משלו שהוא אלף שנים שנאמר כי אלף שנים בעיניך (תהלים צ' ד') ומנע המקום ממנו שבעים שנה ונתנם לבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות שנאמר ימי שנותינו בהם שבעים שנה וגו' (שם שם י') נמצאו חיי אדם אשר חי תשע מאות ושלשים שנה ד):

עשרה גזירות נגזרו על אדם הראשון ועשרה על חוה ועשרה על נחש ועשרה על הארץ:

עשרה גזירות נגזרו על אדם הראשון ה) האחד שהיה לבוש כלי חמדה והפשיטה הקב"ה ממנו ו). השנייה שהוא מתפרנס בצער. השלישית שהוא אוכל טוב ומוציא רע ז). הרביעית שבניו גולים ממדינה למדינה. החמישית שיש בו (רוח) [ריח] זיעה ח). הששית שיש בו יצר הרע. השביעית (ששלטה) [ששולטת] בו רמה

הערות לנו"א

פל"ט א) בכי"ע חמשה וכו' סליחה לעולם אלו הן מרבה לשוב ומרבה לחטוא וכו' והחוטא על מנת לשוב וכל מי שיש בידו הילול השם ובכי"א חמשה אין להם סליחה מרבה וכו' כבכי"ע וע' מפרשים ולא איתפריש לי והגר"א הוסיף והחוטא על מנת שיום הכפורים מכפר והמחטיא את הרבים ומחק וחוטא על מנת לשוב וצ"ע. ב) בכי"י בעונם אין ספק וכו' ואלמלא כך וכו' ויודע במה נבראו שמים וארץ ע"כ ובכי"א בעונם אין ספק לידע וכו' למעלה היו מוסרין לו וכו' כבספרים. ור"ל שאלמלא שגרם העון היה האדם יודע במה

הערות לנו"ב

שהובאה שם פיסקא זו. יז) ע' שבת ל"ב ע"א וע"פ הגהתי. יח) ע' ספרי במדבר פי' צ"ט ואולי היה לעיל ולא למעט בפריה ורביה אלא לרבות ונשתרבבו הדברים למטה ונשתבשו וע"ע ספרי דברים פי' רע"ה ובנ"ש במ"ע.

פמ"ב א) הגהתי ע"פ הנו"ש וע' ב"ר פ"ה ס"ט בשם ר' נתן. ב) ע' נו"א פ"א ובהערות שם אות ס"ד ונו"ב פ"א בסוף ונראה דב' נוסחאות נתערבו כאן הא' אדם בו ביום נברא וכו' הב' בו ביום נוצר וכו' וע' לעיל פ"א ובהערות שם אות נ"א ודקאמר בו ביום מת אולי יש לפרש דקאי איומו של הקב"ה וע' בראשית רבה פי"ט ס"ח. ג) אולי יש להגיה עבר על ציוויו (במקום על צורו) ולהגיה במקום חטא עלו למטה וע' לעיל פ"א ובהערות שם אות נ"ב. ד) ע' לעיל פ"ח ובהערות שם אות י"ב ונו"א פל"א וע"ע פסיקתא רבתי קס"ז ע"א ובמ"ע שם אות י"ב והלשון כאן הוא קצת מגומגם ובנו"ש היה אדה"ר מוטל גולם וכו' והיה הקב"ה מעביר עליו דור דור וחכמיו דור דור ונבוניו דור דור ושופטיו וכיון שראה חמקום הצדיקים והצדיקות שעתידין לצאת ממנו ונתן לה הקב"ה יום אחד משלו שהוא אלף שנים ומנע ממנו שבעים שנה ונתן לבניו ולבני בניו עד סוף כל הדורות נמצאו ימי אדם וכו'. ה) בכי"ה יי' על האדם. ו) ע' תרגום יונתן בראשית ג' ד' וילקוט בראשית רמז ל"ד מה שהביא שם בשם האבכיר. ז) בכי"ה שאוכל טוב ומוציא רע. ח) ע' לעיל פרק ל"ד.

כל החיים והחנות פתוחה וההנוני מקיף והפנקס פתוח והדיין יושב והגבאין מחזירין ונפרעין מן האדם תמיד בכל יום בין מדעתו ובין שלא מדעתו ג):

תשובת רשעים מעכבת וגזר דינם מחותם. ושלות רשעים סופה רעה. והרשות קוברת את בעליה. תשובה תולה ויום הכפורים מכפר. תשובה מכפרת עד יום המיתה. ויום המיתה בתשובה ד):

ותולעה. השמינית שיהא נמסר לחיה שימות בה. התשיעית (קוצר) [קצר] ימים ושבע רוגז [שנאמר אדם קצר ימים ושבע רוגז] (איוב י"ד א'). העשירית [שהוא עתיד לעמוד בדין שנאמר] שמח בחור בילדותיך ויטיבך לבך בימי בחורותיך וגו' (קהלת י"א ט'):

ועשרה על חוה אחת דם נדה וגרושה מביתה (ונקופה) [ונזופה] מבעלה. השנייה שיולדת [לתשעה]. השלישית שמניקה עד כ"ד חדש ט). הרביעית שבעלה שולט בה. החמישית מקנא לה שלא תדבר עם כל אדם. הששית שהיא מזקנת מהרה. השביעית שהיא עומדת מלילד אבל האיש מוליד לעולם י). השמינית שהיא יושבת בתוך הבית ואינה מתפרנס כאיש יא). התשיעית יוצאה [לשוק] ראשה מכוסה כאבל (לפיכך הנשים יוצאות בתחלה לפני המטה מה הן אומרות אנו גמרנו מיתה לכל באי עולם) יב). העשירית אם היתה כשרה בעלה קוברתה יג) שכן מצינו באבותינו אבינו אברהם קבר את שרה אמנו. יצחק קבר את רבקה אמנו. יעקב קבר את רחל ואת לאה:

עשרה על הנחש האחת שנסתם פיו יד). השנייה שנתקצצו ידיו ורגליו. השלישית שהוא אוכל עפר. הרביעית שהוא מפשיט ומצטער כיולדה טו). החמישית ואיבה אשית (בראשית ג' ט"ו). הששית אוכל פטומים ושותה כל מתוקים הם נעשים בפיו עפר שנאמר ונחש עפר לחמו (ישעיה ס"ה כ"ה) טז). השביעית שהוא מוליד לשבעה שנים. השמינית שאדם רואה בהמה ואינו מקפיד וכיון שהוא רואה נחש הוא מקפיד עליו להורגו יז). התשיעית שהכל מתברכין והוא עומד בקלקולו יח). העשירית עליו היה רבי מאיר אומר בקבלה והשבתי חיה רעה מן הארץ (ויקרא כ"ו ו') יט):

ועשרה על הארץ האחת שהיתה שותה מים מאיליה מכאן והילך ואד יעלה מן הארץ [והשקה את כל פני האדמה] (בראשית ב' ו') כ). השנייה שהוא לוקה בפירותיה. השלישית שהיא לוקה בשדפון ובירקון. הרביעית שנברא בה (שרצים) [טרשין] וקסקשין כא). החמישית שנבראו בה הרים וגבעות. הששית שעלו בה אילני סרק. השביעית שיעלו בה הדרדרים וקרנים כב). השמינית שזורעים הרבה ועושה מעט שנאמר זרעתם הרבה והבאתם מעט (חגי א' ו') כג). התשיעית שהיא עתידה לעמוד ולעיד על הרוגיה שנאמר וגלתה הארץ את דמיה (ישעיה כ"ו כ"א). העשירית שהיא עתידה לבלות כשלמה שנאמר כבגד תבלה (שם נ"א ו') כד):

מפני מה מ' גזירות הללו. כנגד מ' יום שהולד נוצר ולא עוד אלא כיון שאדם נכנס לדין והוא מתחייב לוקה מ' כנגד מ' הללו כה): אדם דמו של עולם היה בשביל שגרמה לו מיתה לפיכך נתחייבה בדם נדה. אדם חלתו של עולם היה בשביל שגרמה לו ליטמא נתחייבה מחלה. אדם נרו של עולם היה בשביל שגרמה לו ליכבה לפיכך נתחייבה בנר. מכאן אמרו חז"ל על שלש עבירות נשים מתות בשעת לדתן על שאינן זהירות בנדה ובחלה ובהדלקת הנר כו):

הערות לנו"א

נבראו וכו'. ג) בספרים הה"א וכו' על כל החיים וכו' והוספתי מן והחנות עד שלא מדעתו ע"פ כי"ע. ובכי"א הה"א וכו' והפנקס כותב והגבאין נפרעין האדם בכל יום תמיד שלא מדעתו ע"כ וע' אבות פ"ג מט"ז וע' במפרשים שם. ד) בכי"ע והרשות אוברת בעליה. ובכי"א תשובת רשעים מעכבת וגזר דינם סותם, וע' יומא פ"ו ע"ב והגר"א הגיה ע"פ הגמרא וע"ע

הערות לנו"ב

ט) הצגתי נוסחת כי"ה ובכי"ר שיולדת השנייה לשבעה השלישית יולדת לתשעה ומניקה וכו' ונוסחת הנו"ש מסכים עם נוסחת הכי"ה ע"ש ופירש מהרי"טץ שאם לא היתה חוטאת היתה מתעברת ויולדת תמיד ולא היתה מצטערת ט' חדשים. י) בכי"ה מה שאין כן האיש שהוא מוליד לעולם. יא) בכי"ה מתפרסמת כאיש אבל הקריאה היא מסופקת לי. יב) בכי"ה שהיא יוצאה לשוק ראשה מכוסה כאבל ע"כ והשאר ליתא והוא בל"ס תוספת איזה מעתיק וע' לעיל פ"ט ובהערות שם אות י"ז. יג) בכי"ה שכן מצינו באבותינו אברהם יצחק ויעקב שקברו נשותיהם ע"כ והשאר ליתא. יד) פירש מהריט"ץ שאינו מדבר. טו) בכי"ה שהוא מפשיט וכו' וקולו הולך מסוף העלם ועד סופו. טז) בכי"ה ו' אמר ר' הילפאי אפילו אוכל פטומין ושותה הם נעשין וכו' וע' בראשית רבה פ"כ ס"ה וע"ע יומא ע"ה ע"א וע"ע בנו"ש. יז) בכי"ה ח' שאדם רואה וכו' ואינו מקפיד רואה נחש והוא מקפיד עליו להורגו. יח) ע' ב"ר פ"כ ס"ה הכל מתרפאין חוץ מן הנחש וע"ע בנ"ש. יט) בכי"ה היה ר' מאיר אומר עליו בקבלה והשבתי וגו' ובנו"ש שעליו היה ר' מאיר מפרש בקבלה והשבתי וגו' וע' תורת כהנים פ' בחקותי פ"ב והוא מעין דברי ר' יהודה שם וע"ע במכילתא פ' בא פרק י"ב, וע"ע בתרגום יונתן בראשית ג' ט"ו. כ) ע' בראשית רבה פי"ג ס"ט וקהלת רבה פ"א ס"ז ממנו היתה הארץ שותה תחילה וחזר בו הקב"ה שלא תהא שותה אלא מלמעלה וכו' ע"ש. כא) ע' ערוך ערך קש ז' וערך אקושא אבל ע"ע ב"ר פ"כ ס"ח. כב) בכי"ה שיעלו בה קוצים ודרדרים ובנו"ש חוחין וע"ע בב"ר שם ס"י ולפ"ז היה נראה להגיה כאן וקנרים במקום וקרנים וע' בערוך ערך קנרס. כג) בכי"ה והיא עושה מעט. כד) בכי"ה להבלאת כשלמה וכו'. כה) ע' במדבר רבה פ"ר ס"ד ופרקי דר"א פי"ד ובביאור הרד"ל שם ע"ש ולעיל פ"א. כו) ע' לעיל פ"ה ובהערות שם אות י"ח וכל דברים אלו אינם רק הוספה כאן ובנו"ש ליתנהו וכן אינם בכי"ה.

משלמין לרשעים ומקיפין לצדיקים. משלמין לרשעים כבני אדם שעשו את התורה בעין יפה ולא נמצא בהם דבר רע מעולם. ומקיפין לצדיקים כבני אדם שעשו את התורה בעין רעה ולא נמצא בהם דבר טוב. נותנין לאלו ולאלו קמעה והשאר מונח להם מרובה ה):

הוא היה אומר הכל יוצא והולך ערום והלואי שתהא יציאה כביאה ו):

רבי מאיר אומר חביב אדם שנברא בצלם אלהים שנאמר כי בצלם אלהים עשה את האדם (בראשית ט' ו'): חביבין ישראל שנקראו בנים למקום שנאמר בנים אתם לה' אלהיכם (דברים י"ד א'): חביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם שנאמר כי לקח טוב נתתי לכם תורתי אל תעזובו (משלי ד' ב') ז):

פרק מג

עשרה נתנבאו ולא ידעו מה נתנבאו. אברהם נתנבא ולא ידע מה נתנבא שנאמר ואני והנער נלכה עד כה ונשתחוה ונשובה אליכם (בראשית כ"ב ה') [ואשובה אליכם] אין כתיב כאן אלא ונשובה אליכם נתנבא שאבינו יצחק עתיד לחזור א): לבן נתנבא ולא ידע מה נתנבא שנאמר ויברכו את רבקה [וגו'] ויירש זרעך את שער שונאיו (שם כ"ד ס') נמצאו מקללין את עצמן ומברכים את רבקה אחותם: יעקב נתנבא ולא ידע מה נתנבא שנאמר ושלח לכם את אחיכם אחר ואת בנימין (שם מ"ג י"ד). אחיכם זה שמעון. אחר זה יוסף. ואת בנימין זה בנימין כמשמעו ב): השבטים נתנבאו ולא ידעו מה נתנבאו שנאמר (הנה) [והנה] הקטון את אבינו היום והאחד איננו (שם מ"ב י"ג) נתנבאו שיוסף בינותם עומד ג): יוסף נתנבא ולא ידע מה נתנבא שנאמר כי טוב כל ארץ מצרים לכם הוא (שם מ"ה כ') נתנבא שעתידין לנצל את מצרים: פרעה נתנבא ולא ידע מה נתנבא שנאמר ונלחם בנו ועלה מן הארץ (שמות א' י') נתנבא שעתידים ישראל לעשות עמו מלחמה ולהעלות לשלום את הארץ ד): [איוב נתנבא ולא ידע מה נתנבא שנאמר גם את הטוב נקבל מאת האלהים ואת הרע לא נקבל (איוב ב' י') נתנבא שהקב"ה עתיד לחזור עליו את הטובה] ה): משה נתנבא ולא ידע מה נתנבא שנאמר תביאמו ותטעמו בהר נחלתך (שמות ט"ו י"ז) אין כתיב כאן תביאנו ותטענו אמרו הבנים נכנסין והאבות אינן נכנסין ו): גחזי נתנבא ולא ידע מה נתנבא שנאמר ויאמר גחזי נער אלישע איש האלהים [וגו'] ולקחתי ממנו מאומה (מלכים ב' ה' כ') מומה דהוה ביה נתנבא שהוא עתיד ללבוש הצרעת ז): חנה נתנבאה ולא ידעה מה נתנבאה שנאמר כל הימים אשר היה הוא שאול לה' (שמואל א' א' כ"ח) אמרה חנה כל הימים ששמואל בני קיים מלכות שאול קיימת ח): כתיב אחד אומר וימת (שאול) [שמואל] (שם כ"ה א') וכתוב אחד אומר ושמואל מת (שם כ"ח ג') וימת שמואל זה מיתה נבל ט) ושמואל מת זו מיתה ודאי שנאמר ויקבצו לו כל ישראל ויקברוהו בעירו ברמה. וכי אין אנו יודעים שעירו היתה רמה אלא שהיו כל ישראל מספידים לו בכל מקום כדרך שמספידין לו בעירו י):

הערות לנו"א

לעיל פכ"ט. ה) בספרים משלמין לרשעים וכו' שעשו את התורה בעין ר ע ה ולא נמצא בהן דבר ט ו ב מעולם ומקיפין לצדיקים ב ב נ י אדם שעשו את התורה בעין י פ ה ולא נמצא בהם דבר ר ע נותנין וכו' ובכי"ע משלמין וכו' משלמין את הרשעים כבני אדם שעשו את התורה וכו' ולא נמצא להם דבר טוב ומקיפין לצדיקים וכו' ולא נמצא בהם דבר ט ו ב ובכי"א כבכי"ע אלא שחסר שם בבא דמקיפין לצדיקים והגהתי בפנים ע"פ כי"ע ומסברא ובסוף הפיסקא אין ספק לי שצ"ל והשאר מונח להם לעוה"ב אבל לא מצאתי סמך לזה ובספרים ישנים היה והשאר מתח להם מריבה והוגה ע"פ התומ"י. וע"ע נוסחת הגר"א. ובעיקר הדברים ע' פסיקתא דר"כ ע"ג ע"א וב"ר פל"ג ס"א ויקרא רבה פכ"ז ס"א ובנ"ש עוד וקידושין ל"ט ע"א וירושלמי פאה פ"א ה"א. וע"ע קידושין מ' ע"א דאיתא התם ת נ ן ה ת ם אין מקיפין בחילול השם וע"ש בתוספות ד"ה אין מקיפין ואולי היו הדברים בפיסקא זאת כאן באדר"נ ועלה קאי תנן התם וצ"ע. ו) ע"ש ביומא והנה המאמר עכ"פ קטוע כאן שלא נזכר שום תנא וקתני הה"א וע' מפרשים והעיקר שיש לתקן ע"פ נו"ב ע"ש בפרק מ"ד. ז) בכ"י חביב אדם שנברא בצלם חבה יתירה נודעת לו שנברא בצלם שנאמר וכו'. כלי חמדה ש ב ה נברא העולם וכו' וע' אבות פ"ג מי"ד בשם ר"ע וע' במפרשים קדמונים שם ובמשניות דפוס

הערות לנו"ב

פמ"ג א) הוספתי מסברא ובכי"ה מן ואשובה עד ונשובה אליכם ליתא וע' ב"ר פנ"ו ס"ב ותנחומא פ' וירא ופסיקתא רבתי ק"ע ע"ב. ב) ע' בראשית רבה פ' צ"ב ס"ג. ג) בנו"ש שנאמר כולנו בני איש אחד אנחנו שיתפו לאחד יוסף עמהם וע' בב"ר פ' צ"א ס"ז. ד) ע' סוטה י"א ע"א ע"ש. ה) הוספתי זה ע"פ כי"ה ושם עוד ג' מלות גם לחזור בניו אבל נסתפקתי בקריאתם כי הם מחוקים מאד ולזה לא הצגתים בפנים וע"ע בנו"ש. ו) בכי"ה אבותינו נתנבאו ולא ידעו מה נתנבאו שנאמר וגו' וע' מכילתא בשלח מסכת דשירתא פ"י ובמ"ע שם אות א'. ז) ע' תנחומא מצורע וילקוט מלכים רמז רכ"ט ע"ש. ח) ע' אגדת שמואל פ"ג ובילקוט שמואל רמז פ' ע"ש. ט) בכי"ה זה מיתת שאול וע' לקמן. י) ע' קהלת רבה פ"ז והכי איתא התם כתוב אחד אומר וימת שמואל וכתוב אחד ושמואל מת אמר רב אסי ושמואל מת מיתה ודאית וימת שמואל אין הדברים אמורים אלא לענין נבל שנאמר וימת שמואל ואיש במעון א"ר שמואל ב"ר נחמן הכל סופדין וטופחין על מיתת הצדיק וזה הרשע עושה לו מרזיחין ע"כ ועפ"ז יש לתקן הנוסחא הכא וע"ע אגדת שמואל פכ"ג וילקוט שמואל רמז קל"ד אבל ע"ע בתוספתא דסוטה פי"א (והדברים שם מסורסים קצת) ולפי"ז יש מקום גם לנוסחת הכי"ה.

רבי אליעזר בר צדוק אומר למה הצדיקים דומים בעולם הזה. לאילן שעומד במקום טהרה וסוכה יוצא ממנו למקום טמא. מה הם אומרים קוצו סוכה זו מן האילן ויהיה כולו טהור כדרכו. למה רשעים דומים בעולם הזה. לאילן שעומד במקום טמא וסוכה יוצא ממנו למקום טהור. מה הן אומרים קוצו סוכה זו מן האילן ויהא האילן כולו כדרכו טמא ח) :

ששה שמות נקרא האריה ארי. כפיר. לביא. ליש. שחל. שחץ ט) :

ששה שמות נקרא נחש שרף. תנין. צפעוני. אפעה. עכשוב י) :

ששה שמות נקרא שלמה ידידיה. קהלת. בן יקה. אגור. למואל יא) :

פרק מ

ארבעה דברים אדם עושה אותן אוכל פירותיהן בעולם הזה והקרן קיימת [לו] לעולם הבא. אלו הן. כבוד אב ואם. וגמילות חסדים. והבאת שלום בין אדם לחבירו. ותלמוד תורה כנגד כולם א) :

עשרה שמות נקראת ארץ יא) אדמה. יבשה. חרבה. תבל. חלד. ארקא. ראשית. גיא. שדה. ארץ. נקראת ארץ (לשם) [על שם] רצתה. מלה"ד למלך שקרא לפמליא שלו ורץ אחד ועמד לפניו ועשאו המלך שלטון כך קרא הקב"ה לכל באי העולם ורצתה ארץ ועמדה לפניו יב). אדמה שממנה נוצר אדם הראשון שנאמר וייצר ה' אלהים [את האדם] עפר מן האדמה (בראשית ב' ז'). יבשה שהובישו מימיה את מי המבול יג). חרבה שהחריבו מימיה את מי המבול. תבל שהיה מתובלת בד"ת אבל ארץ ישראל אינה חסירה כלום שנאמר לא תחסר כל בה (דברים ח' ט') יד). חלד שבכל באי עולם חולדים בה שנאמר האזינו כל יושבי (חדל) [חלד] (תהלים מ"ט ב'). ארקא מנין שנאמר כדנא תאמרון להון אלהיא די שמיא וארקא לא עבדו (ירמיה י' י"א). ראשית מנין שנאמר בראשית ברא אלהים [וגו'] (בראשית א' א') טו). גיא מנין שנאמר מן גו יגורשו וגו' (איוב ל' ה'). שדה מנין שנאמר ראה ריח בני כריח שדה אשר ברכו ה' (בראשית כ"ז כ"ז) :

בעשרה דברים נברא (האדם) [העולם] בחכמה. ובדעת. בתבונה. ובכח. ובגערה. ובדין. בתולד. ובבריה. בחסד. וברחמים. בחכמה מניז שנאמר ה' בחכמה יסד ארץ כונן שמים בתבונה (משלי ג' י"ט). בדעת מנין שנאמר בדעתו תהומות נבקעו (שם שם כ'). בכח מנין שנאמר עושה ארץ בכחו מכין תבל בחכמתו (ירמיה נ"א ט"ו). בגערה שנאמר עמודי שמים ירופפו [ויתמהו מגערתו] (איוב כ"ו י"א). בדין מנין שנאמר בראשית ברא אלהים (בראשית א' א') טז). בתולד מנין שנאמר אלה תולדות השמים והארץ (שם ב' ד'). בבריה מנין שנאמר בהבראם (שם שם). בחסד מנין שנאמר אמרתי עולם חסד יבנה (תהלים פ"ט ג') יז). ברחמים מנין שנאמר וברחמים גדולים אקבצך (ישעיה נ"ד ז') :

שני דברים שמהלך ת"ק שנה. הנהרות מהלך ת"ק שנה. הישיבה ת"ק שנה וכולם שרשיו שרויים על עץ חיים שנאמר והיה כעץ שתול על פלגי מים (תהלים א' ג') יח) :

הערות לנו"א

קאמברידגע בענין הנוסחאות וע"ע נו"ב שם. ח) בכ"י למה צדיקים דומים וכו' במקום טהרה וסוכו יוצא למקום טומאה הוא אומר קוצו סוכו של אילן זה ויהא אילן כדרכו טהור ולמה רשעים וכו' במקום טומאה וסוכו יוצא הימנו למקום טהור והוא אומר קוצו סוכו של אילן זה ויהא אילן כדרכו טמא. ובכי"א למה הצדיקים וכו' שעומד במקום טהרה וסובתו יוצא וכו' הוא אומר קוצו סוכה של אילן ואילן ויהא כולו טהור וכו' כבכי"ע ובנ"א שבתומ"י גופו במקום סוכו וע' קידושין מ' ע"ב ושם יש גם הנמשל וע"ע נוסחת הגר"א. ט) בכ"י ו' שמות נקרא ארי כפיר ליש ולביא שחל ושחץ. וע' סנהדרין צ"ה ע"א ובפירש"י שם וע"ע בילקוט משלי כ' דמני שם ז' שמות לארי וע"ע אברבנאל בפירושו לשופטים פי"ד וע"ע נו"ב פמ"ג ע"ש. י) בכ"י אפעה עכשוב צפע שרף ותנין וע' נו"ב ובהערות שם. יא) בכ"י בן יקה ליתא וע' במדבר רבה פ"י סוף ס"ג וריש שה"ש רבה וקהלת רבה דמני ז' ומוסיף איתיאל ואולי יש להוסיף גם פה השם איתיאל ואז יהיו פה ששה וע"ע מפרשים.

פ"מ א) בכי"ע ד' דברים אדם עושה אותם ונפרעין פירותיהן בעוה"ז והקרן קיימת לו וכו' לעוה"ב כבוד אב וכו' ובכי"א ד' דברים וכו' כבספרים לו לעוה"ב ככוד אב וכו' וע' פאה פ"א מ"א ובירושלמי שם וקידושין מ' ע"א וע"ע שבת קכ"ז ע"א ויבמות ק"ט ע"ב ובתוס'

הערות לנו"ב

יא) בכי"ה עשרה שמות ואלו הן וע' נו"א פרק ל"ז ובהערות שם אות י"ג ונוסחא שלנו פה מסכמת בהמספר עם המדרש משלי. יב) בכי"ה מלה"ד למלך שקרא פמליא שלו וכו' ועמדה לפניו ונקראת לשם ריצתה וע' בראשית רבה פ"ה ס"ח. יג) בכי"ה את מימי המבול. יד) ע' ספרי עקב פי' ל"ז רשב"י תבל זה ארץ ישראל וכו' למה נקרא שמה תבל שהיא מתובלת בכל שכל הארצות יש בזו מה שאין בזו ויש בזו מה שאין בזו אבל ארץ ישראל אינה חסירה כלום שנאמר ארץ אשר לא במסכנות וגו' ד"א ארץ וכו' תבל זה ארץ ישראל ולמה נקרא שמה תבל על שם תבלין שבתוכה איזהו תבלין שבתוכה זו תורה ע"כ ומזה יש לדון על השיבוש והקיטעא שבכאן. ואולי גם לעיל בבבות דחריבה ויבשה בא"י קמיירי ור"ל דלא היה בה המבול וע' זבחים קי"ג ע"א וע"ב ע"ש ובראשית רבה פרק ל"ג ס"ו. טו) במדרש משלי שם שהיא ראשית לכל מעשה בראשית וע' חגיגה י"ב ע"א והוא כשיטת בית הלל שם. טז) מלת אלהים קדייק וע' בראשית רבה ריש פרשה י"ד. יז) ע' נו"א פרק ל"ז ובהערות שם אות ו' ואות ז'. יח) ע' בראשית רבה פט"ו סימן ו' קצת מעין זה וע"ע בהגהות הרד"ל שם אות ה' וע"ע במדרש כונן ופרק גן החיים בית המדרש חדר ה' צד מ"ט.

ארבעה דברים אדם העושה אותן נפרעין ממנו בעולם הזה ולעולם הבא. [אלו הן]. ע"א. וגילוי עריות. ושפיכות דמים. ולשון הרע יותר מכולם ב):

זכות יש לה קרן ויש לה פירות שנאמר אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו (ישעיה ג' י'). עבירה יש לה קרן ואין לה פירות שנאמר אוי לרשע רע כי גמול ידיו יעשה לו (שם שם י"א). ויש אומרים יש להם לעבירות פירות שנאמר ויאכלו מפרי דרכם וממועצותיהם ישבעו (משלי א' ל"א) ג):

כל המזכה את הרבים אין מגלגלין עבירה על ידו שלא יהיו תלמידיו נוחלין העולם הבא והוא יורד לשאול שנאמר כי לא תעזוב נפשי לשאול (תהלים ט"ז י'). וכל המחטיא את הרבים אין מספיקין בידו לעשות תשובה כדי שלא יהיו תלמידיו יורדים לשאול והוא נוחל את העולם הבא שנאמר אדם עשוק בדם נפש עד בור ינוס (משלי כ"ח י"ז) ד):

האומר אחטא ואשוב אין מספיקין בידו לעשות תשובה. אחטא ויום הכפורים מכפר אין יום הכפורים מכפר. אחטא ויום המיתה ממרק אין יום המיתה ממרק. רבי אליעזר ברבי יוסי אומר החוטא ושב והולך לתומו אינו זז ממקומו עד שמוחלין לו. והאומר אחטא ואשוב מוחלין לו עד שלש פעמים ולא יותר ה):

ז' דברים מעולים זה מזה (וזה). למעלה מן הארץ רקיע. ולמעלה מן רקיע כוכבים שהכוכבים הולכים וחוזרים והרקיע אינו זז ממקומו. ויש אומרים אף הוא חוזר כגלגל למעלה. [למעלה] יט) מן הכוכבים אילנות אלא האילנות עושין פירות [והכוכבים אינם עושים פירות]. למעלה מן האילנות רוחות שהרוחות מנשבות ובאנת והאילנות אינן זזין ממקומן. למעלה מן הרוחות בהמה שהבהמה אוכלת ושותה והרוחות לא אוכלין ולא שותין. למעלה מן הבהמה בני אדם שבני אדם יש בהם דעת (ולא משא) [ומשא]. למעלה מבני אדם מלאכי השרת אלא שבני אדם אוכלים ושותים ופרים ורבים וישנים ומתים ומלאכי השרת אינן אוכלים ושותים ולא פרין ורבין לא ישנים ולא מתים כ):

שבעה מתנות טובות עתיד הקב"ה לתת לצדיקים לעתיד לבוא. ואלו הן. כח. נוי. עושר. חכמה. בנים. אורך ימים. ונחת רוח. כח מנין שנאמר וקוי ה' יחליפו כח (ישעיה מ' ל"א). נוי מנין שנאמר מראיהם כלפידים כברקים ירוצצו (נחום ב' ה') מה הברק הזה שהוא רץ מסוף העולם ועד סופו לשעה קלה וחוזר לשעה קלה כך ישראל עתיד כל אחד ואחד לעלות לירושלים לעשות קרבנו לשעה קלה וחוזר לשעה קלה כא). עושר מנין שנאמר והיה הנכשל בהם (בדור) [ביום ההוא כדוד] (זכריה י"ב ח') כב). חכמה מנין שנאמר וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך (ישעיה נ"ד י"ג) מה ת"ל ורב אלא שהוא (מרבן ומלבן) [רבן ומלפן] כג). בנים מנין שנאמר הקטון יהיה לאלף והצעיר לגוי עצום (שם ס' כ"ב). אורך ימים מנין שנאמר לא יבנו ואחר ישב (שם ס"ה כ"ב). נחת רוח מנין שנאמר וישב עמי בנוה שלום ובמשכנות מבטחים [ובמנוחות שאננות] (שם ל"ב י"ח) כד):

ג' (כתרים) [כתים] הם. אחת רואה את המלך ורואה את הפנים שנאמר אך צדיקים יודו לשמך ישבו ישרים את פניך (תהלים ק"מ י"ד). ואחת ראה את המלך ואינה רואה את הפנים שנאמר לא (יכנס) [יכנף] עוד מורך (ישעי' ל' כ'). ואחת אינו רואה לא את הפנים ולא את (המלאכים) [המלך] שנאמר ואזניך תשמענה דבר מאחריך לאמר (שם שם כ"א) כה). יש מהם רואים בחלום. ויש מהם רואים בחזון. ויש מהם רואים במראה. כשהוא אומר והיה אחרי כן אשפוך רוחי על כל בשר ונבאו בניכם ובנותיכם. וכן הוא אומר וגם על העבדים ועל השפחות (יואל ג' א' וב') לרבות בני אדם חיה ועוף. אין לי אלא בני אדם בלבד כשהוא אומר וגם לרבות את הכל כו):

הערות לנו"א

שם ד"ה אתיא רדיפה. ב) בכ"י ד' דברים אדם עושה ונפרעין וכו' ולשון הרע כנגד כולם. וע' תוספתא פ"א ובירושלמי שם. ג) בכ"י וי"א אף עבירה יש לה פירות וכו' וע' תוספתא וירושלמי וקידושין שם באופן אחר. ד) בכ"י כל המזכה את הרבים אין חטא בא על ידו ואין מספיקין בידו לעשות עבירה (בכי"א אין מספיקין לעמיד עבירה בידו) שלא וכו' וע' אבות פ"ה מי"ח וע"ע יומא פ"ז ע"א ובתוספתא שם פ"ד ע"ש. ה) בכי"ע ר"א בר יוסי אומר וכו' החוטא והולך בתומו לא זז וכו' והאומר אחטא ואשוב אין מוחלין לו אלא שלשה בלבד (ויש שם איזה מחק) וע' יומא פ"ו ע"ב במשנה שם באופן אחר ובתוספתא שם ע"ש.

הערות לנו"ב

יט) ע' פסחים צ"ד ע"א ומדרש הלל בית המדרש חדר ה' צד פ"ט וצ"ע. כ) ע' נו"א פל"ז ובהערות שם אות א' והוספתי פה ע"פ הנו"ש ע"ש. כא) ע' פסיקתא רבתי ב' ע"א ובמ"ע שם. כב) ע' שיר השירים רבה פ"ז בפסוק ראשך עליך ככרמל (והובא ג"כ בילקוט זכריה שם) אמר הקב"ה הדלים וראשים שבישראל חביבים עלי כדוד שנאמר והיה הנכשל וגו' ונראה שזה הוא יסוד המאמר כאן. כג) ע' בראשית פ' צ"ה ס"ג ועוד מפוזר הענין במדרשים שהקב"ה בעצמו ילמד תורה לישראל לעתיד לבא אבל לא מצאתי כלשון הזה ממש והגהתי רבן ומלפן מסברא. כד) הוספתי מסברא ובעיקר הדברים ע' בפרק קנין תורה ותוספתא סנהדרין פי"א וירושלמי שם וע"ע ויקרא רבה פי"ט ט"ג ובפירוש מהרז"ו ע"ש. כה) ע' מדרש תהלים י"א שיור סזה וע"ע חגיגה י"ד ע"ב ובירושלמי שם כענין כת שלישית וצ"ע. כו) אולי יש לתקן אין לי אלא בני אדם בלבד חיה ועוף מנין ת"ל וגם לרבות את הכל אבל גם בתקון זה כל הדבר תמוה ומבהיל וע' ב"ק פ"ו מ"ז ובגמרא ובתוספתא שם אופן הדרוש שעל ידו נתרבה חיה ועוף לענין כמה דברים ואחרי שגם בכאן לא הזכיר כי אם חיה ועוף חוששני מאד שכל דבר זה נכתב כאן רק אגב

[שמנה עשר] אלו נקראו עבדים. אברהם נקרא עבד כז) שנאמר והרביתי את זרעך בעבור אברהם עבדי (בראשית כ"ו כ"ד). יעקב נקרא עבד שנאמר ואתה אל תירא עבדי יעקב (ישעי' מ"ד ב') כח). ישראל נקראו עבדים שנאמר כי לי בני ישראל עבדים (ויקרא כ"ה נ"ה). משיח נקרא עבד שנאמר הן עבדי אתמך בו (ישעי' מ"ב א'). מלאכים נקראו עבדים שנאמר הן בעבדיו לא יאמין (איוב ד' י"ח). משה נקרא עבד שנאמר לא כן עבדי משה (במדבר י"ב ז'). יהושע נקרא עבד [דכתיב וימת יהושע בן נון עבד ה' (יהושע כ"ד כ"ט). כלב נקרא עבד מנין] שנאמר ועבדי כלב עקב היתה (במדבר י"ד כ"ד). דוד נקרא עבד שנאמר (ועבדי דוד) [ודוד עבדי] נשיא להם לעולם (יחזקאל ל"ז כ"ד). ישעיהו נקרא עבד שנאמר ויאמר ה' כאשר הלך עבדי ישעיהו (ישעיה כ' ג') כט). אליקים נקרא עבד שנאמר וקראתי לעבדי לאליקים (שם כ"ב כ'). איוב נקרא עבד שנאמר השמת לבך אל עבדי איוב (איוב ב' ג'). דניאל נקרא עבד שנאמר דניאל עבד אלהא חייא (דניאל ו' כ"א). חנניה מישאל ועזריה נקראו עבדים שנאמר שדרך מישך ועבד נגו עבדוהי די אלהא עילאה (שם ג' כ"ו). נבוכדנצר נקרא עבד ולא הוה שוה לו שנאמר אל נבוכדנצר מלך בבל עבדי (ירמיה כ"ה ט') ל). זרובבל נקרא עבד שנאמר בעת ההיא נאם ה' אקחך זרובבל בן שאלתיאל עבדי (חגי ב' כ"ג):

שנים עשר אלו נקראו בחורים ואלו הן [אברהם נקרא בחור מנין אשר בחרת באברם] (נחמיה ט' ז'). יעקב נקרא בחור שנאמר יעקב אשר בחרתיך (ישעיה מ"א ח'). ישראל נקראו בחורים שנאמר וישורון בחרתי בו (שם מ"ד ב'). שאול נקרא בחור בגבעת שאול (בחור) [בחיר ה'] (שמואל ב' כ"א ו'). שבט לוי נקרא בחור שנאמר ובחור אותו מכל שבטי ישראל (שמואל א' ב' כ"ח). משה נקרא בחור שנאמר לולי משה בחירו (תהלים ק"ו ג'). משיח נקרא בחור שנאמר בחירי רצתה נפשי (ישעי' מ"ב א'). יהושע נקרא בחור שנאמר משרת משה מבחוריו (במדבר י"א כ"ח). יהודה נקרא בחור [שנאמר כי ביהודה בחר לנגיד] (דה"י א' כ"ח ד'). (יהודה) [דוד] נקרא בחור שנאמר ויבחר (ביהודה) [בדוד] עבדו (תהלים ע"ח ע'). שלמה נקרא בחור שנאמר ויבחר בשלמה בני (דה"י א' כ"ח ה'). ירושלם נקראה בחורה שנאמר העיר אשר (בחרתיה) [בחר ה'] (מלכים א' י"ד כ"א) לא):

[ששה] אלו נקראו ידידים. הקב"ה נקרא ידיד שנאמר אשירה נא לידידי (ישעיה ה' א'). אברהם נקרא ידיד שנאמר מה לידידי בביתי (ירמיה י"א ט"ו). ישראל נקראו ידידים שנאמר ונתתי את ידידות נפשי (שם י"ב ז'). בנימין נקרא ידיד שנאמר לבנימין אמר ידיד ה' (דברים ל"ג י"ב). שלמה נקרא ידיד שנאמר ויקרא את שמו ידידיה (שמואל ב' י"ב כ"ה). ירושלים נקרא ידידיה שנאמר מה ידידות משכנותיך (תהלים פ"ד ב'). יבא ידיד בן ידיד ויבנה בית לידיד בחלקו של ידיד. יבואו ישראל שנקראו ידידים ויבנו בית המקדש שנקראת ידידיה בגבול בנימין שנקרא ידיד לב):

[חמשה] אלו (הן) נקראו אהובים לג). אברהם נקרא אהוב שנאמר זרע אברהם אוהבי (ישעי' מ"א ח'). יעקב נקרא אהוב [שנאמר ואוהב את יעקב (מלאכי א' ב'). ישראל נקראו אהובים שנאמר (ואוהב) [אהבתי] אתכם אמר ה' (שם שם) לד). שלמה נקרא אהוב שנאמר ואהוב לאלהיו היה (נחמיה י"ג כ"ו). שערי ירושלם נקראו אהובים] לה) שנאמר אוהב ה' שערי ציון (תהלים פ"ז ב'):

ארבעה נקראו אש לו). הקב"ה נקרא אש שנאמר כי ה' אלהיך אש אוכלה (דברים ד' כ"ד). התורה נקראת אש שנאמר מימינו אש דת למו (שם ל"ג ב'). ישראל נקראו אש שנאמר והיה בית יעקב אש (עובדיה א' י"ח). העולם הבא נקרא אש שנאמר מי יגור לנו אש אוכלה (ישעיה ל"ג י"ד):

ד' דגלים לכסא הכבוד. צדק. ומשפט. חסד. ואמת. שנאמר צדק ומשפט מכון כסאך חסד ואמת יקדמו פניך (תהלים פ"ט ט"ו) לז):

שנים עשר נקראו חיים. [הקב"ה נקרא חיים] שנאמר הוא אלהים חיים ומלך עולם (ירמיה י' י'). התורה נקראת חיים שנאמר עץ חיים היא למחזיקים בה (משלי ג' י"ח). ישראל נקראו חיים שנאמר חיים כולכם היום (דברים ד' ד') לח).

הערות לנוסחא ב'

שיטפא שהיתה לנגד עיני הכותב המשנה הנ"ל וצ"ע. כז) בכי"ה בכל המקומות (חוץ מהבבות דישעיה ואליקים) מנין שנאמר ובעיקר הדברים ע' ספרי ואתחנן פי' כ"ז ובילקוט שם ובמדרש תהלים י"ח וכל הענין בכמה שינוים וחילופים ע"ש. והגהתי ע"פ הנו"ש. כח) ע' בספרי שם ובמ"ע שם ואתה עבדי יעקב ובמקראות שלנו ליתא מלת ואתה. כט) בכי"ה דכתיב ויאמר וגו'. ל) בכי"ה נבוכדנצר נקרא עבד מנין שנאמר נבוכדנצר עבדי ובספרי וילקוט ומדרש תהלים לא חשיב נבוכדנצר וע' בראשית רבה פמ"ד ס"כ לישון כזה (לא שוה לו) גבי גדעון. לא) כן הוא בכי"ה ובכי"ר נקרא בחור ובכי"ה הסדר שם אברהם יעקב ישראל משיח משה יהושע שאול שבט לוי יהודה דוד שלמה ירושלים וע"ע בנו"ש. לב) ע' ספרי דברים פי' שנ"ב בד"ה לבנימין אמר ובמ"ע שם והגהתי ע"פ הנו"ש וכבספרי שם. לג) הגהתי ע"פ הנו"ש וההמשך ובכי"ה אלו חמשה נקראו אהובים. לד) לא מצאתי מקרא כזה וע"כ הגהתי. לה) בנו"ש שערי ציון נקראו וכו'. לו) בכי"ה ד' אלו נקראו וכו'. לז) ע' נו"א פל"ז ובהערות שם אות ז' ושם מדבר מז' מדות וע"ע מדרש תהלים פ"ט. ובכי"ה ובנו"ש הנוסחא ד' רגלים לכסא הכבוד וע"ע במדבר רבה פ"ב ס"י פסיקתא רבתי קפ"ח ע"א ומדרש כונן ולפ"ז יש מקום לנוסחת ד ג ל י ם. לח) בכי"ה ליתא לבבא זו.

ארץ ישראל נקראת חיים שנאמר כי נתתי את חתיתם בארץ חיים לט). תורת חכם נקראת חיים שנאמר תורת חכם מקור חיים (משלי י"ג י"ד) מ). פי צדיק נקרא חיים שנאמר פי צדיק מקור חיים (שם י' י"א) מא). חסד נקרא חיים שנאמר כי טוב חסדך מחיים (תהלים ס"ג ד'). העולם הבא נקרא חיים שנאמר אתהלך לפני ה' בארצות החיים (שם קט"ז ט'). גן עדן נקרא חיים שנאמר ועץ החיים בתוך הגן (בראשית ב' ט'). מים נקרא חיים שנאמר יצאו מים חיים (זכריה י"ד ח'). ירושלים נקראת חיים שנאמר כל הכתוב לחיים בירושלים (ישעיה ד' ג'). ברכה נקראת חיים שנאמר כי שם צוה ה' את הברכה חיים עד העולם (תהלים קל"ג ג') מב):

ששה אלו נקראו מלאים. הקב"ה נקרא מלא שנאמר הלא את השמים ואת הארץ אני מלא (ירמיה כ"ג כ"ד). יהושע נקרא מלא שנאמר ויהושע בן נון מלא רוח חכמה (דברים ל"ד ט'). כלב נקרא מלא שנאמר ועבדי כלב עקב היתה רוח אחרת עמו וימלא אחרי (במדבר י"ד כ"ד). בצלאל נקרא מלא שנאמר וימלא אותו רוח אלהים בחכמה (שמות ל"ה ל"א). אהליאב נקרא מלא שנאמר מלא [אותם] חכמת לב (שם שם ל"ה). [חירם נקרא מלא שנאמר מלא חכמה] וכליל יופי (יחזקאל כ"ח י"ב):

ארבעה אלו נאמר להם (שואל) [שאל. אברהם נאמר לו שאל שנאמר ויאמר ה' אלהים מה תתן לי (בראשית ט"ו ב') אין אדם אומר מה תתן לי אלא אם כן נאמר לו שאל]. שלמה נאמר לו שאל שנאמר ויאמר אלהים שאל מה אתן לך (מלכים א' ג' ה'). אחז נאמר לו שאל שנאמר שאל לך אות (ישעיה ז' י"א). (משה) [משיח] נאמר לו שאל שנאמר שאל ממני ואתנה גוים נחלתך (תהלים ב' ח') מג):

ג' אלו נאמר להם בשיבה טובה. אברהם נאמר לו בשיבה טובה שנאמר ואתה תבוא אל אבותיך בשלום תקבר בשיבה טובה (בראשית ט"ו ט"ו). גדעון בן יואש נאמר לו בשיבה טובה שנאמר וימת גדעון בן יואש בשיבה טובה (שופטים ח' ל"ב). דוד נאמר לו בשיבה טובה שנאמר וימת (דוד) בשיבה טובה (זקן ושבע) [שבע] ימים (דה"י א' כ"ט כ"ח). צדקיהו נאמר לו בשיבה טובה שנאמר בשלום תמות ובמשרפות אבותיך המלכים הראשונים (ירמיה ל"ד ה') מד):

ג' אלו נקראו כושים. ישראל נקראו כושים שנאמר הלא כבני כושים אתם לי (עמוס ט' ז'). צפורה נקראת כושית שנאמר על אודות האשה הכושית (במדבר י"ב א'). שאול נקרא כושי שנאמר על דברי כוש בן ימיני (תהלים ז' א'). עבד מלך נקרא כושי שנאמר וישמע עבד מלך הכושי (ירמיה ל"ח ז') ואין אתה יודע אם העבד נקרא כושי ואם המלך נקרא כושי. [אמור מעתה עבד נקרא כושי ולא המלך נקרא כושי]. וכה"א אל לשכת בני חנן בן יגדליהו איש האלהים (שם ל"ה ד') ואין אתה יודע אם חנן נקרא איש האלהים ואם גדליהו נקרא איש האלהים. אמור מעתה חנן נקרא איש האלהים. ולמה נקרא שמו יגדליהו אלא שגדלו המקרא מה):

ז' שמות נקרא אריה. אריה. ארי. כפיר. לביא. ליש. שחל. שחץ. אריה בנערותו. ארי בזקנותו. כפיר שהוא כופר באביו ובאמו. לביא שהוא חנטף [לבן] של בריות כשהוא שואג. ליש שהכל נעשין בפיו כמין בצק מו). שחל שהכל משחלין לפניו. שחץ שהכל משתחץ. ד"א שחץ שהוא שוחץ בפיו מז):

ז' שמות נקרא עני. עני. אביון. מסכן. מך. דל. דך. רש. עני כמשמעו. אביון שהוא מתאוה לכל רואה דבר ואינו אוכל דבר ואינו שותה מח). מסכן שהוא מסוכן בנפשו מט). מך שהוא מך עד האסקופה נ). דך שהוא מדוכדך. דל שהוא דל מנכסיו. רש שהוא מתרושש. ד"א שהיא ירושת בידו נא):

ז' שמות נקרא נחש. [נחש]. פתן. אפעה. ישרף. צפעוני. תנין. שפיפון. נחש שנשיכתו דומה לנחש נב). פתן שכל חי שהוא נושכו הוא צועק מלפניו. שרף שכל מי שהוא נושכו הוא שורף את דמו ומיבש את בשרו נג). צפעוני שכל מי שהוא נושכו שערו פורח עליו ובשרו מתמוסס. תנין שכל מי שהוא נושכו (מתהלך) [מתהפך]. שפיפון שכל מי שהוא נושכו חושף על מעיו נד):

הערות לנוסחא ב'

לט) בכי"ה בארץ החיים אבל גם זה אינו במקרא וביחזקאל ל"ב כ"ד אשר נתנו חתיתם בארץ חיים ושם ל"ג כי נתתי את חתיתי (לפי הקרי) בארץ חיים. מ) בכי"ה תורה נקראת חיים וכו'. מא) במקרא שם מקור חיים פי צדיק ובכי"ה ליתא לכל בבא זו וכן לבבא דחסד שאחר זה. מב) ע' נו"א פל"ד ובהערות שם אות מ"ד. מג) ע' בראשית רבה פ' מ"ד ס"ה ובנרמז שם ומדרש תהלים ב' ע"ש. מד) ע' בראשית רבה פמ"ד ס"כ ובנ"ש וליתא שםרק ג' דלא קחשיב צדקיה. מה) ע' מ"עד קטן ט"ז ע"ב וספרי במדבר פי' צ"ט ופסיקתא רבתי ק"ל ע"ב ובמ"ע שם אות מ"ט וע"ע ילקוט שמואל רמז צ"א בסוף ע"ש. מו) בכי"ה כמו בצק. מז) בכי"ה ד"א זה ליתא וע' נו"א סו"פ ל"ט ובהערות שם אות ט' ונוסחא זו מסכמת ביותר עם הילקוט משלי שנרמז עליו שם אבל גם שם הוא מגומגם. מח) בכי"ה שהוא תאב ומתאוה לכל תאב דבר ואינו אוכל והשאר ליתא. מט) בכי"ה שהוא מסכין בנפשו. נ) בכי"ה [שהוא מך ונמוך עד האסקופה התחתונה. נא) בכי"ה שהוא ירושה בידו, וע' ויקרא רבה פל"ד ותנחומא] שם ומדרש משלי פכ"ב ובערוך ערך אביון וצ"ע. נב) רומה לנחושת וכן בנו"ש וע' נו"א שם. נג) בכי"ה שהוא שורף נפשו ומיבש את בשרו וע' תנחומא חוקת בפסוק וישלח ה' בהם את הנחשים. נד) בכי"ה שהוא שופף את בשרו וע' נו"א שם וע"ע בערוך ערך שף ג'.

פרק מד איסי בן יהודה אומר חמשה דברים בתורה צריכים הכרע. ש א ת אם תטיב (ואם לא תטיב) או שאת [אם] לא תטיב אינו אומר כך אלא הלא אם תטיב שאת (בראשית ד׳ ז׳). א ר ו ר. כי באפם הרגו איש וברצונם עקרו שור ארור אינו אומר אלא ארור אפם כי עז ועברתם כי קשתה (שם מ״ט ז׳) א). [מ ח ר] ב) ויאמר משה אל יהושע בחר לנו אנשים וצא הלחם בעמלק מחר [אינו אומר כן אלא מחר] אנכי נצב על ראש הגבעה (שמות י״ז ט׳). מ ש ו ק ד י ם. ובמנורה (ארבעה גביעים או ארבעה או במנורה) ארבעה גביעים משוקדים אינו אומר כן אלא משוקדים כפתוריה ופרחיה (שם כ״ה ל״ד) ג). ו ק ם. ויאמר ה׳ אל משה הנך שוכב עם אבותיך וקם אינו אומר כן אלא וקם העם הזה וזנה אחרי אלהי נכר הארץ (דברים ל״א ט״ז) ד):

חמשה קלי חומרים בתורה ה) כי שבעתים יוקם קין (ומה) [ולמך] שבעים ושבעה (בראשית ד׳ כ״ד). הן כסף אשר מצאנו בפי אמתחותינו השיבונו אליך (בארץ) [מארץ] כנען קל וחומר ואיך נגנוב מבית אדוניך (שם מ״ד ח׳). הן בני ישראל לא שמעו אלי קל וחומר ואיך ישמעני פרעה (שמות ו׳ י״ב). ואביה ירוק ירק בפניה (במדבר י״ב י״ד) ק״ו [אני] שיצרתיה (לבית) [ולבית] אביה. הן בעודני חי עמכם היום ממרים הייתם עם ה׳ קל וחומר אחרי מותי (דברים ל״א כ״ז) ו):

רבי יהודה בן חנינא אומר (פחזת) פ ח ז (בראשית מ״ט ד׳) פ״א פחדת. חי״ת חטאת. ז״ן זנית ז): כנף רננים נ ע ל ס ה (איוב ל״ט י״ג) ח). לכה נרוה דודים עד הבקר נ ת ע ל ס ה באהבים (משלי ז׳ י״ח) נעלם נישא אותן באהבים: כי י ר ט הדרך לנגדי (במדבר כ״ב ל״ב) יראה ראתה נטתה נטל הרוח ט). ז״ן שהוא זן מן הפורעניות י):

דברים שנאמרו למטה נאמרו כלפי למעלה יא) יצרנהו כאישון עינו (דברים ל״ב י׳). כי (כל) הנוגע בכם (כנוגע) [נגע] בבבת עינו (זכריה ב׳ י״ב) יב). ואמרתם הנה מתלאה והפחתם אותו (מלאכי א׳ י״ג). הלא אתה מקדם ה׳ אלהי קדושי לא נמות (חבקוק א׳ י״ב). חטאתי מה (אומר) [אפעל] לך נוצר האדם [וגו׳] ואהיה (לך) [עלי] למשא (איוב ז׳ כ׳) יג):

רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי אומר הכל צפוי וגלוי ותלוי במעשה. ומצודה פרוסה על כל החיים. והדין דין אמת. והחנות פתוחה והשלחן ערוך והפנקס [פתוחה והיד] כותבת והחנוני מקיף והגבאי חי וחזק יד):

הוא היה אומר מקיפין לרשעים ואין מקיפין לצדיקים. מקיפין לרשעים בעולם הזה כבני אדם שעשו את התורה כדי שיפרע מהם לעתיד לבוא ואין זכור להם כל מעשים רעים טו). כל כך למה בשביל ליתן להן שכר מצוה קלה שעשו בעולם הזה כדי שיפרע מהם לעתיד לבוא טז) [ומיסרין לצדיקים בעולם הזה] כבני אדם ששרפו את התורה ואין זכור להם כל מעשים טובים. כל כך למה בשביל ליפרע מהם הפסד עבירה קלה שעשו בעולם הזה כדי שיתן להם שכר טוב (משלהם) [משלם] לעתיד לבוא יז). אלו ואלו נוטלין בשכרם בעולם הזה והקרן קיימת לו לעולם הבא. ושלות רשעים סוף רע ותשובת (המלטים) [המוחלטים] בוגדת מפני שכבר (נגזר) [גזר] דינם מחותם. י״א הרבנות קוברת לבעליה. וי״א תולה והייסורים מנקין ויה״כ מכפר יח). והכל נפטר ערום ויוצא [ערום והלואי] תהא יציאה כביאה יט):

הערות לנוסחא ב׳

פמ״ד א) בכי״ה ארור כי באפם הרגו איש וברצונם עקרו שור או באפם הרגו איש וברצונם עקרו שור ארור אינו אומר כן אלא ארור אפם וגו׳. ב) הוספתי מסברא. ג) הסגרתי מסברא ובכי״ה משוקדים ובמנורה ארבעה גביעים או במנורה ארבעה גביעים משוקדים אינו אומר כן וכו׳. ד) ע׳ יומא נ״ב ע״ב וירושלמי ע״ז פ״ב ה״ז ומכילתא בשלח מסכת דעמלק פ״א ותנחומא שם ובראשית רבה פ״כ ס״ו ושיר השירים רבה בפסוק כי טובים דודיך. ה) בכי״ה חמשה ק״ו בתורה. ו) ע׳ בראשית רבה פ׳ צ״ב ס״ז ובנ״ש ונו״א פ״ט ובהערות שם אות ל״ה וע״ע בספר נתיבות עולם על ל״ב מדות בחידושים שם על מדת ק״ו ואם נאמר ב ת ו ר ה כאן הוא דוקא (כלומר לא נביאים) אז המנין חמש עולה יפה. ז) ע׳ שבת נ״ה ע״א וב״ר פ׳ צ״ח פ״ד ותנחומא ויחי. ח) ע׳ מנחות ס״ו ע״ב ובתוס׳ שם ד״ה כנף ובכורות נ״ז ע״ז ע״ב בריש״י שם ותו״כ פ׳ ויקרא פרשה י״ג ובראב״ד ובמסורת התלמוד שם אות ו׳ ויש להשלים עפ״ז הנוטריקון של נעלמה נושא עולה ומתחטא ע״ש. וע״ע במדת נוטריקון בל״ב מדות. ט) ע׳ שבת שם וק״ה ע״א ומנחות ותו״כ שם ומלות נטל הרוח כאן לפי הנראה הם הר״ת של ט׳ דירט ולא איתפרש לי. י) ע׳ בראשית רבה שם פצ״ח ס״ז ושבת נ״ה ע״ב ונראה שמאמר זה הוא איזה שיור מהדורשים הנוטריקון של פח״ז לטובה ע״ש אבל לא אדע איך לתקן. ונראה לי עוד שיש להשלים כאן עוד הדרוש של כ ר מ ל (ע׳ במנחות ובתו״כ שם) ולפי זה יהיו כאן ח מ ש תיבות נדרשות בנוטריקון וזה הוא המשך המאמר לכאן. יא) כלומר תיקון סופרים מפני כבוד המקום ולכך נאמרו כלפי מטן. יב) ע׳ מכילתא בשלח מסכת דשירתא פ״ו ותנחומא שם וספרי במדבר פי׳ פ״ד ובמ״ע שם אות ט״ו וע״ע ספרי דברים פי׳ שי״ג. יג) הגהתי והוספתי מסברא ולא חשיב כאן רק ה מ ש ה. יד) ע׳ אבות פ״ג מט״ז ועפ״ז הוספתי וע״ע נו״א פל״ט. טו) בכי״ה ואין זוכר להם כל מעשיהם. טז) הצגתי נוסחת כי״ה ובכי״ר כל כך למה וכו׳ שכר טוב מצוה קלה שעשו בעוה״ז כבני אדם שעשו את התורה כדי וכו׳ לעתיד לבא ומן ואין עד לעתיד לבא הוא כפול בכ״י זה. יז) כן הוא בכי״ה ובכי״ר ואין זכור להם כל מע״ט כל כך למה בשביל ליתן להם שכר מצוה קלה שעשו בעוה״ז כבני אדם ששרפו את התורה ואין זכור להם כל כך למה וכו׳. יח) ע׳ נו״א פל״ט ובהערות שם אות ד׳ וה׳ ואולי יש להגיה וי״א תשובה תולה ויסורין ממרקין ויוה״כ מכפר וע׳ נו״א פכ״ט וצ״ע. יט) הגהתי ע״פ הדוגמאות.

חביבין ישראל שנבראו בצלם. אילו לא נבראו ולא נאמר להן חביבין היו. חיבה יתירה נודעת להם שנקראו בנים למקום שנאמר בנים אתם לה' אלהיכם (דברים י"ד א') כ):

חביבין ישראל שניתן להם כלי שבו נוצר (האדם) [העולם]. אילו לא נבראו (לא) [ולא] נאמר להם חביבין היו. חבה יתירה נודעת להם שנתן להם כלי שבו נוצר העולם זו התורה שנאמר ואשים דברי בפיך ובצל ידי כסיתיך (ישעיה נ"א ט"ז) כא):

ישראל נקראו עבדים [שנאמר כי לי בני ישראל עבדים] (ויקרא כ"ה נ"ה) ומלאכי השרת נקראו עבדים (ואומר) [שנאמר] הן בעבדיו לא יאמין (איוב ד' י"ח) ואין את יודע איזה חביב [זה] מזה. כשהוא אומר כי עבדי הם אשר הוצאתי אותם מארץ מצרים (ויקרא כ"ה נ"ה) ישראל אתם חביבין לפני יותר ממלאכי השרת:

ישראל נקראו בנים שנאמר בנים אתם לה' אלהיכם (דברים יד א') ומלאכי השרת נקראו בנים שנאמר ויבואו בני האלהים (איוב א' ו') ואי אתה יודע איזה אהוב מהם כב). כשהוא אומר בני בכורי ישראל (שמות ד' כ"ב) [ישראל] אתם חביבין לפני יותר ממלאכי השרת:

ישראל נקראו מלכים ומלאכי השרת מלכים. ישראל נקראו מלכים שנאמר בי מלכים ימלוכו (משלי ח' ט"ו) ומלאכי השרת נקראו מלכים שנאמר מלכי צבאות ידודון ידודון (תהלים ס"ח י"ג) אי אתה יודע איזה מכובד זה מזה. כשהוא אומר ואתם תהיו לי ממלכת כהנים (שמות י"ט ט"ו) [ישראל] אתם מכובדים לפני יותר ממלאכי השרת:

ישראל נקראו צבאות ומלאכי השרת נקראו צבאות. ישראל מנין שנאמר כי בעצם היום הזה הוצאתי את צבאותיכם (שם י"ב י"ז) ומלאכי השרת מנין שנאמר מלכי צבאות ידודון (תהלים ס"ח י"ג) אי אתה יודע איזה גדול זה מזה. כשהוא אומר והוצאתי את צבאותי את עמי בני ישראל (שמות ז' ד') [ישראל] אתם גדולים לפני יותר ממלאכי השרת:

ישראל נקראו קדושים ומלאכי השרת נקראו קדושים. ישראל מנין שנאמר קדש ישראל לה' (ירמיה ב' ג') ומלאכי השרת מנין שנאמר בגזרת עירין פתגמא ומאמר קדישין שאלתא (דניאל ד' י"ד) ולא ידעת איזה מקודש זה מזה. [כשהוא אומר קדש ישראל לה' ישראל] אתם מקודשים לפני יותר ממלאכי השרת כג):

ישראל נותנים זמרה ומלאכי השרת נותנים זמרה. ישראל מנין שנאמר שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד (דברים ו' ד') ומלאכי השרת מנין שנאמר ברן יחד כוכבי בקר ויריעו כל בני אלהים (איוב ל"ח ז') ואי אתה יודע איזה שבח משובח [יותר]. כשהוא אומר משיח אלהי יעקב ונעים זמירות ישראל (שמואל ב' כ"ג א') השבח שאתם משבחים לפני משובח יותר ממלאכי השרת וכה"א ואתה קדוש יושב תהלות ישראל (תהלים כ"ב ד') כד):

פרק מה

ז' פרושים הם. פרוש שכמי. פרוש קוזי. פרוש מדוכיא. פרוש נקפי. פרוש (ארבע הובות) [אדע חובתי]. פרוש יראה כאיוב. פרוש אהבה כאברהם א):

כל שיש בו ג' דברים הללו [מתלמידיו] של אברהם. וג' דברים הללו [מתלמידיו] של בלעם ב. של אברהם עין טובה רוח נמוכה נפש שפלה. עין טובה מנין שנאמר ואל הבקר רץ אברהם ויקח בן בקר (בראשית י"ח ז'). בן שלש רך בן שתים וטוב בן שנתו ג). רוח נמוכה מנין שנאמר גר ותושב אנכי עמכם (שם כ"ג ד'). נפש שפלה מנין שנאמר ואנכי עפר ואפר (שם י"ח כ"ז). [וחילופיהן בתלמידיו] ד) של בלעם עין רעה ורוח גבוהה ונפש רחבה. עין רעה מנין עד שלא יצאו ישראל ממצרים היו כל אומות העולם באים ונמלכים בו כיו

הערות לנוסחא ב'

כ) ע' אבות פ"ג מי"ד ונו"א שם וז"ל המגן אבות במשנה שם וכן נראה מאבות דר' נתן ששם שנו כלשון הזה שאם לא נברא בצלם היה חביב וכשנברא נודעת לו חבה יתירה וכן בכולם שנו כן הנה נראה שבבריאה עצמה בקריאתה ובנתינה נראית החבה היתירה לא בהודעת הטובה ע"כ. ועפ"ז יש לפרש הדברים כאן ואולי צ"ל ולא ניתן להם במקום ולא נאמר להם וכן לקמן. כא) ע' ירושלמי פ"ד דתענית הלכה ב' ובילקוט שם למקרא זו. כב) בכי"ה חביב זה מזה. כג) בכי"ה ואי אתה יודע איזו מקודש זה מזה כשהוא וכו'. כד) ע' קצת כעין זה בילקוט דברים רמז תת"ץ בשם הילמדנו מצינו שחיבב וכו' וע"ע מכילתא ב' פ"ט בד"ה הוצאתי את צבאותיכם וספרי דברים פי' ש"ו ופדר"א פכ"ב. והנה מצאתי כל פיסקא זו בשם האדר"נ במנורת המאור כ"י בדף מ"ט ע"ב באיזה שינוים נקלים ונוסיים בה וכל זמן שישראל מקלסים להקב"ה הוא יתברך שמו מקלסן מלמעלה הם אומרים שמע ישראל והוא אומר שמעה עמי ואדברה הם אומרים ה' אלהינו ה' אחד והוא אומר ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ הם אומרים ושננתם לבניך והוא אומר וכל בניך למודי ה' ע"כ.

פמ"ה א) ע' נו"א פל"ז ובהערות שם אות ד' ונוסחא זאת מסכמת יותר עם הירושלמי הרמוז שם והגהתי מסברא. ב) בכי"ר כל שיש בו ג' דברים הללו תלמידיו של אברהם וג' דברים הללו תלמידו של בלעם. ואנכי הגהתי ע"פ כי"ה. ג) ע' לעיל פכ"ג ובהערות אות ד' וה'. ד) הגהתי ע"פ כי"ה ובכי"ר והילופו תלמידיו של בלעם.

שיצאו ממצרים היתה שפחה שבישראל חכמה יותר ממנו התחיל מיצר עין רעה (שבישראל) [בישראל] שנאמר הנה העם היוצא ממצרים (במדבר כ"ב י"א) ה). וכה"א והוא יושב ממולי (שם שם ה'). רוח גבוהה כי מאן ה' לתתי להלוך עמכם (שם שם י"ג) וכי עמכם אני אלך והלא עם הגדולים מהם אני הולך ובסוף הענין מהו אומר ויוסף עוד בלק שלוח שרים רבים ונכבדים מאלה (שם שם ט"ו). נפש רחבה מנין שנאמר אם יתן לי בלק מלא ביתו כסף וזהב וכו' (שם כ"ד י"ג) ו):

כל המזכה את הרבים אין חטא בא על ידו וכל המחטיא את הרבים אין זכות בא על ידו ז):

ד' שגו ברואה ח) אלו הן, אדם. וקין. בלעם. וחזקיהו. אדם שגה ברואה שנאמר ויקרא ה' אלהים אל (אדם) [האדם] ויאמר לו איכה ויאמר את קולך שמעתי [וגו'] ויאמר מי הגיד לך כי ערום אתה (בראשית ג' ט' י' וי"א) ובסוף הענין מה הוא אומר ויאמר [האדם] האשה אשר נתת עמדי היא נתנה לי מן העץ ואוכל (שם שם י"ב). קין שגה ברואה שנאמר ויאמר ה' אל קין אי הבל אחיך ויאמר לא ידעתי [השומר אחי אנכי] (שם ד' ט') ועי' מסרתו לי אילו מסרתו לי הייתי משמרו ט) ובסוף הענין מהו אומר ויאמר קין אל ה' גדול עוני מנשוא הן גרשת אותי היום (שם שם י"ג וי"ד). בלעם שגה ברואה שנאמר ויבא אלהים אל בלעם ויאמר מי האנשים האלה עמך ויאמר בלעם אל האלהים בלק בן צפור מלך מואב שלח אלי הנה העם היוצא ממצרים ויכם (במדבר כ"ב ט' י' וי"א) י) ובסוף הענין מה הוא אומר ויאמר אלהים אל בלעם לא תלך עמהם לא תאור את העם כי ברוך הוא (שם שם י"ב). חזקיהו שגה ברואה שנאמר ויאמר אליו מה אמרו האנשים האלה וגו' ויאמר מה ראו בביתך ויאמר חזקיהו את כל אשר בביתי ראו [וגו'] ויאמר ישעיהו אל חזקיהו שמע דבר ה' (אלהי) צבאות הנה ימים באים (נאם ה') ונשא כל אשר בביתך ואשר אצרו אבותיך [וגו'] (ישעיה ל"ט ג' עד ז') אף דברים שנתתי לך מהר סיני יוליכו עמם בבלה ובסוף הענין מהו אומר ויאמר חזקיהו אל ישעיהו טוב דבר ה' אשר דברת [וגו'] (שם שם ח') יא):

ג' חשבו מחשבה [רעה] וגלה הקב"ה מחשבתם לכל באי עולם. קין ועשו ואבשלום. קין חשב בלבו יב) ואמר אני הורג את אחי ואירש את העולם שנאמר ויקם קין אל הבל אחיו ויהרגהו (בראשית ד' ח') וגלה המקום מחשבתו לכל באי עולם שנאמר ועתה ארור אתה מן האדמה אשר פצתה את פיה [וגו'] כי תעבוד את האדמה (שם שם י"א וי"ב). עשו חשב בלבו ואמר אני אהרוג את אחי וגלה המקום מחשבתו לכל באי עולם שנאמר ויגד לרבקה את דברי עשו בנה הגדול [וגו'] הנה עשו אחיך מתנחם לך להרגך (שם כ"ז מ"ב). אבשלום חשב בלבו ואמר אני אהרוג את אבי יג) ואירש את המלכות שנאמר (ויגנוב) [ויגנב] אבשלום את לב אנשי ישראל (שמואל ב' ט"ו ו') ומנין שגלה המקום מחשבתו לכל באי עולם שנאמר ויאמר אבשלום מי ישימני שופט בארץ (שם שם ד') יד):

ג' חשבו מחשבה טובה וגלה המקום מחשבתם לכל באי עולם ואלו הן, ראובן ותמר ורות. ראובן חשב להציל את יוסף שנאמר ויאמר אליהם ראובן אל תשפכו דם (בראשית ל"ז כ"ב) ומנין שגלה המקום מחשבתו לכל באי עולם שנאמר יחי ראובן [ואל ימות] (דברים ל"ג ו') [יחי ראובן] בזכות יוסף ואל ימות במעשה בלהה טו). תמר חשבה בלבה אמרה אפשר לצאת חוטאה טז) מביתו של צדיק הזה ומנין שגלה המקום מחשבתה לכל באי עולם שהלכה ונשאת ליהודה וילדה ממנו פרץ וזרח. רות חישבה בלבה אמרה לחמותה עמך עמי אלהיך אלהי באשר תמותי אמות ושם אקבר (רות א' ט"ז וי"ז) ומנין שגלה המקום מחשבתה לכל באי עולם שהלכה ונשאת לבועז שנאמר ובועז הוליד את עובד ועובד הוליד את ישי וישי הוליד את דוד (שם ד' כ"א וכ"ב) ודוד מלך בעולם הזה ומלך לעולם הבא:

ג' דברו אמת ואבדו מחיי העולם הזה ומחיי העולם הבא ואלו הן, המרגלים [ולקו]. ודואג [על עסקי דוד]. ובני

הערות לנוסחא ב'

ה) בכי"ה מוסיף עוד ויכס את עין הארץ ועתה לכה קבה לי ועוד שהיתה עינו רעה בישראל יותר מבלק שאמר ארה לי היה מקלל ומפרש ואמר וגרשתיו לעקרו מן העולם ובלק היה מקלל ורוצה לגרשו מן הארץ ועוד כתיב יושב ממלי חסר מפני שישראל קרוב להכחידו ע"כ ועי' במדבר רבה פ"כ ס"ז וס"ט ותנחומא שם קצת מזה וע"ע מכילתא בשלח ומדרשים בפסוק זה אלי ואנוהו. ו) עי' אבות פ"ה מי"ט ובמגן אבות שם ע"ש וע"ע ברבה ותנחומא שם. ז) עי' אבות שם פרק ה' משנה י"ח וגר"א פרק מ' ובהערות שם אות ד'. ח) בכי"ה שגו בדומה וכן לקמן. ט) בכי"ה וכי מסרתו לי לשומרו אלו מס־תו לי הייתי שומרו. י) בכי"ה בלעם שגה וכו' מלך מואב שלח אלי אין אני חשוב בעיניך בעיני כל המלכים אני חשוב ובסוף הענין וכו' וע"ע בנו"ש. יא) בכי"ה דברים שנתתי לך וכו' בבלה זאת התורה שנקראת עוד מחמד עיניך ומקניך אשר יצאו ובסוף הענין וכו' ועי' בראשית רבה פ"ט סי"א וילקוט מלכים רמז רמ"ה וע"ע במדבר רבה פ"כ ס"ו ועי' תנחומא בלק בענין בלעם ותנא דבי אליה רבה פ"ח ופדר"א פנ"ב בענין חזקיהו. וע"ע סנהדרין ק"ב ע"ב בענין מחמד עיניך דדריש ליה שם אספר תורה. יב) בכי"ה חשב בלבו לית דין ולית דיין ולית עולם אחרן אני הורג וכו'. יג) בכי"ה אני הורג את אבי. יד) ע' בראשית רבה פע"ה ס"ט כעין זה. טו) בכי"ה במעשה יוסף ועי' ספרי דברים פי' שמ"ח ובמ"ע שם. טז) בכי"ה חלוקה ובנו"ש חליצה ועי'

ארבע מדות באדם האומר שלי שלך ושלך שלי זו מדה בינונית. ויש אומרים זו מדת סדום. שלי שלך ושלך שלי עם הארץ. שלי שלך ושלך שלך חסיד. שלך שלי ושלי שלי רשע ו) :

ארבע מדות בתלמידים הרוצה שילמוד וילמדו אחרים עין טובה. ילמוד ולא ילמדו אחרים עין רעה. ילמדו אחרים והוא לא ילמוד זו מדת בינונית. ויש אומרים זו מדת סדום. לא ילמוד ולא ילמדו אחרים הרי זה רשע גמור ז) :

ארבע מדות בהולכי לבית המדרש מתקרב ויושב יש לו חלק. מתקרב ויושב אין לו חלק. מתרחק ויושב יש לו חלק. מתרחק ויושב אין לו חלק : שואל ומשיב יש לו חלק. [שואל ומשיב אין לו חלק. יושב ושותק יש לו חלק] יושב ושותק אין לו חלק : מתקרב ויושב בשביל שישמע וילמוד יש לו חלק. מתקרב ויושב בשביל שיאמרו איש פלוני מתקרב ויושב לפני חכם אין לו חלק. מתרחק ויושב בשביל שינהוג כבוד במי שהוא גדול [ממנו] יש לו חלק. מתרחק ויושב בשביל שיאמרו איש פלוני אין צריך לחכם זה אין לו חלק : שואל ומשיב בשביל שישמע וילמוד יש לו חלק. שואל ומשיב בשביל שיאמרו איש פלוני שואל ומשיב לפני חכמים אין לו חלק. יושב ושותק בשביל שישמע וילמוד יש לו חלק. יושב ושותק בשביל שיאמרו איש פלוני יושב ושותק לפני חכמים זה אין לו חלק ח) :

רמון הבארותי על עסקי שהמיתו למפיבושת. ויש אומרים אף בן איש גר עמלקי בשביל שבישר מיתת שאול יז) :

ג' [וידו] ואבדו מן העולם הזה ונחלו חיי העולם הבא. ואלו הן המקושש והמקלל ועכן:

ג' שמרדו ווידו ונחלו העולם הזה והעולם הבא ואלו הן. המילדת ורחב וגבעונים. ויש אומרים אף חושי הארכי יח) :

ד' מדות בנשים אבל לא באנשים. הנשים גרגרניות [קנאתניות] ועצלתיות צוותניות. גרגרניות שנאמר ותרא האשה כי טוב העץ למאכל וגו' (בראשית ג' ו'). קנאתניות מנין שנאמר ותקנא רחל באחותה (שם ל' א'). צוותניות שנאמר ושרה שומעת פתח האהל והוא אחריו (שם י"ח י'). עצלניות מנין שנאמר מהרי שלש סאים (שם שם ו') יט). ר' יוסי אומר כשם שנתנו ד' מדות בנשים כך נתנו באנשים. האנשים גרגרניים קונאניים צוותנים ועצלנים. גרגרניים מנין שנאמר וישבו לאכל לחם (שם ל"ז כ"ה). קונאניים מנין שנאמר ויקנאו בו אחיו (שם שם י"א) צוותנים מנין שנאמר והם לא ידעו כי שומע יוסף (שם מ"ב כ"ג). עצלניים מנין שנאמר מהרו ועלו אל אבי (שם מ"ה ט') :

ד' מדות להולכי לבית המדרש הולך ועושה חסיד. לא הולך ולא עושה רשע. הולך ואינו עושה יש לו שכר הליכה. עושה ואינו הולך יש לו שכר עשייה כ) :

ד' מדות בנותני צדקה נותן ורוצה שיתנו אחרים חסיד. לא נותן ולא רוצה שיתנו אחרים רשע. נותן (ורוצה) [ואינו רוצה] שיתנו אחרים עינו רעה בשל אחרים. לא נותן ורוצה שיתנו אחרים עינו רעה בשלו כא) :

ד' מדות בתלמידים נוח לשמוע וקשה לאבד זכה. קשה לשמוע ונוח לאבד [לא זכה. נוח לשמוע ונוח לאבד] יצא שכרו בהפסדו. קשה לשמוע וקשה לאבד יצא הפסדו בשכרו כב) :

ד' מדות באדם. שלי שלי ושלך שלך מדה בינונית. ויש אומרים זו מדת סדום. שלי שלך ושלך שלי עם הארץ. שלי שלי ושלך שלי רשע. שלך שלך ושלי שלך חסיד כג) :

הערות לנו"א

ו) השלמתי ע"פ הכ"י וע' אבות פ"ה מ"י ובמפרשים וע"ע נו"ב פמ"ה. ז) בכ"ע ד' מדות וכו' רוצה שילמוד וכו' ולא ילמדו אחרים זה רשע גמור. וע' אבות פ"ה מי"ג ושם ד' חלוקות כאלה גבי נותני צדקה וכן בנו"ב פמ"ח וע"ע במדרש שמואל שם והגר"א גורס בכל המקומות שילמד מבנין פעל והב"י נוטה להגיה הכל ע"פ המשנה שם לפי שהחלוקה הג' אין לה שום פירוש גבי תלמידים ע"ש ובפרקא דרבינו הקדוש (כ"ה ע"ב) איתא ד' מדות בלומדים וכו' ילמוד ולא ילמדו אחרים הרי זה נוטל לו קרנים ילמדו אחרים והוא לא ילמוד הרי זה בינוני לא ילמוד וכו' והמלות וי"א זו מדת סדום ליתא שם וע"ע נו"ב פמ"ו. ח) בכ"י ד' מדות ביושבין לפני חכמים מתקרב ויושב יש לו חלק. מתקרב ואינו יושב אין לו חלק. מתרחק ויושב וכו'. מתרחק ואינו יושב אין לו חלק. שואל ומשיב וכו' שואל ואינו משיב אין לו חלק: יושב ושותק וכו' יושב ואינו שותק אין לו חלק (בכי"א ליתא לבבא זו) מתקרב ויושב וכו' יש לו חלק. מתקרב ויושב בשביל שיאמרו איש פלוני יושב (יושב ליתא בכי"א) וקרב לפני חכמים אין לו חלק (בכי"א חלק לעוה"ב) מתרחק ויושב וכו' מתרחק ויושב בשביל שיאמרו איש פלוני אין ספק לו חכם אין לו חלק (בכי"א חלק לעוה"ב) וכו' כבפנים-יושב ושותק בשביל שלא ישמע וילמוד אין לו חלק (ובכי"א שואל ומשיב בשביל שיאמרו איש פלוני חכם יש לו חלק שואל ומשיב בשביל שיאמרו איש פלוני שואל ומשיב לפני

הערות לנו"ב

בראשית רבה פ' פ"ה ס"ז. יז) בכי"ה ג' דברו וכו' ודואג על עסקי דוד ובני רימון וכו' בשביל שבישר על מיתת שאול ע"כ וע' במדרש מעשה תורה וע"ע פרקא דרבינו הקדוש ושם מונה ג"כ ג' דשיקרו ונחלו העוה"ז והעוה"ב רחב הזונה ומילדת והגבעונים ע"כ. יח) בכי"ה וי"א אף חושי הארכי רעה דוד וע' לעיל אות י"ז. יט) ע' בראשית רבה פמ"ה ס"ה ופרשה י"ח ס"ב ובכ"ש והוא מסורס קצת. כ) ע' אבות פ"ה מי"ד. כא) ע' אבות שם משנה י"ג ועפ"ז הגהתי. כב) ע' אבות שם משנה י"ג והגהתי עפ"ז ומסברא. כג) ע' אבות שם משנה י' וע"ע נו"א פ"מ ובהערות שם אות ו' וה'. ובכי"ה הביא בכאן בבא (מיד לאחר בבא דד' מדות בנשים) ד' מדות בדעות קשה לכעוס וכו' זכה נוח לכעוס וקשה לרצות לא זכה נוח לכעוס ונוח לרצות וכו' ע"כ ונראה שנסמך בהבבות האחרות על המשנה ולפ"ז חסירה אותה בבא דד' מדות בדעות ויש להשלימה ע"פ אבות פרק ה' משנה י"א.

ארבע מדות ביושבים לפני חכמים יש דומה לספוג. ויש דומה לנפה. יש דומה למשפך. ויש דומה למשמרת: דומה לספוג כיצד. זה תלמיד ותיק שיושב לפני חכמים ולמד מקרא ומשנה מדרש הלכות ואגדות כשם שספוג סופג את הכל כך הוא סופג את הכל. [דומה] לנפה כיצד. תלמיד פיקח שיושב לפני תלמידי חכמים ושמע מקרא ומשנה מדרש הלכות ואגדות כשם שנפה מוציאה את הקמח וקולטת את הסולת כך הוא מוציא את הרע וקולט את היפה. [דומה] למשפך כיצד. זה תלמיד טיפש שיושב לפני ת"ח שמע מקרא ומשנה [מדרש] הלכות ואגדות כשם שהמשפך מטיל מכאן ויוצא מכאן כך הוא כל דבר ודבר שמטילין באזניו נכנסים מכאן ויוצאין מכאן ראשון ראשון נשמט והולך לו. [דומה] למשמרת כיצד. זה תלמיד רשע שיושב לפני חכם ושמע מקרא משנה מדרש הלכות ואגדות כשם שהמשמרת מוציאה היין וקולטת השמרים כך הוא מוציא את היפה וקולט את הרע ט). רבי אליעזר בן יעקב קורא אותן קרן נקוב קיטועה י). קיטועה כיצד. זה תינוק שנותנין לו מרגליות וחוזרין ונותנין לו פת זורק את המרגליות ונוטל את הפת חוזרין ונותנין לו כלי חרס זורק את הפת ונוטל את הכלי חרס [הרי] לא נמצא בידו כי אם כלי חרס בלבד יא):

ד' מדות ביושבים לפני חכמים. משפך. ספוג. נפה. משמרת. משפך שהוא מכנים בזו ומוציא בזו זה ת"ח נכנס לביהמ"ד שמע מדרש הלכות ואגדות וכשהוא יוצא אין בידו כלום. ספוג שהוא סופג את הכל זה תלמיד חכם שהוא נכנס לביהמ"ד שמע מדרש הלכות ואגדות כשהוא יוצא יש בו כלום כשהוא מוציאן מוציאן מעורבבין. נפה שהיא מוציאה את הקמח בפני עצמו ואת הסלת בפני עצמו ואת הסובן בפני עצמו זה תלמיד חכם שנכנס לבית המדרש שמע מדרש הלכות ואגדות כשהוא יוצא ויש בידו כלום מוציאן כל אחד ואחד בפני עצמו. משמרת שאינה מוציאה אלא שמרים זה ת"ח כשהוא נכנס לביהמ"ד שמע מדרש הלכות ואגדות כשהוא יוצא אין בידו כלום כשהוא שומע (שומע) דברי הבטלה הרי הוא בידו כד):

לענין התלמידים דרש רבן גמליאל הזקן ארבעה דברים דג טמא דג טהור דג מן הירדן דג מן הים הגדול: דג טמא כיצד. בן עניים שלמד מקרא ומשנה הלכות ואגדות ואין בו דיעה. דג טהור כיצד. זה בן עשירים שלמד מקרא ומשנה הלכות ואגדות ויש בו דיעה. דג מן הירדן כיצד. זה תלמיד חכם שלמד מקרא ומשנה מדרש הלכות ואגדות ואין בו דעת להשיב. דג מן הים הגדול כיצד. זה תלמיד חכם שלמד מקרא ומשנה מדרש הלכות ואגדות ויש בו דעת להשיב יב):

הערות לנו"א

חכמים אין לו חלק יושב ושותק בשביל שיאמרו איש פלוני יושב ושותק לפני חכמים אין לו חלק). ובספרים ישנים ד' מדות בהולכי לבית המדרש מתקרב ויושב וכו' כבכי"ע מתרחק ואינו יושב אינו לו חלק שואל ומשיב יש לו חלק יושב ושותק אין לו חלק מתקרב ויושב בשביל וכו' כבפנים מתקרב ויושב מפני שיאמרו וכו' כבפנים במי שהוא גדול יש לו הלק וכו' מתרחק ויושב בשביל שיאמרו וכו' אין לו הלק יושב ושואל בשביל שיאמרו איש פלוני יושב ושואל ומשמש לפני הכם אין לו הלק יושב ושואל בשביל שישמע וילמוד זה יש לו חלק יושב ושותק וכו' יושב ושותק בשביל שיאמרו איש פלוני יושב משתיק לפני החכם אין לו הלק ע"כ וע"ע בנ"א שבתומ"י וכל הנוסחאות הם מגומגמות. ואנכי תקנתי והוספתי בפנים ע"פ צירוף כל הנוסחאות וע"פ ההמשך בהפיסקא בעצמה. וע"ע בפירקא דרבינו הקדוש שם וע"ע נוסחת הגר"א. ט) בכי"ע ד' מדות בתלמיד הכם יש שדומה לספוג ויש שדומה לנפה ויש שדומה למשפך ויש שדומה למשמרת וכו' כיצד תלמיד ותיק וכו' ולומד מקרא משנה הלכה ואגדות וכו' כשם שהספוג וכו' דומה לנפה כיצד ת"ח פיקח שיושב לפני חכמים ולמד מקרא משנה הלכות ואגדות כשם שהנפה מוציאה וכו' דומה למשפך כיצד זה תלמיד טפש שהיה יושב לפני חכמים ולמד מקרא משנה הלכות ואגדות כשם שהמשפך כל דבר ודבר שמטילין בתוכו נשמט הולך לו כך הוא כל דבר ודבר ששמע ראשון ראשון נשמט והולך לו דומה למשמרת כיצד וכו' שישב לפני ת"ח ולמד מקרא וכו' כשם וכו' אף הוא וכו'. בכי"א ד' דברים בתלמוד חכם ספוג ונפה משפך ומשמרת ספוג כיצד ותיק שיושב לפני הכמים וכו כבכי"ע דומה לנפה ת"ח פקח שישב וכו' כבכי"ע דומה למשפך כיצד תלמיד רשע שיושב לפני ת"ח ולמד מקרא משנה הלכות ואגדות ושכח כל דבר כשם שהמשפך מוציא כל דבר ודבר אף הוא מוציא כל דבר ודבר דומה למשמרת כיצד זה תלמיד רשע שיושב לפני חכמים ולמד מקרא משנה הלכות ואגדות וכו' ע"כ ובספרים היה דומה לספוג כיצד זה ת"ז שיושב וכו' והגהתי ע"פ כי"ע וכן הוספתי ע"פ הכי"י וההמשך. וע' אבות פ"ה מט"ו ובמפרשים שם ובנו"ב וע"ע ספרי עקב פ' מ"ה רבי יהודה אומר תלמיד שכחו יפה דומה לספוג וכו' ע"ש. י) בכי"ע היה קורא אותו קרא נקובה וקטע. ועל הגליון שם נ"א קרן זקופה וקוטע קוטע. בכי"א ר"א בן יעקב אומר קורין אותו קרן זקופה וקוטע קוטע. וע' מפרשים והגר"א הגיה קרן נקוב קרן קטוע ואפשר שנוסחת הכי"ע היא הנכונה וע' בערוך ערך קרא ב', יא) הגהתי ע"פ כי"א ובספרים זורק את הפת ונוטל את החרס לא נמצא וכו' בכי"ע הוי לא נמצא בידו אלא כלי הרס וכן הוא בכי"א אלא כלי הרס. והנה הפירוש לקרן נקוב חסר כאן ואם נגרוס קרא נקוב כבכי"ע אפשר שהשמיטו הפירוש משום שהוא דבר מגונה ביותר ע"ש בערוך וצ"ע. יב) בכי"ע לענין ארבעה תלמידים דרש וכו' דג טמא ודג טהור ודג מן הירדן ודג מן הים הגדול דג טמא וכו' ואין בו דעת להשיב דג טהור וכו' מקרא ומשנה מדרש הלכות ואגדות ויש בו דעת דג מן הירדן כיצד זה ת"ח שלמד מקרא משנה הלכות ואגדות ואין בו דעת להשיב דג מן הים כיצד זה ת"ח שלמד מקרא משנה הלכות ואגדות ויש בו דעת להשיב. ובכי"א לענין ד' ת"ח דרש וכו' ודג מים גדול דג טמא כיצד זה בן עניים שלמד מקרא משנה מדרש הלכות ואגדות ואין בו דעת דג טהור כיצד זה בן

הערות לנו"ב

כד) ע' אבות שם משנה ט"ו ובמגן אבות שם וע"ע נו"א ובהערות שם אות י"א והסברתי מסברא.

ארבע מדות הם יש רואה ונראה, נראה ואינו רואה, רואה ואינו נראה, אינו רואה ואינו נראה: רואה ונראה כגון הזאב והארי והנמר והדוב והברדלס והנחש והליסטין והגייסות [הרי] אלו רואין ונראין, נראה ואינו רואה כגון הסייף והקשת והרומח והסכין ומקל וקינוקנות [הרי אלו] נראין ואינן רואין, רואה ואינו נראה זו מכת רוח רעה, אינו נראה ולא רואה זו מכת חולי מעיים יג):

ארבעה חכמים הם הרואה רבי יוחנן בן נורי בחלום יצפה ליראת חטא. רבי אלעזר בן עזריה יצפה לגדולה ולעשירות. רבי ישמעאל יצפה לחכמה. רבי עקיבא ידאג מן הפורעניות יד):

שלשה תלמידי חכמים הם הרואה בן עזאי בחלום יצפה לחסידות. בן זומא יצפה לחכמה. אלישע בן אבויה ידאג מן הפורעניות טו):

ג' נביאים הם הרואה ספר מלכים בחלום יצפה לגדולה ולעשירות. ישעיה יצפה לנחמה. ירמיה ידאג מן הפורעניות טז):

שלשה כתובים הם הרואה ספר תהלים בחלום יצפה לענוה. משלי יצפה לחכמה. איוב ידאג מן הפורעניות יז):

מיתה לרשעים נאה להם ונאה לעולם. לצדיקים רע להם ורע לעולם. [שינה לרשעים נאה להם ונאה לעולם. לצדיקים רע להם ורע לעולם]. שקט לרשעים רע להם ורע לעולם. לצדיקים טוב להם וטוב לעולם יח):

אל יעמוד אדם ערום כנגד בית קדשי הקדשים יט): הנכנס לבית הכסא לא יחזיר פניו לא למזרח ולא למערב אלא לצדדין. ולא יפרע עצמו מעומד אלא מיושב. ולא יקנח אדם עצמו בימין אלא בשמאל. ומפני מה אמרו לא יקנח אדם עצמו בימין אלא בשמאל. רבי אליעזר אומר מפני שמראין בה דברי תורה רבי יהושע אומר מפני שאוכל ושותה בה כ):

פרק מו

כל כנסייה שהיא לשם שמים סופה להתקיים ושאינה לשם שמים אין סופה להתקיים. אי זו כנסייה שהיא לשם שמים זו כנסית אבותינו על הר סיני. ושאינה לשם שמים זו כנסית דור הפלגה א):

כל מחלוקת שהיא לשם שמים זו מחלוקת שמאי והלל. ושאינה לשם שמים זו מחלוקת קרח וכל עדתו ב):

כל התורעמנים תלמידיו של אדם הראשון שנאמר ויאמר האדם האשה אשר נתתי עמדי היא נתנה לי מן העץ ואוכל (בראשית ג' י"ב) ג):

כל כפוי טובה תלמידיו של סנחריב שנאמר ותמצא כקן ידי (על חיל) [לחיל] העמים וכאסוף ביצים עזובות (ישעיה י' י"ד) ד):

ג' ספרי נביאים הם. הרואה עצמו קורא בחלומו בספר ישעיה יצפה לישועה. בספר מלכים יצפה למלכות. בירמיה ידאג מן הפורעניות:

ג' ספרי כתובים הם. הרואה עצמו קורא בחלומו בספר משלי יצפה לחכמה. בספר תהלים יצפה ליראת חטא. באיוב ידאג מן הפורעניות:

ג' חכמים הם. הרואה רבי אלעזר בן עזריה בחלומו יצפה לחכמה. הרואה רבי עקיבא יצפה ליראת חטא. רבי ישמעאל ידאג מן הפורעניות:

הערות לנו״א

עשיר שלמד מקרא משנה תלמוד הלכות ואגדות ויש בו דעת דג מן הירדן כיצד זה ת״ח שלמד מקרא ומשנה ואין בו דעת להשיב וכו' כבכי״ע. ולא איתפרש לי משל זה וע' לעיל ריש פ״ג ותוספתא דסוטה פט״ו משמת ראב״ע וכו' ע״ש וצ״ע. וע, תנא דבי אליהו זוטא פ' ט״ז קורא ושונה ואין בו דעת יג) בכ״י רואה ונראה כיצד כגון הזאב והארי והדוב והנמר והברדלס והנחש הרי (בכי״א הרי ליתא) אלו וכו' נראה ואינו רואה כיצד כגון הסייף והסכין והפגיון (בכי״א וחפגיון) והרומח והחנית והכידון (וכן בנ״א שבתומ״י) הרי אלו וכו' רואה ואינו נראה כיצד זה וכו' אינו רואה ואינו נראה זה וכו' (בכי״א כיצד זה) ומלת קינוקנות שבספרים ליתא בכ״י. ואולי צ״ל וקנתות וע' בערוך ערך קנת ועניינו יד של כלי זיין וכו'. וע״ע כלים פי״ג מ״א וצ״ע. יד) בכי״ע הרואה ראב״ע בחלומו יצפה לגדולה ועשירות ריב״נ יצפה ליראת חטא ר' ישמעאל וכו'. ובכי״א הם הרואה ראב״ע יצפה לגדולה ריב״נ יצפה ליראת חטא ר' ישמעאל יצפה לחכמה ר״ע יצפה לתבונה. ע״כ וע' ברכות נ״ז ע״ב ובדקדוקי סופרים שם אות ד' ובאה״ר תמה מה ענין ריב״נ ליראת חטא. ואפשר שיש להגיה ר' יהודה הנשיא וע' סוף סוטה משמת רבי בטלה ענוה ויראת חטא ואולי בא הטעות שהיה כתוב ריה״נ (ר״ת ר' יהודה הנשיא) ונתחלף להמעתיק עם ריב״נ וצ״ע. וע״ע נו״ב פמ״ח. טו) בכי״ע ושלשה ת״ח הם הרואה בן עזאי יצפה לחכמה בן זומא יצפה לחסידות (וכן הוא בנ״א שבתומ״י אלישע) וכו'. וע' ברכות שם. וע״ע נו״ב שם. טז) בכי״א שלש ספרי נביאים הם וכו' יצפה לגדולה וכו' ישעיה וכו'. וע' ברכות שם ובדקדוקי סופרים שם אות ב' וע״ע בפירקא דרבינו הקדוש ל״ג ע״ב. וע״ע נו״ב שם. יז) בכי״ע איוב ידאג מן היסורים ובכי״א הרואה ספר תהלים בחלום יצפה להסידות משלי וכו' כבספרים וע' ברכות שם מסכים עם כי״א וכן הגיה הגר״א. וע״ע נו״ב שם. יח) הוספתי ע״פ כי״ע דמשום מנין ג' תני לה הכא ובכי״א בעד כל פיסקא זו רשעים נאה להם מיתה ולעולם צדיקים רעה להם ורעה לעולם ע״כ. וע' סנהדרין ע' ע״ב וע״א ע״א ובדקדוקי ספרים שם. וע״ע נוסחת הגר״א. יט) ע' ברכות נ״ד ע״ב במשנה שם לא יקל אדם ראשו כנגד שער המזרח וכו' ונ״ל שהיו בכאן ג״כ הב' בבות דולא יכנס להר הבית במקלו וכו' ולא יעשנו קפנדריא ומשום מנין שלשה דברים דנאמרו בהר הבית נקט לה הכא אבל נשמטו אותם בבות באשמת המעתיקים. כ) בכ״י הנכנס לבית הכסא לא יחזור פניו למזרח ולמערב אלא צפ:ן (בכי״ע לצפון וכו')

הערות לנו״ב

פמ״ו א) ע' נו״א פרק מ' ובהערות שם אות כ״ג. ב) ע' אבות פ״ה מט״ז ונו״א שם ובהערות אות כ״ב. ג) ע' פסיקתא דרב כהנא קל״א ובהערות שם וספרי דברים פ' ב'. ד) ע' מענין זה חולין פ״ט ע״א.

כל אהבה שהיא תלויה בדבר בטל הדבר בטלה אהבה. ושאינה תלויה בדבר אינה בטלה לעולם. אי זה אהבה שהיא תלויה בדבר זו אהבת אמנון ותמר. ושאינה תלויה בדבר זו אהבת דוד ויונתן כא):

כל מחלוקת שהיא לשם שמים סופה להתקיים. ושאינה לשם שמים אין סופה להתקיים. אי זו מחלוקת שהיא לשם שמים זו מחלוקת הלל ושמאי. ושאינה לשם שמים זו קרח ועדתו כב):

כל כנסיה שהיא לשם שמים סופה להתקיים. ושאינה לשם שמים אין סופה להתקיים. אי זו כנסיה שהיא לשם שמים כגון כנסת ישראל לפני הר סיני. ושאינה לשם שמים כגון כנסיה של דור הפלגה כג):

ג' תלמידים הם. הרואה בן עזאי בחלומו. יצפה לחכמה. בן זומא יצפה ליראת חטא. רבי אלישע בן אבויה ידאג מן הפורעניות ה):

האומר אלך ואלמוד תורה שכן הוא ידי חובתי כשר. שמא יראוני אחרים שני לו. שמא אשמע דבר ואבוא אלמדהו הרי זה בינוני. שמא אקרא ת״ח דווי וסכוף ו):

האומר אלך ואגמול חסד שכן הוא ידי חובתי כשר. שמא יראוני אחרים הרי זה שני לו. שמא אשמע דבר ואבוא ואלמדהו הרי זה בינוני. שמא אקרא גומל חסד הרי זה דווי וסכוף ז):

הרוצה שילמוד תורה וילמד לאחרים טוב לו ולאחרים. [הוא ולא אחרים טוב לו ולא לאחרים. אחרים ולא הוא טוב לאחרים (לא) ולא לו. לא הוא ולא לאחרים הרי זה דווי וסכוף ח):

הרוצה שישבות אצל הכמים וישבתו אחרים טוב לו ולאחרים. הוא ולא אחרים טוב לו ולא לאחרים. אחרים ולא הוא טוב לאחרים ולא לו. לא הוא ולא אחרים דווי וסכוף:

הרוצה שיגמול חסד ויגמלו אחרים טוב לו ולאחרים. הוא ולא אחרים טוב לו ולא לאחרים. אחרים ולא הוא טוב לאחרים ולא לו. לא הוא ולא לאחרים דווי וסכוף:

ד' מדות בטפשים מדוש מדוך וגלגל ינקה ט):

ד' מדות במיושבים אבן פנה. אבן גזית. מרובעת. פסיפס י):

ג' ספרים נמצאו בעזרה. ספר מעונה ספר זעטוטה ספר היא. ספר מעונה [באחד היה כתוב מעון אלהי קדם (דברים ל״ג כ״ז) ובאחד היה מעונה. בטלו האחד וקיימו את השנים. אמר רבי יוסי זה הוא ספר שנמצא בבית מעון. ספר זעטוטי] באחד היה כתוב זעטוטי בני ישראל ובשנים כתוב וישלח את נערי בני ישראל (שמות כ״ד ה׳) בטלו את האחד וקיימו את השנים. ספר היא בכל מקום שהיה כתוב היא היו קורין (אותו) הוא. ויש אומרים אחד עשר יודידיות היא שבתורה בטלו את האחד וקיימו את השנים יא):

פרק מז

שלשה נביאים הם. אחד תבע כבוד האב ולא תבע כבוד הבן. ואחד תבע כבוד הבן ולא תבע כבוד האב. ואחד תבע כבוד הבן וכבוד האב. אליהו תבע כבוד האב ולא תבע כבוד הבן שנאמר קנא קנאתי לה' אלהי (ישראל) [צבאות] (מלכים א׳ י״ט י׳). יונה תבע כבוד הבן ולא תבע כבוד האב שנאמר ויקם יונה לברוח תרשישה מלפני ה' (יונה א׳ ג׳). ירמיה תבע כבוד האב וכבוד הבן שנאמר נחנו פשענו ומרינו אתה לא סלחת (איכה ג׳ מ״ב) א):

הערות לנו״א

בנ״א שבתומ״י) ודרום ואל יפרע את עצמו מעומד אלא מיושב ולא יקנח בימין אלא בשמאל ר״א מפני שאוכל בה ר״י אומר מפני ששותה בה (אולי צ״ל מפני שכותב בה) ר״ע אומר מפני שמראה בה טעמי תורה ע״כ. ועי' ברכות ס״ב ע״א תניא אר״ע פעם אחת נכנסתי אחר ר״י לבה״כ ולמדתי ממנו שלשה דברים וכו' וע״ע שם בדקדוקי סופרים אות ט' וצ״ע וע״ע ד״א רבה פ״ז ועפ״ז הגהתי בספרים אלא לצדדין במקום ולא לצדדין ולא יפרע ולא יכרע. כא) עי' אבות פ״ה מט״ז ובמפרשים שם ובספרים כל אהבה שהיא תלויה בדבר וכו' איזהו אהבה שהיא תלויה בדבר וכו' והוספתי מן בטל הדבר בטלה אהבה ע״פ הכ״י וע״ע נו״ב פמ״ח. כב) עי' אבות שם ונו״ב פמ״ח ובספרים כל מחלוקת שהיא לש״ש וכו' איזהו מחלוקת שהיא לש״ש וכו' והוספתי ע״פ כי״ע. כג) בספרים כל כנסייה שהיא לשם מצוה וכו' (ומדלג השאר) כל כנסייה שהיתה לשם מצוה זו כנסת אנשי הגדולה ושלא לש״ש וכו' והנה קיימתי נוסחת הכי״ע שע״פ הוספתי מה שדלגו בספרים אבל גם לנוסחת הספרים יש מקום ועי' בספר מלאכת שלמה באבות פ״ד מי״א וע״ע בשאר מפרשים קדמונים שם ובנו״ב פמ״ו הנוסחא כמו בכי״ע. ונקט לדברים אלו כאן משום המנין שלשה. ג' דסופם להתקיים וג' דאין סופם להתקיים.

הערות לנו״ב

ה) ע' נו״א פ״מ ובהערות שם אות י״ד ט״ו ט״ז וי״ז. ו) נ״ל שצ״ל וסחוף ועי' יבמות מ״ז ע״א לשון כזה. ז) פירוש בבא ג' כאן לא ברירא כי מה ענין ואלמדהו גבי צדקה ואולי רק משום שיטפא הוא. ח) ע' נו״א פ״מ ובהערה ז' שם והוספתי מסברא ע״פ ההמשך והדוגמאות. ט) לא איתפריש לי ולפי הענין כלים שאין להם בסים נכון ונוטים ליפול תמיד בניגוד למיושבים. י) ע' נו״א פכ״ח ובהערות שם אות י״ט. יא) בכי״ה וי״א אחד עשר וויות הוא שבתורה וכו' ועי' ספרי דברים פי' שנ״ו וירושלמי תענית פ״ד ה״ב ומסכת סופרים פ״ו (ושם ליתא להך דר' יוסי) ואולי יש לפרש וי״א אחד עשר היא שבתורה היה כתוב בוויות ור״ל שבאותן אחד עשר היא היה ההפרש שבין הספרים וכבמס' סופרים ע״ש וע״ע לעיל פל״ח ונו״א פל״ד.

פמ״ז א) ע' מכילתא בא מסכת דפסחא ובמ״ע שם אות כ״ה.

פרק מא

רבי שמעון אומר ג' כתרים הם אלו הן. כתר תורה. וכתר כהונה. וכתר מלכות. וכתר שם טוב עולה על גביהן. כתר כהונה כיצד אפילו נותן כסף וזהב שבעולם אין נותנין לו כתר כהונה שנאמר והיתה לו ולזרעו אחריו ברית כהנת עולם (במדבר כ"ה י"ג). כתר מלכות אפילו נותן כל כסף וזהב שבעולם אין נותנין לו כתר מלכות שנאמר ודוד עבדי נשיא להם לעולם (יחזקאל ל"ז כ"ה). אבל כתר תורה אינו כן. עמלה של תורה כל הרוצה ליטול יבא ויטול שנאמר הוי כל צמא לכו למים (ישעיה נ"ה א') א):

הוי עמל בדברי תורה ואל תתעסק בדברי בטלה. מעשה ברבי שמעון בן יוחאי שהיה מבקר את החולים ומצא אדם אחד שתפוח ומוטל בחולי מעים ואומר גידופין לפני הקדוש ברוך הוא. אמר לו ריקה היה לך שתבקש רחמים על עצמך ואתה אומר גידופין. אמר לו הקדוש ברוך הוא יסלקנו ממני ויניחנו עליך. אמר [לו] יפה עשה לך הקב"ה שהנחת דברי תורה והיית מתעסק בדברים בטלים ב):

ג' חזרו למקומן. ישראל והתורה והכסף והזהב. ישראל היו מעבר הנהר שנאמר בעבר הנהר ישבו אבותיכם מעולם תרח אבי וגו' (יהושע כ"ד ב'). ומנין שחזרו למקומן שנאמר (לה) [להן] מן די ארגיזו אבהתנא לאלהא (שמיה) [שמיא] וגו' (עזרא ה' י"ב). התורה היתה מן השמים שנאמר אתם ראיתם כי מן השמים דברתי עמכם (שמות כ' כ"ב). ומנין שחזרה למקומה שנאמר התעיף עיניך בו ואיננו (משלי כ"ג ה'). הכסף והזהב היו (מטוצרים) [מארץ מצרים] שנאמר ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה כלי כסף וכלי זהב (שמות ג' כ"ב). ומנין שחזרו למקומן שנאמר ויעל שישק מלך מצרים ויקח את אוצרות בית ה' ואת אוצרות בית המלך (דה"י ב' י"ב ט"ו) ב):

על ג' [דברים] שבזו ישראל בטלו מהם. על הנבואה. על מלכות בית דוד. ועל המקדש ג). על הנבואה מנין שנאמר ויהיו מלעיבים במלאכי אלהים ובוזים דבריו (שם ב' ל"ו ט"ז). [על מלכות בית דוד שנאמר אין לנו חלק ונחלה בדוד (מלכים א' י"ב ט"ז) אמרו דוד אין לך עלינו אלא הבית הזה אשר בנית ועתה ראה ביתך דוד] (שם שם). על המקדיש מנין שנאמר הבית הזה אשר אתה בונה אם תלך בחקותי. ואם לאו והבית הזה יהיה עליון כל עובר עליו ישום (וישרוק) וישרק (שם ט' ח') ד):

ג' אומרים ועושים וג' אומרים ואינם עושים. אלו שהן אומרים ועושים. הילדות. והעשירות. וימות החמה. ואלו הן אומרים ואינן עושים. הזקנות. והעניות. וימות הגשמים:

ג' נתמעטו משריבה תלמוד תורה. נתמעטו המזיקים. (נתמעטו) נתמעט המהומה. נתמעטו עושי רע. ויש אומרים אף נטיעת המקישאות ה):

ג' בכו ושמע הקב"ה בכיתם. ואלו הן. הגר. ועשו. וחזקיהו. הגר מנין שנאמר ותשא את קולה ותבך (בראשית כ"א ט"ז) ו). ומנין ששמע הקב"ה קול בכיתה שנאמר כי שמע ה' את קול הנער באשר הוא שם קומי שאי את הנער (שם שם י"ח). עשו בכה וישא את קולו ויבך (שם כ"ז ל"ח) ועל שלישה דמעות שהטיף נעשו לישראל (פלומציות) [פלומסיות] שנאמר האכלתם לחם דמעה ותשקמו בדמעות שליש (תהלים פ' ו'). חזקיהו בכה שנאמר אנא ה' (זכור) זכר נא וגו' ויבך חזקיהו בכי גדול (מלכים ב' כ' ג'). ומנין ששמע הקב"ה בכיתו שנאמר שמעתי את תפלתך ראיתי את דמעתך ביום השלישי תעלה בית ה' (שם שם ה') ז):

פרק מח

רבי שמעון אומר ג' כתרים הם. כתר תורה כתר כהונה [וכתר מלכות] וכתר שם טוב עולה על גביהן. כתר תורה זה כתרו של משה שנאמר זכרו תורת משה עבדי אשר וגו' (מלאכי ג' כ"ב) א). כתר כהונה זה כתרו של אהרן שאי אפשר ליגע בו שנאמר ברית מלח עולם היא לפני ה' (במדבר י"ח י"ט). כתר מלכות

הערות לנו"א

פמ"א א) בכי"ע ר"ש אומר ג' כתרים הם ואלו הם כתר כהונה וכתר מלכות וכתר תורה וכתר שם טוב וכו' כתר כהונה אפילו נותן לו כל וכו'. כתר מלכות אפילו נותנים כל וכו' ובכי"א ר"ש אומר וכו' כבכי"ע כתר כהונה כיצד אפילו נותן כל כסף וזהב שבעולם אין לו כתר מלכות שנאמר ודוד עבדי אבל כתר תורה וכו'. וע' אבות פ"ד מי"ג ונו"ב פמ"ח וע"ע ספרי במדבר פי' קי"ט ושמות רבה פל"ד ס"ב ובנ"ש ובמדבר רבה פ"ד ס"ג ופי"ד סי"א ובנ"ש ויומא ע"ב ע"ב. ב) בכי"ע הוי עמל בד"ת ואל תתעסק בדברים בטלים מעשה ברשב"י וכו' ומצא אדם אחד שהיה מוטל בחולי מעים והיה תפוח והיה אומר גירופין לפני המקום א"ל ריקה היה לך לבקש רחמים על עצמך ולהתחנן לפני המקום ואתה אומר גירופין לפני המקום א"ל המקום יסלקנו ממנו ויני.זנו עליך א"ל יפה עשה לך המקום שהנחת ד"ת ונתעסקת בדברים בטלים ע"כ ובספרים היה וכן הוא בכי"א אמר יפה עשה לי הקב"ה שהנחתי ד"ת והייתי מתעסק וכו' והגהתי ע"פ

הערות לנו"ב

ב) ע' נו"א פמ"א ובהערות שם אות י"ט. ג) בכי"ה ג' דברים וכו' הובטלו מהם על הנבואה ועל מלכות בית דוד. ד) ע' אגדת שמואל פ' י"ג ע"ש. ה) ע' נו"א פרק כ"ה ובהערות שם אות נ"ה. ו) ע' בראשית רבה פ' נ"ג סי"ד ומדרש תהלים מזמור פ' וילקוט תורה רמז קט"ו ותהלים ר' התק"ז בפסוק ותשקמו בענין עשו וע"ע רמב"ן על התורה בראשית ט"ז ח'.

פמ"ח א) בכי"ה שנאמר תורה צוה לנו משה וכתיב

מעשה ברבי שמעון בן אלעזר שבא ממגדל עדר מבית רבו והיה רוכב על החמור ומטייל על שפת הים ראה אדם אחד שהיה מכוער ביותר א"ל ריקה כמה מכוער אתה שמא כל בני עירך מכוערין כמותך [ג]. א"ל ומה אעשה. לך לאומן שעשאני ואמור לו כמה מכוער כלי זה שעשית. כיון שידע רבי שמעון שחטא ירד מן החמור והיה משתטח לפניו [ד]. אמר לו נעניתי לך מחול לי. אמר לו איני מוחל לך עד [שתלך] לאומן שעשאני ותאמר כמה מכוער כלי זה שעשית [ה]. רץ אחריו שלשה מילין. יצאו אנשי העיר לקראתו אמרו לו שלום עליך רבי [ו]. אמר להם למי אתם קוראים רבי. אמרו לו למי שמטייל אחריך. אמר להם אם זה רבי אל ירבו כמותו בישראל [ז]. אמרו לו חס ושלום ומה עשה לך. אמר להם כך וכך עשה לי. אמרו לו אף על פי כן מחול לו. אמר להם הריני מוחל ובלבד שלא יהא רגיל לעשות כן. אותו היום נכנס רבי שמעון לבית המדרש הגדול שלו ודרש. לעולם יהא אדם רך כקנה ולא יהא קשה כארז. מה קנה זה כל הרוחות באות ונושבת בו הולך ובא עמהם דממו הרוחות חוזר הקנה עומד במקומו. ומה סופו של קנה זה זכה ליטול הימנו קולמוס לכתוב ספר תורה [ח]. אבל ארז אינו עומד במקומו אלא כיון שנשבה רוח דרומית עוקרתו והופכתו על פניו [ט]. ומה סופו של ארז באים עליו סתתין ומסתתין אותו ומסככין ממנו בתים והשאר משליכין אותו לאור. מכאן אמרו יהא אדם רך כקנה ואל יהא קשה כארז [י]:

שלשה דברים נאמרו בבני אדם. הנותן צדקה תבא עליו ברכה. והמלוה טוב ממנו. הנותן למחצה ולמותר זהו למעלה מכולן [יא]:

שלש מדות בתלמיד חכם. שואל ומשיב חכם. שואל ואינו משיב למטה הימנו. אינו שואל ואינו משיב זהו למטה מכולם [יב]:

שלש זיעות הן יפות לגוף. זיעת חולה. זיעת מרחץ. זיעת מלאכה. זיעת חולי מרפא. זיעת מרחץ אין לך כיוצא בו [יג]:

זה כתרו של דוד שנאמר הלא לכם לדעת כי ה' אלהי ישראל נתן (המלוכה) [ממלכה] לדוד (דה"י י"ג ה'). כתר שם טוב עולה על גביהן. כל מי שזכה [ב] לתורה יבא ויטלנה. אהרן לא זכה לכהונה אלא בזכות התורה שנאמר כי שפתי כהן ישמרו דעת ותורה יבקשו מפיהו (מלאכי ב' ז'). דוד לא זכה למלכות אלא בזכות התורה שנאמר זאת היתה לי כי פקודיך נצרתי (תהלים קי"ט נ"ה) [ג]:

כל אהבה שהיא תלויה בדבר בטל דבר ובטלה אהבה ושאינה תלויה בדבר זו אהבת דוד ויהונתן. אין לך אהבה קשה בעולם חוץ מאהבת נשים [ד]:

רבי שמעון אומר כל המשיא את בתו קטנה הרי זה ממעט פריה ורביה ומאבד את ממונו ובא לידי שפיכות דמים [ה]:

הערות לנו"א

כי"ע דאין סברא לומר שיקרא לביקור חולים דברים בטלים והמפרשים נדחקו בפירוש הדבר ע"ש. ג) בכי"ע מעשה ברשב"א שהיה בא ממגדל עדר וכו' על שפת הים וראה אדם אחד וכו' וע' תענית כ' ע"א וע"ב ודרך ארץ רבה פ"ד ומס' כלה (דפוס ר"נ קורניל) י"ג ע"א. ד) בכי"ע כיון שידע ר"ש בן אלעזר שחטא ירד ר' שמעון מן החמור וכו'. ה) בספרים עד שתאמר לאומן שעשני כמה וכו' והגהתי ע"פ כי"ע. ו) בכי"ע ויצאו אנשי עירו לקראתו וכו'. ז) בספרים אם רבי זה אל וכו' והגהתי ע"פ כי"ע. ח) בכי"ע מה קנה זה יצאו ארבעה רוחות הולך וכו' ובספרים לפיכך זכה קנה וכו' ובחרתי בהנוסחא שבכי"ע ובנ"א שבתומ"י לפי שהיא מסכמת יותר עם ההמשך וכן הוא ג"כ בדא"ר ובמסכת כלה שם. ט) בכי"ע אבל ארז זה אינו כן אלא שיצא רוח צפונית ונפקד מצבו ורוח דרומית נעקר מצדו האחד נמצא ארז זה מוטל על שרשיו ע"כ ובכי"א כיון שנשבה רוח עוקרתו ובנ"א שבתומ"י רוח צפונית וע' בהדוגמאות. והנוסחאות הם מסופקות ומשונות שם זו מזו ע"ש. י) בכי"א ומה סופו של ארז משליכין אותו לאש מכאן אמרו וכן היה בספרים ישנים והוגה ע"פ התומ"י והגהתי ע"פ כי"ע ומסככין ממנו במקום ומסכבין ממנו ובעיקר הדברים ע' בדוגמאות שם. ובענין המשך דברים אלו לכאן הנה במסכת כלה מתחיל שם פ"ו לעולם תהיה נאה בכניסתך ותהא נאה ביציאתך ועלוב לאנשי ביתך ותהא ממעט את העסק ועסוק בתורה (ובדא"ר שם בבא ב' ל') הרי כאן שלש בבות ואין לי ספק שגם בכאן היו כל השלשה בבות (ולפיכך נקט להו הכא משום המספר שלשה) רק בסדר הפוך היינו בבא א' הוי עמל בד"ת ואל תתעסק בדברי בטלה עם המעשה דרשב"י. בבא ב' הוי עלוב לאנשי ביתך עם המעשה דרשב"א אבל נשמט המאמר ולא נשארה רק המעשה. בבא ג' הוי נאה בכניסתך וכו' עם המעשה דר' טרפון שישב ושנה לתלמידים וכו' וכאשר הוא לקמן אבל נשמט המאמר וגם המעשה באה שלא במקומה. יא) בכי"ע הנותן צדקה הרי זה משובח וכו' כבספרים ובכי"א הנותן ממחצה למותר והצגתי בפנים נוסחת הכי"ע וכן הוא ג"ב בנו"א שבתומ"י וע' הוספתא דבבא מציעא פ"ד ע"ש וע"ע שבת ס"ג ע"א והגר"א הגיה למחצית שכר וצ"ע. יב) בכי"ע זה למטה מכולן. ובכי"א ג' מדות בת"ח שואלין ומושיבין חכם שואל ואינו משיב זהו למעלה מכולן. וע"ע בפירקא דרבינו הקדוש והוא קרוב לנוסחת כי"א. יג) בכי"ע שלש זיעות הן זיעת חולי זיעת מלאכה והן יפות לגוף זיעת מרחץ אין לך כיוצא בזה ע"כ. והתומ"י כתב ג' זיעות הן יפות לגוף זיעת וכו' וע"פ הגיהו בספרים. ובכי"א ג' זיעות הן זיעת מרחץ זיעת חולי זיעת מלאכה זיעת חולי מרפא זיעת

הערות לנו"ב

זכרו וגו'. ב) בכי"ה שיזכה. ג) ע' אבות פ"ד משנה י"ג ונו"א פרק מ"א ובהערות שם אות א'. ד) ע' אבות פ"ה מט"ז. ונראה שפיסקא זאת מקומה לעיל בריש פמ"ו וע' נו"א פ"מ ובהערות שם אות כ"ג. ה) ע' יבמות י"ב בענין שלש נשים וכו' שמא תתעבר ותמות ונדה י"ג ע"ב

שש דמעות הן. שלש יפות ושלש רעות. של בכי ושל עשן ושל בית הכסא רעות. של סם ושל שחוק ושל פירות יפות יד):

שלשה דברים [נאמרו] בכלי חרס בולע ואינו פולט ואינו מבאיש כל מה שבתוכו טו):

שלשה דברים [נאמרו] בכלי זכוכית אינו בולע ואינו פולט ומראה כל מה שבתוכו. במקום חם חם במקום צונן צונן טז):

ארבעה דברים קשה להם תשמיש המטה. הבא מן הדרך. והעומד מלפני הספר. והעומד מן החולי. והיוצא מבית האסורין יז):

כל המקבל עליו ארבעה דברים מקבלין אותו להיות חבר. אינו הולך לבית הקברות. ואינו מגדל בהמה דקה. ואינו נותן תרומה ומעשר לכהן עם הארץ. ואינו עושה טהרות אצל עם הארץ ואוכל חולין בטהרה יח):

כסף מצרים חזר למקומה שנאמר וינצלו את מצרים (שמות י"ב ל"ו). ואומר וילקט יוסף את כל הכסף (בראשית מ"ז י"ד). ואומר ויהי בשנה החמישית למלך רחבעם עלה שישק מלך מצרים וכו' (מלכים א' י"ד כ"ה)

ג' דמעות קשות לעינים. דמעת העשן, ודמעת הדקר. ושל בכיה קשה מכולם. ויש אומרים אף של בצל גדול:

ג' דמעות יפות לעינים. דמעת החסית. ודמעת הקלורית. ושל שחוק יפה משניהן. ויש אומרים אף של בצל קטן י):

ג' דברים מגדלין את הגוף. יין ישן. וכשר שמן. והסולת. וי"א אף בשר עוף ז):

ג' דברים מרבים את הזרע. השום. והביצים. שחלים. והגרגיר ח):

ג' דברים ממעטין את הזרע. פת שעורים. הפיגר. והגר ט):

ג' דברים מרבין את הזבל פת שעורים ופת קיבר תירוש וירק י):

ג' דברים נכנסים לגוף כמות שהם. הפול. והתורמוסין. והעדשים. [ויש אומרים ג' אחרים גם כן] השומשמין וזרע פשתן וכפניות של תמרה יא):

ג' אוקיאות יב) ג' בארות בעולם. שתים במזרח ואחת בכל העולם יג):

עשרה חלקים בריות בעולם. ט' בסדקין ואחד בכל העולם. עשרה חלקים של כשפים בעולם ט' במצרים ואחד בכל העולם. עשרה חלקים של זנות בעולם ט' באלכסנדריא ואחד בכל העולם. עשרה חלקים של נוי בעולם ט' בירושלים ואחד בכל העולם. עשרה חלקים של יסורין בעולם ט' בירושלים ואחד בכל העולם. עשרה חלקים של שטות בעולם ט' בבבליים ואחד בכל העולם. עשרה חלקים של עונות בעולם יד) ט' בלוד ואחד בכל העולם. עשרה חלקים של גבורה בעולם ט' ביהודה ואחד בכל העולם. עשרה חלקים של חכמה בעולם ט' בירושלים ואחד בכל העולם שנאמר ולך לך אל ארץ המוריה וגו' (בראשית כ"ב ב') טו). עשרה חלקים של הנופה בעולם ט' בירושלים ואחד בכל העולם שנאמר כי מאת (ה') נביאי ירושלים יצאה חנופה לכל הארץ (ירמיה כ"ג ט"ו). עשרה חלקים של תורה בעולם ט' בירושלים ואחד בכל העולם שנאמר כי מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים (ישעיה ב' ג') טז):

הערות לנו"א

מרהץ וכו'. יד) בכי"ע דמעת הים ודמעת החרדל יפות לעינים ודמעת שחוק יפה מכולם ושל בכי ושל עשן ושל בה"כ רעות. ובנ"א שבתומ"י דמעת סם דמעת חרדל יפות לעינים של שחוק וכו' וע' שבת קנ"א ע"ב ובמפרשים שם ואיכה רבתי פ"ב סט"ו ובמפרשים שם ובערוך ערך הסית ע"ש וע"ע נו"ב. טו) הוספתי מלת נאמרו ע"פ כי"ע וכן לקמן. טז) בכי"ע ונראה כל מה שבתוכה וע' נוסחת הגר"א וע"ע בבן אברהם שהביא בשם המרדכי מס' פסחים דהביא בשם הראבי"ה וראיה ג' דברים נאמרו בכלי חרס וג' בכלי זכוכית כ"ח בולע ומפליט ומשמר מה שבתוכו מה שאין כן בכלי זכוכית ע"כ והנה אין ספק שהנוסחא כאן היא קטועה במקצת ובפירקא דרבינו הקדוש (לא ע"א) איתא שלשה נאמרה בכלי חרס בולע ופולט ומבאיש מה שבתוכו שלשה בזכוכית אינו בולע ואינו פולט ואינו מבאיש שלשה בכלי מתכות בולע ואינו פולט ומבאיש מה שבתוכו כלי זכוכית חם מקצתו חם כולו ע"כ וצ"ע. יז) כן הוא נוסחת כי"ע אלא שכתוב שם מן האסורין והגהתי ע"פ נוסחת כי"א ושם ובספרים הנוסחא ארבעה דברים קשין לתשמיש המטה וכו' מלפני הספר והיוצא מבית האסירין (בספרים הייסורין) ע"כ וכבר השלימו בספרים בבא דוהעומד מלפני החולה ע"פ התומ"י וע' בענין הבא מן הדרך בגיטין ע"א. יח) בכי"ע וכל המקבל עליו וכו' ואינו מגדל בהמה ואינו נותן תרומה וכו' כבפנים ובספרים ישנים כל המקבל עליו ארבעה דברים להיות חבר וכו' בהמה דקה והשאר חסר ובספרים השלימו ע"פ התומ"י אינו נותן תרומה לכהן עם הארץ אינו עושה טהרות אצל עם הארץ אוכל חולין בטהרה ע"כ ואין ספק שהוא מוטעה. ובעיקר הדברים

הערות לנו"ב

בענין והמשתקין בתינוקות ע"ש. ו) בכי"ה ודמעה של שחוק וכו' וע' נו"א פמ"א ובנרמז שם בהערות אות י"ד ואולי יש להגיה ודמעת הקבר (במקום דמעת הדקר) וכבאיכה רבה שם לפי נוכחת הערוך. ז) ע' פסחים מ"ב ע"ב באופן אחר. ח) פכי"ה ד' דברים וכו' וע' יומא מ"ח ע"א וע"ב כעין זה. ט) בכי"ה והגד ואולי צ"ל והגדגדניות וע' גיטין ע"א וע"ע בערוך ערך גדגדניות. י) ע' פסחים שם. יא) ע' קצת מזה ברכות נ"ז ע"ב. יב) כן הוא בכ"י ואין ספק שאיזה קיטעא יש כאן ולא אדע להשלים. יג) לא איתפריש לי. יד) אולי צ"ל עשרה חלקים של טניות. טו) ע' ב"ר פנ"ה ס"ז ותענית ט"ז ע"א וירושלמי ברכות פ"ד ה"ה ופסיקתא רבתי קס"ט ע"ב ובמ"ע שם אות מ"ה ואולי יש להשלים כאן המוריה שממנו יוצאת הוראה לעולם. טז) ע' בפסיקתא רבתי שם וצ"ע ובעיקר הדברים ע' נו"א פכ"ח ובהערות שם והנוסחא כאן מסכמת יותר עם הדוגמאית בקידושין ואסתר רבה הרמוזות שם.

מצרים וגו' ויקח את אוצרות בית ה' וגו' (דברי הימים ב' י"ב ב' וט'). כתב שמים חזרה למקומה שנאמר התעיף עיניך בו ואיננו כי עשה יעשה לו כנפים כנשר יעוף השמים (משלי כ"ג ה') יט):

רבי יהודה בן תימא אומר הוי עז כנמר וקל כנשר ורץ כצבי וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים כ):

יהודה בן תימא אומר הוי עז כנמר וקל כנשר ורץ כצבי וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים יז). וכן הוא אומר רצון יריאיו יעשה וגו' (תהלים קמ"ה י"ט):

הוא היה אומר הוי אוהב את השמים ירא מן השמים חרד וששׂ מכל המצות. ואם עשית לחברך רעה קימעא יהא בעיניך הרבה. ואם עשית לחברך טובה הרבה יהא בעיניך מעט. ואם עשה לך חברך טובה קימעא תהא בעיניך הרבה. אם עשה לך חברך רעה הרבה תהא בעיניך קימעא:

ספוג וקנקנה זפותה אלו תלמידי חכמים. משפך ושפופרת אלו הרשעים:

הוי כנוד שאין בו פתח להכנים את הרוח. הוי למוד לקבל את הצער. והוי מוחל על עלבונך כא):

חמשה דברים העשויין וגנוזין. אלו הן. אהל מועד וכלים שבו. ארון ושברי לוחות [שבו]. צנצנת המן. וצלוחית של שמן המשחה. והמטה. ומקלו של אהרן שקדיה ופרחיה. ובגדי כהונה ובגדי כהן משיח. אבל מכתשת של בית אבטינס שלחן ומנורה ופרוכת וציץ עדיין מונחין ברומי כב):

מעשה ברבי טרפון שישב ושנה לתלמידים ועברה כלה לפניו צוה עליה והכניסה בתוך ביתו ואמר לאמו ולאשתו רחצוה וסכוה וקשטוה ורקדו לפניה עד שתלך לבית בעלה כג):

אלו שהותנו חכמים שאין להם חלק לעולם הבא חמשה מלכים וששה מבקשי גדולה קין וקרח ובלעם ואחיתופל ודואג וגחזי כד):

רבי יוסי אומר צדיקים גמורים אין מצרפין אותם. רשעים גמורים אין מצרפין אותם. את מי הן מצרפין בינונים. אנא ה' מלטה נפשי (תהלים קט"ז ד') מדינה של גיהנם. בית שמאי אומרים יורדין לתוכה ונצרפין בה ומצבצין ועולין הימנה שנאמר והבאתי את השלישית באש וצרפתים כצרוף את הכסף ובחנתים כבחון

הערות לנו"א

ע' תוספתא דמאי פ"ב (ושם ואינו נותן תרומה ומעשר לעם הארץ) וע"ע במשנה שם פ"ב מ"ג ובכורות ל' ע"ב. והנה הגר"א מחק לבבא דולא יגדל ואולי היה להגיה פה כזה כל המקבל עליו וכו' להיות חבר אינו נותן תרומה ומעשר וכו' ואינו עושה טהרות וכו' ואוכל חולין בטהרה ואינו מתארח אצל ע"ה וי"א אף אינו הולך לביה"ק ואינו מגדל בהמה דקה. ובספרים ישנים לא נשאר רק הי"א שהיה באמת בסוף הפיסקא וצ"ע. יט) בכי"ע חסירים כאן איזה שורות ומתחיל אמרה לו בתו של פלוני אהובך אמר המלך לעבדיו הפשיטו כליה והלבישוה כלי מלות והושיבוה על מטות של כסף ושל זהב הלכו עבדיו ועשו כן לימים סרחה אותה הנערה על המלך אמר המלך איני מכה אותה ואיני הורגה אלא טלו מה שעליה והלבישוה כליה ותלך לבית אביה לקיים מה שנאמר ועמיה הגלו לבבל כסף מצרים חזר למקומו שנאמר וינצלו את מצרים ואומר וילקט יוסף את כל הכסף הנמצא בארץ מצרים ובארץ כנען ואומר בשנה החמישית למלך רחבעם עלה שישק מלך מצרים על ירושלים כי מעלו בה' באלף ומאתים רכב ובששים אלף פרשים ואין מספר לעם אשר באו עמו ממצרים לובים סכיים וכושים וגו' ויקח את אצרות בית ה' ואת אצרות בית המלך את הכל לקח ויקח את כל מגיני הזהב אשר עשה שלמה וגו' כתב שמים חזר למקומו וכו' והנה אין ספק שהפיסקא התחילה ג' דברים חזרו למקומן ישראל כסף מצרים כתב שמים ונשמטה הבבא הראשונה ובכי"ע (וכן בהעתקה שלפני התומ"י ע"ש) יש עוד סיור נ.מנה ויש להשלים הכל ע"פ נו"ב פמ"ז ע"ש. ובעיקר הדברים ע' מכילתא בשלח מסכת דעמלק פ"א פסחים פ"ז ע"ב וילקוט משלי פכ"ג בפסוק שם. כ) ע' אבות פ"ה מ"כ. וע"ע פסחים קי"ב ע"א ובדקדוקי סופרים שם אות צ'. ובכי"ע כל זה על הגליון ובכי"א ורץ כצבי ליתא ונוסחא זו נראית ישרה יותר. כא) בכי"ע ר"י בן תימא אומר הוי וכו' ובספרים אהוב את השמים הדרוש של כל המצות ותקנתי כבכי"ע ובכ"י זה עוד אם עשית לרעך טובה יהא בעיניך קימעא אם עשה לך הבירך וכו' ואם עשה לך חבירך וכו' הוי כנאד שאין נפתח להכנים וכו' והוי מוחל את עלבונך ובכי"א ואם עשה לך חבירך טובה קמעא יהא בעיניך הרבה ספוג וקנקנה זפותה אלו ת"ח וכו' הוי לקבל את הצער וכו' וכן היה גם בספרים ישנים וכבר הוגה ע"פ התומ"י. ובעיקר הדברים ע' ד"א זוטא פ"ב ואולי יש להגיה הוי כנאד שאינו בקוע להכנים בו הרוח וכקנקנה זפותה ועי"ש עוד בפ"א ובמסכת כלה (דפוס ר"נ קורניל) ד' ע"ב וצ"ע ויהיו בכאן ג' מאמרים מתחילים בהוי ומשום כן תני להו הכא וצ"ע וע"ע לעיל פרק י"ד. כב) הגהתי והוספתי ע"פ כי"ע ובכי"א ובספרים ישנים מלת חמשה ליתא ומתחיל דברים העשיים וגנוזים אלו הן אהל מועד וכלים שבו וארון ושברי לוחות וצנצנת המן והמטה ומקלו של אהרן וכו' כהן משיח של אבטינס וכו' ופרכת עדיין מונחין בארון ע"כ. והוגה ע"פ התומ"י והמטה צלוהית של שמן המשחה ומקלו של וכו' ואין ספק שנוסחת הכי"ע ישרה יותר ויותר נקל לכוין בה מספר חמשה. ובעיקר הדברים ע' מכילתא בשלח מסכת ד' פ"ה ותנחומא שם יומא נ"ב ע"ב ובב"ש וסוטה ט' ע"א ותוספתא יומא ס"ג ותוספתא דסוטה פרק י"ג ותנא דבי אליה רבה פכ"ה ומסכת כלים (בית המדרש הדר ב') מ"א ובפרקא דרבינו הקדוש ל"ב ע"א באופנים אחרים וע"ע ילקוט תהלים רמז תתס"ט בשם הילמדנו בפסוק מטה עוזך בענין גניזת המטה והוא המטה של משה. וע"ע יומא נ"ז ע"א ומעילה י"ז ע"ב בענין דברים המונחים ברומי. כג) בכ"י מעשה ברבי טרפון שישב ושנה לתלמידיו ועברה וכו' לתוך ביתו וכו' והנה הגר"א מחק לפיסקא זאת כאן וע' בהערות לעיל אות י' וצ"ע. כד) בספרים ישנים וכן בכי"א אלו שאין להם חלק לעולם הבא ה' מלכים וששה הדיוטות קין וכו' ובספרים הוגה ע"פ התומ"י אלו שתקנו חכמים שאין להם וכו' ואנכי הצגתי נוסחת כי"ע ואולי צ"ל אלו שנמנו חכמים וכו' והנה ע' לעיל פל"ו ובכל הדוגמאות ליתא רק ג' מלכים

הערות לנו"ב

יז) ע' אבות פ"ה מ"כ ונו"א פמ"א ובהערות שם אות כ'.

את הזהב (זכריה י"ג ט'). בית הלל אומרים אין רואין אותה כל עיקר שנאמר כי טוב חסדך מחיים שפתי ישבחונך (תהלים ס"ג ד'). ואומר וחוסה עליהם כרוב חסדיך (נחמיה י"ג כ"ב) כדי שינצלו מדינה של גיהנם כה):

כל מה שברא הקב"ה בעולמו לא ברא אלא לכבודו שנאמר כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו יצרתיו אף עשיתיו (ישעיה מ"ג ז'). ואומר ה' ימלוך לעולם ועד (שמות ט"ו י"ח) כו):

אמר רבי חנניא בן עקשיא רצה הקב"ה לזכות את ישראל לפיכך הרבה להם תורה ומצות שנאמר ה' חפץ למען צדקו יגדיל תורה ויאדיר (ישעיה מ"ב כ"א) כז):

אמר רבי אלעזר אמר רבי חנינא תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם שנאמר וכל בניך למודי ה' ורב שלום בניך וגו' (ישעיה נ"ד י"ג) יח):

הערות לנו"א

ע"ש וכן הגיה הגר"א אבל נראה יותר שכללו כאן הנך דבקשו למנות ולא מנו אותם משום כבוד אבותם או בניהם ע' סנהדרין ק"ד ע"א וע"ב ומשום האי טעמא לא נקבו בשמות גם כאן. ואולי יש להגיה מבקשי עלילה במקום מבקשי גדולה וע' סנהדרין ק"א ע"ב ושה"ש רבה פ"א. כה) בספרים וכן בכי"א ר"י אומר צדיקים גמורים אין מצטרפין אותם (בכי"א אינן מצטרפין) רשעים גמורים אין מצטרפין את (את ליתא בכי"א) מי הן מצטרפין בינונים אנא ה' מלטה נפשי מדינה של גיהנם שמא אם יורדין לתוכה ומסתפסכין ועולין (בכי"א ונופלין) היכנו ומסתפסכין שנא:ר והבאתי וכו'. והנה הצגתי בפנים נוסחת הכי"ע וכן הוא גם כן בתומ"י ע"ש אבל אין ספק שגם נוסחא זו קטועה ומסורסת היא ובתוספתא דסנהדרין פי"ג גרסינן בית שמאי אומרים ג' כתות הן אחת להיי עולם ואחת לחרפת ולדיראון עולם אלו רשעים גמורים שקולין שבהן יורדין לגיהנם ומצפצפין ועולין היכנה ומתרפאים שנאמר והבאתי וגו' ובית הלל אומרים רב חסד כלפי חסד ועליהם אמר דוד אהבתי ועליהם נאמרה כל הפרשה ע"כ. והובא בגמרא ר"ה ט"ז ע"א ע"ש וע"פ הדברים האלה נראה שיש להגיה פה ר"י אומר שלש כתות הן וכו' ואת מי הן מצרפין בינונים בית שמאי אומרים וכו' בית הלל אומרים אין רואים אותה כל עיקר שנאמר אנא ה' מלטה נפשי כדי שינצלו מדינה של גיהנם ואומר כי טוב וגו' ואומר חוסה עליהם כרוב חסדיך ע"כ. וע"ע בנוסחת הגר"א ושם הוא גם כן קרוב לזה ע"ש. ויש להעיר עוד שלשון המקרא בנחמיה הוא חוסה עלי כרוב הסדיך. כו) ע' יומא ל"ח ע"א וסוף פרק קנין תורה. כז) ע' מכות כ"ג ע"ב ובסוף פרק קנין תורה ובמפרשים שם והנה בכ"י שתי פיסקות אלו ליתנהו ואין ספק שניתוספו בכאן על ידי המעתיקים או המדפיסים כדי לסיים בדבר טוב.

הערות לנו"ב

יח) ע' ברכות ס"ד ע"א ובנ"ש והוא סיום נהוג בכמה מסכתות.

הוספה א לנוסחא א

ונכללו בה

א) לקוטים מכ"י שונים מקדמונים שהביאו נוסחא זו אשר לא העירותי עליהם בפנים בהערות.

ב) תיקונים והשמטות אל ההערות.

ג) תיקוני טעיות שנפלו בדפוס.

פרק א' (דף א' ע"א בהערות אות ה') ואנכי מוסיף עוד שמצאתי מעשה זאת מובאת בס' יחוסי האמוראים כ"י וז"ל שם (בכרך ב' דף ק"מ ע"ב) בתחילת אבות דר' נתן מעשה בר' יאשיה ור' מתיא בן חרש אף על פי שאתה רבי ואני תלמידך אי אפשי לעזוב דברי אלהים חיים ולשטוף בדרך ארץ ע"כ. ויש להעיר עוד על דברי הרב מהר"ז פֿראַנקל בספרו דרכי המשנה צד קל"א בהערה ו' שם ובהערה ח' ע"ש:
שם שם ע"ב שורה* ו') נרשם בטעות רות א' כ"ה וצ"ל א': (שם שורה ט"ו) נרשם בטעות משלי כ"ח וצ"ל כ"ה:
שם שורה כ"ט צ"ל משלי ז' ז' כ': (שם שורה ל"א) נרשם בטעות ז' י"א וצ"ל ז' י"ב וי"ג. (שם שם בהערות אות ט"ז) יש להעיר עוד על פירוש אבות כ"י מר' יעקב בר"ש לפ"א מ"א וז"ל משה קבל תורה מסיני שנאמר ויתנם ה' אלי ואומר זכרו תורת משה עבדי יהושע קבל ממשה שנאמר ונתת מהודך עליו זקנים קבלו מיהושע שנאמר ויעבדו העם את ה' וגו' וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע שופטים קבלו מזקנים וכו' חגי זכריה ומלאכי קבלו מנביאים ע"כ: (שם שם בהערות אות כ') ע"ע ביאַהרבוך להרב מהר"נ ברילל שנה ג' צד ק' וק"א: (שם שם אות כ"ב) אבל ע"ע בכתב יד וואַטיקאַן בהוספה ב' וע"ע מדרש שמואל פ"ה יצא עתק מפיכם ר' יהושע דסיכניז בשם רבי לוי ד ב ר י כ ם ס ו ת ר י ם א ת ד ב ר י כ ם היך מה דאת אמר ויעתק משם ההרה וע"ע ילקוט נביאים סוף רמז פ"ג ע"ש וא"כ יש להסתפק עוד מאד אם צדקו המפרשים. וגם בפירוש אבות כ"י הנ"ל שם מביא תחילת פיסקא זאת וז"ל ו ב ב ר י י ת א מ פ ו ר ש שכן מצינו ב א נ ש י כ נ ה " ג וכו' אלא שהמתינו ע"כ וכן הביא לדברים אלו ה"ר יצחק בר"ש בפירושו על אבות כתב יד וז"ל בפ"א משנה א' וכן מפורש בברייתא הנקראת אדר"נ שכן מצינו ב א נ ש י כ נ ה " ג וכו' אלא שהמתינו:
(שם דף ב' ע"א) נרשם בטעות במדבר ל"א כ"ב וצ"ל כ"א: (שם שם ע"ב שורה ב') נרשם בראשית ב' י"ז וצ"ל ט"ז וי"ז: (שם בהערות אות ל"ה) יש להעיר כי הובאה כל פיסקא זו (עד חגים ינקופו) בילקוט המכירי תהלים מזמור ל"ו וז"ל איזהו סייג וכו' הריני נוגע בו ואינו מת ואפילו אם תגעי בו וכו' רבי אומר זה טיטוס הרשע שישחקו עצמותיו וכו' ובישאר הדברים הכל כבכי"ע: (שם אות מ"ב) ע"ע תנחומא להרב מהר"ש בובער פ' כי תצא סי' י"ד ובהערות שם אות כ"ד ובביאורו הנכון ממלת זמורה ואם כן נוסחא זו היא העיקרית ושינו אח"כ המעתיקים או מחמת חיסרון ידיעה או משום תיקון סופרים:
(שם דף ג' ע"א שורה כ"ד) נרשם בטעות תהלים מ"ט כ"ד וצ"ל כ': (שם שורה ל"ג) צ"ל שמות כ"ד י"א: (שם בהערות אות ס"ד) ע"ע בתנחומא שהו"ל הרב מהר"ש בובער פרשת בראשית אות כ"ה ובהערות ותיקונים שם אות קצ"ה. והנה הובאו דברים אלו גם בילקוט המכירי מזמור מ"ט וז"ל כיצד נברא אדם הראשון שעה ראשונה הוצבר עפרו שניה נעשה גולם שלישית נמתחו איבריו וכו' שתים עשר נטרד והלך לו לקיים מה שנאמר אדם ביקר בל ילין רבי שמעון בן יוחאי אומר אמשול לך משל למה אדם הראשון דומה וכו' ויש להסתפק עוד אם באמת הך פיסקא דיום ראשון מהו אומר וכו' והמשל דר"ש בן אלעזר לא היתה בנוסחתו של האדר"נ או שהוא השמיט אותה מפני הקיצור וכדרך המלקטים: (שם ע"ב שורה כ"ח) נרשם תהלים מ"ט כ"ד צ"ל כ': (שם בהערות אות פ') הובא משל זה בילקוט המכירי וכדלעיל וז"ל רשב"י אומר וכו' ו ה ק י פ ו בצמיד פתיל וכו' מה עשתה האשה ניזן וכו' בעלה מן השוק אמר מה זה א"ל ידי הושטתי וכו' אמר לה ב ת י לא כך וכו' אף אדם הראשון כך דומה וכו' כבכי"ע. וע"ע המזכיר ח"ד צד פ"ה:
(שם דף ד' ע"א שורה ה') צ"ל שם י"ט: (שם שורה י"ד) מ ח ש י ד צ"ל מ ח ש י ך: (שם בהערות אות צ"א) הובאה פיסקא זו ואותה שאחריה עד סוף הפרק בילקוט המכירי מזמור קי"ט וז"ל כיון שבא לעת ערב וכו' ואיל שהעלה אברהם תחת יצחק ב נ ו על גבי המזבח וכו' קרנותם קודמות לפרסותם וכו': (שם בהערות אות צ"ב) בילקוט המכירי שם באותה שעה וכו' ונבלים ו כ ל י שיר וכו' זה העולם הזה ש מ ש ו ל ל ל י ל ו ת שנאמר וכו': (שם בהערות אות צ"ה) בילקוט המכירי שם הפיסקא מתחלת אמר הקב"ה (והמלות ב א ו ת ה ש ע ה

*) מנין השורות בסתם הוא מלמעלה למטה.

ליתנהו שם) וכו' כבכי"ע נמצאתי מחריב את העולם ואמר זה שהמלכתי מלך וכו' כבכ"י: (שם ע"ב שורה ח') נרשם שמות ט"ו י"ח וצ"ל י"ז: (שם שורה י') נרשם שמות ט"ו י"ט וצ"ל י"ח: (שם בהערות אות צ"ח) בילקוט המכירי, שם ד"א ותשת עלי כפיך נטל לו אחת מהן ע"כ:

הערה לכל הפרק אמר המו"ל ראיתי בהמחזור וויטרי כ"י שבאָקספאָרד קובץ 1100 ברשימת הרב מהר"א נייבויער (Opp. 59) שנמצא בתוכו גם כן מדרש עשרת הדברות והוא משונה עד מאד מהנמצא בידינו ונכללו בו גם כן כמה דברים שידועים אצלינו מהמדרש כונן אותיות דר"ע וכו' והוא מתחיל (דף קמ"ט ע"א) בזה"ל ועל עשרת הדברות יש אגדה על כל פסוק ופסוק וכן שיטת אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך המתרגם אומר עד קדמאה והדורש אומר ראשון דברינו ופתחון פינו חייבין ליתן הודאה ושבחה למי שברא את התורה בעשרים ושתים אותיות וכו'. ונשתקעו בו גם כן כמה דברים בענין בריאת האדם וחטאו והקללות. ואחרי כי אקוה כי בעזר ה' עוד יעלה בידי להדפיסנו כולו ולדבר שם על טיבו ויחסו לשאר כ"י עוד ממין זה לכן אסתפק פה להעתיק רק סדר הדברים אשר אשער כי מקצתם לקוחים הם מהאדר"נ והם מתחילים בדף קנ"ג ע"ב מהקובץ בהמלות: ביום ששי מה עשה ברא בהמות חיות ועופות וכתות של מלאכים וביקש עצה למלאכיו לבראות אדם וכו' שתים עשרה שעות הוא היום שעה ראשונה עפרו וכו' אמרו חכמים כשברא הקב"ה בהמה חיה ועופות העבירו לפני המלאכים ואמר להן קראו לו שמות. אמר להן (האדם) הריני קורא לפניך וכו' אמר הקב"ה למלאכים זה האדם שאתם מרננים עליו וכו' הרי חכמתו מרובה משלכם. מיד התחילו דמלאכים להתקנאות בו וכו' מיד ירד סמאל עם כל ביתו מן השמים ונסתכל בכל הבריות ולא ראה ערום להרע כמו הנחש וכו' בתחילה שהכנים הקב"ה אדם בגן עדן מינהו על כל עץ הגן לאכול חוץ מעץ הדעת שהזהירו עליו כי ביום אכלך והוא לא הבין הדבר וכו' וכשבא אצל אשתו א"ל הקב"ה ציוני לאכול מכל עץ הגן ומלנגוע בו והוא לא ציוה מכאן אמרו חכמים כל המוסיף גורע. כששמע הנחש כן אמר בלבו באלה הדברים אוכל לפתות אדם וכו' והלך אצל האילן וחבטו עד שהפיל מפריו כשראתה חוה כך שנגע לאילן ולא מת אמרה הדברים שאמר לי אדוני רבי כזבין הן שכן מצינו בנשים קדמוניות שקוראות לבעלי רבי שנאמר בשרה ואדוני זקן ומתרגמי' ורבוני סיב כיון שראתה חוה הפרי שהוא נאה ומשובח וכו' הטעימה לכל חיה ועוף שבעולם עד שהגיעה לעוף אחד ששמו חול וכו' אמרו אדם הראשון קודם שחטא היה כל עורו מפרסה וכו כיון שראה הקב"ה מקבל שבים שלא חזרו שפך חמתו על הנחש ואיררו וכו' הוסיף עליו עשר קללות וכו' ולחוה נתן עשר קללות ואלו הן וכו' ואדם קללו בעשר קללות וכו' והארץ נתקללה בעשר קללות וכו' (ומסכים ברוב עם נו"ב פמ"ב) ומפני מה נתן עליו הקב"ה אילו גזירות כנגד מ' יום שהולד נוצר במעי אמו לפיכך אדם שנתחייב בב"ד לוקה מ' כנגד מ' ואדם לא היה יודע מנהגו של עולם כשהגיע הערב והחשיך נצטער אדם צער גדול ובכה ואמר אוי לי בשביל שסרחתי עולם חושך בעדי וזהו מיתה שנקנסה עלי הראה לו הקב"ה עמוד של אש ושמח בלבו עמד וברך ברוך מאורי האש וכשעלה עמוד השחר וכו' הבין שמנהגו של עולם הוא להיות ערב ובוקר ושמח שמחה גדולה והקריב שור שקרניו קודמים לפרסותיו שנאמר ותיטב לה' משור פר מקרין מפרים ע"כ:

פרק ב' (דף ד' ע"ב שורה י"ב) נרשם ויקרא י"ח י"ד וצ"ל י"ט: (שורה ט"ו) נרשם ט"ו ל"ה וצ"ל ל"ג: (שורה כ"ב) נשמט אחר מלות ואורך ימיך הציון דברים ל' כ':

(שם דף ה' ע"א שורה כ"ו) צ"ל שמות י"ט י': (שם בהערות אות י"א בשורה ד') צ"ל בית ז' שער ב' (בפנים בטעות בית ד' שער ז') ונ"ל כעת שהנוסחא העיקרית היא על אותן ימים הראשונים מהו אצלך בלי שום מספר. וע"ע בכ"י וואטיקאן בהוספה ב': (שם שם ע"ב שורה כ"ט) נרשם תהלים ס"ח מ"ט וצ"ל י"ט:

(שם דף ו' ע"א שורה י"ט) נרשם דברים ט' י"ז וצ"ל ט"ז: (שם שורה כ') אחר המלות ויהיו שם כאשר צוני נשמטו המלות דברים י' ה': (שם שם ע"ב שורה כ"ב) צ"ל שמואל א' ב' כ"ו: (בהערות שם אות נ"ז) ע"ע פרקא דרבינו הקדוש (שהו"ל הרב מהר"ש שאֶנבלום) דף כ"ד ע"א סימן ל"ה שם: (שם בהערות אות ס"ד) יש להוסיף עוד כי הובאה כל פיסקא זאת דנולד מהול במדרש תרי עשר כ"י קובץ Harl. 5704 בבריטיש מוזעאום וז"ל שם (דף קכ"ו ע"ב) איש תם וישר מלמד שיצא איוב מהול וכו' אף יוסף יצא מהול שנאמר אלה תולדות יעקב יוסף והלא היה ראוי לומר אלה תולדות יעקב ראובן ומה ת"ל יוסף וכו' עד שאלתיאל עבדי נאם ה' ע"כ. ויש להעיר עוד שבפירוש הר"ב על רש"י על התורה בפ' ויצא בפסוק ותאמר לאה בא גד (בראשית ל' י"א) מביא שם בשם אגדה שגד נולד מהול:

(שם דף ז' ע"א בהערות אות ע"א) מובאה כל פיסקא זו במדרש תרי עשר כ"י וז"ל שם (כ"ח ע"ב) איזה סייג שעשו נביאים וכו' לא כאריה אחד בלבד אלא ככל האריות שבעולם וכו' וברא את העליונים ואת התחתונים על אחת וכו' עד מה שיכולה לשמוע. (שם שם ע"ב שורה י"ח) צ"ל שם כ"ו. וע"ע על כל הפרק בכ"י וואטיקאן הוספה ב':

פרק ג׳ (שם שם בהערות אות א׳) ע״ע לקמן פ״מ ובהערות שם אות י״ב:

(שם דף ח׳ ע״א בהערות אות י״ד) ע״ע תנחומא חיי שרה סימן ח׳ ובהערות שם: (שם ח ע״ב בהערות אות ל׳) ובילקוט אבות כ״י לאבות פ״ג מט״ו לבבא והכל לפי רוב המעשה ז״ל וכן אמר ר״ע כל הנוטל פרוטה מן הצדקה בזמן שאינו צריך לו אינו יוצא מן העולם עד שיצטרך לבריות והמכריך סמרטוטין על עיניו ועל שוקיו ואומר תנו לסומא זה, תנו למוכה שחין זה וכו׳. הה״א החובט פתו לארץ והמפזר מעותיו לארץ אינו נפטר וכו׳ לבריות והקורע בגדים בחמתו והמשבר כלים בחמתו סוף הוא עובד ע״א שכך מנהגו של יצה״ר וכו׳. הה״א הנותן עיניו באחיו שימות וירשנו או שימות וישא אשתו וכן הנותן עיניו באשתו שתמות וירשנה או שתמות וישא אחותה סוף שקוברין אותו בחייהן ועליו הכתוב אומר חופר גומץ בו יפול. ר׳ דוסתאי ב״ר ינאי אומר אם נתת פרוטה לעני שחרית ויבא אליך ערבית אם יש בידך ליתן תתן לו ואם לאו פטרוהו מיד ואל תאמר איני נותן שכבר נתתי לך בשחרית כי אינך יודע איזה יכשר איזה מהם הגון, וכן רבי יהושע אומר נשאת אשה בילדותך שא אשה בזקנותך ותוליד בנים ובנות כי אינך יודע איזה יכשר זה או זה שנאמר בבוקר זרע זרעך וגו׳. הה״א אם למדת תורה בעושרך אל תשב בשעת עניות אם למדת תורה בעושרך אל תשב בשעת הדחק לפי שטוב לאדם שיעשה מעט בדוחק יותר ממאה פעמים ברוחה ע״כ. ובפי׳ אבות כ״י לר׳ יעקב ב״ר שמשון אבות פ״ג מ״ב בן עזאי וכו׳ ועבירה גוררת עבירה וכו׳ שכך דרכו של יצה״ר היום אומר לו עשה כך ולמחר עשה כך עד שהולך ועובד ע״ז כמו ששנינו במשנת רבי נתן ובפ׳ האורג ע״כ:

(בפנים שורה י״ח) צ״ל כגוז רבי אליעזר ורבי יהושע [ורבי טרפון] ורבי עקיבא (במקום ר״ע ור״ט) וע״ע בכ״י וואטיקאן בהוספה ב׳:

(שם דף ט׳ ע״א בהערות אות כ״ו) ילקוט אבות פ״ב מ״ב לבבא דמרבה צדקה מרבה שלום מביא שם בבא זאת וז״ל מעשה בר״ע שראה אדם שהיה רגיל בצדקה ונכנס בספינה בתוך הים עמד עליהם רוח וטבעה הספינה והיה ר״ע בספינה אחרת וראה אותה ספינה אחרת שטבעה בים והיה מכיר את אשתו לימים בא ר״ע להעיד על אשתו שתהא מותרת לינשא לכל והמתין לו ר״ע עד שלשה חדשים לראות אם היא מעוברת או לא. לסוף זמן בא בעלה אמר לו ר״ע בני לא אתה הוא שטבעת בים א״ל הן. א״ל מי העליך מן הים. א״ל רבי צדקה שעשיתי היא העליתני מן הים. א״ל בני מנין אתה יודע זה. א״ל רבי כשירדתי בעמקי במצולה שמעתי קול רעש אמר זה לזה נרוצה ונעלה את האיש שנמצא בו צדקת מיד העלוני והטילוני ליבשה. באותה שעה פתח ר״ע ואמר ברוך ה׳ אל ישראל שבחר בדברי תורה ובדברי חכמים ובפירושיהן שכן כתוב שלח לחמך על פני המים ע״כ:

פרק ד׳ (ט׳ ע״ב) לפיסקא דעל התורה בפירוש אבות כ״י לר״י ב״ר שמשון פ״א מ״ב על התורה מפורש בברייתא שנאמר אם לא בריתי יומם ולילה ע״כ. וליתא לפנינו:

(שם י׳ ע״א בהערות אות ט״ז) ע״ע תנחומא חיי שרה סימן ב׳: (שם י׳ ע״ב שורה א׳) צ״ל דברים י״א י״ג וט״ו: (בהערות שם אות כ״ז) יש להוסיף עוד שהובאה פיסקא זו בפירוש אבות כ״י הנ״ל במשנה שם וז״ל ועל העבודה על עבודת בית המקדש אמרו כל זמן שבית המקדש קיים היה העולם מתברך ליושביו והגשמים יורדים בזמנם שנאמר והיה אם שמוע תשמעו וגו׳ אשר אנכי מצוה אתכם היום ולעבדו וגו׳ ואיזו זו עבודת בית המקדש ובזמן שאין עבודת בית המקדש קיימת וכו׳ ועצר את השמים ולא יהיה מטר וכן בנבואת חגי הוא (היה) אומר מהיותם בא אל ערמת עשרים והיתה עשרה יען ביתי אשר הוא חרב וגו׳ ע״כ. וגם במדרש תרי עשר מביא פיסקא זאת וז״ל (דף קכ״ה ע״א) על העבודה וכו׳ והגשמים יורדין בזמנן וכו׳ מפני מה לא ביקב עשרים והיתה עשרה כשם שאמר בחטים והיתה עשרה לפי שהיקב סימן הוא יותר מחטים וכו׳ כבכי״ע מפני מה עשית לנו כל כך וכו׳ רוה״ק יען מה אמר ה׳ צבאות יען ביתי וגו׳ אברך אתכם מתחילה וכו׳ כבכי״ע:

(שם י״א ע״א בהערות אות כ״ט) בפירוש אבות כ״י הנ״ל שם ועל גמילות חסדים שנאמר כי חסד חפצתי ולא זבח העולם מתחילתו לא נברא אלא בגמילות חסדים שנאמר עולם וגו׳:

(שם י״ג ע״א בהערות אות פ״ט) במדרש תרי עשר כ״י הובא כל פיסקא זאת וז״ל (ק״ס ע״א וע״ב) וכשבא אספסיינוס וכו׳ אלא שתשגרו לי קשת אחת וחץ אחד ואלך לי מכם אמרו לו כשם שיצאנו על שלפניך והרגנום וכו׳ כך נצא עליו ונהרגהו היו רואים לאספסיינוס ולעם שרוים נגד חומותיה וכו׳ היו כותבין על החץ וזורקין חוץ לחומה וכו׳ כבכי״ע ר״א אחז בראשו ור׳ יהושע אחז ברגליו וכו׳ עד שהגיעו לשערי ירושלים וכו׳ והיו מוליכים אותו עד שקיעת החמה וכו׳ הביאו ראיש חזיר וכו׳ והיה משליך אותו כנגד המזבח וכו׳ כבכי״ע עד זה אליהו ואלישע. וע״ע בכ״י וואטיקאן הוספה ב׳ ובפרט בענין מלת ותיפא (ע׳ הערות אות ע״א):

פרק ה׳ (דף י״ג ע״ב בהערות שם אות ט׳) בפירוש אבות כ״י הנ״ל פ״א מ״ג כדמפרש בברייתא שהיו יושבין לפניו שני תלמידים צדוק וביתוס וכששמעו כך פירשו והלכו להם ונעשו אומה לעצמן:

פרק ו' (דף י"ר ע"א בהערות אות ח') בפירוש אבות כ"י הנ"ל פ"א מ"ד יוסה בן יועזר איש צרידה אומר וכו' מפורש בברייתא שיהא ביתו של אדם מזומן לחכמים לבית וועדם כאדם האומר שמור לי בבית פלוני ע"כ. וע"ע לקמן בדברי הילקוט אבות. (שם) לפיסקא דהוי מתאבק בפירוש אבות כ"י הנ"ל שם כיצד בזמן שת"ח נכנס לעיר וכו' לך אצלו ושב לפניו ואל תשב לפניו על הכסא ולא על הספסל ולא על המטה אלא על הקרקע ע"כ. וע"ע לקמן בדברי הילקוט אבות כ"י:

(שם דף ט"ו ע"ב בהערות אות ל') ביחוסי האמוראים (כרך ג' דף שע"ג ע"ב) ובאדר"נ אמרו בן מ' שנה היה רבי עקיבא כשהלך ללמוד תורה לסוף י"ח שנה לימד ברבים. אמרו לא נפטר מן העולם עד שהיו לו שולחנות של כסף ושל זהב ועולה למטתו בסולם של כסף עד שהיתה אשתו יוצאת בקורדיקסין של זהב וכו' ע"כ. והנה אנכי הגהתי בפנים ע"פ הכי"ע בקרדוטין והדרנא בי כעת וכן מצאתי במדרש הגדול כ"י פ' שמות נוסחא דגרים הכי וצ"ל בפנים בקורדיקסין וע' בערוך ערך קרדקיים.

הערה לכל הפרק הנני מעתיק בזה את כל דברי הילקוט אבות כ"י למשנה זו כפי שהם נוגעים להאדר"נ בפרק זה וז"ל יוסי בן יוחנן איש צרידה ויוסי בן יוחנן איש ירושלים יהי ביתך בית וועד לחכמים שיהיו רגילים להוועד בביתך מדברי תורה ויהא ביתך מזומן להם להיוועד כמו שאדם אמר לחבירו שמור לי בית פלוני. ד"א יהא ביתך בית וועד לחכמים כיצד בזמן שהתלמיד חכם בא אצלך ללמוד תורה ויאמר לך שנה לי אם יש לך לשנות שנה לו ואם לא פטרהו מיד ותקבל מה יצא מפיהם ביראה ובחלחלה שנאמר עבדו את ביראה וגילו ברעדה. ע"א יהי ביתך בית וועד לחכמים שיהא מצוי בקביעת חכם בביתך שתלמוד אתה ובניך מפיו מקרא ומשנה ותלמוד ואגדה ודרך ארץ למען יברכך ה' אלהיך וכן נתברך בית לבן בגלל יעקב כמו שנאמר נחשתי ויברכני ה' בגללך וגם בית המצרי בגלל יוסף וכו'. והוי מתאבק בעפר רגליהם כלומר בזמן שתלמיד חכם יכנס לעיר אל תשמט תשב לפניו על הארץ ואל תאמר איני צריך ממנו אלא בין תבין דבריו וכל אשר יצא מפיו תשמע כי תשועת ה' קרובה על ידם למוכיח עובדא שהיה על יד נקדימון בן גוריון שפעם אחת עלו ישראל לירושלים לרגל ולא היה מים לשתות הלך נקדימון בן גוריון אצל ההגמון אחד שהיה שם אמר לו הלויני שתים עשרה מעיינות מים שקל צְוִוישְׁטַּרן ואני נותן לך שתים עשרה מים כנגדן ואם לא הריני נותן לך שתים עשרה ככר כסף קצץ לו מעות וקבע לו זמן כיון שהגיע זמנו שלח לו שגר לי מים או מעות שלח לו עדיין יש שהות ביום בצהרים שלח לו שגר לי המים או מעות שלח לו עדיין יש שהות ביום במנחה שלח לו שגר לי מים או מעות שלח לו עדיין יש שהות ביום ליגליג עליו אותו ההגמון אמר לו כל השנה כולה לא ירדו גשמים וכו' (ומסכים לרוב עם נוסחת הגמרא בתענית שם.) ולמה שמו נקדימון שנקדא לו החמה בעבורו אמרו על בתו של נקדימון בן גוריון שהיתה מטתה מוצעת בשנים עשר אלפים דינרי זהב ושנים עשר אלפים דינרי זהב היתה מוציאה מערב שבת לערב שבת בבשמים לפסיפוך קדירה ושומרת יבם היתה וחמיה נקרא בן כלבא והיה מתפאר לפרנס כל אנשי ירושלים כ"ב שנים בחיטים ובשעורים אחיה עשיר אחד בירושלים שמתפאר לפרנס כל אנשי ירושלים כ"ב שנים בציבי וכן עשיר אחד שמתפאר לפרנס כל אנשי ירושלים כ"ב שנים במשח' ושבחו רבנן העשיר בציבי על כולן:

פרק ז' (י"ז ע"א בהערות אות ג') פירוש אבות כ"י פ"א מ"ה [*]) מפורש בברייתא שיהא ביתך פתוח לעוברים ולשבים כדרך שהיה ביתו של איוב פתוח וכו' ולמערב ולמה עשה איוב ד' פתחים וכו' מצטערים עד שיקיפו את כל הבית אלא כל הבא יכנס כדרכו ויצא בפתח השני שלא יראוהו העומדים דרך כניסתו ויתביש מהם ע"כ. ובספר יחוסי האמוראים כרך ג' (קפ"ד ע"ב) ז"ל כי כן מצינו בברייתא מפרש יהי ביתך פתוח לצפון וכו' ולמערב כדרך שהיה ביתו של איוב כדי שלא יהיו עניים מצטערים עד שיקיפו כל הבית ע"כ: שם ע"ב שורה א') נרשם איוב ל"א ט"ז וצ"ל י"ז: (שם אות י"ד) בפירוש אבות כ"י שם ובברייתא מצינו לא בני ביתך ממש אלא שיהיו עניים משיחין מה שאוכלין ושותין על שולחניך ע"כ. וביחוסי האמוראים שם ויהיו עניים בני ביתך למד לבני ביתך ענוה כדי לכשיהיה עני בא וסועד על פתחו של בעה"ב א"ל אביכם כאן. א"ל הן הבנם נכנס הגישו שלחן לפניו אכל ושתה ובירך לשם שמים ונעשית לו נחת רוח גדולה ע"כ. ובספר מרפא הנפשות כ"י מר"י עקנין (צ"א ע"א) וקלוא מלמד שיהא ביתו של אדם וכו' ויהיו עניים בני ביתך ולא בני ביתך ממש וכו' ושותין בביתך וכו' בביתו של איוב וכשפגשו זה בזה אומר אחד לחבירו וכו' אתה הולך לתוך ביתו של איוב וכשבאה עליו פורעניות גדולה ההוא וכו' עדיין לא הגעת לאברהם וכו' אבל אברהם לא עשה כן אלא שט ומהדר בעולם וכנה פלטרין על הדרכים והגיח מאכל ומשקה כל הבא נכנס אוכל ושותה ומברך לשם שמים לפיכך נעשית לו נחת רוח גדולה כל מה שהפה שואל מצוי בתוך ביתו של אברהם וכו' ע"כ:

(שם דף י"ח ע"א בהערות אות ל"ו) בפירוש אבות כ"י שם באשתו נדה וכו'. וכן בספר יחוסי האמוראים דף קס"ה ע"א אל תרבה שיחה עם האשה וכו' וע' בעד כל זה במבוא פ"ד:

---

*) פירוש אבות כ"י סתם הוא מר' יעקב ב"ר שמשון הנזכר לעיל כמה פעמים.

פרק ח׳ (י״ח ע״ב שורה י״ז) נרשם קהלת ד׳ י׳ וצ״ל ט׳ י׳ : (בהערות אות ה׳) בפירוש אבות כ״י פ״א מ״ו מפורש בברייתא כיצד שיעשה את רבו קבוע שילמד ממנו מקרא וכו׳ ואגדות טעם שהניח לו במקרא סופו לומר לו במשנה וכו׳ (בכל פעם ולומר לו במקום שיאמרו לו) עד באגדות נמצא אותו אדם יוצא מלפניו מלא טוב וברכה ע״כ. ובילקוט אבות כ״י למשנה הנ״ל עשה לך רב קבוע שילמד לך מקרא ומשנה וטעמיה תורה הכל הלכות ואגדות וטעם שלא למד בהלכה סופו שילמוד במשנה ומה שלא למד בהלכה סופו ילמוד במשנה באגדה ילמד במדרש נמצא תלמיד שיושב לפני רבו יהיה מלא כל טוב וברכה ע״כ. וע״פ כל הנך דוגמאות אין ספק שצ״ל בראש הפרק רבו קבוע וכבנוסחת הגר״א ע״ש : (בהערות אות ט״ו) בפירוש אבות כ״י במשנה שם מפורש בברייתא שנים שיושבים ועוסקים בתורה טעה אחד מהם הלכה או פסוק או שאמר על הטמא טהור ועל הטהור טמא וחבירו מחזירו יש להם שכר טוב בעמלם ע״כ. ובמדרש תרי עשר כ״י מ״ד ע״ב וקנה לך חבר וכו׳ ויגלה לו כל סתריו כל סתרי תורה וכל סתרי ד״א וכו׳ :

(שם י״ט ע״א שורה ג׳) נרשם איכה ג׳ כ״ז וצ״ל כ״ח : (בהערות שם אות כ״א) במדרש תרי עשר כ״י כל פיסקא זו וז״ל שלשה שיושבין וכו׳ שכרן מתקבל שנאמר אז וגו׳ ויישמע אלו הן שגוזרין וכו׳ (שם ע״ב אות ל״ג) צ״ל וע׳ באו״ז ח״א כ׳ ע״ב ות״ר הלכות ר״ה : (בהערות אות מ״א) ביחוסי האמוראים דףקפ״ה ע״ב כמו שמפרש באגדה כשם שהיו הראשונים חסידים כך היתה בהמתן כגון חמור של ר׳ פנחס בן יאיר וחמור של רבי חנינא בן דוסא וחמור של ר׳ יוסי דמן יודקרת ע״כ וצ״ע. וע״ע בכ״י וואטיקאן הוספה ב׳. ויוצא משם דמעשה זו מקומה בפ״ט והוא נכון יותר :

פרק ט׳ (כ׳ ע״א בהערות אות ד׳) בפירוש אבות כ״י פ״א משנה ז׳ מפורש בברייתא אחד שכינו של בית ואחד שכינו שבשדה שאין הנגעין באין אלא מחמת ביתו של רשע עונותיו גרמו לסתור כותלו של צדיק כיצד נראה נגע בכותל שבין רשע לצדיק סותרין כותלו של צדיק אמר רבי ישמעאל בנו של רבי יוחנן בן ברוקא אוי לרשע וכו׳ גרמו שיסתר כותלו של צדיק ע״כ ובל״ס זאת היא הנוסחא הנכונה : (שם ע״ב שורה ב׳) ועלי צ״ל עלי :

(דף כ״א ע״א בהערות אות כ״ט) כל פיסקא זו עד המלות רפא נא לה היא במדרש תרי עשר כ״י (דף כ״א ע״ב וכ״ב ע״א) וז״ל רבי שמעון בן אלעזר על מספרי לשון הרע נגעים באים וכו׳ ולא היו דנין אותו בודאי ספק אם דעתו גסה עליו ספק וכו׳ כבכי״ע המדבר דברים בחבירו ומביישו וכו׳ כבכי״ע א״ל משה וכו׳ הברית שבינינו לבינך בטלנו מפני כן הברית כרותה לאהרן ולבניו שנאמר ולא זכרו ברית אחים באותה שעה עג משה וכו׳ : (שם ע״ב בהערות אות מ׳) בענין עוזיהו שם ע׳ בדברי הרב מאור עינים דף י״ז ע״א וע״ב דפוס ווילנא תרכ״ו מאמר קול אלהים. ובילקוט אבות כ״י לפ״א מ״ו רבי שמעון בן אליעזר אמר אף המספרים לשון הרע נגעים באים וכן מישה רבינו נלקה בצרעת ביד מפני לשון הרע שנאמר ויישב ידו אל חיקו והנה מצורעת כשלג. וכן מצינו באהרן ובמרים שסיפרו במשה לשון הרע על כן לקו בפורעניות שנאמר ותדבר מרים ואהרן במשה על אודות האשה הכושית אשר לקח. כיצד הלכה ציפורה ודברה דברים במרים ומרים סיפרה לאהרן כיון שדברה לאהרן דברו שניהם בצדיק ולקו בפורעניות שנאמר ויפן אהרן למרים והנה מצורעת ואף אהרן לקה שנאמר ויחר אף ה׳ בם וילך לפי שקיבל אהרן לשון הרע בכלל גם הוא בפורעניות ובשביל שהיה כהן גדול לפיכך לא דבק בו הנגע כמו במרים ומרים נתעסקה בדברים תחילה שנאמר ותדבר מרים ואהרן במשה ומה אמרה עלי היה הדיבור ולא פירשתי מבעלי ואתה גם עליך היה הדיבור ולא פירשת מאשתך ואבותינו הראשונים עליהם היה הדיבור ולא פירשו מנשותיהן אבל משה לפי שדעתו גסה עליו לכך פירש מאשתו. ולא היו דנין לפניו אלא שלא בפניו ולא דנו אותו כודאי אלא כספק. ספק דעתו גסה עליו ספק אין דעתו גסה עליו. והלא דברים קל וחומר ומה מרים ולא דברה אלא בחיבה ולא דברה בפניו נעשה כ׳ הדיוט המדבר דברים בפני חבירו ומבישו על אחת כמה וכמה שילקו. באותה שעה אמר אהרן למשה משה אחי אתה סבור שאותו צרעת על מרים היא אינו כתובה על מרים היא אינה כתובה אלא טל אבא מרים שנאמר אל תהי נא כמת אשר בצאתו מרחם אמו והכל כדי לפייסו : רבי שמעון בן אליעזר אמר אף על כל המספרים לשון הרע נגע׳ באין שכן מצינו בגחזי שסיפר לשון הרע דבקה בו צרעת עד יום מותו שנאמר צרעת נעמן תדבק בך ובזרעך לעולם ויצא מלפניו מצורע כשלג. רבי שמעון בן אליעזר אמר אף על גסי הרוח נגעים באין שכן מצינו בעוזיהו המלך שנאמר ובחזקתו גבה לבו וגו׳ וע״ע כ״י וואטיקאן הוספה ב׳. ומנוה״מ נר ב׳ ח״ב פ״א מה שמביא שם בשם מדרש השכם : (שם בהערות אות מ״ז) בפירוש אבות כ״י שם ובברייתא שנינו אל תתיאש מן הפורעניות מלמד שיהא אדם מתפחד בכל יום ואומר שמא היום תבוא עלי פורעניות שמא למחר תבוא עלי פורעניות כדרך שהיה איוב מתפחד בכל יום וכו׳ : (שם אות נ״ה) בפירוש אבות כ״י ד״א כיצד וכו׳ ראה את ביתו שהוא מצליח אל יאמר בשביל זכותי הק׳ נותן לי מאכל ומשתה בעוה״ז והקרן קיימת לי לעוה״ב אלא יאמר אוי לי שמא לא נמצא לי לפני המקום אלא זכות אחד והוא נותן לי מאכל ומשתה בעוה״ז כדי שיאבד שכרי לעה״ב ע״כ :

פרק י׳ (כ״ב ע״א בהערות אות ב׳) ע״ע מגן אבות באבות פ״א מ״ח. ובפי׳ אבות כ״י במשנה שם

ובברייתא כך שנינו אל תעש עצמך כעורכי הדיינין כיצד מלמד שאם באת לביהמ"ד ושמעת טעם או דבר הלכה אל תבהל להשיב ואל תהא יושב ושותק אלא שאל באיזה טעם אמרו באיזה ענין הדין ע"כ. ובילקוט אבות כ"י למשנה שם אל תעש עצמך כאילו אתה יודע הדבר שנשאל בביהמ"ד רק שאול באיזה ענין ובאיזה טעם הוא ע"כ: (שם אות ט') בילקוט אבות כ"י ענין אחר אם אחד עני ואחד עשיר אל תאמר האיך אני מזכה את העני ומחייב את העשיר או האיך אני מזכה את העשיר ומחייב את העני והתורה אמרה לא תכירו וגו' ועוד הפסוק אמר כקטן כגדול תשמעון שלא יהא אחד עומד ואחד יושב ואחד אמר כל צורכו ואל תאמר לאחד קצר דבריך אמר רבי יודא שמעתי שאם רוצה להשיב שניהם משיבין ואיזה אסור שלא אחד עומד ואחד יושב ויהיו עליך דין גדול כקטן ודין קטן כגדול ודין של פרוטה כדין מאה דינרי זהב ע"כ: (שם אות י"ד) בילקוט אבות כ"י שם הוי זהיר בדבריך שמתוך דבריך ישמעו ויוסיפו עליך לשקר מפני שמא הן רמאין יתחזקו בדבריהם ע"כ:

פרק י"א (שם ע"ב שורה ד') נרשם שמות כ' י' וצ"ל ט': (בהערות אות ד') בילקוט אבות כ"י כשם שניתנה תורה בברית כך ניתנה את המלאכה בברית ע"כ:

(שם דף כ"ג ע"א בהערות אות י"ג) בפירוש אבות כ"י פ"א מ"י ובבריתא שנינו ר"י בן בתירה אומר הרי שאין לו מלאכה שיעשה והיה לו חצר חריבה ושדה חריבה מנין שילך ויתעסק בה תלמוד לומר ששת ימים תעבוד וגו' מה ת"ל כל מלאכתך להביא את שיש לו חצר חריבה שילך ויתעסק בה ע"כ: (שם ע"ב אות כ"ו) בפירוש אבות כ"י ובבריתא שנינו מלמד שלא יניח אדם עטרה לעצמו אלא יניחו לו אחרים עטרה וכן הוא אומר יהללך זר ולא פיך מצינו בשאול בשעה שאמרו עלה למלכות היה מתחבא בין הכלים שנאמר ויאמר הנה הוא נחבא אל הכלים ע"כ. וע' לעיל פ"י בהערות שם אות י"ג. ובילקוט אבות כ"י למשנה שם ושנא את הרבנות מלמד שלא יניח אדם עצמו עטרה אלא אחרים יעלו אותו וכן הוא אומר יהללך זר ולא פיך נכרי ואל שפתיך ולא יוציא עליו שם המלכות שמתוך שמוציא לו שם מלכות סוף נותנין בו עיניהם ותופסין אותו ונוטלין ממנו רבי עקיבא אמר כל המגביה עצמו בדברי תורה דומה לנבילה שמושלכת בשוק והיה עובר ושב מניח ידו על חוטמו עד שהוא עובר ממנו שנאמר אם נבלת בהתנשא ואם זמותה יד לפה. אמר לו בן עזאי רבי דרשהו בענינו אם נבלת בהתנשא אם מנבל אדם עצמו ואוכל רק תמרים וחרובין ולובש בגדים צואים ויושב ומשמר פתחיהן של חכמים והיה כל עובר ושב אמר זהו שוטה לסוף ימצא בו כל התורה כולה. רבי יוסי אמר רד למטה ותעל למעלה כל המגביה עצמו בדברי תורה סוף שמשפילין אותו וכל המשפיל עצמו בדברי תורה סוף שמגביהין אותו. ושנא את הרבנות לפסוק ולעשות הוראה לרבים. ושנא את הרבנות פי' שררה כל מי שיאמר קודם שאכנס לגדולה הכנס לגדולה זו הייתי רצה שארד עמו לחייו ועכשיו שנכנסתי בו כל מי שיאמר לירד ממנה הייתי חפץ שיפיל עליו קומקימא של חמין פי' לשון יון הוא מזוסף מפני שהגדולה היא קשה לעלות בה כך היא קשה לירד ממנה שכן מצינו בשאול המלך בשעה שאמרו לו עלה למלכות היה מתחבא בין הכלים שנאמר ויאמר ה' הנה הוא נחבא בין הכלים ובשעה שיאמרו לו רד ממנה היה מחזר אחר דוד להרגו ע"כ: (שם אות כ"ז) בפירוש אבות כ"י שם שנינו בברייתא מלמד שלא יוציא לו אדם שם במלכות שמתוך שמוציאין לו שם סוף שנותנין בו עיניהם והורגין אותו ונוטלין ממנו את כל ממונו ע"כ:

(שם דף כ"ד ע"א שורה ג') נרשם שם כ"ד א' וצ"ל משלי כ"ז י"ד: (שם בהערות אות כ"ד) בילקוט אבות כ"י למשנה שם איתא ואל תתודע לרשות רשות פי' המושל כיצד מלמד שלא יוציא אדם עצמו שם ברשות שמתוך שמוציא עליו שם גדול ברשות סוף נותנין בו עיניהן והורגין אותו ונוטלין את כל מומנו כיצד שהוא יושב עם חבירו בשוק ואומר ברוך המקום שהכניסו לבית פלוני היום מאה כורין חוטין ומאה כורין שעורין ושמע ממנו לסטים אחד הלך והגיד לחבירו לשחרית יבואו ויקיפו הבית ונוטלין את כל מומנו לערבית אין להם כלום ועליו הוא אמר מברך רעהו בקול רם קללה תחשב לו. ע"א היה חבירו יושב בשוק ואמר האלהים חנן את לפלוני היום יוצא מביתו מאה שורין ומאתים רחילים שמע ממנו סרדיוט הלך ומגיד למושל ולשחרית באים ומקיפין את הבית ונוטלין ממנו הכל ולערבית אין לו כלום ועליו הוא אמר מברך רעהו בקול רם קללה תחשב לו: ד"א אל תתודע לרשות מלמד שלא יאמר אדם אני שר העיר אני שר המשרה מפני שיהיה גזלן לישראל: ד"א שלא יכון אדם ליעול את הרשות..שאע"פ שבראשונה פותחין לו פתח ומלוין אותו באחרונה קשה לו:

(שם שם ע"ב בהערות אות ל"ח) בפירוש אבות כ"י פרק א' משנה י"א מפורש בברייתא ראו שלא תורו דבר שלא כדברי תורה ותתחייבו עליו ועוד הזהרו למי אתם שונים שתאמרו דבריכם לתלמידים יראי ה' ולא להדיוטות שמא הם יורו שלא כדברי תורה ותחייבו עליהם גלות ותגלו למקום מים הרעים אלו הגוים שנאמר הן גוים כמר מדלי וישתו התלמידים הבאים אחריכם לאחר שתגלו וילמדו ממעשי הגוים וימותו כמה שנאמר ויתערבו וגו' ונמצא שם שמים מתחלל על ידכם שגרמתם לעצמיכם גלות

ואומות העולם מונים ואומרים שאין כח בשכינה לדציל כדכתיב וקדשתי את שמי הגדול אשר חללוהו בית ישראל באמור להם עם ה' אלה ומארצו יצאו ע"כ. ובלי ספק גם פירוש המעתיק נתערבב כאן בלשון הברייתא. ובילקוט אבות כ"י למשנה שם הזהרו בדבריכם שלא תאמרו דבר שלא מדברי תורה ושמא תחייבו עליו גלות ואף התלמידים הבאים אחריכם יומרו משמיכם דבר שלא מדברי תורה ומחייבו עליו גלות גם הם ויגלו למקום מים הרעים ואיזה מים הרעים הרי הוא אמר אלו הגוים ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם מים הרעים כמשמעם וי"א שמא יגלו לעברה קשה ע"כ. וכן הובאה פיסקא זאת בפירוש אבות כ"י לר' יצחק ס"ט בר' שלמה למשנה זאת וז"ל ובברייתא מפורש הזהרו שלא תורו דבר בדברי תורה ותתחייבו עליו גלות ותגלו למקום מים הרעים אלו הגוים שנאמר הן גוים כמר מדלי וישתו התלמידים הבאים אחריכם וימותו לאחר שתגלו וילמדו מעשה הגוים אז ימותו כמו שנאמר ויתערבו בגוים וילמדו מעשיהם וכו' כבפירוש אבות כ"י לעיל:

פרק י"ב (כ"ה ע"א שורה ט') נרשם במדבר כ' כ' וצ"ל כ' כ"ט: (שם בהערות אות י') בפירוש אבות כ"י פרק א משנה י"א אוהב שלום שנינו בברייתא מלמד שיהא אדם אוהב שלום ורודף שלום כדרך שהיה אהרן רודף שלום בישראל וכו' הרי ששני בני אדם עושין מריבה זה עם זה הלך אהרן ויושב לו אצל אחד מהן ואומר לו בני ראה חבירך מהו או' הרי הוא מטרף את לבו מחנק את דעתו ומתלש את שערו ואומר אוי לי היאך אשא את עיני ואראה את חבירי בושתי הימנו וכו' קנאה מלבו שוב הולך אצל חבירו ואומר לו כך עד שמתפייסיז זה לזה ומנשקין זה לזה ע"כ. וכן הובאה פיסקא זאת במדרש תרי עשר כ"י (דף קפ"ד ע"א) וז"ל אוהב שלום כיצד וכו' כבכי"ע נמצא אותו האיש מונע עצמו מעון ומעבירה וכן שני בני אדם וכו' כבכי"ע. וכן הובאה פיסקא זאת בפירוש ר' יצחק ב"ר שלמה כ"י למשנה זאת כ ד ת נ י א היו שני בני אדם עושין מריבה זה עם זה הלך אהרן ויושב לו אצל אחד מהם ואומר בני ראה חברך מהו אומר הרי מטרף את לבו מחנק את דעתו מתלש את שערו ואוי לי איך אשא את עיני ואראה את חבירי בושתי ממני שאני הוא שסרחתי עליו והוא יושב אצלו עד שמוציא קנאה מלבו שוב הולך אצל חבירו ואומר לו כך עד שמפייסין זה עם זה ונושקין זה עם זה ע"כ. ובספר מרפא הנפשות כ"י לר"י עקנין (דף פ' ע"א) הלל אומר הוי מתלמידיו וכו' כשהיה אהרן מהלך בדרך וראה שנים שעשו מריבה זה עם זה הלך לו אהרז וישב לו אצל אחד מהם וכו' מטרף על לבו וקורע בגדיו ומחנק את עצמו ואומר היאך אשא את עיני ואראה את חברי בושתי הימנו שאני סרחתי עליו הוא יושב אצלו עד שמסיר קנאה מלבו שוב הלך אהרן וישב לו אצל חבירו וא"ל כך וכשפגעו זה את זה וכו' לכך נאמר ויבכו את אהרן וגו' ע"כ. וע"ע נו"ב פכ"ד: (שם ע"ב שורה א') נרשם דברים ל"ב נ"א וצ"ל נ': (שורה י') נרשם שמות ל"ג כ"ב וצ"ל כ"א: (בשורה האחרונה) צ"ל איוב כ"ה י"ב י"ג וי"ד:

(שם דף כ"ו ע"א בהערות אות ל"ה) בפירוש אבות כ"י במשנה שם ורודף שלום כמה שנאמר וכו' בקשהו ממקומך ורדפהו למקום אחר ע"כ: (שם ע"ב בהערות אות מ"ה) בפירוש אבות כ"י מצינו בברייתא שכן אנשי מגדל שמתוך שהיו אוהבין זה את זה לא רצה הקב"ה לאבדן אלא לבלבלז אבל אנשי סדום וכו' איבדן מן העולם שנאמר ואנשי סדום רעים וחטאים לה' רעים זה לזה וחטאים בג"ע ע"כ. וכן הוא גם כן בפירוש ר' יצחק ב"ר שלמה למשנה זאת. ובמרפא הנפשות כ"י ע"ו ע"ב מצינו באנשי וכו' כבפנים:

(שם דף כ"ז ע"א בהערות אות מ"ו) בפירוש אבות כ"י ומקרבן לתורה שנינו בברייתא שיהא אדם מקפח את הבריות ומקרבן תחת כנפי השכינה ע"כ: (שם אות נ"ו) במדרש תרי עשר כ"י דף קנ"א ע"א כשם שאין אדם חולק וכו' למה כתיב אין להם מנחם ב' פעמים וכו' ואח אין לו וכו' ממזר שלמד תורה ושנה לתלמידים והיו התלמידים בירושלים היה בא ויוצא עד שמגיע לאשדוד ואומר אוי לי שאלו לא הייתי ממזר לא כבר הייתי יושב ושונה בין התלמידים שלמדתי לפי שאין ממזר נכנס לירושלים וכו' עד גאון פלשתים ע"כ. וע"ע בשיטה מקובצת לבבא קמא פ"ב ע"א מה שמביא שם בשם הרב המאירי ויש מי שאמר שאין דין בן סורר ומורר בירושלים וכן שאין ממזר נכנס לירושלים ע"כ: (שם שם ע"ב אות ס') בפירוש אבות פ"א מי"ד מפורש בברייתא אם אין אני לי מי לי וכו' ואם אין אני זוכה לעצמי בחיי מי הוא שיזכה לעצמי לאחר מיתה וכן הוא אומר כי טוב לכלב חי מן האריה המת זה רשע שמתקיים בעולם שאם יעשה תשובה הקב"ה מקבלו אבל צדיק וכו':

(שם דף כ"ח ע"א אות ע"ב) פירוש אבות כ"י שם מי"ג שנינו בברייתא הה"א ד' דברים בלשון הבבלי נגד שמיה אבד שמיה כיצד מלמד שלא יוציא לו לאדם שם במלכות שכיון שיצא לו שם הורגין אותו ונוטלין ממנו את ממונו ע"כ. שם לפיסקא זו ודלא מוסיף וכו' שנו רבותינו שאם שנה אדם מסכת אחת או שתי מסכתות ואינו מוסיף ומחזר עליהן סוף שהוא משכח את כולן ע"כ. (שם אות ע"ח) בפי' אבות כ"י שם ובברייתא שנינו ודאישתמש וכו' עד לעוה"ב ע"כ. וכן ביחוסי האמוראים כ"י (כרך ב' דף קכ"ז ע"ב) ובאדר"נ מפרש ודאישתמש

בתנא וכו' עד לעולם הבא. ובפירוש רבי יצחק ב"ר שלמה למשנה שם איתא דבר אחר המשתמש בשמות הקדושים ע"כ:

הערה לכל הפרק בילקוט אבות במשנה שם הלל ושמאי קבלו מהם ואותו הלל אומר הוי מתלמידיו של אהרן אוהב שלום ורודף שלום. כיצד מלמד שיהא אדם אוהב שלום ורודף שלום בישראל כדרך שהיה אהרן וכו' ורבים השיב מעון. רבי מאיר אמר מה ת"ל רבים השיב מעון מלמד שהיה אהרן הכהן מהלך בדרך ופגע באדם רע או באדם רשע נתן לו שאילת שלום למחר ביקש אותו האיש לילך ולעבוד ע"ז אמר אוי לי איך אישא עיני ואראה את אהרן בושתי הימנו שנתן לי שלום נמצא אותו האיש נמנע לילך ולעבוד ע"ז וכן בני אדם שעושין מרינה זו עם זו וכו' היה יושב אצל האחר עד שהוציא מלבם כל קנאתם ושנאתם זו על זו ולמחר שנפגשו זה בזה גופפו וחבקו ונשקו זה לזה ועליו נאמר ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל. למשה לא בכו כי אם אנשים בלבד מפני שמוציא את הדין לאמיתו ומימיו לא אמר איש סרחתי ולאשה סרחתי אבל משה היה מוכיחן בדברים. כמה אלפים שנקראו בישראל אהרן אהרן: אלו חיבתן של אהרן לא באו לעולם. ויש אומר' כיצד ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל ומי שהיה רואה משה רבינו בכה מי לא בכה. ומי שהוא ראה פנחס ואלעזר שני כהנים גדולים בוכים ומי לא יבכה. באותה שעה נטל הקב"ה ארונו של אהרן והפריחו באויר ומלאכי השרת מספרין עליו ואת תורת אמת היתה בפיהו ועולה לא נמצא בשפתיו. בשלום ובמ"י הל' אתה השיב מעון. באותה שעה ביקש משה מיתה כמיתתו של אהרן. וכי לפני בני אדם שאל והלא לא שאל אלא בינו ובין עצמו ושמע הקב"ה לחישתו שנאמר ומות בהר אשר אתה שמה והאסף אל עמך כאשר מת אהרן אחיך במיתה שחימדתו וכשהגיע שעה משה למות אמר הקב"ה למלאך המות מהר והביא נשמתו של משה הלך וביקש אותו במקומו ולא מוצאו הלך אצל הים אמר לים ראית משה בן עמרם אמר לו מיום שהעלה את ישראל ממצרים ועוברי בתוכה שוב לא ראיתיו הלך אצל הרים וגבעות אמר להן ראיתם משה בן עמרם. אמרו לו מיום שקבלו ישראל את התורה בסיני שוב לא ראינו אותי הלך אצל שאול ואבדוי ואמר להי ראיתם משה בן עמרם. אמרו לו משמו שמענו ממנו ואותו לא ראינו. הלך אצל מלאכי השרת אמר להן ראיתם משה בן עמרם בא לכאן. אמרו לו לאו לך אצל בני אדם. הלך אצל בני אדם אל מצודתם אמר להן משה בא לכאן. אמרו לו אלהים הבין דרכו והוא ידע את מקומו. בא מלאך המות למשה ואמר לו תן לי נשמתך מיד גער בו משה והוציאו בנזיפה ואומר לו במקום שאני יושב אין לך רשות לעמוד ואתה אמר תי לי נשמתך הלך והשיב הדבר לפני הגבורה. אמר לו הקב"ה רב לך אל תוסף לדבר עוד אלי בדבר הזה כבר מקומו מוכן מששת ימי בראשית שנאמר ויאמר ה' הנה מקום אתי ונצבת על הצור אמר הקב"ה למשה תן לי נשמתך ואשמרנה לך לעולם הבא מיד נטלה בנשיקה שנאמר וימת שם משה עבד ה' בארץ מואב על פי ה' ולא נשמתו של משה לבד גנוז תחת כסא שנאמר והיתה נפש אדוני צרורה בצרור חיים את ה' אלהיך. יכול אף נשמתו של רשעים ואומר שנ' את נפש אויביך יקלענה בתוך כף הקלע ואלהים גנוז תחת כסא הכבוד לחיי העולם הבא ואין כל בריה יודע בו שנאמר והחכמה מאיז תמצא בארץ החיים. ורודף שלום כיצד מלמד שיהא אדם מרדף שלום בין כל אחד מישראל סור מרע ועשה טוב בקש שלום ורדפהו כיצד בקשהו במקומו ורדפהו במקום אחר אף הקב"ה עשה שלום במרום שלא קרא עשרה גבריאל עשרה מיכאל ורפאל וסמאל שבני אדם דרכם ליקרא ראובי עשרה שמעון עשרה שאלמלא עשה כן כשהיה קורא לאחד מהם לבא יבואו כלם ויתקנאו זה בזה אלא קורא אחד בשמו וזה עושה שליחתו ומשגרו: אוהב את הבריות. אוהב את הבריות שכן מצינו באנשי מגדל שהיו אוהבין זה את זה לפיכך לא רצה הקב"ה לאבדן אלא לבלבלן בארבע רוחות העולם. אבל אנשי סדום שנאו זה את זה ואיבדן הקב"ה מן העולם הזה ומן העולם הבא שנאמר ואנשי סדום רעים וחטאים לה' מאוד וחטאו בגלוי ובסתר הא למדת בשביל ששנאו זה את זה ואיבדן הקב"ה מן העולם. וגם אברהם אוהב את הבריות כיצד עשה כשיהא אדם מקפח את הבריות ומקרבן תחת כנפי שכינה ולא אברהם אבינו בלבד עשאו כן אלא אף שרה אמנו היתה מקפחת הבריות ומכניסין תחת כנפי שכינה שנאמר ואת הנפש אשר עשו בחרן. והלא אם כל העולם מתקבצין לא היו יכולין לבראות אפילו יתוש אחד. מה ת"ל ואת הנפש אשר עשו בחרן אלא מלמד שהעלה אליהם הכתוב כאלו עשאום וכבראם. כשם שאין חולק בעולם הזה שכר חבירו כך אין אדם חולק שכר חבירו לעולם הבא שנאמר הנה דמעת העשוקים ואין להם מנחם. מיד עושקיהם כח ואין לה מנחם מה ת"ל אין לה מנחם שתי פעמים אלו בני אדם שאוכלין בעולם הזה ומצליחים בבנים בעולם הזה לעולם הבא אין להם כלום. אבל אם נגנבה לאדם גניבה או שמת לו מת בנים באים ואחיו וקרוביו ומנחמין אותו. יכול אף לעולם הבא כן ת"ל יש אחד ואין שני גם בן ואח אין לו ואין קץ לכל עמלו. ד"א עבירה עבר אומרין לו ריקה כך חבלת בעצמך באים בנים ומנחמין אותו.

יכול אף לעוה"ב ת"ל גם בן ואח אין לו וכו': הוא היה אומר נגד שמא אבד שמיה. תניא בפרקי אבות דר' נתן ארבע דברים בלשון בבלי נגד שמא אבד שמיה פי' הרודף אחר הכבוד לעשות לו שם גדול. אבד שמיה וישפיל מלמד שלא יוציא לו אדם שם במלכות הואיל שיגדל שמיה הורגין אותו ונוטלין הונו וכו'. מעשה באדם מבית רניתא שניהג בעצמו מדת חסידות שלח רבי יוחנן בן זכאי תלמיד אחד לבדקו. הלך ומצאו שהיה נותן שמן על גבי כיריים והיה נוטלה מן הכיריים ונתנו על מקפה של גריסין. אמר לו מה אתה עושה כן. אמר לו כהן אני ותרומה בטהרה אני אוכל. אמר לו וכי כיריים זה טמא או טהור. אמר לו וכי יש בתורה על הכיריים שהוא טמא והלא לא אמרה תורה אלא על התנור שהוא טמא דכתיב וכל אשר בתוכה תטמא ואותה תשברו. אמר לו כשם שאמרה על התנור שהוא טמא כך אמרו על הכיריים שנאמר תנור וכיריים יותץ א"כ לא אכלת תרומה בטהרה מימיך מחמת דלא יליף לא אכל תרומה בטהרה כל ימיו: הוא היה אומר אם אין אני לי מי לי. אם אין אני זכה בי מי יזכה בי. וכשאני לעצמי מה אני. אם אני לא זוכה בעצמי מי הוא שיזכה לעצמי. אם לא עכשיו אימתי. אם אני לי לא זוכה בחיי מי יזכה לי אחר מותי. וזה שאמר קהלת כי לכלב חי טוב לו מן אריה המת. וגם מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת. אם לא טרח בערב שבת מה יאכל בשבת וכן פירשו כי לכלב חי הוא טוב מן האריה המת כלב חי הוא רשע שמתקיים בעולם הזה שאם יעשה תשובה הקב"ה מקבלו בתשובה מן האריה המת אפילו מאברהם יצחק ויעקב ששוכבין בעפר ע"כ. וע"ע כ"י וואטיקאן הוספה ב':

פרק י"ב (שם כ"ח ע"ב שורה כ"ז) ושמרתם לעשות מעות וצ"ל לעשותם. גם בפירוש אבות כ"י פ"א מט"ו וז"ל ובברייתא שנינו עשה תורתך קבע כיצד וכו' עד לעשותם. ובפירוש ר"י בר שלמה מביא כאן למשנה זו ואמרו ז"ל כל העושה תורתו עיקר ומלאכתו טפילה עושין אותו עיקר לעולם הבא וכל העושה מלאכתו עיקר ותורתו טפילה עושין אותו טפל לעולם הבא וע"ע בהערות אות ג':

(שם כ"ט ע"א) לכל הפיסקא דאמור מעט ועשה הרבה בפירוש אבות כ"י שנו רבותינו שכן מצינו באברהם וכו' פת חריבה אתם סועדים וכו' וסעדו לבכם ובאחרונה בוא וראה כמה הביא לפניהם מהרי שלש סאים ויקח חמאה וחלב וגו' אבל הרשעים אומרים הרבה ואפילו מעט אינם עושים וכו' שקל כסף ובאחרונה כששקל אברהם את הכסף מהו אומר וישקול אברהם לעפרון [וגו'] עובר לסוחר ע"כ. ובספר מרפא הנפשות כ"י (פע"ב פ"א ע"ב) לר"י עקנין וקאלוא הצדיקים אומרים מעט ועושין הרבה וכו' הרשעים אומרין הרבה וכו' שאמר להם למלאכי השרת אתם סועדים עמי היום וכו' אבל באחרונה בוא וראה מה עשה להם ג' שוורים ותשע סאים שנאמר ואל הבקר רץ אברהם ויקח בן בקר אחד רך שנים וטוב שלשה וי"א וטוב ארבעה ג' סאין כמשמען קמח הרי שש סלת הרי תשע ואף הקב"ה אומר מעט ועושה הרבה שנאמר ויאמר לאברם ידוע תדע וגו' ולא אמר לפרע מהן אלא בדלית נ' אבל באחרונה כשנפרע מהן נפרע מהם בע"ב אותיות שנאמר או הנסה אלהים לבא ומנין שהרשעים וכו' כששקל לו את הכסף מה נאמר עובר לסוחר ע"כ. וע"ע תנחומא הוצאת מהר"ש בובער וירא סימן ה' ובהערות שם אות מ"ב: (שם בהערות אות ט') בפירוש אבות כ"י למשנה שם שנו רבותינו מלמד שאם נותן אדם לחבירו כל מתנות שבעולם ופניו כבושות לארץ כאלו לא נתן לו כלום. ובמרפא הנפשות שם והוי מקבל כיצד וכו' כדלעיל אבל וכו' מעלין עליו כאלו נתן לו כל מתנות שבעולם ע"כ:

פרק י"ד (כ"ט ע"א שורה ד') (מתחילת הפרק) איתא ותוספתות וצ"ל ותוספות. (בהערות אות ד') ובספר יחוסי האמוראים (כרך ג' קכ"ח ע"א) ז"ל ומייתי להא גדול שבכולם יונתן בן עוזיאל ביש נוחלין ובסוכה פ' הישן ובאדר"נ אההיא דריב"ז קבל מהלל ושמאי אבל הברייתא דר"נ בפ' שמונים תלמידים היה לו להלל הזקן ל' מהן שתשרה עליהן שכינה ול' ראוין לעבר שנים ולקבוע חדשים ולא תניא ראוים שתעמוד להם חמה כיהושע ועשרים מהם בינונים גדול שבכולן יונתן בן עוזיאל ע"כ. ובילקוט אבות כ"י פ"ב מ"ח מביא ג"כ לפיסקא זו אמרו עליו על ריב"ז שלא הניח מקרא משנה מדרש וכו' וכל מדות של חכמים וסופרים שלא למד וכל דבר שלא למדו רבו לקיים מה שנאמר וכו': (שם ע"ב שורה כ"ט) ואמר ליה צ"ל לו. (בהערות אות ט') בילקוט אבות כ"י שם שמעון בן נתנאל קורא לו ירא חטא ערוגה שמחזקת את מימיה אשרי לתלמיד שרבו מעיד עליו. אלעזר בן ערך קרא לו מעיין המתגבר נחל שוטף שמימיו מתגברין ויוצאין לקיים מה שנאמר יפוצו מעיינותיך החוצה ע"כ: (שם אות י"ג) ביחיסי האמוראים (כרך ג' קמ"ו ע"א) ובברייתא דר"נ מפרש יוסי הכהן קרא חסיד שבדור ועוד מפרש שם כשאמר להם צאו וראו וכו' נכנס ר"א וכו' עד ואשה טובה ע"כ:

(שם ל' ע"א בהערות אות כ') צ"ל י"ב במקום י"כ. (שורה כ"א) רב"י צ"ל רבי. במנורת המאור כ"י לר"י אנקאווה כל פיסקא זו וז"ל (רל"ה ע"א וע"ב) כשמת בנו של רבי יוחנן וכו' אלא שהזכרתני לצערו של אדם הראשון נכנס רבי יהושע וישב לפניו. אמר לו רבי רצונך וכו' איזב וכו' וקיבל עליהם תנחומין

ומנין שקיבל עליהם תנחומין שנאמר ה׳ לקח וגו׳ אף את קבל עליך תנחומין. אמר לו לא די וכו׳ אלא שהזכרתני לצערו של איוב וכו׳ שנאמר וידם אהרן אף אתה קבל תנחומין וכו׳ שהזכרתני לצערו של אהרן נכנס רבי שמעון וישב לפניו. א״ל רבי רצונך אומר לפניך דבר. א״ל אמור וכו׳. א״ל דוד היה לו בן ומת וקבל עליו תנחומין שנאמר וינחם וגו׳ אף אתה קבל עליך תנחומין וכו׳ שהזכרתני לצערו של דוד וכו׳ אמר לשמשו טול כלים לפני מפני שאדם גדול הוא וכו׳ לאדם שהפקיד המלך אצלו פקדון וכל יום ויום היה בוכה וצועק ואומר אוי לי אימתי אוציא מבין ידי פקדון זה בשלום אף אתה היה לך בן קרא תורה נביאים וכתובים שנה משנה הלכות ואגדות ונפטר מן העולם בלא חטא. א״ל בני נחמתני כדרך שבני אדם מתנחמים ע״כ. ואין ספק שכמה נוסחאות כאן הן ישרות עד מאד. ובילקוט אבות כ״י מביא גם לפיסקא זו בפי״ד מ״ח לבבא דואל תנחמהו בשעה שמתו מוטל לפניו וז״ל וכן עשו חכמים לריב״ז כ שמת בנו וכו׳ נכנסו תלמידיו אצלו לבקרו ולנחמו וכו׳ אדם הראשון מת לו בן ונהרג וקיבל עליו תנחומין וכו׳ אהרן הכהן נשרף לו שני בנים ביום אחד וכו דוד המלך מת בנו שהיה לו מכת שבע וכו׳ אף אתה היה לך בן קרא תורה וכו׳ הלכה ואגדה ושימש ת״ח הרבה וכו׳ ועתה נפטר מן העולם בלא חטא וכו׳ והשאר ע״פ הרוב כמו בספרים:

פרק ט״ו (שם שם שורה א׳) (מתחילת הפרק) ר׳ אלעזר צ״ל א ל י ע ז ר: (שם שם ע״ב) לפיסקא דיהי כבוד חבירך וכו׳. בפירוש אבות כ״י פ״ב מ״ט שנו רבותינו מלמד שכשם שאדם רואה כבודו כך יראה כבוד חבירו כשם שאין אדם רוצה להוציא שם רע על עצמו כך לא ירצה להוציא שם רע על חבירו ע״כ וכזה גם בילקוט אבות כ״י למשנה זו: (שם אות ד׳) דעתי כעת שיש להגיה בפנים כמו בנוסחת הגר״א והיה חופף את ראשו:

(שם ל״א ע״ב שורה ז׳) באמרו אבדני צ״ל ב ק ש ל א ב ד נ י: (שורה ח׳) א ב ד נ י צ״ל ל א ב ד נ ו: (שם בהערות אות כ״ד) במרפא הנפשות כ״י לר״י עקנין דף ק״ג ע״ב קצת ממעשה זו ומסיים נולדו לו שני בנים אחד קראו הלל ואחד קראו גמליאל והיו קוראין אותם של הלל ע״כ: (בהערות אות כ״ד) ע״ע קהלת רבה פ׳ ז׳ בפסוק טוב ראשית דבר ובילקוט אבות כ״י למשנה שם מביא גם כן לכל הנך מעשים ונכללו נוסחותיו ע״פ הרוב בנוסחת הגמרא בשבת שם והמעט מהם כמו באדר״נ: (שם אות כ״ו) וע״ע מדרש תהלים מזמור צ׳:

פרק ט״ז (שם שם שורה האחרונה של העמוד) צ״ל שמות ל״א י״ד (במקום י״א): (שם בהערות אות א׳) בפירוש אבות כ״י פ״ב משנה י״א שנו רבותינו כשם שאדם רואה את אשתו ואת בניו ואת ביתו כך יהא רואה ביתו של חבירו ע״כ:

(שם ל״ב ע״א בהערות אות ז׳) אבל ע״ע בכ״י וואַטיקאַן הוספה ב׳: (בהערות אות ח׳) בילקוט כ״י למשנה שם רוב פיסקא זאת וז״ל ויצר הרע גדול י״ג שנה על יצר טוב ממעי אמו והוא גדול ובא עמו התחיל מחלל שבת אין ממחין בידו הורג נפש אין ממחין בידו לאחר י״ב שנה נולד יצר טוב וכו׳ מחלל את השבת וכו׳ הרי הכתוב אומר מחלליה מות יומת הלך לדבר זימה אומר לו הרי הכתוב מות יומת הנואף והנואפת הרג את הנפש אומרים לו הרי הכתוב אומר שופך (בכאן ל׳ ע״ב בכ״י חסירים איזה דפים.) (שם בהערות אות י״ט) במנורת המאור כ״י קמ״ד ע״א מביא לכל מעשים אלו וז״ל כשנשבה רבי צדוק לרומי וכו׳ בכותל והיה יושב ושונה כל הלילה לשחרית הלכה אצל גבירתה ואמרה לה וכו׳ עם אשה הזאת כדרך וכו׳ א״ל ממשפחה ומכהונה גדולה אני וכו׳ דבריו פטרתו בכבוד גדול וכו׳ אכלו קורצא לפני ההגמון וכו׳ ככלות לחתנים וכו׳ חזור אצלי והוא יושב ומרקק לשחרית הלכו לפני ההגמון ואמרו לו שוה לנו המות ממה שנתתנו לאיש הזה וכו׳ שבני אדם עושים יפות הן לא מבני אדם כמותך הם ולא שברא אותך ברא אתהן א״ל ומה אעשה וריחן רע עלי מבשר נבילות ומבשר חזירים ואל תתמה וכו׳ במטה אחת עד שבאו וכו׳ א״ל והלא אמתך לרחוץ רגלי תלמידך וכו׳ עד ובא עליה ע״כ. ובילקוט אבות כ״י פ״ד מ״א לבבא דהכובש את יצרו ואל תתמה וכו׳ שהרי רבי צדוק וכו׳. אמר לה כהן אני וממשפחה גדולה אני אילו באתי עליה ומצאתי הרבה ממזרין ואל תתמה על רבי צדוק שהרי ר״ע וכו׳ והקבילו פני ההגמון זאת אומרת שוה לי המות וכו׳ וזאת אומרת כמותם וכו ריחן בא עלי כבשר נבילות מוסרחות וכבשר חזיר וכו הלא אמתך שפחתך לרחוץ רגלי תלמידך וכו׳ עד סוף הפיסקא: (שם שם ע״ב שורה כ״ב) צ״ל תהלים ק״ג י״ד (במקום ט״ו): (בהערות אות כ״ה) ע״ע תנחומא (הוצאת מהר״ש בובער) בשלח סימן ג׳ ובהערות שם אות י״ג ע״ש: (שם בהערות אות ל׳) בילקוט המכירי רשב״י אומר וכו׳ והשכירוהו ממנו וכו׳ ולא הכניסו ממנה אלא כור חטים אחד וכו׳ ובפירוש ר״י בר׳ שלמה לאבות פ״א מי״ד איתא ומשלו משל למה״ד למלך שחכר שדה לעבדו ופסק עמו לתת לו ל׳ כורים לשנה טרח בה הרבה ולא הוציא כי אם חמשת כורין א״ל המלך והלא ל׳ כורים פסקת עמי א״ל אדוני השדה שנתת לי זבורית היתה טרחתי בה הרבה ולא הוצאתי ממנה יותר מה׳ כורין ע״כ. וע״ע נו״ב ל״ב ע״א.

פרק י״ז (שם ל״ג ע״א בהערות אות ב׳ וד׳) בפירוש אבות כ״י פ״ב מי״ב כיצד מלמד וכו׳ ד״א כיצד אם בא ת״ח אצלך ואומר שנה לי פרק אחר אם יש בידך ללמדו למדהו מיד ואם לאו וכו׳: (שם שם ע״ב שורה כ״ו) צ״ל רבי א ל ע ז ר (במקום רבי א ל י ע ז ר):

הוספה א לנוסחא א

פרק י"ח (שם ל"ד ע"ב שורה ט"ו) צ"ל ולרבי (במקום ולרבן יוחנן בן נורי):

הערה לכל הפרק בספר יחוסי האמוראים (כרך ג' קל"ט ע"א) בברייתא דר"נ ר' יהודה מונה שבחן של החכמים וקרא להן שמות לר"ט לר"ע לראב"ע ולר' יוחנן בן נורי וכו' לר' יוסי הגלילי קרא לו מלקט יפה שאחז בה מדת חכמה מהר סיני והיה משנה בה לכל חכמי ישראל ע"כ. ובילקוט אבות כ"י לפרק קנין תורה משנה ט' רבי יודא הנשיא היה מונה שבחן של חכמים קרא לר"ט גל אבנים וי"א גל אגוזין אם אדם נטל אחד כולן מתגלגלין ובאין כך דומה ר"ט כשנכנס תלמיד אצלו וישאל ממנו דבר מביא לו מקרא משנה אגדה הלכה נמצא תלמיד ההוא מלא כל טוב וברכה. קרא לר' עקיבא אוצר באולם דומה לר' עקיבא לפועל שיצא בשדה ליקח קופתו מצא חטים נותן בו שעורין נתן בו פולין ועדשים וכל מיני קטנית נותן בו. כיון שנכנס לתוך ביתו הודר כל אחת חטין שעורה וכולן מין ומין בפני עצמו. כך עשה ר"ע ועושה כל התורה מטביעות מטביעות. קרא לרבי אליעזר בן עזריה קופה של רוכלין לפי שדומה לרוכל שנטל קופתו ונכנס למדינה אמרו לו שמן טובה עמך אומרין לו וכי אפרסמון עמך עמד אמר לו הן. אמר לו פולייטין עמך. אמר לו הן. כך דומה רבי אליעזר בן עזריה כשנכנס תלמיד אצלו ושאלו מקרא משנה הלכה מדרש אגדה כשיצא אדם ההוא יצא מלפניו מלא כל טוב וברכה. אמרו שאין הדור יתום שראב"ע שרוי בתוכה. קרא לר"י בן נורי קופה של הלכות. קרא לרבי יוסי מלהט יפה בלא גסות הרוח שאחז מדת מהר סיני והיה משיב בו לכל חכמי ישראל. איסי בן יהודה קרא לחכמים שמות קרא לרבי מאיר חכם סופר. קרא לרבי יהודה חכם כשירצה. קרא לרבי יוסי נמקו עמו. לרבי טרפון גל של אבנים. לרבי עקיבא אוצר בלום. לרבי אליעזר קופה של רוכלין. לרבי יוחנן בן נורי קופה של הלכות. ולרבי יוסי הגלילי מלקט יפה בלא גסות. לרבן שמעון בן גמליאל חנות מוכרת ארגמן טב. לרבי שמעון שונה הרבה ומשכח קימעא ע"כ. וע' בהערות שם אות כ':

פרק י"ט (דף ל"ה ע"א וע"ב) ע"ע בכתב יד וואַטיקאַן הוספה ב':

פרק כ' (שם ע"ב שורה כ') מתחילת הפרק צ"ל מעבירין (וכבכי"ע במקום מבטלין):

(דף ל"ו ע"א שורה ט') נרשם דברים כ"ה וצ"ל כ"ח: (שם בהערות אות ז') הובא דבר זה גם בילקוט המכירי מזמור י"ט וז"ל שם ר"ח סגן הכהנים וכו' וכל שאינו נותן ד"ת על לב נותנין עליו הרהורי חרב (וכן היה בספרים) הרהורי שטות הרהורי רעב הרהורי זנות הרהורי יצר הרע הרהורי דברים בטלים הרהורי עול בשר ודם שכך כתוב על ידי משה רבינו וכו' עד בזרעך עד עולם ע"כ. וכן מצאתי לזה במנורת המאור כ"י הע"ג ע"ב ר"ח סגן הכהנים וכו' וכל מי שאינו נותן וכו' הרהורי אשת רעה שכך כתוב במשנה תורה תחת אשר לא עבדת את ה' אלהיך משמחה מטוב לב מרוב כל. רבי שמעון בן אלעזר אומר משום רבי מאיר כל השוקד על ד"ת מוסרין לו שקדנין וכו' עד שופטים בארץ (ע' לקמן פכ"ט ובהערות שם אות י') וצ"ע אם באמת היה סידור הדברים לפניו באדר"נ כך או שהוא סידר אותם באופן כזה. וע"ע בכ"י וואַטיקאַן הוספה ב': (שם ע"ב שורה א') הוא היה אומר צ"ל הרי הוא אומר:

(דף ל"ז ע"א שורה ב') צ"ל שם כ"ד ז' במקום ח':

פרק כ"א (שם שם בהערות אות ד') בפירוש אבות כ"י פ"ג מ"י שנו רבותינו שינה של שחרית כיצד וכו' עד שתעבור עליו זמן קריאת שמע ונמצא בטל וכו': (שם ע"ב שורה כ') נרשם שם כ"ו א' וצ"ל כ"ו ה': (שם בהערות אות ט') בפירוש אבות כ"י במשנה שם כיצד מלמד שלא יתכוין אדם לשתות יין בצהרים ונמצא בטל מד"ת שנאמר אי לך ארץ שמלכך נער וגו' ולא בשתי שאינן מרבין בשתיה ע"כ: (שם אות י"ט) בילקוט אבות כ"י במשנה שם מלמד שלא ישב אדם עם יושבי משחקי קרנות בשוק שכל זמן שאדם יושב עם משחקי קרנות נמצא בטל וכו' ר"מ אומר וכו' שבהם דנין דיני נפשות (וכן היה בספרים) שנאמר שנאתי קהל מרעים ועם רשעים לא אשב ומה הוא פורענתן של רשעים שנאמר כי הנה היום בא בוער כתנור וכו'. מעשה בר"ע וכו' נזכר מה שעשה בלודית אחת אומר מודה אני וכו' ע"כ וכן הובא במדרש תרי עשר קצ"ט ע"א מן ואין מרעים עד סוף הפרק ומסכים עם כי"ע וכן הובאה פיסקא זאת בילקוט המכירי מזמור כ"ו ומסכים ברוב עם כי"ע. וכן הובאה תחילת הפיסקא בפירוש אבות כ"י לר"י ב"ר שלמה במשנה שם וז"ל ואמרו לא ישב אדם עם יושבי קרנות ונמצא בטל מד"ת ע"כ:

פרק כ"ב (שם שורה ד') (מתחילת הפרק) חסר הציון שמות כ"ד ז':

(שם דף ל"ח ע"א שורה י"ט) צ"ל משלי י' י"ט (במקום משלי י"ט כ"א): (שורה כ') צ"ל שם י"ז כ"ח (במקום ז' כ"א): (שם בהערות אות ג') בסוף ההערה צ"ל וע"ע בנו"ב פל"א. ובפירוש אבות כ"י שם פ"ג מ"ט ורבותינו שנו חכם וירא חטא וכו' ירא חטא ואינו חכם מהו א"ל הרי זה אומן אלא אין כלי אומנות בידו. נ"ל שהברייתא משובשת וכך ראוי לגרוס אין זה אומן אלא כלי אומנות בידו ע"כ:

פרק כ"ג (שורה ד') (מתחילת הפרק) צ"ל במדבר י"ב ג' (במקום ל"ג): (שורה ה') צ"ל תהלים קכ"ח ב'

(במקום א׳) : (שורה ו׳) צ״ל משלי ט״ז ל״ב (במקום ל״ג) : (בהערות אות ד׳) צ״ל ב ס פ ר י ם (במקום בספרי) בילקוט המכירי כ״י מזמור ק״ג איזהו עלוב וכו׳ כבכי״ע : (שם ע״ב שורה ג׳) צ״ל משלי י״ג (במקום כ״ג) : (שם דף ל״ט ע״א בהערות אות י״ז) במרפא הנפשות כ״י ע׳ ע״ב כל פיסקא זו וקאלו רבי נהוראי אומר הלמד תורה בילדותו למה״ד לעגלה שכבשה וכו׳ והלמד תורה בזקנותו למה״ד וכו׳ לפרה שכבשה ולא כבשה אלא כשהיא זקנה וכו׳ ר״ג מוסיף וכו׳ היא מתנפלת עליו והוא אין מתנפל עליה שנאמר כחצים ביד גבור כן בני הנעורים רבי שמעון בן אלעזר אומר הלמד תורה בילדותו וכו׳ יש לו איזמל ויש לו סממנין וכו׳ אף כך וכו׳ כבכי״ע. וגם בילקוט אבות כ״י לאבות פ״ד מ״כ הובאה פיסקא זאת אבל בקיטוע ובסירוס והחילופי נוסחאות שבה כלולים באותם שהעירותי עליהם בפנים : אבל ע״ע בכ״י וואטיקאן הוספה ב׳ וליתא שם לדברי רשב״א כלל :

פרק כ״ד (דף ל״ט ע״ב) נרשם שם בראש העמוד פרק כ״ג וצ״ל כ״ד : (בהערות שם אות י״ב) בילקוט אבות כ״י במשנה שם וכן מתל אומר בנערותך לא קפצת מינהו איך תשיגה בזקונותך : (שם אות כ׳) צ״ל שם (בשורה ראשונה מההערה) כאלו לא ע ש א ה (במקום עשה) : בילקוט אבות כ״י פ״ד מ״ד אחר שמביא שם כמה מאמרים מבן עזאי איתא הה״א (בן עזאי לפי זה) כל העושה מצוה בחבירו מעלה עליו הכתוב כאלו הוא עשאה בגופו ע״כ :

פרק כ״ה (דף מ׳ ע״א שורה ט״ז) צ״ל שמות ל׳ כ״ג (במקום כ׳) : (בהערות אות ה׳) כל זה בילקוט אבות כ״י במשנה שם באיזה שינוי נוסחאות אבל נכללו במה שהעירותי בפנים : (שם ע״ב בהערות אות ט״ז) בילקוט אבות כ״י רוב פיסקא זאת ומסכים יותר עם נוסחאות הגמרא ומן במשה הוא אומר עד סוף הפיסקא ליתא שם. וע״ע בכ״י וואטיקאן הוספה ב׳ : (שם אות י״ט) בילקוט אבות כ״י שם הה״א מת אדם בישוב דעת סימן יפה לו מתוך הטירוף סימן רע הוא לו. מת בדברי תורה סימן יפה הוא לו מתוך דברי שיחה סימן רע הוא לו מת מתוך דבר מצוה סימן יפה לו מתוך דברים בטלים סימן רע לו מת מתוך השחוק סימן יפה לו מתוך בכיה סימן רע לו בע״ש סימן יפה וכו׳ ע״כ. וע״ע בכ״י וואטיקאן הוספה ב׳ :

(דף מ״א ע״א בשורה האחרונה) צ״ל משלי כ״ה (במקום כ״ח) : (בהערות אות מ״ד) יש למחוק המלות נו״א : (שם אות נ״ו) בילקוט אבות כ״י מביא לפיסקא זאת ומתחיל אמר ר״א לחכמים תמיה אני על תלמידי הדור שלא יענשו מיתה וכו׳ ושנה לו ג׳ מאות הלכות בבהרת עזה וכו׳ מיד קרע ראב״ע בגדיו ויצא ואמר לחכמים רבותינו ראו את מאורינו ר״א שטהור הוא לעולם הבא וכו׳ :

פרק כ״ו (שם ע״ב שורה כ״א) צ״ל רבי שמעון בן א ל ע ז ר (במקום אליעזר) : (בהערות אות י״א) במדרש הגדול כ״י פ׳ ויחי מביא לפיסקא זו בשם עזאי : (בהערות אות ט״ז) ע״ע נו״ב פל״ה :

פרק כ״ז (דף מ״ב ע״ב שורה י״ג) צ״ל רבי א ל ע ז ר בן חסמא וכבכי״ע : (שורה י״ד) הוספתי שם ע״פ הכי״ע : (שם בהערות אות ו׳) כל הפיסקא בילקוט אבות כ״י פ״ד משנה ו׳ ומסיים ובוזי יקלו זה סנחריב שנהג בבזיון לפני מי שאמר והיה העולם לפיכך ביזהו הקב״ה שנאמר ביד מלאכיך וגו׳ נפרע הקב״ה ממנו ע״י מלאך וגילח ראשו וזקנו וחזר בבושת פנים שנאמר וישב בבושת פנים וגו׳ ע״כ : (שם אות ט״ו) המלות בסוף ההערה „אבל ע״ע בערוך ערך כבד א׳ ע״ש" מקומם בסוף הערה שאחרי זה אבל ראיתי להעיר שבערוך כ״י באָקספאָרד קובץ 1512 לפי רשימת הרב מהר״א נייבויער (Opp. Add. Fol. 42.) הגירסא יהי כבוד תלמידך ח ב י ב ע ל י ך כ ש ל ך מפורש באדר״נ בפרק רבי יוסי וכו׳ וכן הוא גם כן בקובץ 1413 (Can. Or. 2.) :

(דף מ״ג ע״א בהערות אות י״ז) בפירוש אבות כ״י פ״ד משנה י׳ דומה לדומה כמשנת רבי נתן ע״כ. ובפירוש אבות לר״י ב״ר שלמה במשנה שם ויש גורסים חביב עליך כשלך וכן מפורש בברייתא ומפרש וילמדו כל אדם ממשה וכו׳ :

פרק כ״ח (שם שורה ד׳) (מתחילת הפרק) צ״ל זכריה ח׳ (במקום ה׳) : (בהערות אות ו׳) במדרש תרי עשר קי״ג ע״א מביא לפיסקא זו רבי נתן אומר וכו׳ חכמה כחכמת א״י וכו׳ ואין לך גסות הרוח כגסות וכו׳ :

פרק כ״ט (דף מ״ד ע״א בהערות אות ו׳) בפירוש אבות כ״י פ״ד משנה י׳ שנו רבותינו במשנת רבי נתן הה״א כל השוקד על ד״ת הרבה שקדנין יש כנגדו ואלו הן בטלנין כנגדו וכו׳ ונחש וגיסה באין וכו׳. ובפירוש ר״י ב״ר שלמה במשנה שם ובברייתא מפרש כל הבוטל מד״ת מוסרים בטלנים כנגדו זאב ארי וכו׳ וליסטין באין ונפרעין ממנו שנאמר וכו׳ וע״ע נו״ב פל״ג : (שם אות י״א) בילקוט אבות כ״י פ״ד משנה ה׳ אבא בן שאול נסים יש לך אדם שלמד לעצמו ואינו לומד לאחרים ויש שלומד לאחרים וכו׳ ויש שלומד לעצמו ולאחרים ויש שאינו לומד לא לעצמו וכו (ושם בב׳ בבות הראשונות פרק במקום סדר) הלמד לאחרים ולעצמו וכו׳ ושונה אותם לאחרים וכו׳ ולא שכחן תפשם הוא ו ה ת פ י ש ם זהו שלמד לעצמו ולאחרים וכו׳ : (שם אות ט״ו) וע״ע נו״ב פל״ד : (שם ע״ב שורה ט״ז) צ״ל ירמיה ג׳ כ״ג : (שורה י״ח) צ״ל ויק״א ט״ז (במקום ט״ו) : (שם אות כ״ז) בילקוט אבות כ״י פ״ד משנה ז׳ על ד׳ חלוקי כפרה הלך רבי מתתיהו בן חרש וכו׳ ללודקיא א״ל וכו׳ א״ל שמעתי ג׳

הן כתוב אחד אומר וכו׳ עד תמותון וכו׳ שמוחלין לו על זה נאמר וכו׳ על מצות לא תעשה תשובה תולה וכו׳. אבל מי שנתחלל שם שמים על ידו ולא יום הכפורים מכפר אלא תשובה ויום הכפורים תולין ויסורין ממרקין מחצה ומיתה ממרקת וכו׳:

(דף מ״ה ע״א בהערות אות ל׳) ואולי פירוש מדרש הוא כאן השימוש והמשא ומתן בהלכה שגם זה נקרא מדרש וכידוע וכן נראה קצת מפירוש חמאירי לאבות פ״ה משנה ט״ו. וע״ע בספר תולדות היהודים להרב מהר״ץ גראֶטץ ח״ד בהוספה ב׳ שם:

פרק ל׳ (שם שורה כ״ה) צ״ל שאילו לא באתי (במקום לו): (שם בהערות אות א׳ וב׳) ביחוסי האמוראים כרך ג׳ ק״ד ע״א ובאבות פרק בן זומא רבי יונתן אומר כל המקיים את התורה מעוני סופו לקיימה מעושר ובברייתא שנקראת אדר״נ גרסינן רבי נתן בר יוסף ונראה רבי יונתן בר יוסף כמו שנכתוב אי״ה על הסדר והגהתם (והכי גרים התם) רבי יונתן ב״ר יוסף אומר כל המבטל דברי תורה מעוני סופה לקיימה מעושר וכו׳ ההד״א וכו׳ טובה לעולם ע״כ ובל״ס איזה ט״ס כאן: (שם אות ה׳) בילקוט אבות כ״י פ״ד משנה י׳ ר״נ בן יוסף אומר וכו׳ מעלין עליו וכו׳ לעיר מקלט מצאו גואל הדם והרגו הרי זה נהרג על ידו הרגו במזיד ומצאו גואל הדם והרגו פטור ע״כ והוא כבכי״ע אלא שנסתרסו הדברים: (שם ע״ב בהערות אות ו׳) בילקוט אבות פ״ה מי״ח ר״ע אומר כל המדבק וכו׳ ונמצאו זוממין ודינם ליהרג וכשהיו מוציאין אותו לסקילה ורץ אחד ובא אחריהן ואומר יודע אני בעדתו של אילו בא והעיד עדתו אף הוא נמצא זמם נגמר דינו ליהרג וכשם שמוציאין אותו לסקילה ואומר אוי לי שאילו לא באתי לגמר דינם של אילו וכו׳ אומרים לו ריקה אפילו מאה בני אדם באים אחריו ונמצאו זוממין כולן נהרגין וכי איזה מדה מרובה מדה טובה או מדה פורעניות. הוי אומר מדה טובה מרובה. למה מדת פורעניות מועטת המדבק בעוברי עבירה הרי זה מקבל פורעניות כיוצא בהן קל וחומר למדה טובה המרובה שקיבל שכר ע״כ:

פרק ל״א (דף מ״ו ע״א בשורה ח׳) צ״ל שהראהו הקב״ה [לאדם]: (שם ע״ב) לכל הפרק. ראיתי שדברי שם בהערות בענין הסדר בהכ״י אינם מבוררים כל הצורך וע״כ אנכי מסדרם פה והוא חרשים שער. חיות רעות כנימה. כרציו אזניו. מירוקין מאזניו (ע׳ אות י״ב) ימים עיניו. נחלות דמעיו. רוח חוטמו. מים סרוחים מי חוטמו. חותמות שפתותיו. דלתות שיניו. רוהטים לשונו. מים מתוקים מי פיו. לסתות לחייו. מגדלים צווארו. סרדיוטות זרועותיו. יתדות אצבעותיו. מלך ראשו (ולפי הסדר מלמעלה למטה נראה ברור שהנוסחא לבו הוא העיקרית). אשכולות דדיו. נמסים טחול. רחיים קורקבנו. בארות טבורו. מים מלוחים מי רגליו. מים חיים דמו. עצים עצמותיו. גבעות עגבותיו. מכתשת ארכובותיו. צביים שוקיו. סוסים עקבותיו. מלאך המות רגליו. הרים ובקעות וכו׳:

פרק ל״ב (דף מ״ז ע״א אות ז׳) כל דברים אלו בילקוט אבות כ״י ומתחיל ואע״פ שהדורות היו מכעיסין וכו׳ כדי שיבינו בעצמן ויאמרו אוי לנו על הטובה שאיבדנו השחיתו זרעם בארץ שנאמר וירא אלהים וגו׳:

פרק ל״ג (שם ע״ב בהערות ד׳) בילקוט אבות כ״י מביא במשנה שם ע״א עשרה דורות מנח עד אברהם כי מה צריך בכך אלא לומר לך שכל אותן הדורות היו מכעיסין ובאין ולא היה בהן דורש והולך בדרכי המקום וכו׳ חוקותי ותורותי ואימ׳ תורה אחת שמר אברהם תורות הרבה מנין אלא מלמד שזימן לו הקב״ה שתי כליות כשני ת״ח שהם מבינות לו ומיעצים לו לאברהם כל הלילה חכמה דתנו רבנן שתי כליות באדם וכו׳ ולא עוד וכו כיצד עשה בזמן ששני בע״ד באין לפניך לדין אמר האחד לחבירו זה חייב לי מנה להם סדרו ריבכם וסדרו דינכם כיון שנתחייב אחד מהם לחבירו היה אומר לזה שבידו מנה תן ואם לא היה מוציאו משלו והיה פוטרו לשלום ע״כ. והנה אם נדון שהמעתיק דלג מבבא דאברהם לבבא דדוד (כלומר מן סדרו דינכם הא׳ להב׳ וכמו שהוא רגיל בכ״י) אז נגיה עפ״ז בפנים בסוף הפיסקא כיון שנתחייב אחד מהם לחבירו היה אומר לזה שבידו תן לו וכו׳ וככב״י ובזה אתי שפיר:

(דף מ״ח ע״ב בהערות אות י״ג) במדרש תרי עשר ק״ד ע״ב מביא לרוב פיסקא זאת וז״ל כנגד עשרה נסים שעשה הקב״ה על הים כנגדן הביא הקב״ה על המצריים במצרים מצרים הרעימו עליהם קולם אף הקב״ה בא עליהם בחרבות ורמחים שנאמר וישלח חציו ויפיצם ברק ויהם וכו׳ מצרים באו עליהם בקשת וחצים וכו׳ מצרים באו עליהם באבנים וקולות וכו׳:

(דף מ״ט ע״א בהערות אות כ״ג) בילקוט המכירי כ״י מזמור ע״ג מביא שם בפסוק אתה פוררת בעזך ים המכילתא עשרה נסים נעשו לישראל וכו׳ (ע׳ במכילתא שם) ומסיים וכיוצא בו באדר״נ:

פרק ל״ד (דף נ׳ ע״ב בהערות אות י״ט) וגם במדרש תרי עשר כ״י קל״ט ע״א מביא לפיסקא זאת ומסכים עם כי״ע:

(דף נ״א ע״ב בהערות אות ל״ב) במדרש תרי עשר קע״ב ע״א בשם אדר״נ עשר ירידות יש לשכינה וכו׳ כבכי״ע ואחת בסיני שנאמר וירד ה׳ בענן וכו׳ כבכי״ע. והביא דבר זה גם בילקוט אבות כ״י פ״ה מ״א

עשר ירידות וכו' ונכללו השינוים בהדוגמאות שרמזתי עליהם ובפרט בהפדר"א: (להערות אות מ"ב) בילקוט אבות כ"י עשר שמות נקראת רוח הקודש וכו':
(דף נ"ב ע"א בהערות אות מ"ג) בילקוט אבות כ"י שם עשר שמות נקראת שמחה וכו':
פרק ל"ה (דף נ"ב ע"ב בהערות אות ג') צ"ל הוספתי ע"פ משמעות נו"ב פל"ט ומשמעות ילקוט אבות כ"י: (שם אות י"ד) בילקוט אבות כ"י מסיים וירושלים לא נתחלקה לשבטים: (בהערות אות ט"ז) בכ"י הנ"ל רבי יהודה אומר בשכר מטות ומצעות היו לוקחין עורות קדשים:
(דף נ"ג ע"ב בהערות אות כ"ב) יש להעיר עוד כי סיום המקרא ויבא אלהים וכו' ליתא בכ"י ובספרים חסר מאם ברך תברכני ונשלם אח"כ ע"פ התומ"י ויבא א ל י ו ה' כל אשר שאל ואנכי הגהתי לפי לשון המקרא וכבנוסחת הגר"א: (שם אות כ"ה) ביחוסי האמוראים כרך ג' דף ת"ו ע"ב איתא ותניא באדר"נ בפרק בעשרה מאמרות בתחלתו עשרה נסים נעשה בבית המקדש לא קרה קרי לכהן גדול ביום הכפורים חוץ מישמעאל בן קמחית וכו' עם הגמון ונתזה וכו' ונפל על בגדיו ונכנס אחיו תחתיו ושימש בכהונה גדולה ע"כ:
פרק ל"ו (שם ע"ב בהערות אות א') בילקוט אבות כ"י שם ואנשי סדום לא חיים ולא נידונים ואינם באים בעדת צדיקים וכו' (ונכללו שאר הנוסחאות בהדוגמאות שהבאתי):
(דף נ"ד ע"ב בהערות אות ב') בכ"י הנ"ל קטנים בני רשעים וכו' מה שורש האומר גופו של אילן וכו' כאן גופו של אדם וכו' שלא תוציא להם זכות שיסמכו עליהם אחרים אומרים באים בעדת רשעים ועליהם הוא אומר וכו' אלו קטנים בני הרשעים וכו' אלו גירי אומות העולם: (שם אות ג') בכ"י הנ"ל קרח ועדתו וכו' אמר לו ר"א א"כ אני מקיים וכו' א"ל מתוך הקהל אבדו מתוך עוה"ב לא אבדו ע"כ: (שם ע"ב בהערות אות ז') דור המדבר וכו' ושם ימותו יתמו בעולם הזה ושם ימותו בעולם הבא ואומר וכו' מנוחתי דברי ר"ע ר"א אומר באין הן לעולם הבא שנאמר אספו לי חסידי וכו' (ומסכים יותר עם נוסחת הגמרא ע"ש) משיבין על דבריו אתה אומר יתמו ושם ימותו אלו הרשעים רשעים נאמר בהם וכו'. רבי יוסי הגלילי אומר דור המדבר אינם באים שנאמר במדבר הזה וכו' יתמו ושם ימותו נאמר כאן שם ונאמר שם בעגלה ערופה שנאמר וערפו שם את העגלה בנחל וכו' ואחרים אומרים באים שנאמר הלוך וקראת באזני ירושלים וגו' השתא לאחרים בזכותו לאחרים לא כל שכן (ע' בגמרא שם): (שם אות ח') בכ"י הנ"ל עשרת השבטים וכו' כהיום הזה ומה היום הולך ואינו חוזר אף עשרת השבטים הולכין ואינו חוזרין דברי ר"ע ר"א אומר מה היום הולך ומאפיל אף אפילה שלהן עתידה להאיר ע"כ. והנה באמרי שנוסחת הספרים קרובה לנוסחת המשנה היינו בענין ולא בשמות החולקים ויש לספק אם דברי הכ"י הם מהאדר"נ (וכפי שנראה מסידור הענינים) או שלקח אותם מהמשנה: (שם אות י"ג) בכ"י הנ"ל אבות פ"ה משנה ח' שבעה שאין להם חלק לעולם הבא וכו' ר"י אומר מנשה כבר שב ויש לו חלק לעולם הבא וכו' אמר לו אלו היה אמר וכו' הייתי אומר וכו' ר"מ אין לו חלק לעולם הבא. תניא רשב"א אומר משום ר"מ וכו' וכל המלכים שהרשיעו שכתוב מעיד בהם ויעש הרע בעיני ה' אין להם חלק לעולם הבא. אבא שאול אומר אף ההוגה את השם באותיותיו בחוץ לארץ אין להם חלק לעולם הבא ע"כ:
פרק ל"ז (דף נ"ה ע"ב להערות אות ט' ואות י') בכ"י הנ"ל ר"מ אומר שבעה שמות נקראו שמים וילון וכו' שבעה שמות נקראו לארץ וכו':
(דף נ"ו ע"ב שירה ד') צ"ל שם ב' א' ב' וג': לכל פיסקא דז' דברים בגולם. בפירוש אבות כ"י פ"ה משנה ז' ובמשנת רבי נתן כך מפרשם חכם אינו מדבר וכו' זה משה וכו' וכי מי ראוי לדבר הוי אומר זה משה ששמע מפי הגבורה אלא כך אמר משה אי אפשר שבמקום שאחי גדול ממני אי אפשר לי לדבר לפיכך אמר לו לאהרן דבר שנאמר וידבר אהרן וגו'. ואינו נכנס זה אהרן שתק עד שסיים משה את דברו ולא א"ל קצר בדבריך וכן הק' א' לאברהם במעשה סדום ואע"פ שהכל גלוי וידוע לפניו ואינו נבהל להשיב זה אליהו בן ברכאל הבוזי שנאמר אמרתי ימים ידברו ומנין שלא ענו בערבוביא וכו' ולא סדרן הכתוב אלא להודיע לכל באי עולם שאין חכם מדבר וכו' ואינו נבהל להשיב וכו' ואינו נכנס בענין זה יהודה ואומר על ראשון ראשון זה יעקב ועל אחרון אחרון אלו אנשי חרן ומודה על האמת זה משה וכן הקב"ה הודה על האמת שנאמר כן בנות צלפחר דוברות. וגם בילקוט אבות כ"י הוכאו דברים אלו במשנה שם ועוד יותר בשיבוש וקיטוע וז"ל חכם אינו מדבר לפני מי שגדול ממנו זה משה רבינו שנאמר וידבר אהרן וגו' הייטב בעיני ה' וכי מי היה ראוי לדבר משה או אהרן הוי אומר משה שמע מפי הגבורה ואהרן שמע מפי משה אלא כך אמר משה במקום שאחי גדול עומד ממני אי אפשר לדבר לפיכך אמר לו משה אהרן דבר שנאמר וידבר אהרן את וי"א אהרן שתק עד שדבר משה דבריו ולא א"ל קצר דבריך ואחרי כן השיב איש משכו דבריו מתוך הצבור לחוץ א"ל משה אחי הקל אסור לאיש לאכול ממנו חטאת חמורה לאכול

לא כ״ש וכו׳ ובעיני הגבורה היטיב כיוצא בו וכו׳ היה עמדם בקיצופן גדול ממשה זה היה אהרן גדול מאהרן הקב״ה ית׳ שנאמר ויאמר ה׳ וכו׳ גלוי וידוע היה לפני מי שאמר והיה העולם שאלו מתבקשים בסדום אפילו ג׳ צדיקים לא היו בתוכה אלא המתין לו הקב״ה לאברהם עד שסיים דבריו ואח״כ השיבו ונפטר ממנו שנאמר ואברהם שב למקומו ואינו נבהל להשיב זה אליהו בן ברכאל הבוזי שאמר לחבריו צעיר אנכי לימים וכו׳ מלמד שהיו יושבין לפני איוב ושותקין עמד היו עומדין וכו׳ סדרו הכתוב כל אחד ואחד אחר חבירו ללמדך שאין חכם מדבר וכו׳ שואל כענין זה יהודה שאמר ליעקב אבינו אנכי אערבנו וגו׳ אבל ראובן שאל שלא כענין שנאמר ויאמר ראובן וגו׳ ואומר על ראשון ראשון זה יעקב שנאמר ויען יעקב ויאמר אל לבן כי אמרתי פן תגזול בנותיך ממנו עם אשר תמצא אלהיך וגו׳ ועל אחרון אלו אנשי על של זה שמע אינו מתבייש לומר לא שמעתי ומודה על האמת זה משה רבינו שנאמר ויאמר האל שמעת את קול דברי העד הזה אשר דברו אליך הטיבו כל אשר דברו והקב״ה ית׳ הודה לדבריו שנאמר כן בנות צלפחד דוברות נתון תתן להם אחוזה בתוך אחי אביהם ע״כ:

פרק ל״ח (דף נ״ח ע״א בהערות שם אות ח׳) הובאה פיסקא זאת במדרש תרי עשר כ״י קס״ו ע״ב וכשתפשו את רשב״ג ור״י ליהרג היה רבי שמעון בן גמליאל יושב וצועק בדעת (בדמעות) ואמר אוי לנו שאנו נהרגין כעובדי ע״ז וכמגלי עריות וכשופכי דמים וכו׳ כבכי״ע ובפירוש אבות כ״י במשנה שם ומוסיף עליו במשנת רבי נתן שלכך היה מצטער מפני שדומה לעובד ע״ז ומחלל שבתות ומגלה עריות א״ל ר׳ ישמעאל מימיך לא בא אדם אצלך לדין או לשאילה ושהיתו עד שתהא גומא כוסך או עד שתהא נועל סנדלך או עד שתהא עוטף ואמרה תורה אחד עינוי מרובה ואחד עינוי מועט ע״כ. ובל״ס יש לתקן עפ״ז נוסחת האדר״נ בפנים והוא מסכים למכילתא וע׳ עוד בהוספות שם ק״ז ע״ב פ״ח אות י״ח: (שם אות י״ב) בכ״י הנ״ל במשנה שם על גילוי עריות א״ר ישמעאל ב״ר יוסי וכו׳ עד סוף הפרק. ואיתא עוד בכ״י זה למשנה זו הא למדנו שהגוזל מתנות ומעכבן חייב מיתה ואף במשנת רבי נתן שנינו כן בפירוש בפרק ז׳ בריות ע״כ ויש ללמוד מזה שסידור ומנין הפרקים היה לפניו באופן אחר כמו שהוא לפנינו:

פרק ל״ט (שם ע״ב בהערות אות ב׳) בילקוט אבות כ״י (אבות פ״ה מ״ח) אין אדם יכול לראות מה דמות למעלה לכן מוסרין לו מפתחות של חכמה ויודע מה דמות למעלה במה שנבראו שמים וארץ ויודע דעת עליון אם הולך בנתיב יושר אשריו וטוב לו ע״כ ויש לשער קצת שפיסקא זו מסורסת הוא ובאה על ידי מעתיק אחד כעין הוספה ופירוש למאמר דהכל צפוי והכל בא וכו׳ וא״כ פירוש צפוי הוא על ידי האדם. וע״ע כ״י וואטיקאן הוספה ב:

(שם דף נ״ט ע״ב להערות אות ה׳) בכ״י הנ״ל שם תשובת רשעים מעכבת פורעניות ולא אותם שבשעת דצרה הוזרין כחמת אימה ולא מפני אהבה וגזר דינם מחותם ושלות רשעים סופה רעה כי אין מעשה בידם והרשות קוברת את בעליה משלמין לרשעים בעוה״ז כבני אדם רשעים שעסקו בתורה בעין טובה ולא נמצא בהם שזלזלו בתורה מעולם מקיפין וממתינין לצדיקים כבני אדם צדיקים שעסקו בתורה בעין רעה ולא נמצא בהן שנהגו בתורה דבר טוב כמשפט נותנין לאילו ולאילו קימעא ושאר מתנותיה כי ישוב לאיש כפעלו ע״כ:

פרק מ׳ (שם ע״ב) בפירוש אבות כ״י לר״י ב״ר שמשון במשנת ר׳ נתן שנינו כל המזכה את וכו׳ עד סוף הפיסקא:

(דף ס׳ ע״ב בהערות אות ג׳) ע״ע ספרי דברים פי׳ שכ״ד:

(דף ס״ג ע״ב בהערות אות ו׳) בילקוט אבות כ״י במשנה פ״ח מ״ב. ד׳ מדות בתלמידים הרוצה שילמוד וכו׳ עין טובה ילמוד הוא ולא ילמדו אחרים עין רעה באחרים וכו׳ לא ילמוד וכו׳ הרי זה רשע ע״כ:

(דף ס״ד ע״ב) ביחוסי האמוראים כ״י כרך ג׳ שע״ג ע״א איתא וגרסינן נמי באדר״נ פרק בעשרה מאמרות הרואה ריב״ג בחלום וכו׳:

פרק מ״א (דף ס״ו ע״א שם בהערות אות י״א) בחופת אליהו רבה שאצל ס׳ מנורת המאור כ״י בדף שמ״ח ע״א ג׳ מדות טובות נוהגות בעולם הנותן צדקה הוא משובח בעיני המקום ובעיני הבריות והמלוה לכל אדם גדול מזה ונותן למחצה ולמותר הוא למעלה מכולן פי׳ הנותן מעות לחבירו הנצרך להתעסק בהם וחולקין הריוח ע״כ:

(דף ס״ז ע״א בהערות אות ס״ד) במדרש תרי עשר כ״י קס״ח ע״ב אלו שהתנו עליהם חכמים שאין להם חלק לעולם הבא חמשת מלכים וכו׳:

הוספה ב לנוסחא א

ההוספה הזאת מחזקת העתקה מאת שיור אחד מהאדר"נ שנמצא בכ"י בקובץ ארבעים וארבעה באוצר הספרים שבהוואטיקאן אשר ברומי רבתי. ונתעוררתי עליו ע"י דברי הרב מוה"ר שלמה בובער בהקדמתו להתנחומא דף ע"ט ע"ב ופ' ע"א. אבל לא באה לידי ההעתקה הזאת שהכינה למעני ר' מרדכי קפוי תושב העיר הזאת עד קרוב לגמר הדפסת שתי הנוסחאות עם ההערות. והנני נותנה פה לפני הקוראים כמות שהיא בלי שום תיקון והגה. כי זאת היא כונתי להראות למעיין עד היכן הפרעות והשיבושים מגיעים במסכת זאת, אבל גם משיבושים אלה נוכל ללמוד לפעמים איזה תיקון יפה בעד דברי נוסחא א' בפנים. וכאשר העירותי עליהם איזה פעמים בהוספה א'. ולפיכך הנחתי אותה כמות שהיא לפני המעיין וישמע חכם ויוסיף לקח, ואעיר כי מנין הפרקין המכונסים בין שתי חצאי עגולה על ידי נעשה,

פרוש אבות

(פרק א) משה נחבא בתוך הענן וקבל תורה מסיני שנאמר וישכון כבוד ה' וגו' ששת ימים למשה היה לטהר זה היה אחר דברות ר' יוסי הגלילי ר' עקיבה אמר ויכסהו הענן ששת ימים למשה מראש החדש ויקרא אל משה ביום השביעי מתוך הענן לחלק לו כבוד למשה. אמר נתן מפני מה נתעכב משה כל ששת ימים ישרה עליו כבוד בשביל למרק כל אכילה ושתיה שנמעיו עד שיתקרש ויהיה כמלאכי השרת. א"ל ר' מתיא בן חרש רבי לא אמרו אלא לאיים עליו בשביל לקבל כל דברי תורה באימה וביראה וברתת ובזיע שנאמר עבדו את ה' ביראה:

מעשה אירע בר' יאשיה ובר' מתיה בן הרש שהיו שניהם יושבין ועוסקין בתורה פרש לו ר' מתיה יאשיהו בדרך ארץ. א"ל ר' מתיה בן חרש (שהי"ו שניה"ן יושבי"ן) רבי מה לך לעזוב דברי אלהים ולישטף בדרך ארץ אעפ"י שאתה רבי ואני תלמידך אפשר כן לעזוב דברי אלהים חיים ולישטף בדרך ארץ. כשהיו יושבין ועוסקין בתורה היו עשויין כקנאין וכשנפטרין זה מזה דומין לרעים שהן אוהבין מנערותן:

על ידי משה נתנה תורה בסיני שנאמר ויתנם ה' אליו. ובמקום אחר הוא אומר אל' החקים והמשפטים והתו' אשר נתן יוי' וגו' תורה שנתנה הקב"ה לישראל לא נתנה אלא ע"י משה לפיכך זכה משה להיות שליח למקום. משה עשה איל המלואים ושמן המשחה שממנו נמשח אהרן ובניו כל שבעת ימי המלואים וממנו נמשחו כהנים גדולים ומלכים. אלעזר שרף פר החטאת שממנה טמאין ומטהורין לדורות. אמ"ר לעזר גדולה שנוהגת לדורות שהרי אהרן ובניו לא נתקדשו אלא בשמן המשחה: יהושע קבל ממשה שנאמר ונתתה מהודך עליו. זקנים קבלו מיהושע שנאמר ויעבדו העם את יוי' כל ימי יהושע וכל ימי הזקנים אשר האריכו ימים אחרי יהושע. ימים ולא שנים. שופטים קבלו מזקנים שנאמר ויהי בימי שפוט השופטים. נביאים הראשונים קבלו משופטים שנאמר ויהיו מלעיבים במלאכי אלהים בוזים בדבריו ומתעתעים בנביאיו. חגי זכרי' ומלאכי קבלו מנביאים הראשונים. אנשי כנסת הגדולה קבלו מחגי זכריה ומלאכי והם אמרו שלשה דברים היו נתונים בדין והעמידו תלמידים הרבה ועשו סייג לתורה. היו מתונין בדין כיצד מלמד שיהא אדם מתון בדין שכל המתון בדין מיושב בדין שכן מצינו באנשי כנה"ג שהיו מיושבין בדין שנאמר גם אלה משלי שלמה אשר העתיקו אנשי חזקיהו מלך יהודה ולא שהעתיקו אלא שהמתינו בדין. אבא שאול אומר לא שהמתינו אלא שפרישו:

בראשונה היו אומרים משלות שיה"ש וקהלת גנוזין היו שהיו אומרים משלות הן ואינן נכתבין עמדו אנשי חזקיה מלך יהודה ונגזום עד שבאו אנשי כנה"ג ופירשום. מה כתוב בהן וארא בפתאים וארא בבנים נער חסר לב עובר בשוק אצל פנה דרך ביתה יצעד בנשף יום אישון לילה ואפילה הנה אשה לקראתו שית זונה ונצורת לב הומיה היא וסוררת בביתה לא ישכנו רגליה פעם בחוץ פעם ברחובות ואצל כל פנה תארב. החזיקה בו ונשקה לו העזה פניה ותאמר לו זבחי שלמים עלי היום שלמתי נדרי על כן מצאתי יצאתי לקראתך לשחר פניך ואמצאך מרבדים רבדתי ערשי חטובות אטון מצרים. נפתי משכבי מור ואהלות וקנמון לכה נרוה דודי עד הבקר נתעלסה באהבים כי אין האיש בביתי הלך בדרך מרחוק. צרור הכסף לקח בידו יום הכסא יבא ביתו:

כתוב בקהלת שמח בחור בילדותך ויטיב' לבך בימי בחורך והלך בדרך לבך ובמר' עיניך אשר תראה:

כתוב בשיר השירים שמאלו תחת וגו' אני לדודי וגו' ובמקום אחר הוא היה אומר ויעתק משם ולאשר העתיקו אי לאשר המתינו. ד"א היו מתונין בדין כיצד מלמד שהיה אדם מתון בדברו ואל יהיה מקפיד על דברו ומשכח את דברו והיכן מצינו במרע"ה שישכח את דברו שנאמר ויאמר אלעזר הכהן אל אנ' הצ' הב' למל' זאת חק' הת' אש' צוה יוי' את משה. את משה צוה ואותי לא צוה והיכן מצינו במשה שהקפיד על דברו שנאמר ויקצוף משה על פקודי החיל וגו' ויאמר אליהם משה החיי' וגו' ומה ת"ל כל נקבה אלא זו עצה שיעץ בלעם הרשע על ישראל שנאמר לכה איעצך אמר לו עם זה שאת רואה רעב הוא לאכילה וצמא הוא לשתיה אין להם מה יאכלו אלא בא ותיקן להן קובות והניח בהן מאכל ומשתה והשיב בהן נשים בנות מלכים יפות כדי שיטעו העם לבעל פעור ויפלו ביד מקום. הלך בלק ועשה כל מה שיאמר לו בלעם הרשע. ראה מה גרם בלעם הרשע לישראל שנפלו מהם ד' ועשרים אלף שנאמר ויהיו המתים וגו'. והלא דברים ק"ו ומה משה חכם חכמים וגדול גדולים שמשעת שהקפיד על דברו שכח את דברו אנו עאכו"כ שיהא אדם מתון בדברו ואל יהיה מקפיד על דברו שכל המקפיד על דבר מש"כ דברו:

בן עזאי אומר הוי זהיר בדבריך מיבטלתן:

ועשו סיג לתורה. עשה סיג לדבריך כדרך שעשה הקב"ה סיג לדב'. אדם הראשון עשה סיג לדבריו. תורה עשתה סיג לדבריה. משה עשה סיג לדבריו. איוב עשה סיג לדבריו. אף נביאים ואף כתובים ואף חכמים עשו סיג לדבריהם. איזהו סיג שעשה הקב"ה לדבריו הרי הוא אומר ואמרו כל הגוים על מה וגו' מלמד שגלוי היה לפני מי שאמר והיה העולם שהבריות עתידות לומר כך לפיכך אמר הקב"ה למשה וחשב לדורות הבאים ואמרו על אש' עזב' את ברי' יוי' וגו' וילכו ויעבדו וגו'. מלמד שנתן הקב"ה שכר שלם. איזה הוא סיג שעשה אדה"ר לדבריו הלא הוא אמר ויצו יוי' אלהים על הא' לא' ומכל עץ וגו' לא רצה אדה"ר לאמר לא' לחוה כדרך שאמר לו הקב"ה אלא אמר לה מפרי העץ אשר בתוך הגן אמר אלהים לא תאכלו ממנו וגו' באותה שעה נטל נחש הרשע עצה בלבו ואמר הואיל ואינו יכול להכחיש את אדם אלך ואכחיש את חוה. הלך וישב אצלה והרבה שיחה עמה ואמר לה אם לנגיעה אתם אומרים צוה עלינו הקב"ה לא תגעו בו הריני נוגע בו ואינו מת. אף את געי בו ואי את מתה. הלך נחש הרשע ונגע באילן בפיו ובידיו וברגליו עד שהרתיע ונשבו מפרותיו לארץ. וי"א לא נגע בו כל עיקר אלא כיון שחזה אותו היה צוח עליו ואומר לו רשע אל תגע בי שנאמר אל תבואני רגל גאוה זה טיטים הרשע בן אשתו של אספסינו וישתחקו עצ' בק' שאחז חרב בידו והיה מכה בה על גבי המזבח. א"ל אתה מלך ואני מלך בוא ועשה עמי מלחמה גדאים נשחטו עליך כמה עופות נתחלקו עליך כמה שוורים נשחטו עליך כמה יינות נתנסכו עליך כמה בשמים נתקטרו עליך אתה ארי שמחריב את כל העולם כולו שנ' הוי אריאל קרית חנה דוד. שוב אמר לה אם לאכילה אתם אומרים ציה עלינו הקב"ה לא תאכלו ממנו הריני אוכל ממנו ואיני מת אף את אכלי ממנו ואי את מתה באותה שעה מה אמרה חוה בדעתה כל דברים שפקדני ר' מתחלה שקראן. לפי שאין חוה קורא לאדם מתחלה אל' רבי נטלה ממנו ואכלה ונתנה לא לאדם ואכל שנ' ותקח מפו"יו ותא' ות' גם וגו':

עשרה קללות נתקללה חוה באותה שעה. אל האשה אמר הרבה ארבה, אלו שתי רביעיות של דם אחד צער דם נדה ואחד צער דם בתולים, עצבונך צער גידול בנים, והרונך זה צער העיבור. בעצב תלדי בנים כמשמען ואל אישך תשוקתך מלמד שהאשה משתקקת אל בעלה בשעה שהוא יוצא לדרך, והוא ימשל בך בזמן שהאיש תובע בפה האישה תובעת בלבה עטופה כאבל וחבושה בבית האיסורין ומנודה מכל אדם. מי גרם ליגיעה או סיג שסג אדה"ר לדבריו מכן אמרו סג אדם סיג שאין יכול לעמוד בו, גוזר אדם גזרה על עצמו שאין יכול לעמוד בה, מכן אמרו אל יוסף אדם על דברים ששומע. ר' יוסי אמר טוב עשרה טפחים ועומד ממאה אמה ונופל. מה חשב נחש הרשע באותה — אמ' אהרוג את האדם ואשא את חוה ואהיה מלך על כל בהמה וחיה ואהלוך בקומה זקיפה ואכל כל מעדני עולם. א"ל הקב"ה אתה אמרת אהרוג את האדם ואשא את חוה עכשו ואיבה אשית וגו'. אתה אמרת אהיה מלך על כל בהמה וחוה עכשיו ארור אתה מכל בהמה וחיה. אתה אמרת שתלך בקומה זקופה עכשו על גחונך תלך. אתה אמרת אכל כל מעדני עולם, עכשו עפר תאכל וגו'. ר' שמעון בן מנסיא אומ' חבל על שמש גדול שאבד מן העולם אלמלא לא נתקיים נחש לאותה שעה היה לו לכל אחד ואחד מישר' שני נחשים בתוך ביתו אחד משגרו לשדה ואחד למערה והיו מביאין לו הבדוכים טובים ואבנים טובים ומרגליות וכל חמדה טובה שבעולם ואין כל בריה יכולה לעמוד. ולא עוד אלא שהיו מכניסין אותו לתחת הפרד ולתחת החמר ולתחת הגמל ומציא הימנו זבלין לגנות ולפרדסין. ר' יהודה בן תימא אומ' אדם הראשון מיסב בג"ע היה, ומלאכי השרת עומדין לפניו וצולין לו בשר ומצננים לו יין בא נחש וראה אותו והציץ בכבודו ונתקנא בו. כיצד

נברא אדה"ר שעה ראשונה הוצבר עפרו. שניה נברא צורתו. ג' נעשה גולם. ד' נתקשרו אבריו. ה' נתפתחו נקביו. ו' נתנה בו נשמה. ז' העמיד על רגליו. ח' נזדוגה לו חוה וקרא שמות. ט' צוה לו על הגן. י' הכניס לגן עדן ועבר על צוי השם. י"א נידון. י"ב נטרד והלך לו לקיים שנ' ואדם ביקר וגו':

ביום הראשון מהוא אומ' ליי' הארץ וגו' היא קונה והוא מקנה והוא ידין את עולמו. ביום שני מהוא אומ' גדול יוי' וגו' חלק את מעשיו נתעלה וישב ברומו של עולם. ביום ג' מהוא אומ' אלהים נצב וגו' ברא את הים ואת היבשה ונתגלה ארץ ממקומה ונעשה מקום לעדונו. ביום ד' מהוא אומ' אל נקמות יוי וגו' ברא את החמה ואת הלבנה ואת הכבבים ואת המזלות שהן מאירים בעולם. ביום ה' מהוא אומ' הרנינו וגו' והוא ברא העופות והדגים והתנינים הגדולים שהן מרננין בעולם. ביום ו' מהוא אומ' יוי מלך וגו' גמר את מעשיו ונעשה מלך על עולמו. ביום ז' מהו אומ' מזמור שיר ליום השבת ליום שכלו שבת. אין בו לו אכילה ולא שתיה ולא משא ולא מתן ולא פריה ורביה אלא צדיקים יושבין ועוסקים בתורה ועטרותיהן בראשיהן ונהנין מזיו השכינה במאכל ומשתה. שנ' ויחזו את אלהים וגו'. בששי ברא את אדם למה כדי שיכנס לסעדת שבת מיד. ר' שמעון בן אלעז' אומ' משלו מישל למה"ד לאחד שנשא גיורת והיה יושב ומפקדה ואומ' לה בתי אל תאכלי מן הפסח בשעה שידך טומאות. ואל תאכלי פירות שאין מעושרין ואל תחלל שבת ואל תפרצי בנדרים ואל תלכי עם איש אחר. מה עשה אותו האיש עמד ואכל מן הפסח בשעה שידיו טומאות ואכל פירות שאינן מעשרין וחלל השבת ופרץ בנדרים והוציא לה פרט. באותה שעה מה אמרת גיורת בדעתה כל דברים שפקדני רבי מתחלה שקר הן מיד עמדה אף היא ועברה על כולן. מכאן לאדם ולמקדש שנבראו כשתי ידים. ומנין לאדם שנברא בשתי ידים שנ' ידיך עשוני ויכוננוני הביני ואלמ' מצו'. ומנין למקדש נברא בשתי ידים. מקדש יוי כוננו ידיך:

יוי מלך יוי מלך יוי ימלוך לע' וע'. ס"ליק פרקא

נשלם פרק ראשון.

(פרק ב') אי זה הסיג שעשתה התורה לדבריה הרי הוא אומר ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב, יכול יאכל עמה וישתה עמה וידבר עמה דברים בטלים ת"ל לא תקרב לגלות וגו', יכול תרחץ לו פניה ותכחול לו עיניה ותשאול ממנו שאלת הכוס, ת"ל לא תקרב, יכול תישן עמו בבגדיה על המטה ת"ל והדוה בנדתה וגו' כל ימים שהוא בנדתה תהא בנדתה מכן אמרו כל המנו לה עצמה בימי נדתה אין רוח חכמה נוחה המנה:

מעשה בתלמיד אחד שקרא הרבה ושנה הרבה ושימש ת"ח הרבה ומת בחצי ימיו ובכל יום ויום היתה אשתו צועקת בבתי כנסיות ובבתי מדרשות ואומר להם רבותי כתוב בתורה כי היא חייך ואורך ימיך בעלי שקרא הרבה ושנה הרבה ושימש ת"ח הרבה למה מת בחצי ימיו ולא היה אדם שאמר לה דבר עד שנזדמן לה אליהו ז"ל אמרה לה בתי מה ליך אמרה לו בעלי קרא הרבה ושנה הרבה ושימש ת"ח הרבה למה מת בחצי ימיו אמר לה בתי כשאת נדה כל אותן הימים הראשונים מהו אצלך אמרה לו לאו אלא היה אומר לי הזהרי שלא תגעי בי ובכלים שלי שמא תבואי לידי ספק ולא היה נוגע בי אפילו באצבע קטנה אבל כל אותן ימים האחרונים מהו אצליך אמרה לו הוא אצלי ואוכל עמי ושותה עמי וישן עמי על המטה ובשרו נוגע בבשרי אבל אין דעתו לדבר אחר אמר לה ברוך המקום שהרגו ולא נשא פנים לתורה שכן כתוב בתורה ואל אשה בנדת וגו'. הרי הוא אומר שררך אגן הסהר וגו' בשושנים אלו שבעים זקנים. ד"א סוגה בשושנים שכל זמן שישראל עושין אותן בסתרים מביאות אותן לחיי העולם הבא כיצד אשתו נדה עומד בבית עמה רצה משמש מי ראוהו ומי יאמר לו מה תעשה אין מתירא אלא ממי (שפקדו על הנדה פירותיו בטבל רצה תורם רצה אינו תורם מי רואהו ומי יאמה לו מה תעשה אין מתירא אלא ממי) שפיקד על התרומה ראה קרי רצה טובל רצה אינו טובל מי ראוהו ומי יאמר לו מה תעשה הא אין מתירא אלא ממי שפיקד על הקרי. וכן אתה אומר בחלה וראשית הגז אלו מצית קלות שהן רבות כשושנים שכל זמן שישראל עושין אותן בסת' מבי' אות' לחיי העה"ב. אי זה היא סיג שעש' משה לדברו הרי הוא אומ'. ויאמ' יוי אל משה לך אל העם וקדשתם היו וגו'. לא רצה משה לומ' להן לישר' כדרך שאמר לו הב"ה אלא כך אמר להן היו נכונים לשלשת ימים וגו' אמ' שמא ילכו ישר' איש אצל אשתו ביום השלישי ויהיו טמאים ונמצאו מקבלין ד"ת בטומאה מהר סיני. אלא כדי שלא ילכו איש אצל אשתו ביום ג' ויהיו טהורין ונמצאו מקבלין ד"ת בטהרה מהר סיני. וזה אחד מן הדברים שעשה משה מדעתו ק"ו והסכימה דעתו כדעת המקום הוסיף לה יום אחד והסכימה דעתו לד' המקום. פרש מן האשה והסכימה ד' לד' המק'. שיבר את הלוחות והס' דע' לד' המק'. פרש מן האשה כיצד. אמ' ומה ישר' שלא נתקדשו אלא לפי שעה לקבל עשרת הדברות אמ' לו הב"ה לך אל העם וקדשתם שאני מזמן לכך ואיני יודע אימתי מדבר

עמי אם ביום אם בלילה עאכו"כ. פרש מן האשה והס' דע' לדעת המ'׃ ר' יהודה בן בתירא או' לא פרש משה מן המחנה אלא שנאמר לו מפי הגבורה שנ' פה אל פה אדבר בו. אמרתי לו פרש מן האשה ופרש' אחרים אומרי' לא פרש משה מן האשה אלא שנאמר לו מפי הגבורה שנ' פה אל פה וגו' [אומ' לא פרש משה מן האשה אלא שנאמר לו מפי הגבורה] לך אמור להם וגו' ואתה פה עמוד וגו' חזר לאחריו ופרש והסכי' דע' לדע' המ'. פרש מאהל מועד כיצד אמרו מה אהרן אחי שנמשח בשמן המשחה ונתרבה בבגדים ונשתמש בהן בקדש אמ' לו הב"ה דבר אל אהרן אחיך וגו' אני שאני מזמן לכך עאכו"כ פרש מאהל מועד והס' דע' לד' מק'. שיבר הלוחות כיצד אמרו בשעה שעלה למרום לקבל את הלוחות שהן כתובות ומונחות משׁשת ימי בראשית בענן שנ' והלוחות מע' אלהי' המה והמכ' מכ' אלהי' הו' חר' על הלוחות. אל תקרי חרות אלא חירות שאין לך בן חורין לעולם. אמרו מלאה"ש לפני הב"ה רבש"ע מה אנוש כי תזכרנו וגו' ותחסרהו וגו' תמשילהו וגו' צונה ואלפי' וגו' צפור שמי' וגו'. אמרו מלאה"ש לפני הב"ה רבש"ע מה טיבו של ילוד אשה כענין עלית למרום שבית שבי וגו' נטלן משה וירד והיה שמח שמחה גדולה כיון שראה את ישר' שסרחו במעשה העגל אמ' היאך אתן להן לישר' לוחות הללו ומזקיקני אותן למצות חמורות ומחייבני אותן מיתה לשמים שכך כת' בהן לא יהיה לך אלהים אחרים על פני. מיד חזר לאחריו. ראו אותו שבעים ורצו אחריו הוא אחז בראש הלוח והן אוחזין בראש הלוח חזק בידו של משה יתר מכולן שנ' ולכל היד החזקה וגו'. נסתכל בהן בלוחות וראה אותן שברח כתבן מעליהן. כיון שראה שפרח כתבן מעליהן אמ' היאך אתן להן לישר' לוחות הללו שאין בהן ממש אלא יחזור ואשברם לעיניכם׃

ר' יוסי הגלילי אומר משלו משל למה"ד למלך ב"ו שאמ' לשלוחו צא וקדש לי אשה יפה וחסידה ומעשיה נאים. הלך אתו וקדשה. מאחר שקדשה הלך ומצאה שזנתה תחת אחד אמ' אם אני פוטרה ומעכשיו מתחייב אני מיתה למלך והרי נפטרה מרבוני לעולם. כך היה משה הצדיק דן ק"ו בעצמו אמ' היאך אתן להן הלוחות הללו שמזקיקני אותן למצות חמורת ומחייבני אותן מיתה לשמים שכך כת' בהן זובח לאלהים יחרם וגו' אלא אחזור ואשברם ואחזור למוטב שמא יאמרו שנ' היכן לוחות שהורדת ואין דברי' אלא ודאי׃ ואי זה הוא סיג שעשה איוב לדבריו הרי הוא אומ' איש תם וישר ירא אלהים וסר מרע, מלמד שהרחיק איוב את עצמו מדבר המביאו לידי עבירה מן הכיעור ומן הדומה לו. ומה ת"ל איש תם וישר ירא אלהים וגו' אלא מלמד כשיצא איוב ממעי אמו יצא מהול. ולא איוב בלבד יצא מהול אלא אף אדה"ר נברא מהול שנ' ויברא אלהים את האדם בצלמו. אף שת נולד מהול שנ' ויולד בדמותו כצלמו. ואף נח יצא מהול שנ' נח איש צדיק תמים. ואף שם יצא מהול שנ' ומלכי צדק מלך שלם. ואף יעקב יצא מהול שנ' ויעקב איש תם. ואף יוסף יצא מהול שנ' ואלה תולדות יעקב יוסף והלא אינו ראוי לומר אלא תולדות יעקב ראובן, אלא שכשם שיעקב יצא מהול כך יוסף יצא מהול. אף משה יצא מהול שנ' ותרא אותו כי טוב הוא. אלא מה ראת אמו של משה שהוא נאה ומשובח מכל בני אדם אלא מלמד שראת אמו יצא כשהוא מהול. אף בלעם יצא מהול שנ' נאם שומע אמרי אל. אף שמואל יצא מהול שנ' והנער שמואל הולך וגדול. אף דוד יצא מהול שנ' מכתם לדוד. אף כלאב בן דוד יצא מהול שנ' חכם בני ושמח לבי ואשיבה חורפי דבר. אף ירמיה יצא מהול שנ' בטרם אצרך וגו'. אף זרובבל יצא מהול שנ' ביום ההוא נאם יי' צבאות אקחך זרובבל וגו' כל המהולים ט"ו. מלמד שהחמיר איוב על עצמו מלהסתכל אפי' בבתולה. והלא דברים ק"ו ומה אם בתולה זו שאם ירצה אדם ישאנה לעצמו או לבנו או לאחיו או לקרובו החמיר איוב על עצמו מלהסתכל בה המסתכל באשת איש עאכ"וכ. ומפני מה החמיר איוב על עצמו מלהסתכל בבתולה. אמ' שמא אני מסתכל בה היום ולמחר יבוא איש אחר ונמצאתי מסתכל באשת איש לכך נאמ' איש תם וישר ירא אלהים וסר מרע. ואי זה הוא סיג שעשו נביאים לדבריהם הרי הוא אומ' יי' כגבור יצא כאיש מלחמות יעיר קנאה יר' אף יצר' על איו' יתג' לא כגבור אחד בלבד הכתוב מדבר אלא ככל הגבורי' שבעולם. כיוצא בו והנה כבוד אלהי ישראל בא מדרך הקדים וקולו כקול מים רבים והארץ האירה מכבודו ואלו פני השכינה והלא דברים ק"ו ומה גבריאל המלאך שהוא אחד מאלף אלפי אלפים ורבי רבבות שהן עומדים לפניו בכל יום קולו הולך מסוף העולם ועד סופו ממ"ה הב"ה ברא את כל העולם כולו וברא את העליונים ואת התחתונים עאכ"וכ אלא מראין את העין מה שהיא יכולה לראות ומשמעין את האוזן מה שהיא יכולה לשמוע. ואי זה הוא סיג שעשו כתובים לדבריהם הרי הוא אומ' הרחק מעליה דרכך ואל תקרב אל פתח ביתה. הרחק מעליה דרכיך זו המינות שאם אומרי' לו לאדם אל תלך לבין המינים ואל תשמע לדבריהם שמא תכשל בהן, אל יאמר מה אכפת לי בטח אני בעצמי [אעפ"י שאני הולך שם איני נכשל בם. אלא] אע"פ שהוא בטח בעצמו אל ילך שם שמא יכשל בם. ושמא יאמר שומע הוא לדבריהם יחזור. ת"ל כל באיה לא ישובון ולא ישיגו אורחות חיים. טבחה טבחה מסכה יינה אף ערכה שלחנה אלו המינים הרשעים הללו שבזמן שאדם נכנס לביניהם מאכילין אתו ומשקין אתו ומכסין אתו ונותנין לו ממון

הרבה וכיון שהווה כאחד מדם. כל אחד ואחד בא ומכיר את שלו ונוטל. ועליה אמ' שלמה בחכמתו עד יפלח חץ כבדו כמהר צפור אל פח ולא ידע כי בנפשו הוא. ד"א הרחק מעליה דרכיך זו זונה שאם אומר' לו לאדם אל תלך בשוק הזה ולא תִכָּנֵס במבוי זה שזונה יש שם נאה היא משובחת אל יאמ' מה אכפת לי בטח אני בעצמי [אעפ"י שאני הולך שם איני נכשל בה אלא שהוא בטוח בעצמו] אל ילך שם שמא יכשל בה. ואל תקרב אל פתח ביתה אל ירגיל אדם עצמו לעבור על פתח זונה שנאמ' כי רבים חללים הפילה ועצומים כל הרוגיה: ואי זה הוא סיג שעשו חכמים לדבריהם. שהחכמי' אומרי' ק"ש ערבית עד חצות הלילה. ורבן גמליאל אומ' עד שיעלה עמוד השחר. כיצד אדם בא ממלאכתו בערב אל יאמר אלך לביתי אוכל קמעה ואשתה קמעה ואישן קמעה ואח"כ אקרא ק"ש ואתפלל. ואנסתו שנה ונמצא בטל מק"ש ומן התפלה אלא כיון שבא אדם ממלאכתו ילך לביה"כ אם היה רגיל לקראת קורא לשנות שונה ואח"כ קורא ק"ש ומתפלל. וילך לביתו ויאכל פתו ויישן. וכל העובר על דברי חכמים חייב מיתה: רשב"ג אומר פעמים שאדם קורא ק"ש שתי פעמים ביום אחד קודם הנוץ החמה ואחת לאחר הנוץ החמה. ויוצא בה ידי חובתו. אחת של יום ואחת של לילה. פעמים שאדם קורא ק"ש שתי פעמי' בלילה. אחת קודם שיעלה עמוד השחר. ואחת לאחר שיעלה עמוד השחר ויוצא בה ידי חֻבָתוֹ אחת של יום ואחת של לילה. עמדו חכמים הרבה ועשו סיג לדבריהם. ובית שמאי אומרי' אל ישנה אדם אלא למי שהוא חכם ועניו ושפל רוח ובן אבות ועשיר ובה"א לכל אדם שהרי פושעין היו בהן בישר' וכיון שהתקרבו להן לתלמוד תורה יצאו מהן חסידים וצדיקים: סליק פרקא

נשלם פרק שני.

(פרק ג') ר' עקיבא אומ' כל הנותן פרוטה מן הצדקה בזמן שאינו צריך לה אינו נפטר מן העולם עד שיהא צריך לה ולבריות. והכורך סמרטוטין על עיניו ועל שוקיו ואומ' תנו לסומא ולמוכה שחין סוף שהוא כורכן לאמתו והחובט פתו בארץ והמפזר מעותיו בחמתו סוף הוא מצטרך לבריות. הוא היה אומ' הקורע בגדיו בחמתו והמשבר כליו בחמתו סוף הוא עובר ע"ז. והנותן עיניו באשתו שתמות וירשנה וישא את אחותה. ובאחיו שימות וירשנו וישא את אשתו סוף שקוברין אותו בחייהן ועליו הוא אומ' חופר גומץ בו יפול וגו'. ר' דוסתאי ברבי ינאי אומ' ביכרתה וזרעתה ברביעה ראשונה אל תשב לך. ברביעה שנייה ירד ברד לעולם. נלכדו ראשונה נתקיימו אחרונות ואם גברתה וזרעת ברביעה שניה אל תשב לך. ברביעה שלישית בא שדפון לעולם נשדפו הראשונות נתקיימו האחרונות. כי אינך יודע אי זה יוכשר הזה או זה ואם שניהם נתקיימו בידיך ואם שניהם כאחד טובים שנ' בבקר זרע זרעך וגו' כי אינך יודע אי זה יכשר הזה או זה ואם שנ' כאח' טו'. רבי ישמעאל אומ' למוד תורה בילדותך ולמֵד תורה בזקנותיך והיו לך תלמידים בילדותיך ובזקנותיך. אל תאמר איני למד תורה. אלא למוד תורה כי אינך יודע אי זה יכשר וגו' שנ' בבכר זרע וגו'. הוא היה אומ' אם למדת תורה בשעת העושר אל תשב בשעת העוני. ואם למד' תו' בשע' שאתָ שָׂמֵחַ אל תש' בשע' שאת' עצב. ואם למדת תורה בשעת הריוח אל תש' בשעת הדחק. לפי שטוב לו לאדם ד"א בצער ממאה בריוח כי אינך יודע אי זה יכשר וגו': ר' מאיר אומ' אם למדת תורה מרב אחד ומצאתו אל תאמר די. אלא לך אצל חכם אחר ולמד תורה ואל תלך אצל מי שהוא קרוב לך מתחלה שנ' שתה מים מבורך וגו' וכי חובה על אדם שישמש בשלשה תלמידים הללו כגון ר' אליעזר ור' יהושע ור' עקיבא. ר' יהושע אומר שא אשה בילדו' וישא אשה בזקנו' והיו לך בנים בילדות ויהיו לך בנים בזקנו'. ואל תאמ' איני נושא אשה אלא שא והוליד בנים ובנות בעולם והרבה פריה ורביה כי אינך אי זה וגו':

הוא היה אומ' אם נתת פרוטה לעני שחרית ובא לך עני אחר ועמד לפניך. אם יש בידך ליתן לו תתן לו. ואם לאו תפטור אותו מיד. ואל תאמר איני נותן לך אלא תן לו כי אינך יודע אי זה יכשר וגו':

מעשה בחסיד אחד שנתן דינר זהב לעני בשנ' בצורת והקניטתו אשתו והלך ולן בבית הקברות בין שתי נפשות ושמע שתי רוחות שהן מדברות זו עם זו ואומרת אחת לחברתה. חברתי בואי ונשוט בעולם ונראה מה אמרין מאחורי הפרגוד. אמרה לה חבירתי אין אני יכולה לצאת מפני שאני קבורה במחצלת קנים אלא לכי [מה את] שומעת [מאחורי הפרגוד] פורענות בא לעולם. אמרה לה כל הזורע ברביעה ראשונה ברד מלקה אתו. הלך וזרע הוא ברביעה שניה שֶׁכָּל העולם כלו נלכד ושלו נמלט. לשנה אחרת הלך ולן בבית הקברות [בין שתי נפשות] ושמע שתי רוחות שהן מדברות זו עם זו ואמ' אחת לאחת צאי ונשוט בעולם ונשמ' מה שהן אומרו' מחו' הפרג' אמ' לה איני יכולה לצאת אלא לכי את ואמרי לי שמעת הלכה ובאת ואמ' לה כל הזורע ברביעה שניה שדפון מלקה אותו הלך הוא וזרע ברביע' שלישית שכל העולם כולו נשדף ושלו נמלט. אמרה לו אשתו מפני מה הפרענות שהיא באה לעולם כל הע'

נשרף ושלך נמלט שח לה כל הדבר' ששמע. לאחר ימים היתה קטטה בין אשתו של חסיד לאמה של ריבה אמרה לה אראך בבתיך שהיא קבורה במחצלת קנים. לשנה אחרת הלך ולן בבית הקברות בין שתי נפשות שמע שתי רוחות אומ' זו לזו חבורתי צאו ונשוט בעולם ונראה מה אומרין מאחורי הפרגוד. אמרה לך [הניחי לי] כל הדברים שביני ובינך נשמעו בין החיים:

ומעשה באדם אחד שהיה רגיל בצדק' פעם אחת הלך לו בספינה נשבה הרוח וטבעה ספינתו בים ראהו ר' עקיבא ובא להעד על אשתו שתנשא כיון שהגיעה עת להעד בא אותו האיש ועמד לפניו. א"ל בני לא אתה שטבעת בים. א"ל הין ומי העלך מן הים. א"ל צדקה שעשיתי היא העליתני מן הים. ולא עוד אלא כשירדתי לעמק מצולה שמעתי קול רעש גדול שזה אומ' לזה וזה אומ' לזה רוצו ונעלה את האיש הזה כי נמצא הוא בצדקה. מיד פתח ר' עקיבא ודרש ברוך יוי אלהי ישר' שבח' בהב' תו' ובדברי חכמים קיימ' לעולם ולעולמי עלמים שנ' שלח לחמך ע"פ המים וגו':

ומעשה בבנימין הצדיק שהיה ממונה על הקופה של צדקה פעם אחת באה לפניו אשה אלמנה. אמרה לו ר' פרנסני. אמ' העבודה שאין בקופה של צדקה כלום. אמרה לו ר' אם אין אתה מפרנסני נמצא אתה הורג אלמנה וז' בניה עמד ופרנסה משלו. לאחר ימים חלה בנימן הצדיק והיה מצטער צער גדול על המטה אמרו מלאה"ש לפני הב"ה רבש"ע ברוך שמך אתה אמרת כל המקיים נפש אחת כאלו מקיים עולם מלא. וכל המאבד נפש אחת מעלין עליו כאלו אבד עולם מלא בנימין הצדיק קיים אלמנה וז' בניה והוא מצטער בצער הזה מיד בקשו עליו רחמים וקרעו לו גזר דינו והוסיפו לו עשרים ושתים שנה על שנותיו:

סליק פרקא.

נשלם פרק ג'

(פרק ד') נתאי הארבלי אומר הרחק משכן רע. אחד שכן בבית ואחד שכן בחוץ ואחד ישכן בשדה. ואין הנגעים באים אלא על ביתו של רשע ועונותיו של רשע גרמו לסמוך כותלו של צדיק. כיצד כותל שבין רשע לבין צדיק נראה נגע בכתלו של רשע ובכותלו של צדיק וסותרים כותלו של צדיק בגינו של רשע: ר' ישמעאל בנו של ר' יוחנן בן ברוקה אומ' אוי לו לרישע אוי לו לשכנו. הא עונותיו של רשע גרמו לסתור כותלו של צדיק:

וכשם שהצדיקי' הראשונים היו חסידים. כך בהמות שלהם היו חסידים כמותן. אמרו גמלים של אאע"ה לא נכנסו לבית ע"ז מימיהן שנ' ואנכי פניתי הבית וגו'. מלמד שלא נכנסו לבית לבן הארמי עד שפינו כל ע"ז מפניהם. ומעשה בחמורו של ר' חנינא בן דוסא שגנבו אותו לסטים וחבשו אותו בחצר אחת הניחו לה שעורים ותבן ומים ולא היתה אוכלת ולא היתה שותה. אמרו מה אנו מניחין זו עד שתמות ותבאיש עלינו את החצר. מיד פתחו לה את הדלת והוציאוה והיתה משחקת והולכת עד שהגיעה לפתח של ר' חנינא בן דוסא שמע בנו קולה ואמ' לאביו אבא דומה קולה לקול בהמתנו. א"ל עמוד ופתח לה את הדלת והכניסוה והניחו לה שעורים ותבן ומים והיתה אוכלת ושותה לפיכך אמרו חכמי' כשם שהצדיקי' הראשוני' חסידי' כך היו בהמתן חסידה כמותן:

עשרה נסיונות נסו אבותינו את המקום במדבר ולא נענשו אלא על לישה"ר. אלו הן שנים בים. שנים במים. שנים במן שנים בסליו ואחד במעשה העגל ואחד במדבר פארן. שנים בים אחת בירידה. ואחת בעליה. בירידה מנין שנ' המבלי אין קברים במצרים וגו'. בעליה מנין שנ' וימרו על ים בים סוף. שנים במים אחת במרה ואחת ברפידים. במרה מנין שנ' ויבואו מרתה וגו'. ברפידים מנין ויחנו ברפידים ואין מים. ב' במן לא תצאו. ויצאו. ולא תותירו. ויותירו. שנים בסליו. אחת בסליו ראשון. ואחת בסליו שני. בסליו ראשון מנין בשבתנו על סיר הבשר. בסליו שני מנין והאספסוף אשר וגו'. במעשה עגל מנין אלה אלהיך ישראל. מדבר פארן מנין זה מעשיהן של מרגלים שנ' ויוציאו דבת הארץ וגו' זה מרגלים קשה מכולן שנ' וינסו אותי זה עשר פעמים וגו' אלו עשרה נסיונות שנסו אבותינו את המקום במדבר:

ר' שמעון בן אלעזר אומ' אף על מספרי לשון הרע נגעין באין שכן מצינו באהרן ומרים שספרו לשה"ר במרע"ה מיד באת עליהם את הפורענות שנ' ותדבר מרים ואהרן במשה וגו' הלכה צפורה ושחה לה למרים הלכה מרים ושחה לו לאהרן עמדו שניהם ודברו על אותו צדיק. וכיון שעמדו שניהם ודברו על אותו צדיק מיד נענשו שנ' והענן סר מעל האהל וגו'. ואף על אהרן באת עליו הפורענות שנ' ויחר אף ה' בם וילך מלמד שנסתלק מאהרן ונדבק במרים אבל מרים עסקה בדברים היתה שכן דרך נשים להיות משיחות זו לזו. מרים אמרה עלי היה דבור לא פרשתי מאצל בעלי. אהרן אמר עלי היה דבור לא פרשתי מאצל אשתי. אבותינו הראשונים עליהם דבור לא פרשו מנשותיהם הוא שדעתו גסה עליו פרוש מאצל אשתו. ולא היו דנין בפניו אלא שלא בפניו. ולא היו דנין בודאי אלא בספק. ספק דעתו גסה עליו ספק אין דעתו גסה עליו [ומה מרים שלא דברה אלא באחיה וחכיבה ולא דברה

אלא שלא בפניו מיד נענשה] ק"ו כל אדם המדבר דברים כנגד חברו ומבישו עאכו"כ הוא עונשו. באותה שעה אמ' אהרן למשה. משה אחי כסבור אתה שצרעת זו על מרים נתונה הא אינה נתונה אלא בבשרו של אבא עמרם. משלו משל למה"ד לאחד שנתנו לו גחלת לתוך ידו אע"פ שהו מופנה ממקום למקום בשרו נכוה שנ' אל נא תהי כמת וגו'. התחיל אהרן לפייס את משה. אמ' לו משה אחי כלום עשינו [רעה] לאחד מן העולם. א"ל לאו. ואם לאחד מן העולם לא עשינו רעה אתה אחינו והיאך נעשה עמך רעה אלא מה נעשה שגגה היא שהיתה בידינו אל תבטל ברית שהיתה בינינו לבינך. מפני שברית כרותה לאחים. ומנין שברית כרותה לאחים שנ' ולא זכרו ברית אחים. באותה שעה עג עוגה קטנה ועמד בתוכה ואמ' לפניו רבש"ע איני זז מכאן עד שתרפא מרים אחותי שנ' ויצעק משה אל יוי ויאמר וגו'. מכאן אמרו כל המאריך בתפלתו אל יאריך יתיר ממשה. וכל המקצר בתפלתו אל יקצר יתיר ממשה. [והיכן מצינו במשה שהאריך בתפלתו שנ' ואתפלל לפני יוי את מ' היום ואת מ' הלילה אשר התנפלתי וגו'. והיכן מצינו במשה שקיצר בתפלתו שנ' אל נא רפא נא לה. באותה שעה אמ' הב"ה למשה. משה אילו אביה נזף בה כדאי היא שתכלם שבעה. אני ממ"ה ב"ה לא דין הוא שתכלם לי"ד אלא למענך אני מוחל לה על הסגר השני שנ' ויאמר יוי אל משה ואביה וגו'. והאיש משה עניו מאד וגו' יכול היה ענו אבל היה נאה ומשובח אבל לא היה גבור בקומה ת"ל ויפרוש את האהל המישכן מה משכן עשר אמות כן גובהו של משה עשר אמות יכול שיהא ענו ממלאכי השרת. באותה שעה עמד משה בתפלה לפני הב"ה אמ' לפניו רבש"ע אני אי אתה מעליני לארץ ישראל הניחני עוד שאחיה בעולם ולא אמות ולא איגנח בעפר. משיב הב"ה ואמר לו למשה. משה לא כך כתבתי בתורתי על ידך אני אמית ואחיה וגו' ואם אין אני ממית אותך בעולם הזה היאך אני מחיה אותך בעולם הבא ולא עוד אלא שתֵעשה תורתי פלסטר שנ' ואין מידי מציל. משיב משה ואמ' לפני הב"ה רבש"ע אם לא הניחני בעולם כעוף שהוא פורח באויר ומלקט בכל יום מורסנו מן הקרקע ושותה מים הנהרות ואחיה בעולם ולא אמות ולא איגנח בֶעָפָר. א"ל רב לך. שוב אמ' לפניו רבש"ע ואם לאו עין אחת שלי יניח תחת עקב הדלת שלשה פעמים בכל יום. ובשניה אראה בה את העולם ולא אמות ולא איגנח בעפר. א"ל רב לך. ומהו. רב לך שדברת כבר נגזרה גזרה ונחתם גזר דין. כיון שראה משה הקב"ה שלא נשא לו פנים ולא נתן לו חיים פתח פיו ואמר הצור תמים פעלו וגו'. באותה שעה אמ' הקב"ה לסמאל ולכל מלאכי השרת. אמר סמאל להב"ה רבש"ע כל מלכי עולם אלך אצלם ואקח את נפשם ואת נשמתם ולא אחר את דבריך אבל לפני בן עמרם אין אני יכול לעמוד אצלו. קצף עליו הב"ה ואמ' צא והביא נשמתו של משה. מה עשה סמאל מלאך המות שלף את חרבו מתערה ועמד לפני משה מיד. עמד משה בחימה גדולה ונטל את מטה האלהים בידו שחקוק שם המפורש שבו בקע הים ועשה נסין גדולים וגער בו וכעס עליו עד שנס מלפניו ואח"כ רץ אחריו בשם המפורש ותפסו והכהו ונטל קרן הדרו ועיור את עיניו ושגרו מלפניו בבושה וכלימה גדולה. מיד עמד משה בתפלה לפני הב"ה ואמ' לפניו רבש"ע זכור לי אותו היום שנגלית עלי בסנה ואמרת לי לך ואשלחך אל פרעה. וזכור אותו היום שעליתי לפניך על הר סיני והייתי עומד לפניך מ' יום ומ' לילה לחם לא אכלתי ומים לא שתיתי עד שקבלתי תורתך ונתתיה לעמך. בבקשה ממך אל תמסרני ביד מלאך המות. יצתה בת קול ואמרה לו. משה משה דייך העה"ז שהדי העה"ב מתוקן לך כבר נתקבלה תפלתך שהרי הב"ה בעצמו מיטפל בך וקוברך. מיד עמד משה וקדש את עצמו כשרפי הוד באותה שעה נגלה הב"ה משמי מרום העליונים ורד באהלו לקבל את נשמתו. כיון שראה משה להב"ה עמד בתפלה ונפל על פניו ואמ' לפניו רבש"ע במדת רחמים בראת את עולמך במדת רחמים אתה מנהג את עמך תתנהג עמי במדת רחמים. יצתה ב"ק ואמרה משה משה אל תתירא כי הלך לפניך צדקך וגו'. שלשה מלאכים ירדו עם הב"ה באותה שעה ואלו הן גבריאל ומיכאל וזגנזגאל. גבריאל צוה עליו הקב"ה להציע למשה את המטה. מיכאל צוה עליו הב"ה לפרוש עליה פורש ארגמן. וזגנזגאל צוה עליו הב"ה להניח לו ביסר של מעלת במראשותיו מיד גמל הב"ה נשמתו בנשיקות פה ונתנה תחת כסא ככבוד שנ' וימת שם משה וגו'. באותה שעה פתח עליו הב"ה ואמ' מי יקום לי עם מרעים ומי יתיצב לי עם פועלי און. ומלאכי השרת מספידין עליו ואמרין והחכמה מאין תמצא ואי זה מקום בינה. ושמים היו בוכין עליו [ומספידין ואומרין אבד חסיד מן הארץ. והארץ היתה בוכה עליו ומספדת ואומ' וישר באדם אין] וכל סדרי בראשית היו בוכין עליו וצועקין [ואומרי' הצדיק אבד ואין איש שם על לב. וחמה ולבנה בוכין עליו ומספדין ואומ' וכסילים מתי תסכיל על הצדיק אנו בוכים]. ורוח הקדש היתה בוכה עליו ומספדת ואומרת ולא קם נביא וגו'. ויהושע משרתו מבקש משה רבו ולא מצאו והיה בוכה עליו ומספיד ואו' הושיעה ה' כי גמר חסיד וגו'. וכל ישראל בוכין עליו ומספדי' ואומ' ויתא ראשי עם וגו'. ועד אָן לא היה יודע סמאל מלאך המות שמת משה עבד יוי וגנזו החת כסא כבורו והלך למקומו בקשו ולא מצאו. הלך אצל הים אמ' לו ים משר ראו אצלך. א"ל

שוטה שבעולם מיום שנגזרני לשנים עשר גזרים והעביר ישר' בתוכו שוב לא ראיתי אותו שנ' תהום אמר לא בי היא. הלך אצל גיהנם אמר לה גיהנם משה ראוי אצלך אמרה לו קולו שמעתי באזני ואותו לא ראיתי. [הלך לו אצל שאול ואבדון אצל שערי מות אצל שערי צלמות אצל טיט היון ואמ' להם משה ראוי אצלכם. אמרו לו שמענו מפרעה מלך מצרים ואותו לא ראינו שנא' . . . . . .] הלך כל אצל שבעולם ואמר' משה ראוי אצלכם אמרו לו קולו שמענו ולא ראינו. הלך אצל ג"ע ובקש ליכנס בתוכה היו מלאכי שרת ממונין על שערי ג"ע היו דוחפין אותו וטורדין אותו ואומרי' לו רשע רשע לא כך כתו' זה השער ליוי וגו' אין לך רשות ליכנס בג"ע. באותה שעה פרח בכנפיו מעל דלתי הגן כשיעור ארבעת אלפים פרסה נכנס ואמ' ג"ע משה ראוי לך אמרה לו מיום שבא אצלי עם גבריאל לראות מתן שכרן של צדיקים לעתיד לבא שוב לא ראיתה. [הלך לו אצל הים כיון . . . . אותו קרא לו ממרחק ש' מאות שנה אמ' לו מה טיבך לכאן אין לך רשות ליכנס אצלי שנ' אמ' לו משה ראוי לך. א"ל מיום שנטל ממני מטה וקולמוס שוב לא ראיתי אותו. הלך לו אצל מדברות אמ' להם משה ראוי לכם אמרו לו מיום שניהג ישר' בצדק בנו שוב לא ראיתי.] הלך אצל הרים אמ' להם משה ראוי לכם. אמ' לו מיום שפסל ממנו שני לוחות אבנים שוב לא ראינו. הלך אצל הר סיני אמ' לו משה ראוי לך. א"ל מיום שקיבל את התורה מימינו של הב"ה שוב לא ראיתי. הלך אצל עופות אמר להם משה ראוי לכם אמרו לו מיום שהבדילנו בין טמא לטהור שוב לא ראינו. הלך אצל חיות השדה אמ' להם משה ראוי לכם. אמרו מיום שהפרישנו בין כשר לאכילה בין פסול לאכילה לא ראינו. הלך אצל חצר מות אצל דומה המלאך שהו ממונה על הנשמות ואמ' לו משה ראוי לך. א"ל קול הספדו שמעתי ואותו לא ראיתי. הלך אצל מלאכי השרת אמרו לו כמו הדבר. הלך אצל בני אדם אמ' להם משה ראוי לכם. אמרו לו וכי משה רבינו כבני אדם הלא לא היה אלא כמלאכי השרת אלהים גנזו לחיי העוה"ב שנ' ולא ידע איש את קבורתו וגו'. ואף יהושע היה מצטער עליו ובוכה ומתאבל ואומ' אבי אבי רבי רבי שגדלני מנעורי עד היום הזה ר' שלמדני תורה. עד שא"ל הב"ה יהושע מה אתה מצטער על משה רבך כבר מובטח לו שהוא בן עולם הבא שנ' ויאמר יוי למשה הנך וגו'. ולא נשמתו של משה אלא נשמת כל הצדיקים כולן גנוזות תחת כסא הכבוד שנ' והיה נפש אדוני צרורה בצרור החיים נחך יוי אלהיך תחת כסא כבודו:

סליק פרקא

נשלם פרק רביעי.

(פרק ה') שמאי אומר עשה תורתך קבע. כיצד מלמד שאם שמע אדם דבר מפי חכם בבית המדרש אל יעשהו עראי אלא קבע ומה שילמוד אדם יעשה ואח"כ ילמד אחרים שנ' ולמדתם אותם ושמ'. וכן בעזרא הוא אומ' כי עזרא הכין לבבו וגו'. אמור מעט ועשה הרבה כיצד מלמד שהצדיקי' אומרי' מעט ועושים הרבה ורשעים אומרים הרבה ואפילו מעט אינם עושים. ומנין שהצדיקי' אומרים מעט ועושים הרבה שכן מצינו באברהם אבינו שאמ' להם למלאכי השרת פת חרבה אתם סועדים עמי היום שנ' ואקחה פת לחם וגו' אבל בוא וראה באחרונה מה עשה להם שלשה שְׁוָרִים ותשע סאין. ומנין שעשה להן תשע סאין שנ' וימהר אברהם האהלה וגו' שליש סאין כמשמען קמח הרי שש סולת הרי תשע. ומנין שעשה להם שלשה שורים שנ' ויקח בן בקר רך וטוב בן אחד בקר ב' רך ג'. וי"א וטוב ג'. ויתן אל הנער וגו' נתן ביד ישמעאל אמר כדי שאחנך את בני במצות. אף הב"ה אומר מעט ועושה הרבה שנ' ויאמר יוי לאברם ידוע תדע כי גר וגו'. וגם את הגוי וגו' דן אנכי. לא אמ' אלא בדל"ת נו"ן אבל בוא וראה כשנפרע הב"ה משונאיהם של ישר' לא נפרע מהן אלא בשבעים ושתים אותיות שנ' או הנסה אלהים וגו' שכן מצינו עד ובמוראים גדולים ע"ב אותיות. אם תאמר שיש בהן יתר הוציא מהן גוי האחרון שאינו עולה מן המנין. [הא למדת כשפרע הקב"ה משונאיהם של ישר' לא נפרע אלא ע"ב אותיות.] ומנין הרשעים אומרים הרבה ואפילו מעט אינן עושים. מצינו בעפרון שאמ' לאברהם ארבע מאות שקל כסף ביני ובינך מה היא. אבל בוא וראה באחרונה כששקל לו הכסף אשר דבר באזני וגו':

שמאי והלל אומ' אל תפרוש מן הצבור ואל תאמין בעצמך עד יום מותך: הוא היה אומר כל המרבה מעשים טובים משים שלום בגופו. וכל המרבה תורה מרבה חכמה:

רבן יוחנן בן זכאי קבל מהלל ומשמאי פ' זוגים תלמידים היו לו להלל הזקן ל' מהן ראויין שתשרה עליהן שכינה כמרע"ה. ול' מהן ראויין שתעמוד להם חמה כיהושע. וכ' בינונים. הגדול שבכולן יונתן בן עוזיאל הקטן שבכולן ריב"ז. בשעת פטירתו של הלל הזקן נכנסו תלמידיו וישבו לפניו. אמ' להם בני כלום נשתייר מכם בשוק. אמרו לו ריב"ז. אמ' שלחו וקראו לו. אב לחכמה הוא. אב לדור הוא. ומה קטן שבכולן כך. גדול שבכולן עאכו"כ. אמרו עליו על יונתן בן עוזיאל כשהיה יושב ועוסק בתורה כל עוף שהוא פורח עליו נשרף. אמרו עליו על ריב"ז שלא הניח מקרא ומשנה מדרש תלמוד הלכות והגדות

דקדוקי תורה דקדוקי סופרים קלין וחמורין גזרות שוות תקופות וגימטריא ממשלות כובסין ממשלות שועלין שיחת דקלים שיחת שידין שיחת מלאכי השרת כל מדות חכמים כל מדות סופרים כל דבר ודבר שבתורה שלא למדו לקיים שנ׳ להנחיל אוהבי יש ואוצרותיהם אמלא: ה׳ תלמידים היו לריב״ז. וקרא להן שמות אליעזר בן הורקנוס [קרא לו בור ת״ח שאינו מאבד טפה קנקן זפותה שהיא משמרת יינה] יהושע בן חנניה קרא לו החוט המשולש. יוסי הכהן קרא לו חסיד שבדור. שמעון בן נתנאל קרא לו ערוגה במדבר שמחזקת מימיה. אלעזר בן ערך קרא לו נחל שוטף. אשרי תלמיד שרבו מעיד עליו:

כשמת בנו של ריב״ז נכנסו תלמידיו לנחמו. נכנס ר׳ אליעזר וישב לפניו. א״ל רבי רצונך אומ׳ לפניך דבר אחד. א״ל אמור. א״ל אדם הראשון היה לו בן ומת וקבל עליו תנחומין שנ׳ וידע אדם עד את שמו. ואף אתה רבי קבל עליך תנחומין. א״ל בני לא דיי שאני מצטער בעצמי אלא שהזכרתני צערו של אדה״ר. נכנס ר׳ יהושע א״ל רבי רצונך אומ׳ לך דבר אחד. א״ל אמור. אמ׳ איוב היו לו בנים ובנות ומתו כולם ביום אחד וקבל עליהן תנחומין. ומנין שקבל עליהן תנחומין שנ׳ יוי נתן ויוי לקח וגו׳ רבי קביל עליך תנחומין. א״ל בני לא די י שאני מצטער בעצמי אלא שהזכרתני צערו של איוב. נכנס ר׳ יוסי הכהן אמ׳ רבי רצונך אומ׳ לך דבר אחד. א״ל אמור. א״ל רבי אהרן הכהן היו לו בנים ומתו ב׳ מהן ביום אחד וקבל עליהן תנחומיז. ומנין שקבל עליהן תנחומין שנ׳ וידום אהרן. ואין שתיקה אלא תנחומין. ואף אתה רבי קיבל עליך תנחומין. א״ל לא דיי שאני מצטער בעצמי אלא שהזכרתני צערו של אהרן. נכנס שמעון א״ל רבי רצונך אומ׳ לפניך דבר אחד. א״ל אמור. אמ׳ דוד המלך היה לו בן ומת וקבל עליו תנחומין. אף אתה רבי קבל עליך תנחומין. לא דיי שאני מצטער בעצמי אלא הזכרתני צערו של דוד המלך. נכנס אלעזר בן ערך ישב לפ׳. כיון שראהו אמר לשמש טול לפני כלים והולך לבית המרחץ מפני שאדם גדול הוא ואיני יכול לעמוד. א״ל רבי אמשול לך משל למה״ד לאדם אחד שהפקיד המלך אצלו פיקדון בכל יום ויום היה בוכה וצועק ואומר אימתי אצא ידי הפקדון הזה בשלום. אף אתה רבי היה לך בן קרא מקרא תנ״ך. ושנה משנה ומדרש הלכות והגדות ונפטר מן העולם בלא חטא. עמד ונשק על ראשו. א״ל אלעזר בני אמת נחמתני כדרך שבני אדם מנחמין. כשיצא מלפניו אמ׳ אלך למקום יפה ומים יפים [זה שאמרו למקום] שת״ח מרובין ואוהבין את התורה:

עקביא בן מהללאל אומר כל הנותן ארבעה דברים על לבו שוב אינו חוטא. מאין בא. ולאן הולך. ומי הוא דיינו. ומה עתיד להיות. מאין בא ממקום טמא. והולך לטמא את אחרים. בא ממקום חשכה והולך למקום חשכה ואפילה. ולאן הולך לשאול לדון בגיהנם ולישטף באור. ומי הוא דיינו ממ״ה הקב״ה. ומה עתיד להיות עפר רמה ותולעה שנ׳ אף כי אנוש רמה ובן אדם תולעה במותו זה שמרחיש:

ר׳ שמעון בן אלעזר אומר משלו משל למה אדם דומה למלך ב״ו שבנה פלטורין ושכללה והיתה יפה נאה ומשובחת וביב של בורסקי קבוע בתוכה והיה כל עובר ושב אומ׳ כמה נאה טרקלין זו אילמלא ביב של בורסקי לא היה קבוע בתוכה. כך אדם נאה ומשובח ומוציא דבר מגונה אילו מוציא אדם ממעיו פליטון או אפרסמון [מסך דהן אלבלסטן] או אחד ואחד מכל מיני בשמים עאכו״כ שמתגאה על הבריות:

בשעת פטירתו של ר׳ אליעזר נכנסו תלמידיו לפניו ואמרו לו רבינו למדנו דבר אחד. אמ׳ להם בניי הזהרו איש בכבוד חבירו וכשאתם עומדים להתפלל היו יודעים לפני מי אתם מתפללים:

א״ר אלעזר בן עזריה חמשה דברים למדנו מר׳ אלעז׳ בן עזריה בשעת פטירתו ושמחנו בהן. ואלו הן כסת עגול הכדור והאמין הקמיע ותפולה מקבלין טומאה ומטבילין אותן כדרכן הזהרו בהן שהן הלכות גדולות שנאמרו לו למשה בסיני: סליק פרקא

(פרק ו׳) ר׳ נחוניא אומר כל הנותן ד״ת על לבו. מעבירין ממנו הרהורי חרב והרהורי רעב והרהורי זנות והרהורי שטות והרהורי יצר הרע והרהורי דברים בטלים והרהורי עול בשר ודם שכן כתו׳ בספר תלים ע״י דהע״ה פקודי יוי ישרים משמחי לב. וכל שאינו נותן דברי תורה על לבו נותנין עליו הרהורי חרב והרהורי רעב. שכן כתוב על משה רבינו תחת אשר לא עבדת וגו׳ ועבדת את אויביך וגו׳. ברעב כיצד הוא מבקש פת קיבר ואינו מוצא ואומות העולם מבקשין כמנו פת נקיה ובשר שמן. ובצמא כיצד הוא מבקש טפה של יין וטיפה של שכר ואינו מוצא ואומות העולם ממנו יינות משובחין. בערום כיצד הוא מבקש חלוק של צמר ושל פשתן ואינו מוצא. ואומות העולם מבקשין ממנו השראין והכלך. בחוסר כל כיצד בלא נר ובלא שמן ובלא שלחן: ד״א בחוסר כל בלא חומץ ובלא מלח. וזו היא קללה שמקללין בה בני אדם אל יהא לו חומץ ומלח בתוך ביתו

הלמד תורה בילדותו דומה לאשה שלשה בחמין. והלמד תורה בזקנותו דומה לאשה שלשה בצונן:

ר' אליעזר בן יעקב אומר הלמד תורה בילדותו למה הוא דומה לכתב שנכתב על נייר חדש והלמד תורה בזקנותו לכתב שנכתב על נייר ישן:

ר' שמעון בן גמליאל אומר הלומד תורה בילדותו למה הוא דומה לבחור שנשא בתולה הוא הגון לה והיא הגונה לו. הוא מתנפל עליה. והיא מתנפלת עליו. הלמד תורה בזקנותו למה הוא דומה לזקן שנשא בתולה. היא אינה הוגנת לו והוא אינו הגון לה. היא מתרחקת ממנו. והוא מתרחק ממנה. שנ' כחצים ביד גבור וגו' אשרי הגבר וגו': שנה ושכח דומה לאשה שיולדת וקוברת שנ' כי אם יגדלו את בניהם ושכלתים מאדם. א"ת שכלתים אלא שכחתים:

אלישע בן אבויה אומר אדם שיש לו מע"ט ולמד תורה למה"ד לבנאי שבנה אבנים מלמטה ואח"כ לבנים שאין באין מים הרבה ועומדין בצדן אין מזיזין אותו ממקומו. אדם שאין בו מע"ט ולמד תורה למה"ד לבנאי שבנה לבינים מלמטה ואח"כ אבנים שאם באין קמעא ועומדין בצדו נמוך והלך:

הוא היה אומר אדם שיש בו מע"טו ולמד תורה למה הוא דומה לכוס שיש לו פסיפס. אדם שאין בו מעשים טובים ולמד תורה למה הוא דומה לכוס שאין לו פסיפס כיון שנתמלא נהפך על צדו ונשפך כל מה שבתוכו:

הוא היה אומר אדם שיש בו מע"טו ולמד תורה למה הוא דומה לסוס שיש לו בלונס. אדם שאין בו מע"טו ולמד תורה למה"ד לסוס שאין לו בלינס כיון שאדם רוכב עליו זורקו בבתראש:

הוא היה אומר יכול אדם לקנות תורה בעשרים שנה ולשכחה בשתי שנים. כיצד יישב ששה חדשים ואין שונה לאחוריו. נמצא מחליף חכמה זה בזה. י"ב חדש ואין שונה לאחוריו. נמצא על טהור טמא ועל טמא טהור. ח"י חדש ואין שונה נמצא משכיח ראשי פרקים. כ"ד חדש ואין שונה לאחריו נמצא משכיח ראשי מסכתותיו. מתוך שמחליף חכמה זה בזה ואומ' על טמא טהור ועל טהור טמא ומשכיח ראשי פרקים יושב ודומם לפי שאין חרבון תלוי אלא בראשו שנ' על שדה איש עצל עברתי ועל כרם אדם חסר לב והנה עלה כלו קמשונים וגו'. כיון שנפל כתלו של כרם חרב כל הכרם: הוא היה אומר כל העושה מצוה בחבירו מעלין עליו כאילו לא עישאה אלא בגופו. משל למה"ד למלך ב"ו שצד צפור ונתנה ביד עבדו. אומר לו הוי זהיר בצפור לבני. אם אתה משמרה לו מוטב. ואם לאו הריני נוטל את נשתך ממך. כך אמ' להן הקב"ה לישר'. בניי ד"ת שנתתי לכם אם אתם משמרין אותם מוטב. ואם לא הריני נוטל נישמתכם תחתיה שנ' רק השמר לך ושמור וגו': סליק פרקא

(פרק ז') בן עזאי אומר כל שדעתו נוחה מפני חכמתו סימן יפה לו. אין דעתו נוחה מפני חכמתו סימן רע לו. כל שדעתו נוחה מפני יצרו סימן יפה לו. אין דעתו נוחה מפני יצרו סימן רע לו: כל שרוח חכמה נוחה הומנו בשעת מיתתו סימן יפה לו. אין רוח חכמה נוחה הימנו סימן רע לו. הנותן עיניו בכותל סימן רע לו. כל שפתיו זקופות למעלה בשעת מיתתו סימן יפה לו. כל שפניו כבושות בקרקע סימן רע לו. כל שפניו מצהיבות למעלה בשעת מיתתו סימן יפה לו:

ב) הוא היה אומר מת מתוך הישוב סימן יפה לו. מתוך הטירוף סימן רע לו. מתוך הדבור סימן יפה לו. מתוך השתיקה סימן רע לו. מתוך ד"ת סימן יפה לו. מתוך דברים בטלים סימן רע לו. מתוך דבר מצוה סימן יפה לו. מתוך דבר סיחה סימן רע לו. מתוך שמחה סימן יפה לו. מתוך עצבות רע לו. מתוך צחוק יפה לו. מתוך בכי רע לו. מת בע"ש סימן יפה לו. במוצאי שבת רע לו. בערב יוה"כ סימן רע לו. במוצאי יוה"כ יפה לו:

ג) בשעת פטירתו של ריב"ז היה מגביה קולו ובוכה. אמרו לו תלמידיו עמוד גבוה נר העולם. פטיש החזק מפני מה אתה בוכה. אמ' להם וכי פני מלך ב"ו אני הולך להקביל שאם כועס עלי אין כעסו אלא בעה"ז. ואם מיסרני אין יסורו אלא בעה"ז. ואם ממיתני אין מיתתו אלא בעה"ז. ולא עוד אלא לגונבו בדברים ולשחדו בממון. אלא שאני הולך להקביל פני ממ"ה ברוך הוא שאם כועס כעסו לעה"ב. ולא עוד שאין אני יכול לגונבו בדברים ולא לשחדו בממון. ולא עוד אלא שאני עומד בין שני דרכים בין גיהנם לג"ע. עליו הוא אומ' לפניו יכרע כל יורדי עפר וגו':

ר' יהושע אומר עין רעה ויצר הרע ושנאת חנם מוציאין את האדם מן העולם. עין רעה כיצד. מלמד שכשם שאדם רואה את ביתו כך יהא רואה בית חבירו. וכשם שאין רוצה להוציא שם רע על אשתו. כך יהא אשת חבירו. עין רעה כיצד שלא תהא עיני של אדם צרה במשנתו ואם צרה במשנתו נתקצרו ימיו ונפטר והלך לו. יצר רע כיצד אמרו י"ג שנה גדול יצר רע מיצר טוב ממעי אמו של אדם היה גדל ובא עמו התחיל מחלל שבתו ואינו ממחה בידו. ילך לדבר עבירה ולא ימחה בידו. לאחר י"ג שנה נולד לו יצר טוב. כיון שמחלל שבתות דין היה כתו' אומ' מחלליה מות יומת. הורג נפשות אומ' הכת' שופך דם האדם באדם וגו'. הלך לדבר עם זמה אמ' הכתוב מות יומת הנואף והנואפת. ובזמן שאדם מחמם עצמו

והולך לדבר עבירה היו כל איבריו נשמעין לו. הולך לדבר מצוה התחילו מתאננין לו כל איבריו לפי שיצר הרע שבמעיו מלך הוא על רמ"ח איברים שיש בו ויצר טוב אינו דומה אלא למי שחבוש בבית האסורים שנ' כי מבית אסורים יצא למלוך זה יצר טוב. וי"א זה יוסף הצדיק וכשבאת עליו אתה רשעה היתה מענה אותה בדברים. אמרה לו אני אחבשך בבית האסורים. אמ' יוי מתיר אסורים. אמרה לו אני אנקר את עיניך אמ' לה ה' פקח עורים. אמרה לו אני אעשה אותך רשע. אמ' לה יוי אוהב צדיקים. אני אעשה אותך ארמי. אמ' לה יוי שומר את גרים. עד שאמ' לה ואיך אעשה הרעה הגדולה הזאת וגו'. אל תתמה על יוסף הצדיק שהרי ר' צדוק גדול הימנו כשנשבה לרומי נטלתו מטרונית אחת ושגרה לו שפחה אחת יפה וכיון שראה נתן עיניו בכותל היה יושב ושונה כל הלילה כולו. לשחרית הלכה והקבילה פני גבירתה. אמרה לו שווה לי מות מישנתתיני לאיש הזה. שלחה וקראה לו. אמרה לו למה לא עשית עם האשה בדרך שבני אדם עושים. אמ' לה ממשפחה גדולה אני ומכהונה גדולה. אם אמרתי שמא אבוא עליה והרביתי ממזרים בעול' וכיון ששמעה דבריו ציותה עליו ופטרתו בכבוד גדול:

עקביא בן מהללאל אומר הסתכל בשלשה דברים אי אתה בא לידי עבירה. עקביא ביקש להרבות יראות באדם ונתן כנגד לב האדם מורא שלש עולמות. עולם של רחם בשר ודם. והזהיר ואמ' לאדם בני הסתכל בשלשה דברים ואין אתה בא לידי עבירה. [ואלו הן הדברים שחותך שפלותך שפטן שמתך שחתה טמאת של רחם. אם שפלותך שפלות ירידת הקבר שפט עמירת יום הדין לך. אמ' דע מאין באת מטיפה סרוחה דכת' אשה כי תזריע. כך שנו חכמים האיש מזריע לובן והאשה מזרעת אודם ומתעברין זה בזה מכן ומיכן טפה סרוחה זה שחות של אדם. ולאן אתה הולך לעפר דכת' וישוב אל העפר] ר' זעירא בשעה שנגזר המות על אדם נתאנח האם על מיתת הבן. ובאותה שעה אמר הב"ה ארורה האדמה בעבורך [והארץ יראה ושקטה דכתי' משמים השמעת דין זה גזרת של מות.] והארץ יראה ושקטה על מה יראה ועל מה שקטה על מיתת אדם נתאנחה ויראה על תחיית המתים. וכך אמרו ז' עולמות יעברו באדם. ב' עולמות אדם הולך בילדותו מילדותו ועד בן כ' שנה. ג' עולמות אדם הולך בעדות בחורתו מבן כ' שנה ועד בן נ' שנה ועד ע' שנה שני עולמות אחרים בזקנות מבן עשרים. עד אשר לא יבואו ימי הרעה אלו ימי זקנותו של עשרים שנה. מכאן ואילך והגיעו שנים אשר תאמר אין לי בהם חפץ אלו למעלה מן ע' ופ' שנה שנ' ימי שנותינו וגו'. עד אשר לא תחשך השמש. שמש זה לבו של אדם כשם שהשמש מאיר את כל העולם כך לב אדם מאיר את כל הגוף. [את כל האדם] והאור והירח ב' כליות שנ' אור וירח מאירים את כל העולם בלילה. כך ב' כליות של אדם [יועצין ומיסרין את האדם בלילה דכתי' אברך את יוי וגו'. והככבים אלו בני מעים של אדם יועצין ומוסרין [את האדם בלילה] כך כשם שהככבים מבשלין את פירי אלנות [של התקשרי ממדינת כימה] כך מעים מבשלין אכילת בני אדם: וישבו העבים אחר הגשם זה הסכת מימי רגלים, כיצד אדם בזקנותו בכל יום ובכל לילה יהיה צריך להסך מי רגלים. [ביום שיזועו שומרי הבית אלו ז דברים שהן שומרי הגוף:

ובשעת פטירתם של אדם מזדעזען: והתעותו אנשי החיל. אלו ראש וידים ורגלים. כיצד יעשה אדם מעשה בחיל וכח. לא יעשה אלא ביד וברגל ובראש כל של אדם יראנו בראש ויד ורגל ובשעת פטירתו של אדם יתכשלו כולם מחיל] ובטלו הטחנות כי מיעטו. אלו שיניו של אדם שהן טוחנין אכילה. ובשעת זקנותו של אדם מתמעטין. וחשכו הרואות בארובות. אלו עינים האדם שהן ראין את העולם ובשעת זקנותו יתחשכו. וסוגרו דלתים בשוק. אלו ט' נקובות הפה ב' עינים ב' אזנים ב' דלתות של אף וב' תחתונות. ובשעת פטירתו של אדם יהו סגורים: בשפל קול הטחנה. המסים ובית הכוסות שהן טוחנין אכילה במעי אדם. ויקום לקול הצפור. זו נשמה. וכשם שצפור פורח באויר למעלה. כך בשעת מיתתו של אדם יפרח נשמתו למעלה דכתי' מי יודע דרך רוח בני אדם: וישחו כל בנות השיר. קרים כלם שבמעי אדם ובשעה שיצתה הנשמה כולן משתוחחין: ר' אמי ור' אסי. ר' אמי אומ'. גם מגבוה ייראו. אדם בזקנותו אינו יכול לעלות במקום גבוה וכל עצמותיו מתיראין [מחתחתים בדרך. אם ילך מעיר לעיר כמה חתותין יהיו לו וכמה פעמים ישב בדרך] וינץ השקד. שלא ישקד לילך ממקום למקום: ויסתבל החגב. אדם בזקנותו יסתכל גופו על המשענת. ואם אין משענת בידו לא יכול לזוז ממקומו: ותפר האביונה. זה תאוה של אדם שתופר מלבו: למה כי הולך אדם אל בית עולמו. עולמו בלבד המעשים שנ' עצמותיו מלאו: וסבבו בשוק. שסוררים בו: ר' אסי אמר גם מגבוה ייראו בשעת מיתת בני אדם עצמ' מתיראין מן מלאך המות שהוא גבוה על בני אדם: וחתחתים בדרך. בשעת מיתתו חתתה גבורתו ויפלו עליו אימים דכת' לבי יחיל בקרבי וגו' זו מסלה מפני שהחי יתן אל לבו היום כאן ומחר בקבר: וינאץ השקד. אדם בחייו יכול לעמוד מצל ולישב לחמה ומחמה לצל. אבל במיתתו ינאץ בו שהדותו. ויסתבל החגב. זה הגוף שיסתבל על המטה. ותפר האביונה. זה תאות הלב שיתרחק מן האדם בשעת פטירתו. למה כי ילך האדם אל בית עולמו. עולמו

בלבד בלא קרביו. וסבבו בשוק הסובבים אלו רמה ותולעה דכת׳ אף כי אנוש רמה וגו׳ עד אשר לא ירתק חבל הכסף וגו׳ זה חוליות שבשדרה שהן דומין כחבל הכסף. בשע׳ פטיר׳ בן אדם יהיו כרתיקות: ותרוץ גלת הזהב. זה גלה של צואר. ובפטי׳ בני אדם אתרוציץ: ותשבר כד על המבוע. זה גופו של אדם שנתחלקה מן המבוע של ארץ. ובפטר׳ תשבר למבוע. ונרוץ אל הגלגל אל הבור. אדם נוצר מן האדמה וישוב אל האדמה. דכת׳ וישוב העפר על הארץ כשהיה והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה זה שאמרו חכמי׳ ולפני מי אתה עתיד ליתן את דין וחשבון לפני ממ״ה ב״ה שאין לפניו לא עולה ולא שכחה וגו׳. דכת׳ כי יוי אלהיכם הוא אלהי האלהים וגו׳:

ר׳ חנינא בן תרדיון אומ׳ שנים שיושבין ואין ביניהן ד״ת מושבן מושב לצים. שכך הזהיר יהושע מפי הגבורה לא ימוש ספר התורה מפיך וגו׳. מכן שצריך ישר׳ להגות בד״ת לילה ויום כדי שלא ימושו מפיהם. דכת׳ מה אהבתי תורתך. ואם יושבין ואינן עוסקין בד״ת מושבותם מושב לצים שנ׳ אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים. מה כתי׳ אחריו כי אם בתורת יוי חפצו וגו׳. פירשו חכמים. אשרי האיש זה ת״ח לא הלך בעצת רשעים שעוזבין תורת קוראין רשעים דבת׳ זלעפה אחזתני מרשעים וגו׳ [ולא עוד אלא שעוזבין תורתך מהללים את הרשעים] ומנין שהאָכל צדיק מברך שנא׳ ואכלת ושבעת וברכת: למה בירכו ג׳ ברכות להזכיר זכות האבות ואלו הן: הזן את הכל. על הארץ ועל המזון. בונה ירושלים. הזן את הכל להזכיר זכות אברהם. כיצד היה מכנים עוברי דרכים לביתו לפרנסו ולכלכלו למי שאינו צריך לאכילה לא כל שכן. הקב״ה בירכו בכל שנ׳ ואברהם זקן בא וגו׳. על המזון להזכיר זכות יצחק שזרע בארץ ומצא מזונו מאה שערים דכתי׳ על הארץ על המזון שבירכתו יצחק בארץ ובמזון. הבונה ברחמיו להזכיר זכות יעקב שעמד בבית אל ואמ׳ מה נורא המקום הזה וירא ויאמר זה שער השמים זה ירושלם שעמד לבנות לכך אומרי בונה ירושלם לבני יעקב: ר׳ אלעזר בן עזריה אומ׳ אם אין תורה אין דרך ארץ. ופירוש תורה ביין ובחלב דכת׳ הוי כל צמא לכו למים ואין מים אלא תורה: ועוד אמרו חכמי׳ כל שחכמתו מרובה ממעשיו למה הוא דומה לאילן שנופו מרובה ושרשיו מועטין. אמ׳ רבא אילן שענפיו מרובין ושרשיו מועטין פתאום יפול ויהיו נודדים יושבי בצלו. וכל מי שחכמתו מרובין ומעשים טובים מרובין למה הוא דומה לאילן אגוז שענפיו מרובין ושרשיו מרובין ועומד במקומו ואין הרוח יכול לזוז ממקומו וישבו בצלו בני אדם להתנצל נפשם מן החמה. ואין אילן אגוז אלא בעלי תורה דכת׳ אל גנת אגוז ירדתי וגו׳ אמר גינת אגוז מסיבת חכמים. איבי הנחל אלו תלמידיהם: סליק פירקא

ועתה מתחיל פרק ז׳.

(פרק ח׳) ר׳ חנניא בן חכינאי אומ׳ הנעור בלילה ומפנה לבו לבטלה זו היא דרך ארץ. א״ר חנניא צריך אדם מבן י״ח שנה ליקח אשה כדי שלא יפנה לבו לבטלה. שכך הזהיר ירמיה ואמ׳ קחו נשים והולידו בנים. מהו נשים תמימות לא אילוניות ולא עקרות שאין מולידות בנים ואת בנותיכם תנו לאנשים. מה אנשים אנשים תמימים לא סריסים לא סרים חמה ולא סרים ממש ולא טומטום ולא אנדרוגינס ואל תמעטו: מלמד שהיה אהרן ופגע בו באדם רע נתן לו שלום ולמחר כשהיה אתו האיש היה לילך לעבוד עבודה אמ׳ אוי לי היאך אשא עיני ואראה את אהרן בושתי הימנו שנתן לי שלום. נמצא אדם ההוא נמגע מלעבוד עבודה וכן ב׳ בני אדם שעשו מריבה זה עם זה הלך אהרן וישב אצל אחד מהן. א״ל בני ראה חבירך מה שהוא עושה היה מטרף על לבו וקרע את בגדיו וחונק את עצמו. ואומ׳ היאך אשא עיני ואראה חבר׳. בושתי הימנו שאני הוא שסרחתי היה יושב אצלו עד שמסיר קנאה מלבו. ואח״כ הולך אצל חבירו. אומ׳ לו בני ראה חבירך מה הוא עושה הוא מטרף על לבו וקורע בגדיו. ואומ׳ היאך אשא עיני ואראה את חביר׳. והוא יושב עד שמסיר קנאה מלבו. וכשפוגעין זה בזה מחבקין ומנשקין זה את זה. לכך נאמ׳ ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישר׳: הקב״ה בחר באדם הראשון מכל הבריות ומאדם ומדורותיו בחר בנח וקרא איש צדיק תמים דכת׳ אלה תולדות נח וגו׳. ומנח ומבניו בחר בשם דכתי׳ ברוך יוי אלהי שם. ואומ׳ וישכון באהלי שם. ומשם ומדורות אחריו בחר בעבר לכך נקרא אברהם על שמו דכתי׳ ויבא הפליט ויגד וגו׳. ומאברהם ובניו בחר ביצחק דכתי׳ כי ביצחק יקרא לך זרע. ומיצחק ובניו בחר ביעקב וישראל דכתי׳ כי יעקב בחר לו יה וגו׳ לכך אמ׳ הכת׳ ובך בחר ה׳ להיות לו לעם סגולה: חביבין ישר׳ שנ׳ בנים אתם למקום. ומנין שנקראו בנים למקום שנ׳ מפי הגבורה בני בכורי ישראל. דכתי׳ ואמרת אל פרעה וגו׳ לכך אמ׳ משה בנים אתם לה׳ אלהיכם:

אמר רבא חביבין ישר׳ שבשעת כעסו קרויין בנים. ואם בישעת כעסו קרויין בנים. ואף בשעת שאמ׳ הכתו׳ שיחת לו לא בניו וגו׳. בנים לא אמון בם. בנים משחיתים. לכך שנו חכמים שנקראו בנים למקום. בגאולה הראשונה נקראו בני בכורי. ולא כל הבכור יהיו חביבין ויקירין. יש בכור שהוא חביב ויקיר ויש בכור שאינו חביב ויקיר. אבל בגולה האחרונה יהיו קרואין חביבין ויקירין דכתי׳ הבן יקיר לי אפרים:

חביבין ישר׳ שניתן להם כלי שבו נברא העולם. ומה הוא כלי זה זו תורה שבה נברא העולם מנין שכך אמרה תורה יוי קנני ראשית דרכו. ראשית דרכו שבריאת עולם קנני קדם מפעליו מאז. קדם מפעלות בראשית. מעולם נסכתי מראש שלא היה העולם. מקדמי ארץ שלא יוסד ארץ עד שלא עשה ארץ בהכינו שמים. כך אמ׳ חכמי׳ ט׳ מאות ע״ד דורות שעלו במחשבה ולא נבא קודם העולם. קודם בריית העולם התורה גנוזה בגנזי החכמה דכת׳ זכר לעולם בריתו: ר״ץ ל״ג ר״ץ ע״ד דורות שעלו במחשבה ולא נברא קודם העולם. כ״ב דורות מאדם עד משה הרי אלף דור ובה נברא העולם מנין דכתי׳ יוי בחכמה יסד ארץ וגו׳. יצפון לישרים תושיה. לכך שנו חכמי׳ חביבין ישר׳ שנאמ׳ להם כל שבו נברא העולם:

הכל צפוי והרשות נתונה כך אמרו חכמים משעה שחטא אדם צפוי לבו היה מאור החכמה ועכשיו בניו אינם יודעי׳ מה למחר דכתי׳ אל תתהלל ביום מחר וגו׳. ועוד בחכמת חכמים אל תצור צורת מחר כי לא תדע מה ילד יום. ומנין שנחסר וצפוי אור חכמה של אדם דכתי׳ ואדם ביקר ולא יבין נמשל כבהמות נדמו. והרשות נתונה לרגל בני האדם ומ״ הוא הרשות זה רשת ומלכות וכח שטמון בארץ לאדם דכתי׳ טמון בארץ חללו: ובטוב העולם נדון בטובו ובחסדו מכלכל את כל העולם כלו. ונותן לחם לכל בשר לצדיק ולרשע בעה״ז דכתי׳ נותן לחם לכל בשר. אבל על פי מעשה. אבל בעה״ב הכל אוכל לפי מעשה צדיק על פי מעשיו. דכתי׳ אוי לרשע רע וגו׳. אמרו צדיק כי טוב כי פרי מעלליהם יאכלו:

הוא היה אומ׳ הכל נתון בערבון ומצודה פרוסה:

א״ר ישמעאל הכל נתון בערבון כל בני אדם מסובין לערב, ומי הוא ערב של אדם. מות. דכתי׳ מי גבר יחיה וגו׳. משעה שחטא אדם מות ערב לאדם ויכבשהו וימסרהו לשאול ואין מי שימלט נפשו מיד שאול דכתי׳ אדם שליט ברוחו: ומצודה פרוסה על כל החיים של מצודה של מות. המות שהוא פרוסה לאדם שפתאום ילכד בה דכתי׳ כי גם לא ידע האדם את עתו והחנות פתוחה בסנגנזין פנקסין וספרין שנכתבו בהן מעשה בני האדם. בין לטובה בין לרעה בין לזכות בין לחובה. ומנין שנכתבו מעשי בני האדם שכך אמ׳ הכת׳ בנהר דינור נגד ונפק וספרין פתיחין אלו מעשים לרעה ולחובה. לטובה ולזכות מנין אז נדבו׳. והפנקס כותב זה קטגור של אדם הרשע שכתב שני פינקסו רשת רשעתים בכל יום ויום בשעת מיתתו חותם בידו דכתי׳ ביד כל אדם יחתום וגו׳ בכל מקום ומקום שהרשעים עושים בו עבירה בסתר אבני המקום ועצי הקורה צועקים להעיד בהם דכתי׳ כי אבן מקיר תצעק וגו׳. זה הוא שאמרו חכמים והחנוני אביך ופינקס כותב והגבאין מחזירין תדיר:

והוי מתאפק בעפר רגליהם כיצד בזמן שת״ח נכנס אצלך ואמ׳ לך שנה לי פרק אחד אם יש בידך לשנות לו שנה לו ואם לאו פוטר הוא מיד אל ישב לפניך לא על המטה ולא על הכסא ולא על הספסל אלא על הארץ. וכל דבר ודבר שיוצא מפיו קבלוהו עליך באימה ביראה ברתת ובזיע והוי שותה בצמאה את דבריהם:

מה היה תחלתו של ר׳ עקיבא. אמרו בן מ׳ שנה הוא ולא היה למד כלום. פעם אחת היה עומד על פי הבאר בלוד ראה את האבן שהיא חקוקה ונתונה על פי הבאר. אמ׳ מי חקק את האבן הזו אמרו חבל שתדור עליה כל היום. אמרו לו אי אתה קורא אבנים שחקו מים תשטוף ספיחיה עפר ותקות אנוש האבדת. מיד היה ר׳ עקיבא דן ק״ו בעצמו אמר דבר רך פוסק את הקשה. דברי תורה שהן קשין כברזל לא כל שכן שיחקקו את לבו של אדם מיד הלך ללמוד תורה. הלך הוא ובנו והלך וישב אצל מלמד תינוקות. א״ל רבי למדני דברי תורה. הוא אחז בראש הלוח ואותו אחז בראש הלוח. כתב לו אל״ף בי״ת ולמדה. אל״ף תאו ולמדה. תורת כהנים היה למד והולך עד שלמד כל התורה כולה. כיון שלמד כל התורה כולה הלך וישב לו לפני ר׳ אליעזר ור׳ יהושע אמ׳ להם רבאתי פתחו לי טעם משנה כיון שאמרו לו דבר אחד מן התורה הלך וישב בינו לבין עצמו ואמ׳ אל״ף זו למה נכתבה דבר זה למה נאמר חזר ושאל והחזירן בדברים. ר׳ שמעון בן אלעזר אומר משלו משל למה עקיבא דומה לסותת שהיה מסתת בהרים פעם אחת נטל קרדומו בידו והלך וישב לו הדו היה מנתז ממנו צרורות דקות באו בני אדם וראו אתם ואמרו לו מה הוא זה אמ׳ להם הריני עוקר ומטילו לתוך הירדן. עוף שהוא עוקר את כל ההר ומטילו לתוך הירדן. אמרו לו אי זה מקומך אלא מקום זה כך עשה להם ר׳ עקיבא לר׳ אליעזר ולר׳ יהושע. א״ל ר׳ טרפון עקיבא עליך הכתוב אומר מבכי נהרות חבש ותעלומה יוציא אור. דברים שהן סתורין מבני אדם הוציאן ר׳ עקיבא לאורה. בכל יום ויום היה מביא חבליה של קוצים חציה מוכר ומפרנס בה וחציה משתמש לאורה. עמדו עליו שדיניו אמרו לו עקיבא אבדתנו בעשן אלא מכור אותה לנו וטול וזמן בדמיה ושנה לאור הנר. אמ׳ להן הרבה סיפוקין שאני מסתפק הימנה. אחד שאני שונה בה. ואחת שאני מתחמם כנגדן, ואחד שאיני יכול לישן עתיד ר׳ עקיבא לחייב כל עניי ישראל בדין אומרי׳ להן מפני מה לא למדתם תורה. אם אומרי׳ מפני שעניים היינו. אומ׳ להם והלא ר׳ עקיבא עני ומדולדל היה. אם אומ׳ מפני שהיו

להם בנים ובנות ולא זיכתו אלא רחל אשת. אמרו בן מ' שנה היה ורועה של בן כלבא שבוע היה. ראתהו בתו שהיה צנוע מכל רועי של בית אביה אמרה ראוי זה שיהא מורה הוראה בישר'. ותיקרא תורה על שמו הלכה ונתקדשה לו בצניעה. כיון שגדלה באו עליך כל גדולים ועשירים ולא היתה מתקדשת להם אמר לה אביה מפני מה אֵי את מתקדשת. עמד אביה אימֵן כל גדולי הדור. אמ' לה התנשאי לכל מי שתרצה. אמרה לו מתקדשת אני לעקיבא רועך כיון שאמרה כך הוציאה מביתו והורידה הנאה מנכסיו. הלכה וישבה אצל אמו של ר' עקיבא והיתה שכרת לחברותיה. חצי שכרה אוכלת ושותה וחצי שכרה משגרת לר' עקיבא שהיה למד תורה מפי ר' אליעזר ור' יהושע והיה חגר אחד בשכוניתה שהיה מבזה ומביישה בדברים. אמ' ראו שוטה זו שכפרה בכבוד בית אביה. הלכה ונתקדשה לאחד שאין פחות בעולם כמותו ולא עוד אלא שמשלכת שחוק של עצמה ואומרת תורה הוא למד. לאחר כמה שנים בא ר' עקיבא עד שהוא למו כל התורה כולה ובאין לפניו כ"ד אלפים זוגים תלמידים ובא בראשם כגבריאל בראש קדושים כיון שראה אותו חיגר באותו כבוד אמ' תמיה אני אם נושא אותך ר' עקיבא אמרה לו שוטה מי שהוא דומה למלאכי השרת כופר בעניה בת עשירים שהיא נשכרת לחברותיה ומשגרת לו לבית רבו כשיצאת לקראתו היתה לובשת סמרטוטין אמרו לה חברותיה שאלי לך כלים נאים ולבשי וצאי לקראתו. אמרה להן יודע צדיק נפש בהמתו נפלה על רגליו והיתה מנשקתו והיו תלמידין מטפחין לה בנזיפה אמ' להן הניחו לה שהתורה שלי ושלכם שלה היא. נכנס ר' עקיבא לבני ברק והיה מלמד תורה ברבים מתוך הדחק שמע בן כלבא שבוע שנכנס אדם גדול לבני ברק אמ' אלך לפניו ואתיר את נדרי. הלך ועמד לפניו ואמר ר' בת היתה לי ונשאת לרועה אחד שאיני מכיר בדברי תורה כלום. והוצאתיה מתוך ביתי והדרתיה הנאה מנכסאי, ועכשיו צר לי עליה ורצוני שתתיר את נדרי. א"ל אילו הייתה יודע שהוא למד פרק אחד כלום הדרתה מנכסיך. א"ל ר' אילו למד כרכה אחת לא הידריתיה. א"ל אני הוא עקיבא חתנך נתן לו סימן מיוחד עמד ונפל על פניו וחבקו ונשקו. ואמ' אשריך בתי שאהבת צדיק כזה ונחלת העה"ז והעה"ב וקרא עליה המקרא הזה שקר החן והבל היופי אשה יראת ה' היא תתהלל. מ ד נתן לו לר' עקיבא כל נכסיו:

הלל ושמאי קבלו מהם הלל אומ' הוי תלמידיו של אהרן אהוב שלום ורודף שלום, אהוב את הבריות ומקרבן לתורה. מלמד שהיה אהרן מהלך בדרך ופגע בו באדם רע או באדם רשע נותן לו שלום ולאחר כשהיה אותו האיש לילך לעבוד עבודה אמ' הוי לי האיך אשא עיני ואראה את אהרן בושתי הימנו שנתן לי שלום. נמצא אדם ההוא נמנע מלעבוד עבודה. וכן ב' בני אדם שעשו מריבה זה בזה. הלך אהרן וישב אצל אחד מהן אומ' לו בני ראה חבירך מה שהוא עושה היה מטרף על לבו וקורע את בגדיו וחונק את עצמו ואומ' היאך אשא עיני ואראה חבירי בושתי הימנו שאני הוא שסרחתי היה יושב אצלו עד שמסיר קנאה מלבו. ואח"כ הולך אל חבירו. אומ' לו בני רואה חבירך מהו עושה היה מטריף על לבו וקורע בגדיו וחונק את עצמו ואומ' היאך אשא עיני ואראה את חבירי בושתי הימנו שאני הוא שסרחתי עליו והוא יושב עד שמסיר קנאה מלבו וכשפוגעין זה בזה גופפין ונושקין זה את זה לכך נאמר ויבכו את אהרן שלשים יום כל בית ישראל:

ד"א מפני מה בכו את אהרן כל בית ישר' ומשה לא בכו אלא בני ישראל. מפני שדן דין אמת לאמתו ואהרן מימיו לא אמ' לאיש סרחת ולאשה סרחנית. כמה אלפים היו בישר' שנקראו אהרן שהוא אומ' אילמלא אהרן לא בא זה לעולם. וי"א מי שהוא רואה את משה שהוא עומד ובוכה והוא לא יבכה. מי שהוא רואה את אלעזר ואת איתמר שני גדולים שהן עומדין ובוכין והוא לא יבכה. באותה ביקש משה רבינו מיתה כמיתתו של אהרן מפני מה מפני שראה את מטתו מוצעה בכבוד גדול ומלאכי שרת סובבין אותה. וכי בינו לבין אדם שאל והלא שאל בינו לבין עצמו ושמע המקום לחישתו שנ' ומות בהר אשר אתה עולה שמה והאסף אל עמיך גם אתה כאשר מת אהרן אחיך בהור ההר ויאסף אל עמיו. הא למדת שביקש משה רבינו מיתה כמיתתו של אהרן ושמע המקום לחישתו: סליק פרקא

(פרק ט') יוסי בן יוחנן איש ירושלים אומר יהי ביתך פתוח לרוחה ויהיו עניים בני ביתך. ולמד את בני ביתך ענוה. אל תרבה שיחה עם האשה. יהי ביתך פתוח לרוחה כיצד מלמד שיהא ביתו של אדם פתוח לצפון ולדרום למזרח ולמערב כדרך שהיה ביתו של איוב פתוח לצפון ולדרום למזרח ולמערב. ומפני מה עשה איוב ארבעה פתחים בתוך ביתו. אמ' כדי שלא יהיו עניים מצטערין עד שיקיפו את כל הבית כלו. אלא הבא מן הצפון יכנס בדרכו לצפון הבא מן הדרום יכנס בדרכו לדרום למערב כזאת לפיכך עשה איוב ארבעה פתחים בתוך ביתו. ויהיו עניים בני ביתך. לא בני ביתך ממש. אלא שיהיו עניים משיחין מה שאוכלין ושותין בתוך ביתך כשם שהיו אוכלין ושותין ומסיחין בתוך ביתו של איוב וכשפוגעין זה בזה אומ' אחד לחבירו מאין אתה בא. מביתו של איוב. ולאן אתה הולך אל ביתו של איוב. כך וכך

האכילנו איוב וכך וכך השקיני איוב. כך וכך נתן לי איוב. וכשבאת עליו פורענות גדולה אמ׳ לפניו רבש״ע ברוך שמך לא הייתי מאכיל רעיבים ומשקה צמאים. שנ׳ אם אכלתי פתי לבדי ולא אכל יתום ממנו. לא הייתי מלביש ערומים שנ׳ ומגזת כבשי אתחמם. א״ל הקב״ה עד אן לא הגעת לאברהם. אתה יושב ושותק בתוך ביתך ואורחים נכנסים אצליך את שדרכו לאכול חטים האכלתו חטים. את שדרכו לאכול בשר האכלתו בשר. את שדרכו לשתות יין השקיתו יין אבל אברהם לא עשה כן אלא מתכון ויצא לדרך עד שמוצא את האורחים ומכניסן לתוך ביתו. את שאין דרכו לאכול חטים מאכילו חטים. ואת שאין דרכו לאכל בשר מאכילו בשר. ואת שאין דרכו לשתות יין משקהו יין. ולא עוד אלא בנה בלטורין על הדרכים והניח בן מאכל ומשתה כל הבא נכנס ואכל ושתה וברך לשם שמים ונעשית לו נחת רוח גדולה כל הבא ושא׳ למצוי בתוך ביתו של אברהם שנ׳ ויטע אשל בבאר שבע ויקרא שם בשם ה׳ אל עולם:

מה היה תחילתו של איוב מלמד שהעיד עליו הקב״ה בעצמו איש תם וישר ירא אלהים וסר מרע, מלמד שבנה פלטורין על הדרכים ועשה להן ד׳ פתחים כל עובר ושב נכנס אוכל ושותה ומברך לשם שמים נסתכל בו סטן ונתקנא בו. הלך סטן ואמ׳ לפני הקב״ה רבש״ע שטתי בכל העולם כולו ולא מצאתי אדם אוהב לפניך אלא איוב בלבד ואתה העדתה עליו ג׳ פעמים איש תם וישר ירא אלהים וסר מרע. מעתה תן לי רשות עליו ואסיר את לבו ממך. א״ל הקב״ה סטן סטן מלך אצל איוב עבדי כי אין כמוהו בכל הארץ. אמר לפניו רבש״ע תן לי רשות עליו ואסיר את לבו ממך. א״ל הקב״ה הנה כל אשר לו בידך. הלך סטן בדמות איוב ושבה צאנו ובקרו וגמלו והכה הרועים והבקרים בא הפליט להגיד לו. אמ׳ לאיוב הבקר היו חורשות והאתונות רועות על ידיהן. מיד פתח איוב ואמ׳ ה׳ נתן וה׳ לקח יהי שם ה׳ מבורך. שוב הלך ומצא בניו ובנותיו אוכלין ושותין יין בבית אחיהן. הבכור רבץ על הגג והפילו עליהם. בא כפליט להגיד לו. אמ׳ לאיוב בניך ובנותיך אוכלין ושותים יין בבית אחיהם הבכור והנה רוח גדולה וגו׳ פתח איוב ואמ׳ ה׳ נתן וה׳ לקח יהי שם ה׳ מבורך. חזר סטן ועמד לפני הקב״ה אמ׳ לפניו רבש״ע שטתי בכל העולם כלו ולא מצאתי אדם אהוב לפניך אלא איוב בלבד. א״ל הקב״ה ונתתה עיניך באיוב עבדי. אמ׳ לפניו רבש״ע עור בעד עור מעתה תן לי רשות עליו. א״ל הקב״ה הנה בידך רק את נפשו שמור. אמ׳ לפניו רבש״ע משל למה״ד למלך ב״ו שאמר לעבדו צא ושבור את החבית ושמור יינה היאך יכול אני לשמור את נפשו. א״ל הקב״ה הכבד אמרתי לך נפשו שמור. מיד ירד סטן בשמחה גדולה והכה אותו בשחין רע לקח לו חרש להתגורר בו. אמרה לו אשתו עודך מחזיק בתומתך. נזף בה ואמ׳ לה כדבר אחת הנבלות תדברי. כיון שסרח הבית עליו והלך וישב באשפה עד שסרח בשרו עליו. והיה יורדין ממנו תולעים והיו תולעים עושים נקבים נקבים בבשרו עד שעשת תולעים עם חברתה מריבה מה עשה איוב נטל אחת והניחה על חור שלה. ואחת הניחה על חור שלה. אמ׳ להן בשר שלי הוא ואתם עושים עליו מריבה. מיד כעס עליו לבו. ואמ׳ לפני הקב״ה רבש״ע לא יש בינינו מוכיח ישית ידו על שנינו יסר מעלי שבטו ואמתו אל תבעתני היה מודה ומשבח לפני הב״ה על כל מדותיו ועליו הוא אומר אודך ה׳ כי אנפת בי ישוב אפך ותנחמני. באותה שעה האמינו כל באי העולם שאין כמותו בכל הארץ. א״ל הקב״ה לסטן, סטן סטן. לא כך אמרת תן לי רשות ואסיר את לבו מיד גער בו הב״ה גערה גדולה שנ׳ ויאמר ה׳ אל השטן יגער ה׳ בך השטן. נזף בו והשליכו מן השמים שנ׳ אכן כאדם תמותון וכאחד השרים תפולו. זה סטן שהפילו הקב״ה מן השמים. באותה שעה כנס הב״ה כל מלאכי השרת ואמ׳ להם ראיתם כמה נגעים וכמה מכות הבאתי על איוב ולא חטא אפי׳ בפיו ולא הסיר את לבו ממני עמדו ובקש רחמים כדי שיתרפא ממכתו מיד עמדו וקשרו תפלה לפני הב״ה בעד איוב מיד חמל עליו הקב״ה ורפא אותו ממכתו לאחר י״ב חדש ונתן לו רפואה שכך אמרו חכמי׳ מכת מצרים י״ב חדש מכת איוב י״ב חדש. רשעים בגיהנם י״ב חדש שנ׳ והיה מדי חדש בחדשו ומדי שבת בשבתו וגו׳ והוסיף לו הב״ה ברכה כפלים שנ׳ וה׳ ברך את אחרית איוב מראשיתו ויהי לו י״ג אלף צאן וששת אלפים גמלים ואלף צמד בקר ואלף אתונות ויהי לו שבעה בנים ושלוש בנות ויקרא שם האחת ימימה. ושם השנית קציעה ושם השלישית קרן הפוך: ולמד את בני ביתך ענוה כיצד בזמן שאדם ענותן בני ביתו ענותנין. הלך למדינת הים אמ׳ מודה אני לך ה׳ אלהי שאשתי ובני אין עושין מריבה עם אחרים לבו אינו מתפחד עליו. ודעתו מתישבת עליו עד שעה שהוא חוזר. ובזמן שאדם ענותן ובני ביתו קפדנין הלך למדינת הים. אמ׳ לפניו רבש״ע יהי רצון מלפניך שאשתי ובני אל יעשו מריבה עם אחרים וגו׳: אל תרבה שיחה עם האשה ואינו צריך לומ׳ עם האשה אחרת אלא אפילו עם אשתו שלו. מכאן אמרו כל המרבה שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו וביטל מדברי תורה ולבסוף יורש גיהנם: ד״א אל תרבה שיחה עם האשה כיצד נכנס אדם לביהמ״ד ולא נהגו בו כבוד או שאירע עם חבירו אל ילך ויאמר לאשתו כך וכך ערערתי עם חבידי כך אמר לי וכך אמרתי לו מפני שהוא מבזה את עצמו ומבזה את אשתו ומבזה את חבירו. הא כיצד אשתו שהיא נוהגת בו כבוד עומדת

לפניו ומשמשתו. וכיון ששח לה כל אותן הדברים עומדת מלפניו ומשחקת עליו. וכיון ששמע חבירו. אוי לי שכל הדברים שביני לבינו הלך והשיחן לאשתו ונמצא אדם ההוא מבזה עצמו ומבזה אשתו:

שמעון הצדיק היה משירי כנסת הגדולה הוא היה אומ' על ג' דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים. על התורה כיצד הרי הוא אומ' כי חפץ חפצתי ולא זבח ודעת אלהים מעולות מכן לאהבה שהיא חביבה מזבחים מפני שכל העולם כלה כליל לאשים שנ' והקטיר הכהן את הכל המזבחה וגו'. על העבודה כיצד אמרו כל זמן שעבודת בית המקדש קיימת עולם מתברך על יושביו וגשמים יורדין בזמנן שנ' לאהבה את ה' אלהיכם ולעבדו בכל לבבכם ובכל נפשכם ונתתי מטר ארצכם בעתו וגו' ובזמן שאין עבודת בית דמקדש קיימת אין העולם מתברך על יושביו ואין הגשמים יורדין בזמנן שנ' השמרו לכם פן יפתה לבבכם וגו':

על גמילות חסדים כיצד הרי הוא אומ' כי חפץ חפצתי ולא זבח ודעת אלהים מעולות העולם לא נברא מתחילתו אלא בגמילות חסדים שנ' כי אמרתי עולם חסד יבנה שמים תכין אמונתך בהם:

אמרו פעם אחת היה ריב"ז מהלך בירושלם והיה ר' יהושע מהלך אחריו וראה בית המקדש שהוא חרב. אמ' אוי לנו על בידמ"ק שהוא חרב. מקום שמתכפרין בו עונותינו; אמ' לו בני אל ירע לך שהרי יש לנו כפרה אחרת שהיא כמותו ואי זה, זה גמילות חסדים. לכך נאמר כי חסד חפצתי ולא זבח ודעת אלהים מעולות וכשבא אספינוס להחריב את ירושלם היו ישר' שרויין נגד חומותיה של ירושלם. אמ' להן שוטין ורקין מפני מה אתם מחרבים את העיר הזאת ואתם שורפין את הבית הזה באש. וכי מה אני מבקש מכם. הרי אין אני מבקש מכם אלא שתשגרו לי קשת אחת או חץ אחד. מיכן ואילך אמרו לו כשם שיצאנו על הראשונים שלפניך והרגנום. כך נצא עליך ונהרגך. קטולין של אספינוס שרויין נגד חומותיה של ירושלם וכל דבר ודבר שהיו שומעין היו כותבין באגרות ומורין בראש החצים שריב"ז מואהבי קיצר. וכיון שאמר ריב"ז ב' וג' פעמים ולא קבלו הימנו שלח וקרא לתלמידיו. ר' אליעזר ור' יהושע אמר להם בניי עמדו והוציאוני מיכן. עשו לו ארון וישב בתוכו. ר' אליעזר אחז בראשו. ור' יהושע אחז ברגליו והיו מוליכין אותו עם שקיעת החמה עד שהגיעו שערי ירוש'. כיון שהגיעו אצל שערי ירוש' עמדו השועדים ואמרו להן מהו זה. אמרו להם מת. אמרו להם וכי אי אתם יודעים שאין מלינין את המת בירוש' כל עקר. אמרו להם אי מת הו הוציאוהו. היו מוליכין אות עם שקיעת החמה עד שהגיעוהו והוציאוהו אצל אספינוס. כיון שהגיעו אצל אספינוס פתחו ארון ועומד לפניו. אמ' לו אתה יוחנן בן זכאי. א"ל הין. אמ' שאל מה אתן לך. א"ל אין אני מבקש ממך כלום אלא שתתן את יבנה לי ואשנה בה לתלמידי חכמי. ואקבע בה תפלין. ואעשה בה כל מצות. א"ל לך כל דבר שאתה רוצה לעשות עשה. א"ל הכי אתה עומד במלכות שכך מסרו לנו הראשונים שאין הבית הזה נמסר ביד הדיוט אלא ביד מלך שנ' ונקף סבכי היער בברזל והלבנון באדיר יפול. אמרו היו ב' ג' ימים עד שבאת לו אגרת מרומי שמת קיסר וגזרו עליו ועמד במלכות. הביא לו קשת של זורין ותופפה נגד חומות ירוש' וכל דבר ודבר היו מכין בה על גב החומה עד שפרצו בה פרצה הביאו לו נסרין של ארז ונתנו לתוך קשת של זורין. הביאו לו ראש החזיר ונתנו לתוך הקשת של זורין והשליכו על גבי החומה שעל גבי המזבח באותה שעה נלכדה ירושלם. והיה ריב"ז יושב ומצפה שנ' ויבא והנה עלי יושב וגו'. וכיון ששמע ריב"ז שחרבה קרע בגדיו הוא ותלמידיו. והיו בוכין וצועקין וסופדין ואומרין פתח לבנון דלתיך ותאכל אש בארזיך. מהו פתח לבנון דלתיך מלמד שכל מ' שנה היו נועלין דלתות ההיכל ערבית ומשכימין ומוציאין אותן כשהן פתוחות מאיליהן. א"ל ריב"ז היכל היכל את תבהל עצמך כבר נגזר עליך שתמסר ביד אומות העולם:

ד"א פתח לבנון דלתיך. זה ביהמ"ק. ותאכל אש בארזיך אלו כהנים שהיו שם שהיו נוטלין מפתחותיהן וזורקין אותן כלפי מעלה ואומרי' לפניו רבש"ע אי לך מפתחותיך שמסרת לנו הואיל ולא היינו גזברי' נאמנים לפניך לעשות במלאכת המלך ולאכל משלחן המלך. אברהם ויצחק ויעקב ושנים עשר שבטים בוכים וצועקים וסופדים ואומרים הליל בראש כי נפל ארז אשר אבירים שודדו הילילו אלוני בשן כי ירד יער הבציר. הליל ברוש כי נפל ארז זה ביהמ"ק. הלילו אלוני בשן זה משה אהרן ומרים. כי ירד יער הבציר זה בית קדש הקדשים. קול יללת הרעים כי שגגה אדרתם זה דוד ושלמה בנו. קול שאגת כפירים כי שדד גאון הירדן זה אליהו ואלישע. באותה שעה אמר לו ריב"ז אספינוס המלך אל תזוח דעתך ארי קטילא קטלת. עמא קטילא קטלת. היכלא קליא קלת. אילמלא אין רצונו של הב"ה להחריב את ביתו ולגלות בניו אין כל בריה יכולה לעשות כך:

בשלשה דברים שינה הקב"ה את בני אדם זה מזה בקול. במוראה פנים. ובדעת. בקול כיצד אילמלא לא שינה הקב"ה קולות בני אדם זה מזה כבר היתה זנות מרובה בעולם. כיון שאדם יוצא מביתו אחר בא וכובש את אשתו בתוך ביתו לפיכך שינה הקב"ה קולות בני אדם זה מזה. קולו של זה אינו

דומה לקולו של זה. וקולו של זה אינו דומה לקולו של זה: במראה פנים כיצד שאילמלא לא שינה הב"ה בני בהמה חיה ועוף זה מזה שהאשה מכרת פני בהמה ובהמה מכרת פני בעלה. בדעת כיצד שאילמלא לא שינה הקב"ה דעת בני אדם זה מזה. דעתו של זה אינה דומה לדעתו של זה. ודעתו של זה אינה דומה לדעתו של זה. ונשמות חכמים גנוזין ולא נשמתו של משה לבדו אלא נשמות כל הצדיקים כולן גנוזות תחת כסא הכבוד שנ' והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים את ה' אלהיך וגו'. אף של רשעים כך. ת"ל ואת נפש אויביך יקלענה בתוך כף הקלע. משל למה"ד לאחד שנטל את האבן ונתנה לתוך כף הקלע. אע"פ שהופכה ממקום למקום אינה יודעת על מי שתסמוך כך נשמתן של רשעי' זוממות והולכות ושוטטות בעולם ואינן יודעות על מי נסמכו:

ר' דוסא בן הרכינס אומר שנת שחרית ויין צהרים ושיחת ילדים וישיבת כנסיות של עמי הארץ מוציאין את האדם מן העולם. שנת שחרית כיצד מלמד שלא יתכוין אדם לישן עד שתעבור עליו זמן ק"ש ונמצא בטל מדברי תורה שנ' הדלת תסוב על צירה ועצל על מטתו:

ב) ויין צהרים כיצד מלמד שלא יתכוין אדם לשתות יין בצהרים כדי שנמצא בטל מד"ת שנ' אי לך ארץ שמלכך נער ושריך וגו' אשריך ארץ שמלכך בן חורין ושריך בעת יאכלו. אי זה היא עת הוי אומ' לעתיד לבוא שנ' אני ה' בעתה אחישנה. ואומ' כעת יאמר ליעקב ולישר' וגו'. כך אמ' הקב"ה לבלעם הרשע כעת ולא בעת. כעת שאתה עתיד עומד זה. ולא כעת שאני עתיד לעשות גאולה לישר' לעתיד לבוא:

ג) שיחת ילדים כיצד. מלמד שלא יתכוין להיות אדם יושב ושותה בתוך ביתו ומשיח עם בניו ועם בני ביתו כדי שנמצא בטל מד"ת שנ' לא ימוש ספר התורה הזה מפיך והגית בו וגו':

ד) ישיבת כנסיות של עמי הארץ. כיצד מלמד שלא יתכוין אדם להיות עם יושבי קרנות בשוק שכל זמן שאדם עושה כן בטל מדברי תורה שנ' אשרי האיש אשר לא הלך בעצת רשעים ובדרך חטאים לא עמד ובמושב לצים לא ישב:

אלישע בן אבויה אומר אדם שיש בו מעשים טובים ולמד תורה למה"ד לבנאי שבנה לבנים מלמטה ואח"כ אבנים שאם באין מים קימעא ועומדין בצדו נמוך והלך לו:

ר' יהושע אומר עין הרע ויצר הרע ושנאת חנם מוציאין את האדם מן העולם:

עין רעה כיצד מלמד שכשאדם רואה את ביתו כך יהי אדם רואה את ביתו של חבירו. וכשם שאין רוצה להוציא שם רע על אשתו ועל בניו כך יהי אדם רוצה שלא להוציא שם רע על אשתו ועל בניו של חבירו:

עין רעה כיצד שלא תהא עינו של אדם צרה במשנתו. ומעשה באדם אחד שהיתה עינו צרה במשנתו נתקצרו ימיו נפטר והלך לו:

יצר רע כיצד אמרו י"ג שנה גדול יצר רע מיצר טוב ממעי אמו של אדם היה גדול ובא עמו. התחיל מחלל שבתות ואינו ממחה בידו הורג נפשות ואינו ממחה בידו. ילך לדבר עבירה ולא ימחא בידו לאחר י"ג שנה נולד לו יצר טוב. שמחלל שבתות אומ' לו רקה הכת' אומ' מחלליה מות יומת: הורג נפשות אומ' לו רקה הכת' אומ' שופך דם האדם באדם דמו ישפך. הלך לדבר זמה אומ' לו רקה הכת' אומ' מות יומת הנואף והנואפת: יהי רצון מלפניך ה' אלהי שישמת חלקי מיושבי בתי כנסיות ובתי מדרשות ולא שמת חלקי מיושבי קרנות. אמן נ"ס: סליק פרקא

הוספה ג והוא לנוסחא ב

ונכללו בה:

א) חילופי נוסחאות מכתב יד פארמא שהעריכן עבורי החכם הנפלא והמלומד המפורסם ה' פ. פירראָ נר"ו סוכן בית אוצר הספרים שם.

ב) לקוטים מכ"י שונים לקדמונים שהביאו נוסחא זו אשר לא העירותי עליהם בפנים.

ג) תיקונים והשמטות אל ההערות.

ד) תיקוני טעיות שנפלו בדפוס.

פרק א (דף א' ע"א שורה ט') צ"ל שמות כ"ד ט"ז (במקום ט"ו): (שורה ט"ו) בכ"י פארמא כיון משה נתקדש וכו': (שורה כ') בכי"פ מלת ושנה ליתא: (אל השורות כ' כ"א כ"ב) בכי"פ ואמר ר' יוסי זו היא הטהרה הנוהגת בדורות מכאן אמרו וכו' משתה כל ז': (שורה כ"ד) צ"ל שם ט"ו י"ג (במקום י"ז): (שורה ל"א) צ"ל במדבר י"ט ט"ז (במקום ט"ו): (שורה ל"ב) צ"ל בראשית נ' י' (במקום י"א): (בהערות שם אות ז' וח'). ע' סדר עולם פ"ז וספרי במדבר פי' מ"ד ויוצא משם בבירור שנוסחת כי"ה היא העיקרית. אבל העירני הרב מהר"א עפשטיין נר"ו שבכ"י שלו מהסדר עולם הנוסחא: בשנים בניסן שרף אלעזר את הפרה וטהר את כל ישראל. שנו רבותינו בי"ד בו שחטו ישראל את פסחיהם ויום השבת היה ע"כ: (באות י"ב) צ"ל ובנ"ש (במקום ובנו"ש): (ע"ב שורה ה') המלות ג' דברים בכי"פ ליתא: (שורה י"א) בכי"פ אשר לו אבל לא:

(דף ב' ע"א שורה ו') בכי"פ בכתובין: (שורה י"ח) צ"ל (אדון) אב: (לשורות כ"א וכ"ב) בכי"פ למשה רבי צוה לא צוה אותי דברים ק"ו מה אם משה וכו': (שורה כ"ה) במלות ועשו סייג לתורה מתחיל פרק חדש בכי"פ: (שורה כ"ח) בכי"פ שכן (שכך) מצינו וכו': (שורה ל"ה) המלות עשה ה' ליתא בכי"פ: (ע"ב שורה ג') בכי"פ הרי לכך וכו': (שורה ו') צ"ל דברים כ"ט כ"ד (במקום כ"ג): (שורה י"ז) בכי"פ בינו ובין (לבין): (אל שורות י"ח י"ט וכ') בכי"פ ואומר לחוה שאם יודע שהוא שומעת לי שהנשים נשמעות לכל אדם:

(דף ג' ע"א שורה י"ט) בכי"פ אם היו וכו': (שורה כ"ג) בכי"פ שנאמר אל תבואני וכו': (ע"ב שורות ז' וח') בכי"פ ממית ומחיה (להמית ולהחיות): (שורה כ"ב) בכי"פ לברוא אחרת (לבראות): (שורה ל"ג) בכי"פ כל הדורות (הבריות). ע' פדר"א סוף פרק י"ג אבל בכ"ז נ"ל שהנוסחא הבריות היא העיקרית ור"ל שהאכילו גם לכל בהמה חיה ועוף כדי שימותו גם הם ועלה קאי כשם שקהו וכו' וע' ב"ר פי"ט ס"ד ובנ"ש:

(דף ד' ע"א) בכי"פ שלי נתון בידך: (שורה י"ג) בכי"פ שיש לו (אצלו): (שורה י"ד) בכי"פ נתון בידך (לך): (שורה ט"ז) בכי"פ מבקש לישא לו אשה אחרת: (שורה י"ז) בכי"פ ופתחה את החבית: (ע"ב שורה ד') בכי"פ אדם הראשון: (שורה י"ג) בכי"פ בי"א דנו (נידון): (שורה י"ד) צ"ל שם כ"ד (במקום כ"ו):

(להערות אות נ') וע"ע החלוץ ח"י צד נ"ו השערה בפירוש מלת שואלת חומץ:

פרק ב (דף ה' ע"א שורה ב') בכי"פ ובין עצמו ואומר ומה: (ע"ב שורה א') בכי"פ ונמצאו כל ישראל: (שורה ב') בכי"פ הוסיף יום אחד משלו: (שורה י"ט) בכי"פ משלו משל למה"ד:

(דף ו' ע"א) צ"ל שמות כ"ב (במקום י"ב):

פרק ג' (דף ו' ע"ב שורה א') בכי"פ מנין שעשת (שעשתה): (שורה ג') צ"ל ויקרא י"ח (י"ז): (שורה ד') בכי"פ לא תקרב (תקרבו): (שורה כ"א) בכי"פ חכמים ונביאים (ותלמידים): (שורה כ"ד) בכי"פ נדה עמו בבית (נדה בבית עמו): (שורה כ"ו) בכי"פ מעושרין (מעושרות):

(דף ז' ע"א) בכי"פ ימחה בידיו (ממחה): (שורה ח') בכי"פ בשביל שתימה (שתנוח) וכן בשורה י"ג: (שורה י"ט) בכי"פ ולא תכנס בכרך (במכר): (שורה כ"ב) בכי"פ בטוח אני אעפ"י (לפי): (שורה כ"ו) בכי"פ לדבריהם (את דבריהם):

פרק ד' (שם ע"ב שורה כ"ו) בכי"פ משלו משל:

(דף ח' ע"א בהערות אות ב') צ"ל כענין ששנינו (במקום כעין). ובפירוש ר"י ב"ר שלמה למשנה זו בית שמאי אומרים אין מלמדין אלא לתלמיד הגון וכו' לפי שאינכם יודעים איזה יוכשר הזה או הזה. משל למה"ד לאשה שמושבת ביצים תחת התרנגולים מתוך הרבה היא מוציאה מעט מתוך מעט וכו': (שם ע"ב שורה י') בכי"פ סופו קוברה (לקוברה): (שורה י"ב) בכי"פ סופו ליצרך (וסיפו): (שורה י"ג) בכי"פ

הזורק את מעותיו והטורף את פתו: (שורה י"ד) בכי"פ והמקרע את (והקורע): (שורה ט"ו) בכי"פ שהיום יצרו אומר לו (שהיום אומר לו יצרו):

(דף ט' שורה ה') בכי"פ וברעימה (ובנעימה): (שם בהערות אות ט') מצאתי דברים אלו בהמעשה תורה שבהמחזור ויטרי כ"י שבאָקספאָרד ומסיים שם (קל"ו ע"ב) אם אין הרחמים אין העולם עומד אם לא נתנה לנו תורה מהיכן אני חיין ע"כ:

פרק ה' (שם ע"ב שורה י"ז) בכי"פ חמת אפו (חמה): (שורה י"ח) בכי"פ גלתה הארץ (גלת): (שורה כ"א) בכי"פ שכל זמן וכו' קיימת (קיים): (שורה ל') צ"ל שם ב' ט"ז (במקום ט"ו): (שורה ל"ב) בכי"פ אלא מפני שדורכים שם וכו'. וצ"ל אחר המקרא דוזרעתם הרבה והביא מעט שם א' ו': (שורה ל"ג) בכי"פ משבטלו נסכים (הנסכים): (שורה ל"ד) בכי"פ והמשתכר ישתכר (משתכר): (שורה ל"ז) בכי"פ ממכלא (ממכלה): (בהערות אות ד') עלי להעיר עוד כי בכי"ר בכאן הוא סיום פרק ד' ופרק ה' מתחיל בהמלות ועל העבודה וכו' וכן הוא ג"כ בכי"פ. ואנכי פסקתי הפרקים בפנים לפי טבע הענינים וכמו שיוצא ג"כ ע"י ההערכה עם נוסחא א' (אות י') ע"ע בתנחומא הוצאות הרב מהר"ש בובער ובהערות שם אות ע"ד ובנ"ש. ואין ספק שהנוסחא כאן היא ישרה יותר ויש לתקן כל הנוסחאות האחרות על פיה:

פרק ו' (דף י' ע"א שורה ח') בכי"פ שברו ממני (ממנו): (שורה י"ד) בכי"פ על כל דבר: (שורה ט"ו) בכי"פ כשרים היו כותבים: (שורה ט"ז) בכי"פ וכורכים אותם (וקושרים): (שורה כ"א) בכי"פ אמרו לו לא נפתח (אמרו להם השוערים לא נפתח): (שורה כ"ה) בכי"פ א"ל הגיעתני (הגיתני): (שם בהערות אות ט"ז) ע"ע מדרש משלי פט"ו מעשה היה באספסיינוס קיסר שואל אני ממך וכו' ואעשה ציצית וכו' ואין ספק שיש לתקן הנוסחא שם ע"פ הדברים כאן:

פרק ז' (דף י' ע"ב שורה ב') בכי"פ הסיקרון (הסיקרין): (שורה כ"ו) בכי"פ לקיים עליו: (שורה כ"ז) בכי"פ כמין גדפנה (גדפנא): (שורה ל"א) בכי"פ כן קדמני (כאן):

(דף י"א ע"א שורה י') בכי"פ נקיטא בדוורי (בדור): (שורה י"ב) בכי"פ דיפלו (דיפלי): (שורה י"ג) בכי"פ אוכל בפניו ונכנס עד: (שורה ט"ז) בכי"פ שתי לימרין (תרין): (שורה י"ח) אמר ר"א בר' יוסי: (שורה כ') בכי"פ דהוה שהא (שהה): (שורה כ"א) בכי"פ פרחה נפשיה (פרחיה): (שורה כ"ג) בכי"פ היה ר"י בן זכאי. (שם) כדרך של בעלי (שנאמר בעלי): (שורה כ"ו) בכי"פ שקיים את המצוה מראש (המצות בראש): (שורה ל"ב) בכי"פ נועלין את הדלתות מבערב: (שורה ל"ד) בכי"פ המפתחות שמסרת לנו (שנתת לנו):

פרק ח' (שם ע"ב שורה ו') ונמצאו דברי תורה (לדברי): (שורה ט') בכי"פ חביבים הם: (שורה י"א) בכי"פ שגמילות חסד שהיא מלאה (שג"ח מלאה): (שורה ט"ז) בכי"פ אוי לנו שאיבדנו (שאבד): (שורה י"ז) בכי"פ א"ל מה היא (הוא): (שורה י"ט) בכי"פ ועבר המת הזה הכלה לפיהם אם יש (המת לפניהם או הכלה): (שורה כ"א) בכי"פ עם הכלה הזו: (שורה כ"ד) בכי"פ שקורין לגדלת בנותה (לגדלייתא בנייתא): (שורה כ"ז) בכי"פ כשברא המקום (הקב"ה): (שורה כ"ז) בכי"פ איזהו ספר (איזה ספר): (שורה כ"ח) בכי"פ כשברא המקום את אדה"ר: (שורה כ"ט) בכי"פ בריית של (בריתו):

(דף י"ב ע"א שורה ב') בכי"פ אתה דורש ואין אתה דורש מה למעלה וכו' (ויש לתקן עפ"ז):

פרק ט' (שם ע"ב שורה כ"ה) בכי"פ נבראת מן האיש (העצם): (שם בהערה ד') נראה לי כעת שנוסחת כזה היא העיקרית וכן הוא בכי"פ ויש להציג אותה בפנים:

(דף י"ג ע"א בהערות שם אות י"ד) מכאן עד סוף פרק י"ג בהכ"י חסר בכי"פ:

פרק י' (שם ע"ב שורה כ"א) צ"ל שם מ"ב י"ח (במקום מ"ח):

פרק י"א (דף י"ד ע"ב שורה כ"א) צ"ל שם שם ל"ג:

פרק י"ג (דף ט"ו ע"ב בהערות אות ג') ע"ע מדרש משלי סוף פרשה כ"ד כעין זה: (שם אות י"א) צ"ל בכי"ה ומבדקן (במקום ומדבקן). ונ"ל שהנוסחא ומדבקן היא העיקרית וענינה כמו חורז מתורה לנביאים ומנביאים לכתובים וע"ע ערוך ערך חרז ב':

(דף י"ז ע"א שורה ה') צ"ל שם קי"ט קכ"ח (במקום קי"ח):

פרק י"ד (שורה ו') יוסי בן יוחנן בכי"פ (יוסף): (שורה י"ז) בגדי בוד (שקין וע' אות ד' שם): (שורה כ"א) בכי"פ יתחמם אינו אומר כן אלא מגז כבשי יתחמם ממלתין: (שורה כ"ח) בכי"פ אלא שכל מי שהוא ענו: (שורה ל') בכי"פ וכל מי שאשתו קופדנית יוצא למקום חרד (קפדנית יוצא למקום קטטה): (שם ע"ב שורה ב') שאשתו קופדנית (קפדנית): (שורה ג') זעפתו וסלקתו בנזיפה: (שורה ד') בכי"פ שאשתו ענותנית (ענוה): שורה ה') בכי"פ לתכעו (למצעו):

(שורה ז׳) בכ״פ ברך עליהן (מברך עליהן): (שורה ט״ו) צ״ל ב י ן טומאה וכו׳ (במקום כין): (שורה י״ז) בכ״פ פרוסה לעני המקום מביא (לעני לפני המקום):

פרק ט״ו (אל השלש השורות הראשונות של הפרק) בכ״פ אל תרבה שיחה עם האשה משל אדם הולך לביהמ״ד והושיבוהו ראש בביהמ״ד והושיבוהו ראש בבית המשתה שלא ילך לו לתוך ביתו להיות משתבח ואומר אני הייתי ראש בביהמ״ד אני הייתי ראש בבית המשתה אם היה חכם נמצא בטל מחכמתו פועל נמצא בטל מפועלו בן תורה נמצא בטל מתלמודו וכו׳. וע״ש בהערות אות כ׳:

(שם י״ח ע״א שורה כ״ג) בכ״פ מי גרם לו ש ת ב ו א (שיבוא): (בהערות אות ב׳) בענין בן תורה הוא כמו התואר בר אורין בתלמוד: (אות י״ד) בפירוש ר״י בר״ש לאבות למשנה אבות פ״א מ״ה באבות דר״נ שכן מצינו באשת שמשון מי גרם לו וכו׳:

פרק ט״ז (שם שורה כ״ה) בכ״פ ר׳ יהושע בן פרחיה וניתאי הארבלי קבלו מהם יהושע בן פרחיה אומר (ויש לתקן כן בפנים): (י״ח ע״ב שורה ב׳) בכ״פ מעל אהלי האנשים הרשעים (ויש לתקן עפ״ז בפנים): (שורה ג׳ וד׳) בכ״פ ר״ש אומר אף הנגעים אינן באין (אין הנגעים באים):

פרק י״ז (דף י״ט ע״א אל השורות ט״ו וט״ז) בכ״פ בעשרים ושבע אלף שבעשרים וחמשה סמנו של יהויכין וכו׳: (שורה ל׳) יש לתקן מלכי גוים כלם שכבו: (שם ע״ב שורה ה׳) צ״ל מלכים כ׳ כ״ה כ״ח: (שורה י׳) צ״ל שם שם כ״ט: (שורה י״ד) צ״ל שם שם ל׳: (שורה י״ב) בכ״פ של ריוח (סלרין וע׳ בהערה שם):

פרק י״ח (דף כ׳ ע״א אל השורות ו׳ ז׳ ח׳ וט׳) בכ״פ הלמד מרב אחד דבר שנחלהו בהלכות ישמיענו הלכות שמע ממנו הלכות דבר שנחלהו במדרש ישמיענו במדרש שמע ממנו מדרש דבר שנחלוהו באגדות ישמיענו אגדות שמע ממנו אגדות נמצא זה שומעו מכל מקום הלמד מרבנות וכו׳. ועל הגליון שם בכ״י זה הלמד מרב אחד דבר שנחלוהו וכו׳ כדלעיל דבר שנחלוהו במדרש ישמיענו מדרש וכו׳ כדלעיל הלמד מירבנות הרבה וכו׳ (כבפנים) דבר שנחלהו אגדות ישמיענו אגדות שמע ממנו הלכות נמצא זה לא שומעו בכל מקום ע״כ: (שורה כ״ה) בכ״פ אלא לך אצל רב אחר: (שם ע״ב שורה ז׳) צ״ל ומגלה (במקום ומנלה): (שורה י״ג) בכ״פ אם יש שם אחר: (שורה כ׳) בכ״פ ליראי ה׳ (יראי):

פרק י״ט (שם שורה כ״ט) בכ״פ חטה אינו קניה הלך לו אצל אביו ואמר ל שמא וכו׳: (שורה ל״ב) בכ״פ ואמר לו (לי): (שורה ל״ג) בכ״פ ומציא לי (ומצאני): (שם) בכ״פ מה הייתה אומר עלי (מה אמרת עלי):

(דף כ״א ע״ב שורה י״ג) בכ״פ מעשה באשה אחת שהיתה נאה באשקלון: (שורה כ״ב) בכ״פ ה תם אומרים עלי כשהגבהתי את כלי וכשחלצתי את תפילין מה הייתם אומרים עלי אמרו לו: (שם ע״ב שורה ג׳) בכ״פ ונעלתי את הדלת: (שורה ז׳) בכ״פ עד שאדבר לה (עמה):

פרק כ׳ (שם שורה ט״ז וי״ז) בכ״פ לחקור את העדות והוי זהיר וכו׳ השומעים שלא מתוך דבריך ישמעו וישקרו:

(דף כ״ב ע״א שורה א׳) בכ״פ וכן אתה מוצא: (שורה ו׳) בכ״פ משנכנסתי (כשנכנסתי): (שורה ז׳) בכ״פ אם יורד (אני): (שורה ח׳) בכ״פ בקקביות (בקבקביות): (שורה י״א) בכ״פ ומשנכנס (וכשנכנס): (שורה י״ד, בכ״פ שני בעלי הדין: (שורה ט״ו) צ״ל יהיו בעיניך (במקום יהיה): (שורה י״ח) בכ״פ ואחד שאינו כשר (לא היה כשר):

פרק כ״א (שם ע״ב שורה ל׳) בכ״פ היה בטל ביום הראשון וביום השלישי ואין לו מה יאכל:

(דף כ״ג ע״א שורה ג׳) בכ״פ שכל הגוזל לחבירו (את חבירו): (שורה י״א) בכ״פ שכרן משל ההקדש (מן ההקדש):

(לכל פרק זה) ר׳ ישראל בפירושו לאבות בשפת ערבית בכ״י מביא במשנה זאת (פ״א מ״א) כמה דברים שנראה שהם לקוחים מפרק זה וז״ל שכשם שנצטוו ישראל על השבת כך נצטוו על המלאכה שנאמר ששת ימים תעבוד ועשית כל מלאכתך (סיום המאמר ליתא שם) גדולה מלאכה שלא שרתה שכינה בישראל עד שעשו מלאכה שנאמר וירא משה את המלאכה והנה עשו אותה כאשר צוה ה׳ את משה כן עשו ויברך אותם משה . . . גדולה מלאכה שהגוזל מחבירו שוה פרוטה יוליכנו אחריו אפילו למדי והפועל עמו אוכל ואפילו בכתבת. גדולה מלאכה שכל הנהנה מן ההקדש שוה פרוטה מעל והפועלין שעשו מלאכת ההקדש נוטלין שכרן מתרומת הלשכה וכל שאינו עוסק במלאכה הכל משיחין עליו מנין הוא אוכל מנין הוא שותה ע״כ. ותחילת דברים אלו הובאו גם בפירוש נכדו לאבות ר״י בר שלמה ז״ל ואמרו גדולה מלאכה שכשם שנצטוו ישראל על השבת וכו׳ ששת תעבוד ע״כ.

פרק כ"ב (שם ע"ב שורה ט"ו) בכי"פ ר' יוסי אומר ירד למטה עלה למעלה למעלה ירד למטה אם השפיל (ירד למעלה עלה למטה אם): (שורה כ"ד) בכי"פ יהושע היה הקטן (קטן): (שורה כ"ו) בכי"פ היה הקטן (קטן): (שם) קוברת לבעליה (את בעליה): (שורה ל"א) בכי"פ לאכול חיי העולם הזה (לחיי העוה"ב): (שם) בכי"פ זה רשע וכו': (בהערות שם אות ה') ע"ע מנן אבות למשנה זו ונראה לי להגיה עפ"ז בפנים (שורה י"ט וכ') או לה לרבנות וכו' (במקום אלא שהרבנות):

(דף כ"ד ע"א שורה ח') בכי"פ מתחיל כאן (אצל המלות ואל תתודע לרשות) פרק כ"ד ובכ"י רומי פרק כ"ג ואנכי סדרתי הדברים ע"פ טבע הענינים וכפי שיוצא ג"כ מסדר נוסחא א': (שורה כ') צ"ל וילמדו מעשיהם (במקום ממעשיהם): (שם) בכי"פ ד"א אלו המים הרעים שלא תחובו לגלות לאיבוד קשה (וי"א המים הרעים לגלות לאיבוד קשה): (שורה כ"ב) בכי"פ יצא מנחם ונכנס שמאי (הלל):

פרק כ"ג (שם שורה כ"ט) בכי"פ בשעה שבאו (כשבאו): (ע"ב שורה ה') צ"ל במדבר כ"ב ט"ז וי"ז:

פרק כ"ד (שם שורה כ"ה) דבר אחר אוהב שלום יש להשים המלות דבר אחר בין שני סוגרים כי לא בא שום פירוש לפניו:

(דף כ"ה ע"א שורה י"ב) בכי"פ איזהו בכורו של עולם (כבודו של עולם): (שורה כ"א) בכי"פ ומשפרן (ומפשרן): (שורה כ"א) דבר אחר הוי מתלמידיו של אהרן. יש להכנים המלות דבר אחר בין שני סוגרים כי לא נמצא שום פירוש לפניו: (בהערות שם אות י') ע"ע ברכות י"א ע"א. וע"ע ספרי במדבר פיסקא מ"ב ובמ"ע שם אות כ"ג אבל ע"ע ילקוט תורה רמז תשי"א וילקוט נביאים רמז שכ"ד. וע"ע בספרו של הרב באכער על אגדת התנאים ח"א דף נ"ו ובהערות שם: (שם ע"ב שורה א') בכי"פ את חבירך (ריעך): (שורה ד') בכי"פ והולך לו אצל אחר חבירו: (שורה כ') בכי"פ בזכות אהרן והיה קורא שמו אהרן:

פרק כ"ה (דף כ"ו ע"א שורה י') בכי"פ מה ת"ל אלא (מה ת"ל ויראו אלא): (שורה כ"ב) בכי"פ לא היה יוכל (לא היית יכול): (שורה כ"ד) בכי"פ את נשמתי: (שורה ל') אחר מלת בזקים יש להוסיף עוד מלת [וגו']: (שורה ל"א) צ"ל תהלים קמ"ט ה'—ט' (במקום ח'): (שורה ל"ד) בכי"פ בנחלת בני ראובן: (שם ע"ב שורה ח') צ"ל תהלים י"ט ח' (במקום ה'): (שורה ט') צ"ל שמות י"ד ט"ז (במקום ט"ו): (שורה י"ד) בכי"פ שמא עומד (שהוא עומד): (שורה כ"ג) בכי"פ ר"ש בן יוסף (יוסי):

פרק כ"ו (שם שורה כ"ו) בכי"פ חייב הוא אדם וכו' את חבירו וחלק לו כבוד הרי (חייב אדם וכו' לחלוק לו כבוד והלא). וע"ע לקמן בהוספות לפרק כ"ט: (שורה כ"ז) בכי"פ שיש בהן יצר (ביניהם): (שורה ל') את גדולה ממני (גדולה את ממני):

(דף כ"ז ע"א שורה כ"ו) בכי"פ רחמן ומרחם עליך (נאמן ומרחם): (בהערות אות י"א) צ"ל נשתרבבו מדלעיל (במקום נשמטו מדלעיל): (שם ע"ב שורה י"א) בכי"פ כנפי המקום (שמים): (שורה י"ד) בכי"פ שהיה אברהם אבינו ע"ה מאכילם ומשקם ומגיירם וכך אבינו אברהם מגיירת וכו' (אברהם אבינו ע"ה מגייר את האנשים ושרה מגיירת וכו'):

פרק כ"ז (שם שורה כ"ז) בכי"פ מי זכה לי (יזכה לי): (שורה כ') צ"ל תהלים מ"ט ט' (במקום י'): (שורה כ"ב) צ"ל שם שם ח' (במקום שם שם ט' ח'): (שורה כ"ו) בכי"פ לאכל לעתיד (לאכל לחיי העוה"ב):

(דף כ"ח ע"א שורה ב' וג') בכי"פ אם יש לאדם כור אחד של חטים או דינר של זהב אחד אם זוכה מתפרנס (כור אחד אם זכה הוא מתפרנס וכו') וע"ע בהערות אות ט' ויש לתקן שם דינר (במקום נר): (שורה כ"א) בכי"פ לא תזור (תזוע): (שורה כ"ו) בכי"פ שאנו או שבחינו (ושבחינו): (שורה ל"א) בכי"פ והפוך בה ובה תהוי ומינה לא תזור (והפוך בה דכולה בה ומינה וכו'): (שורה ל"א) בכי"פ עד אמאוס (אמאום): (בהערות שם אות י"ח) יש להוסיף עוד כי גם בכי"פ סדר הפרקים הוא כמו בכי"ר: (שם ע"ב) בכי"פ א"ל בשלשה (בשלש): (שורה ד') בכי"פ רגלי חמורך (הבהמה): (שורה ח') בכי"פ ימיפון ואין לה להטפת סוף מטיפיך יטיפון (כל זה ליתא בכי"ר וע"ע בהערות אות כ"ג): (שורה י"ח) צ"ל יגמור (במקום גמור): (שורה ל') בכי"פ ברמת בית ענת (בני ענת):

(דף כ"ט ע"א שורה ט') בכי"פ ולא מקיים (קיים):

פרק כ"ח (שם ע"ב בהערות אות ג') ויש לעיין עוד בסידור עבודת ישראל עם פירוש הרב מהר"י באר שכתב שם בפירושו על אבות פ"ב מ"ט בכ"י אחר כתוב אחרי משנה זו שמונים תלמידים וכו' כל הברייתא של סוכה כ"ה ע"ד מיד נשרף ע"ש:

פרק כ"ט (שורה ט"ו) בכי"פ יהושע בן חנניה אשרי יולדתו. אבא שאול אומר משום ר' עקיבה ולא היה אומר כן אלא אליעזר בן הורקנס אשרי יולדתו יושיע בן

חנניה כעדוגה שהיא מקבלת את מימיה במדבר שמעון בן נתנאל חסיד שבדורו יוסף הכהן ירא חטא אליעזר בן ערך מעין המתגבר ונחל שוטף שמימיו נובעין (ע' בפנים וע' שם בהערות אות ב' ובל"ס היתה זאת גם נוסחת כי"ר והסופר דלג ממלת אבא שאול א' למלת אבא שאול ב' וא"כ בשתים נחלק ועפ"ז יש לתקן הנוסחא בפנים):

(דף ל' ע"א שורה ט') בכי"פ אמרו אנה נלך (אמר אנה אלך): (שורה י') בכי"פ שאמר נלך לנו למאום (אלך למאום): (שורה י"ד) בכי"פ שמם לחכמה (בחכמה): (שורה כ') בכי"פ הוא לא נתגדל (הוא נתמעט): (שורה כ"ג) בכי"פ א"ל צאו וראו (א"ל ראו): (שורה כ"ה) בכי"פ רב יהושע (ר' שמעון וע' בהערות אות ד' ואות ח'): (שורה כ"ו) בכי"פ חבר טוב ר"ש אומר שכן טוב (כ"ז ליתא בכי"ר): (שורה ל"ח) בכי"פ יהי כבוד חבירך (תלמידך וע' בהערות שם אות ט'): (שם ע"ב שורה ט"ו) בכי"פ וזנבה ארוך משמש על כל בשרה (ומשמשה עמו על כל בשרה): (שם בהערות אות י') במנורת המאור כ"י דף שי"ז ע"ב איתא הכי וגרסינן באדר"נ ועוד ג' דברים היה ר"א אומר יהי כבוד חבירך חביב עליך כשלך הוי חס וכו' אם רוצה אתה וכו' אף אתה לא תהי נוטל את של חבירך אם רוצה וכו' אף אתה לא תאמר אחרי חבירך דבר אחר הלל אומר הוי מתלמידיו של אהרן אוהב שלום ורודף שלום אוהב את הבריות ומקרבן לתורה חייב אדם לאהוב את חבירו וכו' (כדלעיל רייש פרק כ"ו) בו"ד שיש ביניהם יצה"ר אין חולקין כבוד זה לזה שנאמר וקרא זה אל זה ואמר וכו' בשבחו של מקום תחילה וגרסינן בגמילת חסדים את רוצה להדבק לך אוהב וכו' ע"ש וע"ע בראשית חכמה שער הענוה פרק ד': (שורה ו') לפיסקא ואל תהי נוח לכעוס. ע' מגן אבות למשנה זאת ונראה משם שיש להשלים כאן מלמד שיהא עניו כהלל וכו' וכבנו"א: (בהערות אות י"ד) יש לתקן בכי"ה (במקום בכי"א):

(דף ל"א ע"א שורה ו') בכי"פ אפריקי (אפריקה): (שורה י"ג) בכי"פ בית הלל (כאן הלל): (שורה י"ז) בכי"פ מתמלאות עליהם (מים עליהם): (שורה כ"א) בכי"פ לי שנפסיד (שאפסיד): (שורה כ"ו) בכי"פ שמאי הזקן (הזקן ל'): (שורה כ"ט) בכי"פ הגר הזה הקל זעפו (היתל בזעפו וע' בהערות אות ל' ויש לתקן ע"פ זה): (שורה מ"א) בכי"פ איני מאמינך (אני מאמינך): (שם ע"ב שורה ב') איני מאמינך (אני מאמינך): (שורה ז') בכי"פ כשקבלתה (כשם שקבלת): (שורה ט"ו) בכי"פ אמרו לו רבי וכי יודע (אמרו וכי אדם יודע): (שורה י"ט) בכי"פ ומה היא פירושו (וזה פירושו): (בהערות אות ל"ה) צ"ל ולמעשה ראשונה (במקום ולמעלה). וע"ע להרב מהר"ש בובער במבוא שלו להתנחומא דף ע"ט ע"ב בד"ה היה ר' יהושע אומר שוב יום אחד וכו':

פרק ל' (שם שורה כ"ו) בכי"פ עין רעה (הרע):

(דף ל"ב ע"א שורה י"ג) בכי"פ לארים גויה (גרה וצ"ל גררה): (שורה י"ד) בכי"פ קצרה דשה זרה ברורה: (שורה כ"א) בכי"פ שנזרקתה (שזרקת): (בהערות אות ד') צ"ל לחכירה (במקום לחוכרה): (שם ע"ב. שורה ז') בכי"פ עריות. לה' עבודה זרה. מאד וכו' (עריות מאד ויש לתקן ע"פ זה):

(דף ל"ג ע"א שורה ד') בכי"פ אל תיטול את של חבירך (את שלו): (שורה ט"ו) צ"ל במדבר כ"ז ט"ו ט"ז וי"ז: (בהערות אות י"ב) וע"ע במגן אבות למשנה זאת: (שורה י') בכי"פ איקוניות (אוקיינות) (שורה י"ב) בכי"פ סלירא (סלידה): (שורה י"ט) מתחיל פרק חדש בכי"פ: (שם בהערות אות י"ח) ע' לעיל פי"ז ובהערות שם אות י"ב והיא ממש מלת סלרין ופתרונו סכום כסף קצוב:

פרק ל"א (שורה ל"א) בכי"פ שלל בדנים (של אבנים):

(דף ל"ד שורה כ"ג) בכי"פ בעון ארבעה דברים (ג' דברים): (שורה כ"ז) בכי"פ ונותנין משואים על העניים (ונותנין העול והמס וכו'): (שורה ל"א) בכי"פ ואל תפרוש עצמך מן: (בהערות אות ה') צ"ל כן הוא בכי"ה ובכי"ר וכו': (שם ע"ב שורה ט') בכי"פ כל זמן שאת שפן ומרקן היו מצחצחין (כ"ז שהוא ממרקן הם מצחצחין): (שורה כ"ו) בכי"פ הוי מתפלל לשלומה של מלכות וכו' שאילולי מוראה (בשלומה וכו' שאלמלא): (להערות מן אות י"ז עד אות כ"א) במנורת המאור כ"י קס"ה ע"ב וגרסינן באדר"נ נמשלו ד"ת בכלי זהב מה כלי זהב כ"ז שאדם שפן וממרקן הם מצחצחין ומאירין כך ד"ת כ"ז שאדם שונה בהן ומשלש מצחצחין ומאירין את פניו וכו' אבל ישב לו מהן נוחין לאבד ככלי זכוכית וכו' חבר לפני ע"ה וכו' השיח עמו הרי הוא ככלי זכוכית כל הכלים עוברין בשוק וכו' עבר כלי זכוכית בני אדם יודעין אשר בתוכו כך הוא ת"ח ניכר בין עמי הארץ בעטיפתו ובהליכתו בשוק ובמשאו ומתנו ובכל עניניו ע"כ. ואולי רק קיצר בלשון:

פרק ל"ב (שם שורה מ') בכי"פ הוי זהיר לתלמיד (כתלמיד): (שורה מ"א) בכי"פ בנו של ר' יוחנן בן ברוקה (ר' חנינא בן ברוקה): (בהערות אות ב') צ"ל נו"א פכ"ז ובהערות שם אות ט':

(דף ל"ה ע"א שורה י"א) בכ"פ את המפוסלות (המפושלות): (שורה כ') בכ"פ דיין כל המעשים (לכל המעשים): (בהערות אות ז') צ"ל אבות פ"ב מ"ד: (שם אות י"ב) צ"ל וע"ע במלאכת שלמה לאבות פ"ב מ"א שכתב וכו': (שם ע"ב שורה ו') בכ"פ על גוף גדול (לגוף גדול): (שורה ד') בכ"פ ולא המדרש (מדרש): (שורה ח) בכ"פ הכל לפי המעשה (הכל שם לפי וכו'): שורה כ"ז בכ"פ שורה על הצבור (עם הצבור): (שורה כ"ט) בכ"פ ואתם מעלים עליכם שכר (מעלה אני עליכם): שורה ל"ב) בכ"פ פגום שבא"י (פגום שהוא בן א"י): (שורה ל"ד) צ"ל מבמקומות (במקום טהמקומות): (שם בהערות אות י"ח) צ"ל ובנו"א ליתא:

(דף ל"ו ע"א שורה ט"ו) בכ"פ אין אתה (אי): (שורה י"ט) צ"ל מדנים (כהנים): (שורה כ') צ"ל [בעוה"ז] (בהערות אות ל"ו) צ"ל וע' אבות פ"ב מ"ד:

פרק ל"ג (שם שורה כ"ג) בכ"פ סייג לתורה מסורות (מסורת): (שם ע"ב) בכ"פ לידי שבועות (שבועה): (שורה כ"א) צ"ל ואם ירדת (ירד): (בהערות אות ח') צ"ל ונו"א פכ"ג:

(דף ל"ז ע"א שורה ט') בכ"פ יקימוך בידך (יקיימוה בידך): (שורה ט"ו) בכ"פ התקן עצמך מן פרוזדור (בפרוזדור) (שורה י"ח) בכ"פ בתשובה ומעשה הטוב (ומעשים טובים): (שורה כ"ח) בכ"פ הוי מיעט עסק ועסוק בתורה וזרז למצות (ממעט בעסק וכו' וזריז למצות): (להערות אות ט"ו) וע"ע נו"א פכ"ג: (שם אות י"ח) וע"ע נו"א פכ"ט:

פרק ל"ד (שם ע"ב שורה ה') בכ"פ ר"א ב"ר יצחק (ב"ר צדוק): (שורת י"ח וי"ט) בכ"פ סרויים (במקום סרוחים): (בהערות אות ב') צ"ל שם מ"ב:

(דף ל"ח ע"א להערות אות ו' ואות ז') וע"ע נו"א פכ"ט: (שם ע"ב שורה ה' ושורה ז') בכ"פ וכלינס (וכלונס): (שורה ל"ו) בכ"פ בשאול בית מנום (מנוח): (להערות אות י') צ"ל אבות פ"ב: (שם אות י"ב) צ"ל אבות פ"ד מי"ג: (שם אות י"ג) ר"ל שם כי פיסקא דהמקלל יש להציג אותה אחרי מאמר ר"א הקפר הבא אחרי זה (וכבנו"א פכ"ט שם) ולשים בראשה המלות הה"א:

(דף ל"ט ע"א שורה ג') ליתן דין וחשבון (ליתן חשבון): (בהערות אות ט"ז וכ"ב) יש למחוק: (שם בהערות אות א') צ"ל ע' אבות פ"ד מ"כ ונו"א פכ"ד:

פרק ל"ה (שם ע"ב שורה א') בכ"פ בן ארבולוס (אצטרובלי):

(דף מ' ע"א) בכ"פ שאילולי הם (שאלמלא): (שורה ד') בכ"פ בן חכינאי (חכילאי):

(דף מ"א ע"א שורה א') בכ"פ לפני הפורעניות (בפני): (שורה ג') בכ"פ חשורים לא על (חשודים על): (שורה ט') אבל אם הרגן (אבל הרגן): (שורה י') בכ"פ ובין כך לא נראו לו לזכות (כל זה ליתא בכי"ר): (שם ע"ב שורה ב') בכ"פ לעשותו מריוח (לעשותה): (שורה ו') בכ"פ לשכחה הלמד לצרכה אין סופו לשכחה והמשכיח וכו' (כל זה ליתא בכי"ר): (שורה ז') בכ"פ עתיד לבקשו (לבקש):

(דף מ"ב ע"א) בכ"פ בקול מורי (לקול): (שם ע"ב שורה ט') בכ"פ ובעל המלאכה דוחק (ובעל הבית):

(דף מ"ג ע"ב שורה ג') בכ"פ ומלבזו [ומלבינים?] (והמבזים): (שורה ו') בכ"פ ואוצרים פירותיהם (הפירות):

(דף מ"ד ע"א שורה ו') בכ"פ והקדשים והמועדות: (שורה ז') בכ"פ ואינו מיפר בריתו (ומיפר בריתו): (שורה ח') בכ"פ וכל המכבד את התורה (וכל המבזה את התורה): (שורה ט') בכ"פ והקדשים וחמועדות (ואת המועדים): (בהערות אות י"ח) צ"ל ובנו"א פכ"ו. והנה לפי נוסחת כ"פ הכל ניחא ונצטרך לפרש שבכתות שונות קמיירי כת אחת שזלזלה בתורה וקדשים ומועדות ודקדקה במצות מילה וכת אחרת שכבדה תורה וכו' אבל זלזלה במצות מילה וצ"ע: (שם ע"ב שורה ב') בכ"פ למה"ד לרווק שנשא רווק (לרווח שנשא רווח וע' בהערות אות י"ט):

(דף מ"ה ע"א שורה ג') בכ"פ ליטול בו יין (ליתן בו): (שם ע"ב בהערות אות כ"א) צ"ל וע"ע ד"א זוטא פ"א ואבות פ"ד מ"כ ונו"א פי"ד ופכ"ג:

פרק ל"ו (שם שם שורה י"ז) בכ"פ היה מקיים (הוה מקיים): (להערות אות א') וע"ע היטב בפסיקתא רבתי דף קי"ח ע"א וע"ב ובמ"ע שם אות קל"ח:

(דף מ"ז ע"ב) בכ"פ מאור כשדים (באור כשדים):

פרק ל"ז (שם שורה כ"ג) בכ"פ נעשה אדם (אעשה אדם): (שם) בכ"פ בצלם ובדמות (ודמות): (שורה כ"ה) בכ"פ עקרו אבות לא חמד אחד מהם לקחתי וירכיבם על נושא אדם (ע' בפנים ובהערות שם אות א'):

(דף מ"ח ע"ב שורה י"א) בכ"פ ר' נחמיה אומר אף הצבת רבי יהודה אומר אף האור והפרדה

(ר"נ אומר אף האור וכו') : (שם ע"ב שורה .) בכי"פ אף מנין שנאמר (וכן בב' שורות שאח"ז) : (שם בהערות אות י"ג) צ"ל ע' במדבר רבה פ"ב אות כ"א ופי"ד וכו'. וע"ע בתנחומא הוצאת הרב מהר"ש בובער פ' בראשית ובהערות שם אות קכ"א וקכ"ב :

(דף מ"ט ע"א שורה י"א) להפליג דעתו (מדעתו) : (שורה כ') בכי"פ כל מעשה עשו (מעשיו של עשו) : (שורה כ"א) צ"ל לרעות את צאן (במקום לראות) : (שורה כ"ה) נרשם בטעות שם כ"ח י"ג וצ"ל שם כ"ט ט"ו : (שם ע"ב שורה ג') צ"ל על העיין (עד העיין) :

פרק ל"ח (שורה כ"ד) בכי"פ נסו אבותינו את המקום (להקב"ה) : (שורה כ"ז) הראשון במצרים ומאז (הראשון במאז) :

(דף נ' ע"א שורה י"א) בכי"פ הקיפוהו לבו (הקיף) : (שורה י"ג) בכי"פ שליבו בני אדם (שלבות בני אדם) : (שורה ט"ו) בכי"פ והיה מתמלא (ממלא) : (שורה ט"ז) בכי"פ כמין כיפין (כמין כפוס וע' בהערות אות ו') : (שם ע"ב שורה א') בכי"פ ישראל ובהמתם :

(דף נ"א ע"א שורה ג') בכי"פ לעתיד לבא : (שורה ו') בכי"פ גמילות חסדים (חסד) : (שורה ט"ו) בכי"פ ולא שערום (לא) : (שורה כ"ד) בכי"פ כל המצות שבתורה (כל עבירות) :

(דף נ"ב ע"א שורה א') בכי"פ שלשה בתוך עשרים ושנים דור (כ' עמדו בתוך כ"ד דור וע' בהערות אות כ"ז שם) :

פרק ל"ט (שם ע"ב שורה ב') בכי"פ בולעתן (בולעת) :

(דף נ"ג ע"א שורה י"ב) בכי"פ על הענן (את הענן) : (שורה ט"ז) בכי"פ היה ניתן (נותן) : (שם ע"ב שורה ח') בכי"פ בהרי מכוור (מכבר וכן לקמן) : (שורה ט"ו) בכי"פ ובא לוי (ובא ובן לוי) : (שורה י"ח) בכי"פ היה מוליך טמאים (מעמיד את הטמאים) :

(דף נ"ד ע"א שורה א') עיר הקדש קריה (עיר, קריה) : (שורה ו') בכי"פ משוכחת יתר : (שורה י"א) בכי"פ זבלים לתוכה (זבלה) : (שורה ט"ז) בכי"פ חולדה הנביאה : (שם ע"ב שורה ב') צ"ל לא לחולין מכרתיה (וכבנו"ש) : (ובשורה ג') אין ספק שיש להגיה ראיה ללוקח לומר לא לחולין לקחתיה :

פרק מ' (דף נ"ה ע"ב שורה ד') ושואל כהלכה ומשיב כענין (שואל כענין ומשיב כהלכה) : (שורה ו') שהוא אחרון (ליתא בכי"ר) : (שורה ח') בכי"פ גולם כשומעו (גולם פשוטו וע' בהערות אות ה') :

(דף נ"ו ע"א שורה א') בכי"פ כן הוא בהיל (מעולם הוא בהיל) : (שורה ה') בכי"פ ראשון על שהוא יודע אינו יודע ועל שאינו יודע יודע : (שורה ט') בכי"פ בחכם אינו מדבר : (שורה ט"ו וט"ז) בכי"פ מקדשי קדשים והרי דברים (מקדשי שמים שהם קדשים קלים והרי דברים) : (שורה י"ז) בכי"פ אסורים לאונים (אסורים לנו לאונן) : (שורה כ') בכי"פ הקדוש ברוך הוא (הקדש ברבי וע' בהערות אות ט') : (שורה כ"ב) בכי"פ על הסדומים וכי אין אנו יודעים שאילו היה מבקש אחד מן הסדומיים ואינו מוצא (כל זה ליתא בכי"ר) : '(שורה ל"ג) בכי"פ רבון העולם (העולמים) : (שם ע"ב שורה ז') דבר תקין (תקיף) : (שורה י"א) בכי"פ ושואל כהלכה ומשיב כענין (ושואל כענין ומשיב כהלכה) :

פרק מ"א (דף נ"ז ע"א שורה י') בכי"פ נותן לכם (אתן) : (ע"ב שורה א') בכי"פ על עיוול הדין (עוות הדין) : (שורה ה') צ"ל א"ל רבי ישמעאל מפני מה (א"ל ר"ש רבי מה אתה בוכה. והגהתי ע"פ הנו"ש ובכי"פ א"ל רבי ישמעאל בן רבי) : (שורה ז') בכי"פ ואתה נתון (אתה) : (שורה ח) בכי"פ וכי עלתה (תעלה) : (שורה ט"ו) בכי"פ והיתה ישן או סוער (והיית ישן או סועד) :

(דף נ"ח ע"א שורה י') בכי"פ חצץ לקיים עליו מה שנ' ויגרם (יש להשלים זה בפנים וע"ע בנו"ש) : (שם ע"ב שורה י') בכי"פ החגב עולה (הגובאי) :

פרק מ"ב (שם שורה כ"ט) בכי"פ נגזר על (נגזרו) : (שורה ל"ב) בכי"פ שישלטה בו (ששולטת בו) :

(דף נ"ט ע"א שורה ז') בכי"פ הראשונה דם נדה (אחת) : (שורה י"א) בכי"פ מתפרנסת כאיש (מתפרנס) : (לשורה י"ג וי"ד) בכי"פ את שרה אבינו יצחק קבר את רבקה אבינו יעקב וכו' (את שרה אמנו יצחק קבר את רבקה אמנו יעקב וכו') : (שורה כ"א) בכי"פ הראשונה שהיתה (האחת) : (שורה כ"ג) בכי"פ שנבראו בה טרשין וקשקשין (שנברא וכו' וקסקשין) : (שורה כ"ח) בכי"פ ולוקה מ' (לוקה) : (בהערות שם אות כ"ו) צ"ל ע' לעיל פ"ט (פ"ה). וע"ע רשימת אססעמאני I. צד 138 מספר 23 מזכיר שם פרק אדם הראשון ולפי הנראה הוא הוא פרק זה :

פרק מ"ג (דף ס' ע"ב שורה י"ב) צ"ל ומשא ומתן (בכי"פ ולא משא ומתן) : (שורה י"ט) בכי"פ כח נאוי (נוי) : (שורה כ"ח) בכי"פ ג' כתות הם (כתים) : (שורה ל') בכי"פ ואחת אינה רואה לא את המלך ולא את הפנים (לא את הפנים ולא את המלך) :

(דף ס"א ע"א שורה י"א) בכי"פ ולא ה י ה שוה (הוה): (שורה ל') בכי"פ אשר בחר לו (בחר ה'); (שורה ל"ז) בכי"פ נקראו (אוהבים): (שורה מ"א) ארבעה א ל ו: (שם ע"ב שורה י"ז) צ"ל א ר ב ע ה אלו נאמר להם בשיבה טובה (בטעות ג'): (שורה כ"א) צ"ל א ר ב ע ה אלו נקראו כושים (בטעות ג'): (שורה ל') בכי"פ חוטף ל ב ו (לבן): (בהערות אות מ"ו) ע"ע בדברי ר"י רייפמאנן בבית תלמוד שנה א' צד שפ"ב במה שרמז שם על דברי הפרחון ואולי צ"ל גור אריה: (באות נ"א) ע"ע תנחומא הוצאת הרב מהר"ש בובער פ' בהר סימן ו' ובהערות שם אות י"ח:

פרק מ"ד (דף ס"ב שורה א') בכי"פ צריכים ה כ ר י ע (הכרע): (שורה ט') בכי"פ קו ל י חומרים (קלי): (שורה ט"ו) בכי"פ נעלסה אם אברה חסידה ונוצה: (שורה כ"ט) בכי"פ המוחלטים (המלטים): (שורה ל') בכי"פ שכבר ג ז ר (נגזר): (שורה ל"א) בכי"פ ואֶלְוַו (והלואי): (בהערות שם אות י"ט) יש לשער שחסירה כאן כל פיסקא זאת דחמשה אין להם סליחה ויש להשלימה ע"פ נו"א פל"ט קודם דברי ר"א בנו של ריה"ג ואגבה באו כאן שבל"ס כל דברים אלו כאן רק משום דררא ד ח מ ש ה קתני להו: (שם ע"ב בהערות אות כ"ד) צ"ל וע' מכילתא ב א וכו' וספרי דברים פיסקא ש"ו בפסוק כי שם ה' אקרא. ומצאתי עוד כעין זה במדרש הגדול כ"י פ' ראה בפסוק בנים אתם והסדר שם בני ישראל נקראו בנים וכו' ישראל נקראו עבדים וכו' ישראל נקראו מזמרים וכו' ישראל מזכירים את השם אחר ב' דברים וכו' ע"כ:

פרק מ"ה (שורה כ"ד) בכי"פ פרוש מ צ ו ד י (מדוכיא): (שורה ל"ג) צ"ל כיון (כיו):

(דף ס"ג ע"א שורה ז') בכי"פ ש ש ג ו ב ד ו מ ה (שגו ברואה):

פרק מ"ז (דף ס"ה שורה כ') בכי"פ וגלגל נ ק ק (ינקה):

פרק מ"ח (דף ס"ו ע"א שורה ג') צ"ל דה"י ב' י"ג ה': (שם ע"ב שורה י"ב) ה פ י ג ם ו ה ג ד (הפיגר והגר): (שורה י"ט) בכי"פ ג' א ו י ק א ו ת:

(דף ס"ז ע"ב שורה א') רבי חנינה בכי"פ והוא מסיים במלה זאת. וכתוב שם עוד חסל אבות דר"נ חזק זכינו להתחיל ולהשלים. ע"כ:

הוספה ד

כוללת דברי הרשב"ץ דוראן בחבורו מגן אבות על מס' אבות פ"א מ"ה ומי"ב וי"ג החסרים בספרי הדפוס. ונעתקו עבורי הלקוטים האלה מכ"י אחד מפירוש זה הנמצא באוצר הספרים בפאריז (מספר 739³ בהרשימה) בהשתדלות הרב מהר"א לאֶב. וקבעתים כאן מפני שנזכרו בהם האדר"נ איזה פעמים ויועילו ג"כ להשלים על פיהם הספרים.

*) ואל תרבה שיחה. להזהיר שלא יביאוהו הנכנסין בביתו להתבטל מד"ת שזו מצוה הבאה בעבירה היא שאם ירבה עניים בתוך ביתו יצטרך להזהיר עליהם לאשתו תמיד ויבא להרבות שיחה עמה ומתוך אותה שיחה יבא לידי שיחה בטלה ויתבטל מד"ת ויהיה עבירה גוררת עבירה שיבא לידי גילוי עריות ויירש גיהנם כמו שיפרשו ואפי' באשתו אסור להרבות שיחה עמה כמ"ש בא' מחגיגה אפי' שיחה קלה שבין אדם לאשתו עתיד ליתן את הדין עליה שנאמר ומגיד לאדם מה שיחו אלא א"כ לצורך פיוס לדבר מצוה כמ"ש שם ובסוף ברכות . . . באשתו אמרו. במשניות קדומות מצאתי באשתו נדה אמרו וכתב רש"י ז"ל באבות דר' נתן מגקי לה כאשתו נדה ואנן גרסי' אפי' באשתו טהורה מפני שנתבטל מד"ת וכן פי' הרמב"ם ז"ל ור' יונה ז"ל וכתבו שזהו ממדת פרישות כמ"ש בפ' מרובה שתקנו טבילת בעלי קריין שלא יהיו ת"ח מצויים אצל נשותיהם כתרנגולין וכמ"ש בפ' מי שמתו. ק"ו באשת חבירו לפי דברי אבות דר' נתן הק"ו הוא שאם באשתו נדה אסור שאם היום טמאה למחר טהורה ואין היצר מתאוה אליה ודומה למי שיש לו פת בסלו כמ"ש בא' ואחרון מיומא ובפ' התולץ ובפ' אע"פ ובפ' שני שעירין כ"ש באשת חבירו שהיצר מתגבר בו עליה כענין שנאמר מים גנובים ימתקו וגו' כמ"ש בסוף נדרים. ולפי פירושינו הוא יותר פשוט הק"ו שאם באשתו טהורה אסור להרבות שיחה כ"ש באשת חבירו ולא ריבוי ממש אסור אלא אפי' תיבה יתירה אסור וכמ"ש ברוריה לר' יוסי הגלילי בשא"ל מהיכן נלך ללוד א"ל גלילי שוטה לא כך אמרו חכמים אל תרבה שיחה עם האשה הי"ל לומר מהיכן ללוד כמו שהוא מוזכר במס' ערובין פ' כיצד מערבין ואמר בנדרים

*) ע' מגן אבות פ"א מ"ה הוצאת הרב מהר"א יעללינעק דף ו' ע"ב.

בס״פ ואלו מותרים אל תרבה שיחה עם האשה שסופך באתה לידי ניאוף. וז״ש אח״ז אמרו חכמים וכו׳ אמרו סוף דבר התנא הם ויש גורסים מכאן אמרו חכמים שהחכמים האחרונים למדו מדברי זה החכם כן שכל המרבה שיחה עם האשה גורם רעה לעצמו שמספר לה כך אירע לי עם פלוני בבית הכנסת או בבית המדרש או בשוק והיא מחרחרת ריב ביניהם כמו שאירע לקרח שספר לאשתו שמשה הלביש בגדי כהונה לאהרן וצוה להעביר תער על כל בשרו של קרח ולהניף אותו והיא אמרה לו כל הגדולה לאחיו ואתם משרתים אותו והתחיל לערער על הכהונה וגרם רעה לעצמו שנשרף ונבלע ועליה נאמר ואולת בידיה תהרסנו כמ״ש בפ׳ חלק ובילמדנו ובמדרש משלי. ובבריתא מב׳ שהרעה שגורם לעצמו היא שמתוך שמרבה שיחה עמה איך ביישוהו חבירו אף היא מבזה אותו. ובוטל מד״ת שמשחק עמה ומתעסק בדברים בטלים ומתוך כך יירש גהינם ששחוק וקלות ראש מרגילין אותו לערוה שמתוך שהוא שטוף בהתר יבא לידי אסור שכך דרכו של יצה״ר מסית הארם בהתר ואח״כ מכשילו באיסור וכ״א משלי קהלת שהיצה״ר אומר לאדם ראה חיים עם האשה אשר אהבת זו ה״א אשתו ואח״כ אומר לו והלך בדרכי לבך ובמראה עיניך להכשילו בעריות ואם ישיב לו איך אעשה הרעה הגדולה הזאת וחטאתי לאלהים איך אשא פני ביום הדין כשאתן דין וחשבון לפני הקב״ה יאמר לו דע כי לית דין ולית דיין עלם אחרן וזהו שהשלים היצה״ר ואמר כי אין מעשה וחשבון ודעת וחכמה בשאול אשר אתה הולך שמה ועכ״א שסופו יורש גיהנם ירושת עולם וכ״א רז״ל בפ׳ חלק ובפ׳ החליל אבר קטן יש באדם משביעו רעב מרעיבו שבע כלו׳ משביעו מן ההתר רעב לאיסור ומתאוה לו מרעיבו מההתר שבע מהאיסור ואינו מתאוה לו והרבה הזהיר שע״ה על האשה בס׳ משלי שנאמר לשמרך מאשה זרה מנכריה אמריה החליקה. להזהיר שלא ירבה שיחה עמה שמא תפתנו בשפת חלקות כי נופת תטופנה שפתיה וחלק משמן חכה ואחריתה דרכי מות ליירש גיהנם ועמקי שאול קרואיה כי היא מרה כלענה בסופה ואם היא מתוקה בתחילתה וכן בס׳ קהלת אמרה ומוצא אני מר ממות את האשה כי המות אינו שולט אלא על הגוף והאשה מאבדתו מחיי העה״ב ועכ״א אשר היא מצודים וחרמים לבה אסורים ידיה טוב לפני אלהים ימלט ממנה וחוטא ילכד בה לטורדו מהעה״ב והעה״ז וקראו חוטא לשון שגגה כי שגגתו להרבות שיחה עמה ואינו בעיניו לאיסור גדול יביאנו לילכד בה וכ״א הפייט יונה פותה טועה במדבר רואה את הבר ואינה רואה את המכמר. ואזהרתיו יותר חזקות מאזהרות התנא. ובפ׳ הזהב אמר ההולך אחר עצת אשתו נופל בגיהנם שנאמר לא היה כאחאב וגו׳ אשר הסתה אותו איזבל אשתו.

*) וחלילה שיהא אהרן יותר שלום ממשה אלא לפי שאהרן היה כ״ג ומכפר עונותיהם של ישראל נמסר לו לעשות כן כדי שלא יבאו לידי עבירה ויהיו צריכין לכפרה אבל מרע״ה היה מלך שנא׳ ויהי בישורון מלך ופירשוהו בילמדנו ובמד׳ חזית על משה וחיוב להטיל אימה שנאמר שום תשים עליך מלך שתהא אימתו עליך כמ״ש בפ״א מקדושי׳ ובסנה׳ פ׳ כ״ג והיה לו שיאמר יקוב הדין את ההר וכ״א בא׳ מסנה׳ כי משה היה אומר יקוב הדין את ההר ובזה היו נזהרין הבריות מלעבור על ד״ת נמצא אהרן מקרב הבריות לתורה מתוך אהבה ושלום ומשה מרחיקם מהעבירה מתוך אימה וכן פי׳ זה באבות דר׳ נתן וכן נראה ממ״ש בגמ׳ בא׳ מסנהד׳ ואזהרת הלל לכל אדם שאין לו ממשלה כמשה שיאחז צדיק דרך אהרן והלל הזקן היה נאה דורש ונאה מקיים. שהיה מקרב את הבריות תחת כנפי השכינה ולא מקפיד לעולם על שום אדם כמ״ש בשבת פ׳ במה מדליקין בגרים שבאו לשמאי הא׳ א״ל גיירני על מנת שתלמדיני תורה שבכתב בלבד והשני א״ל גיירני על מנת שתלמדיני תורה על רגל א׳ והג׳ א״ל גיירני על מנת שאהיה כ״ג ללבוש ח׳ בגדים ושמאי דחה אותם בקפדנותו והלל בענותנותו קרבן עד שידעו שא״א ללמוד תורה שבכתב בלא תורה שבע״פ וצריכה פי׳ ארוך וא״א ללמדה על רגל א׳ ושאסור לכל ישראל אפי׳ לדוד מלך ישראל ללבוש בגדי כהונה ואמ׳ אותם גרים קפדנותו של שמאי בקשה לטורדנו מן העולם וענותנותו של הלל קרבתנו תחת כנפי השכינה ואמ׳ בפרקי דרך ארץ לעולם לא יהיה אדם קפדן בתוך ביתו ומעשה בהלל שעשה סעודה לאדם א׳ ובא עני ועמד על פתחו אמר לאשתו בתי אשה אני צריך להכנים ואין לי פרנסה כלום יש לך פרנסה נטלה כל הסעודה ונתנה לו ואח״כ לשה עיסה אחרת ובשלה אלפס אחר ובאה והניחה לפניהם א״ל כתי מפני מה לא הבאת לנו לסעוד מיד שחה לו כל המעשה א״ל בתי אף אני לא דנתיך אלא לכף זכות שכל מה שעשית לא עשית אלא לשם שמים:

הוא היה אומר נגיד שמו אבד שמו ודלא מוסיף יסף ודלא יליף קטלא חייב ודאשתמש בתגא חלף.

הפי׳ הלל היה בבלי ולשון בבלי הוא. תרגום כספר דניאל ועזרא בלשון כשדים ואמרו אעפ״י שבימי אמוראים נשתנה ללשון פרסי כמ״ש בפ׳ מרובה ובסוף סוטה ובאותו לשון אמר הלל דברים אלו ושמאי בהיותו בבבל קודם עלותו לארץ ישראל היה רגיל לומר אותם וכ״א בברייתא ד׳ דברים אמר הלל בלשון בבל והם הנז׳ בזאת הבבא ובאבות דר׳ נתן שנויה בלשון אחרת ה׳ דברים אמר הלל בלשון הבבלים נגד שמא אבד שמיה ודלא מוסף ייסוף ודלא יליף קטלא חייב ודלא שמש חכמיא קטלא חייב ודשמש ולא מקיים חייב קטלי קטלין. נגד שמא ומ׳ כלומר מי שנמשך שמו למרחוק מתוך שררה מפלתו תבא

---

*) ע׳ מגן אבות פ״א משנה י״ב וי״ג (הוצאה הנ״ל דף י״ב ע״א וע״ב):

מהרה ויאבד שמו. נגד לשון משיכה תרגום משכו נגידו וזה מפני שהרבנות מקברות את בעליה כמ"ש למעלה. וכן הרודף אחר השררה שרהה בורחת ממנו מנ"ל מקרח ואבשלום ואדניהו וכן אם לומד תורה שלא לשמה כדי להתגדל ולהמשיך שמו יאבד שמו כי יבא לידי שפלות כמו שדרשו פ' כיצד מערבין ובנדרים פ' הנודר מן הירק מן ובמות הגיא. וכ"א בירושלמי דיבמות אם נבלת בהתנשא מי גרם לך להתנבל על שהתנשאת בד"ת וכבר כתבנו מדר' אחר על זה הפסוק והכל אמת שאם ישפיל אדם עצמו לפני חכמים עולה לגדולה ואם יתגאה בגדולתו נופל ממנה וכבר אמר שאם הוזר בו חוזר לגדולתו שנא' כל גיא ינשא. ודלא מוסיף יסוף מי שאינו מוסיף על למודו ואומר כבר למדתי הרבה מה לי לטרוח עוד ויסיף יהיה מובטח שישכח תלמודו שכבר למדו ויסיף מפיו ויש לפרשו לשון קללה כלו' יהי רצון שייסיף כי לא נברא האדם אלא ללמוד וכיון שזה שנה ופירש למה לו היים. וכבר פי' בגמ' באהרון מתענית ובפ' יש נוהלין אמר רב יוסף תקברינה אימיה ואמר זה על מי שאין מוסיף מהלילות על הימים מט"ו באב ואילך שהתחילו הלילות להאריך. ודלא יליף קטלא חייב כל מי שלא למד כלל לא תספיק לו קללה כמי שלא הוסיף אלא חייב' הכל להורגו. וכמ"ש בפ' ואלו עוברין עם הארץ מותר לנוחרו ביום הכפורים שכל מדותיה של תורה מכלל הן אתה שומע לאו וכתי' כי היא חייך ואורך ימיך לעוסק בה ומי שאינו עוסק בה לא יהיה ולא יאריך ימים וכתיב ושמתם את דברי אלה וכו' זכה נעשה לו סם חיים לא זכה נעשה לו סם מיתה כמ"ש ביומא פ' בא לו ובאבות דר' נתן פי' שאם לא למד לא ידע דיני טהרות ואוכל קדשים בטומאה וחייב מיתה ובמד' דרך ארץ שנו שר"ע נטפל במת מצוה בד' מילין להביא לבית הקברות ולא ידע כי מת מצוה קנה מקומו וסכן בנפשו וא"ל כל פסיעה ופסיעה שפסעת כאלו שפכת דמים. ואמר אם בשעה שנתכוונתי לזכות נתחייבתי בשעה שלא נתכוונתי לזכות עאכ"ו. ועז"א ושלא שימש ת"ח קטלא חייב וכן היא שנויה בירושלמי דנזירות ובאבל רבתי. ודישתמש בתגא חלף בפ' בן זומא היא מתפרשת משנה זו על מי שעשה מהתורה כלי למעשהו ואינו עוסק בה אלא להנאתו וכיון שהוא משתמש בכתרה כמו שנשתמש בשאר כליו והוא מבזה את התורה ראוי לו שיעבור ויחלוף מן העולם. פי' תגא כתר בלשון ישמעאל ושם נאריך יותר ב"ה. ובגמ' מגילה פ' בני העיר פי' זה במי שמשתמש בת"ח דאמר ריש לקיש ודישתמש בתגא חלף זה המשתמש במי ששונה הלכות. וכן אמרו בנדרים מפני מה נענש אברהם אבינו מפני שעשה אנגריא בת"ח פי' שהוציאם שנאמר וירק את חניכיו. וכ"א באסא פ"א מסוטה לפי שת"ח הם כלי תשמישו של מלכו של עולם זכמו שאין רוכבין על סוסו של מלך כמ"ש בסנהד' פ' כ"ג ואין משתמשין בשרביטו כן אסור להשתמש בת"ח ועל כן אמרו בפ' בני העיר לשתמיש אינש (וכו' כמ"ש בנדפס) :

ABOTH
DE
RABBI NATHAN

HUJUS LIBRI RECENSIONES DUAS COLLATIS VARIIS APUD BIBLIOTHECAS ET PUBLICAS ET PRIVATAS CODICIBUS EDIDIT,

PROOEMIUM NOTAS APPENDICES INDICESQUE ADDIDIT

SALOMON SCHECHTER.

VINDOBONAE
CH. D. LIPPE

LONDINI
D. NUTT

FRANCOFURTI
J. KAUFFMANN

EX OFFICINA MAURITII KNÖPFLMACHER
MDCCCLXXXVII.